

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

TUVA TÜRKÇESİNDE DİLBİLGİSELLEŞME

Doktora Tezi

BUKET BARAN

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

TUVA TÜRKÇESİNDE DİLBİLGİSELLEŞME

Doktora Tezi

BUKET BARAN

Tez Danışmanı

PROF. DR. GÜLSÜM KİLLİ YILMAZ

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

TUVA TÜRKÇESİNDE DİLBİLGİSELLEŞME

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

PROF. DR. GÜLSÜM KİLLİ YILMAZ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ (Danışman)
- 2- Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER
- 3- Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN
- 4- Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK
- 5- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU

Tez Savunması Tarihi:

04.09.2023

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Prof. Dr. Gülsüm Killi Yılmaz danışmanlığında hazırladığım “Tuva Türkçesinde Dilbilgiselleşme (Ankara, 2023)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

04.10.2023

Buket BARAN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ	XIII
TUVA TÜRKÇESİ TRANSKRİPSİYON ALFABESİ.....	XV
TUVA TÜRKÇESİNDE TARANAN ESERLER.....	XVI
KISALTMALAR.....	XXIV
KULLANILAN İŞARETLER.....	XXV
GİRİŞ.....	1
Tezin Konusu	1
Konunun Sınırları.....	1
Kullanılan Yöntem	2
1. DİLBİLGİSELLEŞME	4
1.1. Dilbilgiselleşme Teorisiyle İlgili Temel Kavramlar.....	8
1.1.1. Sözcüksel Kategori ve Dilbilgisel Kategori	8
1.1.2. Art Zamanlılık ve Eş Zamanlılık	9
1.1.3. Yardımcı Fiilleşme	10
1.1.4. Kopulalaşma	15
1.1.5. Biçimbirimleşme ve Ekleşme	18
1.1.6. Edatlaşma ve Bağlaçlaşma	20
1.1.7. Zarflaşma.....	21

1.1.8. Klitikleşme	22
1.1.9. Birleştirme.....	23
1.1.10. Dilbilgiselleşme İlkeleri	24
1.1.10.1. Kademelik ve Süreklilik	25
1.1.10.2. Tek Yönlülük	25
1.1.10.3. Sıklık	26
1.1.10.4. Katmanlaşma.....	27
1.1.10.5. Farklılaşma.....	28
1.1.10.6. Özelleşme.....	29
1.2. Dilbilgiselleşme Süreçleri	30
1.2.1. Anlamsızlaşma	34
1.2.2. Genişleme/Genelleşme	36
1.2.3. Kategorisizleşme	37
1.2.4. Erozyon	39
1.3. Dilbilgiselleşme Teorisi Araştırma Tarihi.....	43

2. TUVA TÜRKÇESİNDE FİİLLERİN DİLBİLGİSELLEŞMESİ..... 53

2.1. <i>tur-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	55
2.1.1. <i>tur-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi.....	56
2.1.1.1. <i>tur-</i> Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi	60
2.1.1.1.1. I.Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi <i>-(I)p tur</i>	60
2.1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi <i>-(I)p turar</i>	65
2.1.1.1.3. III. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi <i>-A-dır</i>	67
2.1.1.1.4. IV. Tip Şimdiki-Gelecek Zaman <i>-(I)p turar + iyelik eki + bo ~ ol</i>	72
2.1.1.1.5. Geçmiş Zaman Biçimbirimi <i>-(I)p-tır</i>	74
2.1.1.1.6. Birleşik Zaman Biçimbirimleri	78
2.1.1.1.6.1. <i>-GAn turdu</i>	80
2.1.1.1.6.2. <i>-MışAAn turdu</i>	81
2.1.1.1.6.3. <i>-(I)p turdu</i>	82

2.1.1.1.6.4. -(A)r turdu	82
2.1.1.1.6.5. -GAn turgan	83
2.1.1.1.6.6. -(I)p turgan.....	84
2.1.1.1.6.7. -MışAAAn turgan.....	85
2.1.1.1.6.8. -(A)r turgan	86
2.1.1.1.6.9. -GAlAk turdu /-GAlAk turgan	86
2.1.1.1.6.10. -GAn tur	87
2.1.1.1.6.11. -MışAAAn tur.....	88
2.1.1.1.6.12. -GAn turar	89
2.1.1.1.6.13. -GAlAk turar	89
2.1.1.2. tur- Fiilinin Kopulalaşması	90
2.1.1.3. tur- Fiilinin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi	95
2.1.1.4. tur- Fiilinin Edatlaşması.....	99
2.1.1.4.1. tura	99
2.1.1.4.2. turjuk	101
2.2. Çıt-	103
2.2.1. Çıt- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	103
2.2.1.1. Çıt- Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	104
2.2.1.1.1. Çıt- Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi	107
2.2.1.1.1.1. I. Tip şimdiki Zaman Biçimbirimi -(I)p ıdır	107
2.2.1.1.1.2. II. Tip şimdiki Zaman Biçimbirimi -(I)p ıdar.....	112
2.2.1.1.1.3. Birleşik Zaman Biçimbirimleri	114
2.2.1.1.1.3.1. -GAn ıttı	114
2.2.1.1.1.3.2. -MışAAAn ıttı	115
2.2.1.1.1.3.3. -GAn ıdır.....	116
2.2.1.1.1.3.4. -GAn ıdar.....	117
2.2.1.1.1.3.5. -MışAAAn ıdır	117
2.2.1.1.1.3.6. -GAn ıtkan	118
2.2.1.1.1.3.7. -MışAAAn ıtkan.....	119
2.2.1.2. Çıt- Fiilinin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi	119

2.3. <i>çor(u)</i> -	121
2.3.1. <i>çor(u)</i> - Fiilin Dilbilgiselleşmesi	122
2.3.1.1. <i>çor(u)</i> - Fiilin Yardımcı Fiilleşmesi	122
2.3.1.1.1. <i>çor(u)</i> - Fiilin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi	125
2.3.1.1.1.1. I. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi <i>-(I)p çor</i>	125
2.3.1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi <i>-(I)p çoruur</i>	128
2.3.1.1.1.3. Birleşik Zaman Biçimbirimleri	131
2.3.1.1.1.3.1. <i>-GAn çordu</i>	131
2.3.1.1.1.3.2. <i>-(A)r çordu</i>	132
2.3.1.1.1.3.3. <i>-(I)p turar çordu</i>	133
2.3.1.1.1.3.4. <i>-GAn çoraan</i>	133
2.3.1.1.1.3.5. <i>-(I)p çoraan</i>	134
2.3.1.1.1.3.6. <i>-(A)r çoraan</i>	135
2.3.1.1.1.3.7. <i>-GAn çoruur</i>	136
2.3.1.1.1.3.8. <i>-GAlAk çor</i>	137
2.3.1.1.1.3.9. <i>-GAn çor</i>	137
2.3.1.1.1.3.10. <i>-MışAAn çor</i>	138
2.3.1.2. <i>çor(u)</i> - Fiilin Kopulalaşması	139
2.3.1.3. <i>çor(u)</i> - Fiilin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi	141
2.4. <i>olur</i> -	143
2.4.1. <i>olur</i> - Fiilin Dilbilgiselleşmesi	144
2.4.1.1. <i>olur</i> - Fiilin Yardımcı Fiilleşmesi	144
2.4.1.1.1. <i>olur</i> - Fiilin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi	147
2.4.1.1.1.1. I. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi <i>-(I)p olur ~ -(I)p or</i>	147
2.4.1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi <i>-(I)p olurur ~ -(I)p orar</i>	151
2.4.1.1.1.3. Birleşik Zaman Biçimbirimleri	153
2.4.1.1.1.3.1. <i>-(I)p olurdu</i>	154
2.4.1.1.1.3.2. <i>-GAn olurdu</i>	154
2.4.1.1.1.3.3. <i>-MışAAn olurdu/ordu</i>	155
2.4.1.1.1.3.4. <i>-(I)p olurgan</i>	156

2.4.1.1.1.3.5. -GAn olurgan.....	157
2.4.1.1.1.3.6. -MışAAAn olurgan	158
2.4.1.1.1.3.7. -GAn olur/or	158
2.4.1.1.1.3.8. -GAn olurar/orar	159
2.4.1.1.1.3.9. -MışAAAn olur	160
2.4.1.2. olur- Fiilinin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	160
2.5. bol-	162
2.5.1. bol- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	163
2.5.1.1. bol- Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	164
2.5.1.1.1. bol- Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi	169
2.5.1.1.1.1. Birleşik Zaman Biçimbirimleri	169
2.5.1.1.1.1.1. -GAn boldu	169
2.5.1.1.1.1.2. -(I)p turar boldu	170
2.5.1.1.1.1.3. -(A)r boldu.....	171
2.5.1.1.1.1.4. -GAn bolgan	172
2.5.1.1.1.1.5. -(I)p turar bolgan	172
2.5.1.1.1.1.6. -(A)r bolgan.....	173
2.5.1.1.1.1.7. -GAn bolur.....	174
2.5.1.2. bol- Fiilinin Yükleme Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	174
2.5.1.2.1. bolgay.....	175
2.5.1.2.2. boor	176
2.5.1.2.3. bolgu deg	178
2.5.1.2.4. bolbayn.....	180
2.5.1.2.5. bolbas iyik be/ bolbas iyikpe/ bolbazık be/ bolbazıkpe/bolbazıkpa	182
2.5.1.3. bol- Fiilinin Kopulalaşması.....	184
2.5.1.4. bol- Fiilinin Zarflaşması.....	187
2.5.1.4.1. -gan/-ar bolza.....	187
2.5.1.4.2. bolgançok	189
2.5.1.5. bol- Fiilinin Bağlaçlaşması	190
2.5.1.5.1.1. bolgaş	190

2.5.1.5.1.2. <i>bolza</i>	193
2.5.1.5.1.2.1. <i>çok bolza</i>	195
2.5.1.5.1.2.2. <i>bir bolza</i>	196
2.5.1.5.1.2.3. <i>azı bolza</i>	196
2.5.1.5.1.2.4. <i>ındıg-daa bolza / ındıg bolza-daa</i>	197
2.5.1.6. <i>bol-</i> Fiilinin Edatlaşması	198
2.6. <i>apar-</i>	200
2.6.1. <i>apar-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi.....	201
2.6.1.1. <i>apar-</i> Fiilinin Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	201
2.6.1.1.1. <i>apar-</i> Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi	202
2.6.1.1.1.1. <i>-(I)p turar/çıdar/çoruur/olurar apardı</i>	203
2.6.1.1.1.2. <i>-(A)r apardı</i>	203
2.6.1.1.1.3. <i>-(A)r apargan</i>	204
2.7. <i>er-</i>	205
2.7.1. <i>er-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi.....	206
2.7.1.1. <i>er-</i> Fiilinin Kopulalaşması.....	206
2.7.1.1.1. <i>eves</i>	206
2.7.1.1.2. <i>irgin</i>	211
2.7.1.2. <i>er-</i> Fiilinin Yükleme Kip-Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	214
2.7.1.2.1. <i>evespe /eves be</i>	214
2.7.1.2.2. <i>iyik</i>	217
2.7.1.2.3. <i>iyikpe</i>	221
2.7.1.2.4. <i>eveyikpe</i>	224
2.7.1.2.5. <i>ertik</i>	225
2.7.1.2.6. <i>iyin</i>	228
2.7.1.2.7. <i>tynaan</i>	230
2.7.1.3. <i>er-</i> Fiilinin Bağlaçlaşması	232
2.7.1.3.1. <i>bir eves</i>	232
2.7.1.3.2. <i>iyikpe</i>	234

2.8. <i>de-</i>	236
2.8.1. <i>de-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	236
2.8.1.1. <i>de-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	237
2.8.1.2. <i>de-</i> Fiilinin Yüklemde Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	238
2.8.1.2.1. Niyet Kipliği.....	238
2.8.1.2.1.1. <i>-(A)yn deş /-(A)yn dep</i>	238
2.8.1.2.1.2. <i>-(A)r dep / -(A)r dep tur-/olur-/çor-/çıdır</i>	240
2.8.1.2.2. Varsayım Kipliği	242
2.8.1.3. <i>de-</i> Fiilinin Kopulalaşması	245
2.8.1.4. <i>de-</i> Fiilinin Bağlaçlaşması	247
2.8.1.4.1. <i>deerge</i>	247
2.8.1.4.1.1. <i>ol deerge</i>	250
2.8.1.4.1.2. <i>çüge deerge</i>	251
2.8.1.4.1.3. <i>çül deerge</i>	252
2.8.1.4.1.4. <i>beti deerge</i>	253
2.8.1.4.2. <i>dize</i>	253
2.8.1.4.2.1. <i>çüge dize</i>	255
2.8.1.4.2.2. <i>çül dize</i>	256
2.8.1.4.2.3. <i>beti dize</i>	257
2.8.1.4.2.4. <i>dora dize</i>	258
2.8.1.5. <i>de-</i> Fiilinin Edatlaşması	258
2.8.1.5.1. <i>deş</i>	258
2.8.1.5.2. <i>dep</i>	262
2.9. <i>ınça-</i>	265
2.9.1. <i>ınça-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	266
2.9.1.1. <i>ınça-</i> Fiilinin Bağlaçlaşması.....	267
2.9.1.1.1. <i>ınçaarga</i>	267
2.9.1.1.2. <i>ınçalza-daa</i>	269
2.9.1.1.3. <i>ınçalzajok</i>	270
2.9.1.1.4. <i>ınçanmije</i>	272

2.9.1.1.5. <i>inçangaş</i>	273
2.9.1.1.6. <i>inçanmayn</i>	275
2.9.1.2. <i>inça</i> - Fiilinin Zarflaşması	276
2.9.1.2.1. <i>inçap</i>	276
2.9.1.2.2. <i>inçaar</i>	280
2.9.1.2.3. <i>inçaarda</i>	281
2.9.1.2.4. <i>inçaldır</i>	283
2.10. <i>al</i> -	284
2.10.1. <i>al</i> - Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	285
2.10.1.1. <i>al</i> - Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	285
2.11. <i>bil</i> -	289
2.11.1. <i>bil</i> - Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	289
2.11.1.1. <i>bil</i> - Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	289
2.12. <i>şıda</i> -	291
2.12.1. <i>şıda</i> - Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	292
2.12.1.1. <i>şıda</i> - Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	292
2.13. <i>çada</i> -	294
2.13.1. <i>çada</i> - Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	294
2.13.1.1. <i>çada</i> - Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	295
2.13.1.2. <i>çada</i> - Fiilinin Yükleme Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	297
2.13.1.2.1. <i>çadavas</i>	297
2.13.1.2.2. <i>çadapçok/çadap çok</i>	299
2.13.1.3. <i>çada</i> - Fiilinin Zarflaşması	300
2.14. <i>çet</i> -	301
2.14.1. <i>çet</i> - Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	302
2.14.1.1. <i>çet</i> - Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	302
2.15. <i>kör</i> -	304

2.15.1. <i>kör-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi.....	305
2.15.1.1. <i>kör-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi.....	305
2.15.1.2. <i>kör-</i> Fiilinin Edatlaşması	308
2.16. <i>ças-</i>	310
2.16.1. <i>ças-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi.....	310
2.16.1.1. <i>ças-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi.....	310
2.17. <i>ber-</i>	312
2.17.1. <i>ber-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi.....	313
2.17.1.1. <i>ber-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi.....	313
2.18. <i>bar-</i>	318
2.18.1. <i>bar-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi.....	319
2.18.1.1. <i>bar-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	319
2.19. <i>kir-</i>	322
2.19.1. <i>kir-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi.....	323
2.19.1.1. <i>kir-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi.....	323
2.20. <i>ün-</i>	325
2.20.1. <i>ün-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	326
2.20.1.1. <i>ün-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	326
2.21. <i>egele-</i>	328
2.21.1.1. <i>egele-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	328
2.21.1.1.1. <i>egele-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi.....	328
2.21.1.1.2. <i>egele-</i> Fiilinin Edatlaşması	330
2.22. <i>kel-</i>	331
2.22.1. <i>kel-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	332
2.22.1.1. <i>kel-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	332
2.23. <i>kal-</i>	336

2.23.1. <i>kal-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	337
2.23.1.1. <i>kal-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	337
2.24. <i>kag-</i>	340
2.24.1. <i>kag-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	340
2.24.1.1. <i>kag-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	340
2.25. <i>sal-</i>	343
2.25.1. <i>sal-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	343
2.25.1.1. <i>sal-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	343
2.26. <i>ıt-</i>	345
2.26.1. <i>ıt-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	346
2.26.1.1. <i>ıt-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	346
2.27. <i>xon-</i>	351
2.27.1. <i>xon-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	351
2.27.1.1. <i>xon-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	351
2.28. <i>düş-</i>	353
2.28.1. <i>düş-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	354
2.28.1.1. <i>düş-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	354
2.29. <i>şap-</i>	356
2.29.1. <i>şap-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	357
2.29.1.1. <i>şap-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	357
2.30. <i>tırt-</i>	359
2.30.1. <i>tırt-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	359
2.30.1.1. <i>tırt-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	359
2.31. <i>sok-</i>	361
2.31.1. <i>sok-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	362
2.31.1.1. <i>sok-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	362

2.32. <i>xalı-</i>	364
2.32.1. <i>xalı-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	364
2.32.1.1. <i>xalı-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	364
2.33. <i>kıl-</i>	366
2.33.1. <i>kıl-</i> Fiilinin Dilbilgiselleşmesi	367
2.33.1.1. <i>kıl-</i> Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi	367
2.33.1.2. <i>kıl-</i> Fiilinin Zarflaşması	368

3. TUVA TÜRKÇESİNDE İSİMLERİN DİLBİLGİSELLEŞMESİ..... 372

3.1. <i>kiji</i>	372
3.1.1. <i>kiji</i> Sözcüğünün Yüklemde Kişi-Sayı İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	373
3.2. <i>ulus</i>	376
3.2.1. <i>ulus</i> Sözcüğünün Yüklemde Kişi-Sayı İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	377
3.3. <i>çüve</i>	378
3.3.1. <i>çüve</i> Sözcüğünün Dilbilgiselleşmesi	378
3.4. <i>çok</i>	384
3.4.1. <i>çok</i> Sözcüğünün Dilbilgiselleşmesi	384
3.4.1.1. <i>çok</i> Sözcüğünün Kopulalaşması	385
3.4.1.2. <i>çok</i> Sözcüğünün Yokluk İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	390
3.4.1.2.1. <i>çokka</i>	395
3.4.1.2.2. <i>çokta</i>	396
3.4.1.3. <i>çok</i> Sözcüğünün Yüklemde Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi	397
3.4.1.4. <i>çok</i> Sözcüğünün Bağlaçlaşması	399
3.4.1.5. <i>çok</i> Sözcüğünün Ünlem Olarak Dilbilgiselleşmesi	400
3.5. <i>bar</i>	401
3.5.1. <i>bar</i> Sözcüğünün Dilbilgiselleşmesi	401
3.5.1.1. <i>bar</i> Sözcüğünün Kopulalaşması	401

3.6. Zamirlerin Dilbilgiselleşmesi.....	406
3.6.1. Kişi Zamirlerinin Yüklemde Kişi-Sayı İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	406
3.6.1.1. Teklik I. Kişi Zamirinin Yüklemde Teklik I. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	412
3.6.1.2. Teklik II. Kişi Zamirinin Yüklemde Teklik II. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	415
3.6.1.3. Teklik III. Kişi Zamirinin Yüklemde Teklik III. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	417
3.6.1.4. Çokluk I. Kişi Zamirinin Yüklemde Çokluk I. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	421
3.6.1.5. Çokluk II. Kişi Zamirinin Yüklemde Çokluk II. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	423
3.6.1.6. Çokluk III. Kişi Zamirinin Yüklemde Çokluk III. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi.....	426
SONUÇ	429
KAYNAKLAR.....	444
ÖZET	463
ABSTRACT	465

ÖNSÖZ

Eski Türkçenin dil özelliklerini koruyan ve Çağdaş Türk dili alanının Güneydoğu Sibirya alanında önemli bir konumda bulunan Tuva Türkçesindeki bağımsız sözcüklerin zaman içinde dilbilgisel işlevler kazanarak sözdiziminde bağımlı birimler hâline gelmelerinin araştırılması, Türk dilinin gelişim ve değişim tarihine kaynaklık etmesi açısından önem taşımaktadır.

Dilbilgiselleşme sözcüksel kategoride yer alan birimlerin ara veya dilbilgisel kategorideki birimlere gelişerek nasıl bağımlı duruma geldiklerini ya da dilbilgisel kategoride yer alan düşük dilbilgisel konumdaki birimlerin daha yoğun dilbilgisel konumdaki birimlere gelişmesini inceleyen ve bu doğrultuda dilde meydana gelen değişimleri açıklayan bir süreçtir. Bu çalışmada Tuva Türkçesinde sözcüksel kategoride yer alan fiillerin ve isimlerin dilbilgiselleşme teorisi temelinde zaman içinde dilbilgisel kategorideki birimlere gelişerek bağımlı birimler hâline gelmeleri ile dilbilgisel kategoride yer alan zamirlerin düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma gelişmeleri araştırılmış; fiil, isim ve zamir birimlerinden dilbilgiselleşerek gelişen yapılar değerlendirilmiştir.

Lisanüstü eğitimim boyunca üzerimde emeği olan bütün hocalarıma, özellikle saygıdeğer hocam Prof. Dr. Sema Barutcu Özönder'e, sadece bu çalışmanın oluşturulması sürecinde değil, lisans ve lisansüstü eğitim hayatım boyunca bana her konuda rehberlik eden ve benden desteklerini esirgemeyen çok değerli tez danışmanım Prof. Dr. Gülsüm Killi Yılmaz'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Tuva'da bulunduğum sürede kaynak edinmem konusunda yardımcı olan Tuva Devlet Üniversitesi ve Tuva İnsani Araştırma Enstitüsü hocalarına da ayrıca teşekkür ediyorum.

Tuva Türkçesinin tarihsel gelişimine kaynaklık eden Katanov'un eserine ulaşmamı sağlayan, çalışma hayatımda ve tez yazım sürecinde her zaman desteğini hissettiğim çok

sevgili arkadaşım Araç. Gör. Dr. Gamze imen'e, tez yazım sürecinde bilgisine ve desteklerine başvurduğum Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Arıkan'a ve bu süreçte yardımlarını ve desteklerini gördüğüm aileme teşekkürlerimi sunuyorum. Eğitim hayatımın en büyük destekçisi olan ancak yakın zamanda kaybettiğim çok kıymetli babam Haşım Yalçın'a teşekkürü bir borç bilerek onu sevgi ve minnetle anıyorum.

Buket BARAN

Ankara, 2023

TUVA TÜRKÇESİ TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

А а: /a/	Р р: /r/
Б б: /b/	С с: /s/
В в: /v/	Т т: /t/
Г г: /g/	У у: /u/
Д д: /d/	Ү ү: /ü/
Е е: /e/, /ye/	Ф ф: /f/
Ё ё: /yo/	Х х: /x/
Ж ж: /j/	Ц ц: /ts/
З з: /z/	Ч ч: /ç/
И и: /i/	Ш ш: /ş/
Й й: /y/	Щ щ: /şç/
К к: /k/	Ъ ъ: /' / (sertleştirme işareti: gırtlaksız ünlüleri göstermede ve Rusça sözcüklerde kullanılır)
Л л: /l/	Ы ы: /ı/
М м: /m/	Ь ь: yumuşatma işareti (Sadece Rusça sözcüklerde kullanılır)
Н н: /n/	Э э: /e/
Нг нг: /ŋ/	Ю ю: /yu/
О о: /o/	Я я: /ya/
Ө ө: /ö/	
П п: /p/	

TUVA TÜRKÇESİNDE TARANAN ESERLER

AD = SARIG-OOL, Stepan, (1987), **Aldan durgun**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

AkAz = LONDON, Djek, (1984), “Ak-Azıg” **Klasstan daşkaar nomçulga nomu**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

AK = BARDA, İrgit, (1996), **Arzılañ Küdereğ**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

AKM= KUULAR, Dorju Señgiloglu, (1995), **Açıtı kezer mergen**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

AkTöş = SÜRÜD-OOL, Salim, (1991), **Ak töş**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

AOT = SARIG-OOL, Stepan, (1978), **Anğır oolduñ tooçuzu**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

AYL = ÇERLİG-OOL, Kuular, (1990), **Ayalga**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

Bag = KUULAR, Şomaadır, (2002), **Baglaaş**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

BayÇurt, SARIG-OOL, Stepan, (1958), **Baylak çurtum**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

Bödü = DYUNGAR, Mixail, (1991), **Börü dünü**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

BugÜs = KIZIL-OOL, Tülüş, (1986), **Bugaga üstürüpken**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

Ç = SAGAAN-OOL, Oleg, (1958), **Çogaaldar**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

ÇAÇ = DONGAK, Eduard, (1982), **Çoldak ançınıñ çugaaları**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

ÇEÇ = DONGAK, Eduard, (2006), **Çetkerlerge çagaalarım**, Kızıl: Tıvanıñ Y. Kyunzegeş attıg nom ündürer çeri.

ÇK = DARJAY, Aleksandr, (1984), **Çurtaarın küzeziŋze**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

ÇonXün = MONGUŞ, N., (2007), “Çonunga xündütkelediŋ”, **Şın**, 2007, s. 2.

Duŋ = KUUDAJI, Kızıl Enik, (1988), **Duŋzaa**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

EtSlTuv I = TATARİNTSEV, Boris İsakoviç, (2000), **Etimologičeskiy slovar’ tuvinskogo yazıka (A-B)**, Novosibirsk: Nauka.

EtSlTuv II = TATARİNTSEV, Boris İsakoviç, (2002), **Etimologičeskiy slovar’ tuvinskogo yazıka (D-İ)**, Novosibirsk: Nauka.

EtSlTuv III = TATARİNTSEV, Boris İsakoviç, (2004), **Etimologičeskiy slovar’ tuvinskogo yazıka (K-L)**, Novosibirsk: Nauka.

EtSlTuv IV = TATARİNTSEV, Boris İsakoviç, (2008), **Etimologičeskiy slovar’ tuvinskogo yazıka (M-P)**, Novosibirsk: Nauka.

EX = DONGAK, Eduard, (1983), **Ergi xonaştar**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

İ = KUJUGET, Mariya, (2005), **İdegel**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

İP = MONGUŞ, Dorju, (2006), “İbilig Paş”, **Ulug-Xem**, N. 1-2- Kızıl: Respublika tipografiyası.

KBAY = TANOVA, Ekaterina, (2008), **Kara bay**, Kızıl: Tıvanıŋ Kyunzegeş attıŋ nom ündürer çeri.

KÇÇ = KUDAJI, Kızıl Enik, (1993), **Çogaaldar çındızı**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

KejKıs = DONGAK, Eduard, (2010), **Kejik kıs**, Kızıl: Tıvanıŋ Kyunzegeş attıŋ nom ündürer çeri.

KL = MONGUŞ, Kenin-Lopsan, (1993), **Çogaaldar çundızı**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

KO = (Kultur ministeriniñ çeri), (1931), **Kadınıñ oruu**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

KS = MİJİT, Eduard, (2010), **Kım sen Sübüdey**, Kızıl: Tıvapoligraf.

KŞÇ = KÖK-OOL, Viktor, (1976), **Çogaaldar çundızı, şii çogaaldarı**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

KU = MÖNGE, Badı, (1990), **Kım ulugul?**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

MK = XOMUŞKU, Vasiliy, (1996), **Monçarlıg kiji**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

MKL = MONGUŞ, Kenin-Lopsan, (1975), **Sobraniye soçineniy**, Kızıl.

OrsŞöl = MENDUME, Mixail, (1984), **Orus şölü**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

OT = TÜŇ- OOL, Oktyabr' Kırğızoviç, (2001), **Buurulgunu burgan bilir**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

ÖdgÇay = MONGUŞ, Ergep, (1994), **Ödügende çaylag**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

Öñnük = BEGZİ, Dongak, (1995), **Öñnükter dugayında tooju**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

Pİ = OXOTNİKOV, S., (id.), (1931), **Pioner**, Moskva: Sentrizdat.

SÇ = DONGAK, Eduard, (1986), **Sın çadı**, Kızıl: Tıvanıñ Kyunzegeş attıg nom ündürer çeri.

ŞuuÖtt = ÇADAMBA, Leonid, (1984), “Şuurganı Öttür” **Klasstan daşkaar nomçulga nomu**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

TÇBU=, MONGUŞ, Kenin Lopsan, (2013), **Tıva çonnuŋ burungu ujurları**, Kızıl, Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

TE = MENDUME, Mixail, (1965), **Tandınıŋ eyezi**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

TK = KUDAJI, Kızıl-Enik, (1984), **Tandı keji**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

TD = ONDAR, Çılgıcı, (1996), **Tönmeen dayın**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

TıvXamAlg = DARIMA, Kiş-Çalaayeviç (red.), (1992), **Tıva xamnarnıŋ algıŋtarı**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

TSTY I = (2003) MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç (red.), **Tolkoviŋ slovar' tuvinskogo yazıka Tom I**, Novosibirsk.

TSTY II = (2011) MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç (red.), **Tolkoviŋ slovar' tuvinskogo yazıka Tom II**, Novosibirsk.

TUK = MONGUŞ, Ergep, (1991), **Taŋdı uulanıŋ kijileri**, Kızıl: Tıvanıŋ nom ündürer çeri.

TUT = DUGARJAP, Arina (red.), (2011), **Tıva ulustıŋ tıvızıktarı**, Kızıl: Tıva respublikanıŋ çazaanıŋ çanında Tıvanıŋ gumanitarlıŋ şinçilelder institudu.

TuvÇog = BİÇELDEY, Kadir-ool Alekseyeviç (red.), (2009), **Tıva çeçen çoŋaal**, Kızıl: KYB.

TuvDes = ARIKOĞLU, Ekrem, BORBAANAY Buyan, (2007), **Tuva Destanları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TuvDesII = ARÇIN, Salih Mehmet, (2014), **Tuva Destanları 2: Haan Tögüldür**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TuvRuSl =TENİŞEV, Edhem Rahimoviç, (red.), (1968), **Tuvinsko-russkiy slovar'**, Moskva: İzdatel'stvo sovyetskaya entsiklopediya.

TuvŞ = BAPAYEVA, Janıl Mirza, (2013), **Tuva Şamanizmi**, Konya: Kömen Yayınları.

UlgUrg = XÖVEDMEY, Baykara, (1963), **Uluglar bolgaş uruglar**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

UlgXem 01/02-03 (2001), **Ulug-Xem (Tıvanıñ çoğaalçılar evileli)**, № 2-3, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

UlgXem 94/2 = (1994), **Ulug-Xem (Tıvanıñ çoğaalçılar evileli)**, № 2, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

UlgXem 94/4 = (1994), **Ulug-Xem (Tıvanıñ çoğaalçılar evileli)**, № 4, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

UlgXem 95/2 = (1995), **Ulug-Xem (Tıvanıñ çoğaalçılar evileli)**, № 2, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

UŞ= MONGUŞ, Kenin Lopsan, (1965), **Ulug xemniñ şapkını**, Kızıl, Tıvanıñ nom ündürer çeri.

UykXemI = KUDAJI, Kızıl-Enik, (2002), **Uygu çok ulug xem (Kızıl tom)**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

UykXemII = KUDAJI, Kızıl-Enik, (1996), **Uygu çok ulug xem (Kara tom)**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

Xöl = DYUNGAR, Mixail, (1996), **Xölegeler**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

XXŞ = MONGUŞ, Kenin Lopsan, (1978), **Xayıraldıg kalçan şilgi**, Kızıl, Tıvanıñ nom ündürer çeri.

XI = SARIG-OOL, Stepan, (1977), **Xunnuñ ırajıları**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

ESKİ TÜRKÇEDE TARANAN ESERLERLE İLGİLİ KISALTMALAR

AY-Gulcalı = GULCALI, Zemire, (2021), **Altun Yaruk Sudur X. Kitap**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BK = Bilge Kağan Yazıtı- TEKİN, Talat, (2010), **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

DLT I-IV= ATALAY, Besim, (2006), **Divanü Lügati't Türk Tercümesi I-IV**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

DLT = ERCİLASUN, Ahmet Bican, AKKOYUNLU, Ziya, (2015), **Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

DTSI = NADELYAYEV, Vladimir Mixayloviç (id.), (1969), **Drevnetyurkskiy slovar'**, Leningrad: İzdatel'stvo nauka.

EDPT = CLAUSON, Sir Gerard, (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford University Press

Hüen = GABAİN, Annemarie von, (1935), 1) **Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsangs**, 2) (1938) **Briefe der uigurischen Hüen—tsang—** Biographie.

IB = TEKİN, Talat, (2013), **Irk Bitig**, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

İA = İhe-Ashete Yazıtı- ÜNAL, Orçun, (2015), “İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi”, **Bilig**, Bahar 2015 / Sayı 73 2, 271-294.

KB = ARAT, Reşit Rahmeti, (2007), **Kutadgu Bilig I Metin**, Ankara: Türk Dil Kurumu

KÇ = Küli Çor (İhe-Hüşötü Yazıtı) (722-723)- TEKİN, Talat, (2010), **Orhon Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu, 204-205.

KE = ATA, Aysu, (1997), **Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KT = Kül Tigin Yazıtı- TEKİN, Talat, (2010), **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

M = TEKİN, Şinasi, (2019), **Uygurca Metinler II., Maytrısimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MÇ = Moyun Çor (Şine-Usu) Yazıtı- MALOV, Sergey Efimoviç, (1959), **Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii**, s.30-34.

O = CLAUSON, Gerard, (1957), "The Ongin Inscription", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No. 3/4 (Oct. 1957), pp. 177-192.

OKD = BANG, Willy, ARAT, Reşit Rahmeti, (1936), **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul: Burhanneddin Basımevi.

PKPK = HAMILTON, James, (2011), **İyi ve Kötü Prens Öyküsü** (çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

T = TEKİN, Talat, (1994), **Tunyukuk Yazıtı**, Ankara: Simurg.

TT II = BANG, Willy, GABAİN, Annemarie von, (1929), **Türkische Turfan-Texte II, Manichaica**, SPAW, XXII, стр. 411-429.

TT IV = BANG, Willy, GABAİN, Annemarie von, (1930), **Türkische Turfan-Texte IV**, s. 432-450.

Uyg I = MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl, (1908), **Uigurica. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen Goldgîanz-Sûtra**. APAW.

Üİ = ÖZÖNDER, Sema Barutcu, (1998), **Üç İtigsizler**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

KISALTMALAR

Alt. = Altay Türkçesi

SUyg. = Sarı Uygur Türkçesi

Azb. = Azerbaycan Türkçesi

Şor. = Şor Türkçesi

Başk. = Başkurt Türkçesi

Tat. = Tatar Türkçesi

ÇTat. = Çulım Tatar Türkçesi

Tof. = Tofa Türkçesi

Çuv. = Çuvaş Türkçesi

Trkm. = Türkmen Türkçesi

Dolg. = Dolgan Türkçesi

Tuv. = Tuva Türkçesi

ETü. = Eski Türkçe

Türk. = Türkiye Türkçesi

Gag. = Gagauz Türkçesi

Uyg. = Uygur Türkçesi

Hak. = Hakas Türkçesi

Kaz. = Kazak Türkçesi

KBalk. = Karaçay-Balkar

Türkçesi

Kırg. = Kırgız Türkçesi

KKalp. = Karakalpak Türkçesi

Krm. = Kırım Türkçesi

Kum. = Kumuk Türkçesi

Nog. = Nogay Türkçesi

Özb. = Özbek Türkçesi

Sah. = Saha Türkçesi

Sal. = Salar Türkçesi

KULLANILAN İŞARETLER

{ } biçimbirim parantezi

> bu biçime gider

< bu biçimden gelir

~ değişken biçim

- fiile eklenen ek

+ isme eklenen ek

* kurulan biçim

// sesbirim parantezi

GİRİŞ

Tezin Konusu

Tezin konusunu Tuva Türkçesindeki fiil, isim ve zamirlerin dilbilgiselleşmesiyle oluşan yapılar oluşturmaktadır. Dilbilgiselleşme teorisi temelinde Tuva Türkçesindeki sözcüksel (büyük) kategoride yer alan fiillerin ve isimlerin zaman içinde ara ve dilbilgisel (küçük) kategorideki birimlere gelişerek bağımlı birimler hâline gelmeleri ile dilbilgisel kategoride yer alan zamirlerin düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma gelişerek dilbilgiselleşmeleri araştırılmış; bu doğrultuda fiil, isim ve zamirlerden gelişerek dilbilgiselleşen yapılar değerlendirilmiştir.

Dilbilgiselleşme teorisi temelinde Standart Tuva Türkçesindeki dilbilgiselleşen yapılar tespit edilip değerlendirilmeye çalışılırken Tuva Türkçesi ağızlarına, Türk dilinin tarihsel metinlerine ve çağdaş lehçelerine ve gerekli görüldüğü yerlerde de Moğolcaya başvurulmuştur.

Konunun Sınırları

Bu çalışmada Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşme yoluyla sözcüksel kategoriden ara ya da dilbilgisel kategoriye gelişmesiyle oluşan yapılar ile dilbilgisel kategoride yer alan düşük dilbilgisel konumdaki birimlerin daha yoğun dilbilgisel konuma gelişmeleriyle oluşan yapılar incelemeye temel oluşturmuştur.

Tuva Türkçesinde sözcüksel kategoride fiiller ve isimler ele alınmıştır. Tuva Türkçesinde ele alınan fiillerde *tasvir fiili*, *art fiil*, *ekleşik fiil* gibi adlandırmaları bulunan yardımcı fiiller değerlendirilmiş, onlara ek olarak dilbilgiselleşme çeşitlenmesinin yoğun olarak görüldüğü *er-*, *de-*, *ınça-* ve *kıl-* fiilleri incelemeye tabi tutulmuştur. İsimlerin dilbilgiselleşmesiyle ilgili olarak varlık-yokluk işaretleyicileri ile yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen yapılar değerlendirilmiştir.

Dilbilgisel kategoride yer alan düşük dilbilgisel konumdaki birimlerin daha yoğun dilbilgisel konuma yükselmeleriyle ilgili olarak kişi zamirleri incelemeye alınmış ve yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmeleri konu edilmiştir.

Çalışma temel olarak üç bölümde toplanmıştır. Birinci bölümde dilbilgiselleşme teorisi ele alınmış, teoriyle ilgili temel kavramlar ve dilbilgiselleşme süreçleri değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise Tuva Türkçesinde fiillerin dilbilgiselleşmesi incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise isimlerin dilbilgiselleşmesi ele alınmış ve bu bölümde isimlerden ve zamirlerden dilbilgiselleşen yapılar değerlendirilmiştir.

Fiillerin dilbilgiselleşmesi ile ilgili olarak incelenen fiillerin anlam alanları verilmiş daha sonra yardımcı fiilleşme, görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşme, yüklemde kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşme, kopulalaşma, zarflaşma, zarf-fiilleşme, bağlaçlaşma, edatlaşma gibi dilbilgiselleşme çeşitlenmeleri değerlendirilmiştir. İsimlerin dilbilgiselleşmesi ile ilgili olarak kişi-sayı, yokluk ve yüklemde kiplik işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşen yapılar ile kopula, bağlaç ve ünlem olarak dilbilgiselleşen yapılar incelenmiştir. Zamirlerin dilbilgiselleşmesi ile ilgili olarak ise kişi zamirlerinin yüklemde kişi-sayı işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşmeleri konu edinilmiştir.

Kullanılan Yöntem

Çalışmada Standart Tuva Türkçesindeki dilbilgiselleşen yapılar tarihsel ve karşılaştırmalı yöntem ile incelenmeye çalışılmıştır. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapılar incelenirken Eski Türkçenin tarihsel kaynakları dikkate alınmıştır. Türk dilinin tarihsel kaynakları ve sözlükleri ile Tuva Türkçesinden çeşitli eserler taranarak dilbilgiselleşen yapıların kullanımına ilişkin örnekler tespit edilmiş, dilbilgiselleşen bu yapılar Tuva Türkçesi ağızlarındaki ve diğer Türk lehçelerindeki benzer yapılarla karşılaştırılmıştır. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların tespitinde Tuva

Türkçesinin tarihsel gelişimine kaynaklık eden Katanov'un *Opıt issledovaniya Uryanhayskogo yazıka s ukazaniyem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya* adlı çalışmasına başvurulmuş, Standart Tuva Türkçesinin sözlüklerinden ve dilbilgisi üzerine yapılmış çalışmalarından, dilbilgiselleşme aşamalarında ara süreçleri işaretlemeleri bakımından önem arz eden Tuva Türkçesi ağızları üzerine yapılmış çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Tuva Türkçesinde taranan eserlerin büyük çoğunluğu romanlardan oluşmaktadır. Bunların dışında Latin harfli eserler, sözlü edebiyat ürünlerinden destanlar ve bilmeceler de taranmış, gerekli görüldüğü yerlerde basın-yayın organlarına da başvurulmuştur. Tuva Türkçesinde taranan eserlerinin bir kısmı için <https://tuvancorpus.ru/?q=literatures> ve <https://tuva-library.ru/elektronnaya-biblioteka?c=4> sitelerinden faydalanılmıştır.

Türk dilinin tarihsel yazılı kaynaklarından ve ağız çalışmalarından alıntılanan örneklerin yazımında alıntı yapılan kaynağın sesletim yazımında değişiklik yapılmamıştır. Tuva Türkçesindeki metinlerden alıntılanan örnek cümleler Kiril harflerinden Latin harflerine aktarılmış ve Türkiye Türkçesine aktararak anlamları ‘ ’ işaretleri içinde verilmiştir. Türk dilinin tarihsel metinlerinden ve Tuva Türkçesinden verilen örneklerin ait olduğu metin kısaltmaları ile cilt, satır, madde ve sayfa numaraları parantez içinde () örnek cümlelerin yanında belirtilmiştir.

1. DİLBİLGİSELLEŞME

Farklı dillerde görülen **dilbilgiselleşme/gramerleşme** (*grammaticalization*), modern dilbilim çalışmalarında bazen anlambilimsel bazen sözdizimsel değişim başlıkları altında anlatılan bir değişim süreci olarak tanımlanır. Dilbilgiselleşme bağımsız bir sözcüğün zamanla geçirdiği biçimbilgisel, anlamsal ve sözdizimsel süreçler sonucunda dilbilgisel işlevlerinin artarak bağımlı bir birim olmasını ve yine dilbilgisel, bağımlı bir sözcüğün zaman içerisinde geçirdiği süreçlerle daha bağımlı bir birim hâline gelmesini açıklar (Lehmann, 2004: 159; Demirci, 2014: 118).

Dilbilgiselleşme sözcüksel bir birimin çeşitli kullanımlara bağlı olarak anlamsal ve sözdizimsel kullanım alanının değişikliğe uğradığı, çoğu durumda sesbilimsel özelliklerinin kaybolduğu bir süreçtir (Heine, Reh, 1984: 15). Dilbilgiselleşme sadece bağımsız sözcüksel birimlerin dilbilgisel konumlara yükselmesi olarak değerlendirilmez, aynı zamanda düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma yükselmesini de kapsar (Kurylowicz, 1965: 69).

Dilbilgiselleşme büyük sözcüksel kategoride yer alan isimlerin ve fiillerin küçük dilbilgisel kategoride yer alan edatlara, zarflara, yardımcı fiillere ve eklere dönüşmesidir. Bu dönüşüm süresinde küçük dilbilgisel birimlerinin ses yapılarında erozyon, anlamlarında ise zayıflamalar görülür. Dilbilgiselleşme sadece sözdizimsel bir değişim değil, aynı zamanda biçimbilgisini, ses bilgisini ve anlambilgisini de etkileyen bütüncül bir değişimin adıdır (McMahon, 1994: 60).

Dilbilgiselleşme sözcüksel birimin dilbilgisel birime dönüştüğü bir süreçtir ve bu süreç oldukça kapsamlı bir niteliğe sahiptir. Bu kapsamlı süreç dilbilgiselleşmenin yalnızca bir boyutu olarak ele alınır. Hopper ve Traugott, bütün dillerde sözcüksel ve işlevsel birimlerin birbirlerinden ayrılabilmesini, sözcüksel birimin işlevsel birimin dilbilgisel özelliklerini aldığı zaman dilbilgiselleştğini belirtir (2003: 4).

Hopper, aslında dilbilgisini ortaya çıkaran sebebin dilbilgiselleşme olduğu görüşünü ortaya atar. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, gerçekte dilbilgisi diye bir şeyin olmadığını, aslında bunun istikrarlı ve tekdüze olan bir dilbilgiselleşme olgusu olduğunu ve bu konunun tartışmaya açık olmadığını savunur (1987: 148).

Dilbilgiselleşme içerdği özelliklerden ötürü anlamsal, biçimbilgisel ve işlevsel bir süreç olarak değerlendirilir. Teori üzerine yapılan ilgili çalışmalarda bu süreçlerden hangisinin dilbilgiselleşmeyi belirlediği noktasında farklı düşünceler mevcuttur. Heine ve Kuteva, dilbilgiselleşmeyi temel olarak anlamsal bir süreç olarak ele alır (2004: 34). Lehmann ise dilbilgiselleşmeyi biçim-sözdizimsel bir süreç olarak değerlendirir (2002: 192). Hopper ve Traugott, dilbilgiselleşmeyi sözcüksel birimlerin ve yapıların belli dilbilgisel bağlamlarda dilbilgisel işlev yüklendiği bir süreç olarak tanımlar (2003: 15). Aynı görüşe sahip Sankoff da dilbilgiselleşmeyi sözcüksel birimin (içerik sözcük, açık sınıf) işlevsel birime (kapalı sınıf) dönüşmesi olarak ifade eder (Heine, Claudi, Hünemeyer, 1991: 3).

Dilbilgiselleşme, konuşurun bir yapının parçalarını belirli dilsel bağlamlarda dilbilgisel işlevde kullanmasıyla gerçekleşen bir değişimdir. Dilbilgiselleşmeyle sonuçlanan öge zamanla daha çok dilbilgisel işlevler kazanır ve alanını genişleterek daha dilbilgisel olmaya başlayabilir. Dilbilgiselleşme büyük sözcüksel kategoriye ait üyelerin küçük dilbilgisel kategoriye geçerek kategorisizleşmesine ya da bağımsız unsurların bağımlı unsur olarak işlev kazanmasına olanak tanır (Brinton, Traugott, 2005: 99-101).

Heine ve Reh, sözcüksel birimlerin tipik olarak dilbilgiselleşmiş klitiklere ve eklere dönüştüğünün yaygın olarak bilindiğini ifade eder. İşaret zamirleri artikellere (tanımlık) ve sınıf işaretlerine; eşdizimsel fiiller ve hareket fiilleri görünüş işaretleyicilerine; bir yeri belirten isimler ise edatlara ve nihayetinde durum eklerine dönüşür (1984: 269-281).

Hopper ve Traugott'un görüşlerine göre Humboldt'un *Über das Entstehen der grammatikalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung* (Dilbilgisi biçimlerinin ortaya çıkışı ve ideaların gelişimi üzerindeki etkileri üzerine) başlıklı çalışmasındaki dört aşama kuramı, dilbilgiselleşme süreçlerine kaynaklık eder. Birinci aşamada birim ifadede tek başına açıkça belirtilmeyen ancak dinleyici tarafından anlaşılabilen ilişkilerin ve durumların göstereni olur. Givón, bu aşamayı *pragmatik sözcük kullanımı* veya *pragmatik aşama* olarak açıklar (1979: 223). Bu aşamada sözcüklerin özel olan kullanım koşulları zamanla sıradanlaşır ve sıradanlaşan bu sözcükler ikinci aşamaya geçer. Bu aşamada bazı sözcüklerin gösteren, gösterilen ve göndermeleri arasında dilbilgisel ya da anlam dilbilgisel açılardan düzensizlik belirir ve işlevleri nedeniyle farklı bağlantılı ilişkiler zamanla söylemde özel bir konuma gelir. Üçüncü aşamada ise bu işlevsel birimler düzensiz bir şekilde sözcüksel kategorilere doğru ilerler. Bu durum kaynaşma aşaması olarak adlandırılır. Böylece bir maddi sözcük ve bir ilişkisel sözcükten oluşan eklemeli/birleşimli çiftler ortaya çıkar. Dördüncü aşamada bu eklemeli çiftler birleşerek tek sözcük olarak kaynaşır. Bu aşamada eş zamanlı bir şekilde gelişen sözcüksel ve işlevsel gönderimleri bir arada olan birimler bulunduğundan biçimbilgisel bir aşama olarak değerlendirilir. Ayrıca bu aşamada, işlevsel birimlerin bir kısmı dilbilgisel işlevlerini biçimbilgisel bir işaret gibi sürdürür. Sözcüksel birimlerin işlevsel kullanımları onların biçimbilgisel ve anlambilgisel özellikleriyle ifade edilir ve uzun süreli kullanım nedeniyle sözcükte anlam kaybı ve ses erozyonu gibi anlambilgisel ve sesbilgisel değişiklikler oluşabilir (2003: 19-20).

Tuva Türkçesinde bağımsız sözcük olan fiillerin yardımcı fiilleşerek görünüş ve kılınış işaretleyicisi olarak genişleyerek kategorisizleşmeleri ya da kişi zamirlerin yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmeleri dilbilgiselleşme teorisi temelinde incelenen bir olgudur.

Hopper ve Traugott, dilbilgiselleşmenin sözcüksel öğelerin ve yapıların belirli dilsel bağlamlarda nasıl dilbilgisel işlevler üstlendiği veya dilbilgisel öğelerin farklı dilbilgisel işlevlere nasıl geliştiği sorularıyla ilgilenen bir terim olduğunu ve bu terimin dil değişim çalışmalarının bir parçası olarak değerlendirildiğini ifade ederler. Dilbilgiselleşmenin iki yönden ele alınabileceğini belirtirler. Bunlardan birincisi belirli bir dilde ya da diller arasındaki eş ve art zamanlı açıdan sözcüksel, yapısal ve dilbilgisel birim arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesidir. Diğeri ise sözcük ya da yapıların belirli dilsel bağlamlarda dilbilgisel işlevde kullanılmasının ve dilbilgiselleşirken yeni dilbilgisel işlevlere gelişmeye devam etmesinin incelenmesidir (2003: 231).

Brinton ve Traugott, tarihsel bakış açısıyla dilbilgiselleşmenin ele alınış biçiminde Hopper ve Traugott ile (2003: 1) ortak görüşte olduklarını ifade ederler: “Tarihsel bakış açısına göre dilbilgiselleşme; anlambilimsel, biçim-sözdizimsel ve kimi zaman da sesbilimsel değişiklikler arasında zaman içerisinde yinelenen ilişkilerin çıktısıdır.” (2005: 23).

Lehmann, küçük kategori üyelerinin, özellikle de edatların ve bağlaçların oluşumunun genellikle bir dilbilgiselleşme örneği olarak ele alındığını belirtir. Ona göre özellikle daha sözcüksel ve daha dilbilgisel edatlar vardır. Örneğin, Almanca *auf Grund (von)* ‘temelinde’ yapısının edat işlevinde dilbilgiselleşebilmesi için önce *aufgrund (von)* ‘nedeniyle’ olarak sözlükselleşmesi gerekir. Bu anlamda, dilbilgiselleşmenin sözlükselleşmeyi gerektirdiğini ifade eder (2002b: 1).

Dolayısıyla, sözlükselleşme ve dilbilgiselleşme pek çok ortak noktası olan ve bir dereceye kadar paralel süreçlerdir. Sözlükselleşme sözlükle ilgili olanla ilgilenirken dilbilgiselleşme daha çok işlevsel olarak birimin bağlamda dilbilgisel bir görev üstlenmesiyle ilgilenir. Bu sebeple Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride yer alan aynı zamanda sözcükselleşmiş yapılar dilbilgisel görev üstlenmeleri sebebiyle dilbilgiselleşme temelinde incelenmiştir.

Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmeyi konu edinen bu çalışmada, Hopper ve Traugott (2003:1) ile Brinton ve Traugott'un (2005: 23) görüşleri temel alınarak, Tuva Türkçesinde sözcüksel birimlerin belirli bağlamlarda nasıl dilbilgisel işlevler üstlendiği ya da daha düşük dilbilgisel konumda bulunan birimlerin daha yoğun dilbilgisel konuma nasıl dönüştüğü değerlendirilmiştir.

1.1. Dilbilgiselleşme Teorisiyle İlgili Temel Kavramlar

Dilbilgiselleşme teorisiyle ilgili yapılan çalışmalarda dilbilgiselleşme terimi farklı yaklaşımlarla ele alınır. Teorinin temelini oluşturması bakımından önemli olan ve çalışmalarda sıklıkla geçen kavramlar şu şekildedir:

1.1.1. Sözcüksel Kategori ve Dilbilgisel Kategori

Dilbilgiselleşme teorisi temelinde birimler **sözcüksel kategori** (büyük, açık), **ara kategori** ve **dilbilgisel kategori** (küçük, kapalı) olmak üzere üç gruba ayrılır. Sözcüksel (büyük) kategoride fiiller ve isimler yer alırken; ara kategoride zarflar ve sıfatlar; dilbilgisel (küçük) kategoride ise zamirler, zarf-fiiller, edatlar, bağlaçlar, yardımcı fiiller ve ekler (işaretleyiciler) bulunur (Hopper, Traugott, 2003: 107).

Lehmann, sözcük türlerini büyük ve küçük kategoriler olmak üzere iki grupta değerlendirir. Ona göre büyük (sözcüksel) kategoride isimler, fiiller, sıfatlar ve sayılar, küçük (dilbilgisel) kategoride ise zamirler, yardımcı fiiller, bağlaçlar ve edatlar (parçacıklar, ünlemler) yer alır (2002: 119).

McMahon isimlerin, fiillerin ve sıfatların büyük sözcüksel kategorilerin üyeleri olduğunu; edatların, zarfların, yardımcı fiillerin ve eklerin ise küçük dilbilgisel kategorilerin üyeleri olduğunu ve bunların dilbilgiselleşme sonucunda da ek hâline gelebileceğini belirtir. Yani sözcüksel kategoride yer alan bağımsız birimler, belirli bir yapıyı işaret eden dilbilgisel kategorilere dönüşebilir (1994: 160).

Sözcüksel kategoride yer alan birimler dil konuşurları tarafından dilbilgisel kategoride yer alan birimler olarak kullanılmaya başlanır. Bu yeni işlevler dilin yapısal konumunda yer eder ve dilin bir parçası hâline gelir (Berry, 2011: 75).

Bu çalışmada Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapılarda sözcüksel kategori içinde fiiller ve isimler ele alınmış ve bunların yardımcı fiil, zarf-fiil, edat, bağlaç, zarf ve biçimbirim gibi dilbilgisel kategorilere geçiş süreçleri incelenmiştir. Daha düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma geçiş olarak da kişi zamirlerinin yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesi konu edilmiştir.

1.1.2. Art Zamanlılık ve Eş Zamanlılık

Birçok araştırmacıya göre dilbilgiselleşme art zamanlı (tarihsel) bir olgu olarak görülür. Eş zamanlılık ve art zamanlılık aynı duruma iki farklı bakış açısidir. Lehmann'a göre yalnız eş zamanlı ya da yalnız art zamanlı olgu yoktur sadece dilbilimsel olgunun eş zamanlı ve art zamanlı yönleri vardır (2004: 153). Newmeyer'a göre ise art zamanlı gelişmeler eş zamanlı mekanizmalarla açıklanabilir (2001: 191). Dilbilgiselleşmede birbirleriyle eş zamanlı olan ya da kronolojik ilişkilerin eş zamanlı olarak eşdeğer olduğu kabul edilen formları karşılaştırılır. Aralarındaki dilbilimsel ilişki, genellikle diğerinden daha arkaik olan bir biçimin analiz edilmesiyle yoluyla ele alınır. Dilbilgiselleşme kuramcıları, dilbilgiselleşme açısından art zamanlı ilişkiye ulaşabilmek için ilk olarak bir eş zamanlı ilişkiyi ele alır (Lehmann, 2004: 154).

Hopper ve Traugott'a göre de dilbilgiselleşme, art zamanlı ve eş zamanlı olmak üzere iki bakış açısına göre incelenir. Art zamanlı bakış açısına göre dilbilgisel yapıların kaynakları ve bu yapıların geçirmiş olduğu değişiklikler araştırılır. Buna göre dilbilgiselleşme dil değişimlerinin alt kümesi olarak düşünülür. Bu alt kümede sözcüksel birimler belirli kullanımlarda dilbilgisel özellikler edinir veya dilbilgisel birimler daha çok dilbilgiselleşir. Diğerisi ise eş zamanlı bakış açısidir. Eş zamanlı bakış

açısına göre dilbilgiselleşme öncelikle sözdizimsel, gerçekte var olan yani edimbilimsel bir olgu olarak görülür ve dil kullanımının bakış açısına göre dilin değişken biçimleri ele alınarak incelenir (2003: 2).

Brinton ve Traugott'un *Lexicalization and Language Change* adlı çalışmalarında da dilbilgiselleşmenin eş ve art zamanlı olmak üzere iki yönlü ele alındığına değinilmiştir. İlk olarak eş zamanlı bakış açısından dilbilgiselleşme içinde bulunan zamanda kullanılan dilin dinamik biçimlerinin değişken bakış açısıyla ve öncelikli olarak biçim-sözdizimsel ve kalıplaşan yapıların ele alındığı bir olgudur ve eş zamanlı dilbilgiselleşme farklılaşan dil biçimlerinin oluşmasının bir yolu olarak görülür. Art zamanlı bakış açısıyla dilbilgiselleşme genel olarak sözcüksel birimlerin belirli dilsel bağlamlarda nasıl dilbilgisel işlevler üstlendiği ya da dilbilgisel birimlerin nasıl yeni dilbilgisel birimlere geliştiği gibi soruları ilgilendiren dil değişiminin parçası olarak görülür (2005: 2-23).

Dilbilgiselleşme teorisi art zamanlı bakış açısına göre dil değişimlerini, eş zamanlı bakış açısına göre ise farklılaşan dil biçimlerini ortaya koymaya çalışır. Değişen biçimlerin seçimi eş zamanlı boyutta diğer biçimlerin dilbilgisel derecelerine göre belirlenirken art zamanlı boyutta değişim devamlı daha yoğun ve daha güçlü dilbilgiselleşmeye doğru olur (Can, 2017: 39).

1.1.3. Yardımcı Fiilleşme

Heine, *Auxiliaries* başlıklı çalışmasında *yardımcı fiil* kavramının bir dilbilgisi kategorisinde yer aldığını ve neredeyse bütün dünya dillerinin bu kategoriye sahip olduğunu belirtir. Dilde kullanımının zorunlu olmamasına, dillerin bu kategoriye her zaman işaretlememesine karşın bu kategorinin evrensel bir kategori olarak değerlendirilebileceğini ifade eder (1993: 10).

Dilbilgiselleşme temelinde oluşan yardımcı fiilleşme kavramı, sözcüksel bir birim olan fiil yapılarının zaman içinde anlambilimsel, biçim-sözdizimsel ve sesbilgisel değişmelere uğrayarak yardımcı dilbilgisel yapılara dönüşmesi süreci sonundaki dilbilgiselleşme çıktısı olarak tanımlanır (Kuteva, 2001: 2).

Dilbilgiselleşmede fiiller sözcüksel kategoride yer alırken yardımcı fiiller dilbilgisel kategori içinde değerlendirilir. Sözcüksel kategoride yer alan fiillerin yardımcı fiilleşerek dilbilgisel kategoriye dönüşmesi dilbilgiselleşme temelinde ele alınır (McMahon, 1994: 60; Hopper, Traugott, 2003: 107; Lehmann, 2002: 119).

Anderson, yardımcı fiil kuruluşundaki yardımcı fiil işlevindeki fiile bir sözcükbiriminin dayanak olduğunu ve yardımcı fiillerin dilbilgisel dönüşümlere açık dinamik bir yapıya sahip olduğunu belirtir (2006: 7).

Heine'a göre dilbilgiselleşme sürecinde bağımsız bir sözcük türü olan fiillerin yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmesi ile ilgili aşağıdaki gelişim yolu gösterilebilir (1993: 78):

<u>Alan</u>	<u>Başlama Noktası</u>	<u>Bitiş Noktası</u>
Anlam	Konumsal, zamansal, kip zarf vb.	Dilbilgisel işlev
Sözdizimi	Cümlede çoğu konumda yer alabilme	Sabit konum
Biçim bilgisi	Bağımsız sözcük	Ekleşmiş fiil
Ses bilgisi	Tam biçim	İndirgenmiş biçim

Ramat, yardımcı fiilleşme sürecinde dört aşama olduğundan bahseder:

- I. Ana fiiller: Bu aşamada fiiller temel anlamlarına sahiptir.
- II. Yüklemsel yapı: Belirsiz fiil cümlelerin zorunlu bir bileşenidir.
- III. Perifrastik biçimler: Yardımcı fiilin özerk bir anlamsal içeriği yoktur, artık zaman, görünüş ve kip ifade eden işaretleyicidir.
- IV. Ekleşme: Bu, yardımcı fiilin bir eke dönüştüğü son aşamadır.

Ramat'ın bu görüşüne göre yardımcı fiilleşme aşamalarında dilbilgiselleşmenin bir dizi karakteristik özelliği görülür. İlk olarak, I. aşamadan IV. aşamaya doğru gelişim art zamanlı olarak tek yönlü şekilde ilerler ve bu süreç eş zamanlı dil yapısını anlamakla ilgilidir. İkinci olarak, ayırt edilen aşamalar birbirinden ayrı, sınırları çizilmiş olarak görülmemelidir aksine bu aşamalar kesintisiz olarak devam eden bir sürecin örneklerini temsil eder (1987: 12).

Yardımcı fiilleşme hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak **dilbilgiselleşme zincirinin** (*grammaticalization chain*) bir parçası olarak tanımlanabilir. Bu dilbilgiselleşme zinciri kavramı Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991) tarafından ortaya atılmış ve Heine (1993) tarafından genişletilmiştir. Bir dilbilgiselleşme zinciri aşağıdaki özelliklere sahiptir:

a) Biri kaynak diğeri hedef kullanım olarak adlandırılan en az iki farklı ancak örtüşen dilbilgisel bir biçimi ifade eder.

b) Kaynak ve hedef kullanım arasındaki ilişki şu şekildedir: kaynak tarihsel olarak hedeften daha öncedir ve daha az dilbilgiselleşmiştir.

c) Bu yapıdan bir zincir olarak bahsedilmesinin nedeni sergilediği yapıda görülebilir. Bu yapı, ilgili dilbilgisel biçimin anlamsal bileşeninden biçim-sözdizimsel bileşenine ve hatta sesbilimsel bileşenine kadar tüm bileşenlerini etkiler.

d) Dilbilgiselleşme zincirleri düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü olarak uzanır.

e) Bir dilbilgiselleşme zincirinin hem art zamanlı hem de eş zamanlı bir boyutu vardır ve dil değişiminin sonucu olması bakımından art zamanlı, eş zamanlı olarak kullanılması bakımından ise eş zamanlı olarak değerlendirilir.

f) Dilbilgiselleşme zincirleri doğrusal olarak yapılandırılmış aynı gruba ait kategoriler olarak tanımlanabilir (Heine, 1993: 53).

Sözcüksel kategoride yer alan fiiller yardımcı fiilleştiğinde dilbilgisel kategoriye geçerek dilbilgiselleşir. Bir fiil zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında temel anlamını kaybederek anlamsızlaşır ve genişlemeye uğrayıp yardımcı fiil olarak kategorisizleşir. Tuva Türkçesinde yüksek bir metin sıklığına ve işlevselliğe sahip *tur-* fiili en yaygın ve en temel fiillerden biridir. *Tur-* fiili Orhon Türkçesinde son derece düşük bir metin sıklığına sahipken daha sonraki dönemlerde dilbilgiselleşerek yardımcı fiilleşir. *Tur-* fiili başlangıçtaki ‘ayağa kalkmak, ayakta durmak’ anlamını kaybederek *-(I)p* ve *-A* zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanıldığında sürekli veya tekrarlanan bir eylemi ifade eden bir yardımcı fiil konumunda bulunur.

Sözcüksel kategoride yer alan bir fiil zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında, yardımcı fiilleşerek kılınış, görünüş-zaman ve kiplik kategorisini işaretlemektedir.

a) Kılınış kategorisi: Fiillerin (olay, oluş, durum) zamansal yapısıyla veya tarzıyla ilgili olan fiil kategorisi olarak değerlendirilir (Bussmann, 1996:36, 1990: 59). Kılınış fiilin ve fiil öbeklerinin anlam alanıyla ilgilidir ve **dönüşümlü** (*transformatives*), ve **dönüşümsüz** (*nontransformatives*) olarak sınıflandırılır (Johanson, 2016: 18; Aydemir, 2015a: 90-96):

Dönüşümlü (sınır vurgulayan) fiiller hareketin sınırları bağlamında ifade edilir. **Başlangıç dönüşümlü** fiillerin tarzı başlangıç sınırına yakındır, **bitiş dönüşümlü** fiillerin ise bitiş sınırına yakındır. Tuva Türkçesinde *-A düş-* ve *-(I)p egele-* kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıç sınırını işaret eden başlangıç dönüşümlü fiillerdir. *-(I)p ıd-* ve *-(I)p ber-*, *-(I)p al-* ise bitiş dönüşümlü fiillerdir.

Dönüşümsüz (sınır vurgulamayan) fiiller süreçleri bağlamında ele alınır ve gerçekleşmesiyle ilgili olarak süreklilik, tekrar zamansal anlamlar ifade edebilirler. Tuva Türkçesinde *tur-*, *çıt-*, *çor(u)-*, *olur-* fiilleri *-(I)p* zarf-fiil eki ile alarak yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik olarak dönüşümsüz fiil oluşturur.

b) Görünüş-zaman kategorisi: Bir dilde zaman sistemini tanımlamak için konuşma anı noktası ve belirleme noktası ölçüt alınarak geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olarak üç temel zaman diliminden söz edilir (Comrie, 1985: 36-55).

Comrie, görünüşün bir durumun iç zamansal yapısı bağlamında ele alınan farklı bakış açıları olduğunu belirtir (1976: 3). Johanson, görünüş işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmenin zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmeden daha yaygın olduğu fikrini savunur ve görünüşü olayların başlangıçları ve bitişlerinin yani sınırlarının bakış açısına bağlı olarak değişkenlik gösteren algılanışı olarak tanımlar. Görünüş kategorisini **sınırlararası olanlar** (*intraterminal*), **sınır sonrasılar** (*postterminal*), **sonlular** (*terminativ*) olarak üçe ayırır:

Sınırlararası olanlar (*intraterminal*): bunlar şimdiki zaman işaretleyicileridir. Olay, durum, hareket başlangıç sınırından sonra bitiş sınırından önce gösterilir. Odaksılık boyutu o anda gerçekleşene yönelme neticesinde yoğunlaşma oluşur ve bu da odaksılık boyutunu oluşturur. Bazı sınırlararası yapıların odaksılık boyutu derecelendirebilir. Örneğin; Tuva Türkçesinde *-(I)p tur* yapısı odaklı şimdiki zaman işaretleyicisidir: *am çagaa bijip tur men* ‘şimdi mektup yazıyorum’.

Sınır sonrasılar (*postterminal*): Olay, durum, hareket sınırı aşıp gerçekleştikten sonra dile getirilir. Örneğin; Türkiye Türkçesinde *ölmüş bulunuyor*.

Sonlular (*terminativ*): Türk dili basit sonlu öğelere sahiptir ve olay, durum, hareket sınırına ulaşılmış olduğunu gösterir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *geldim* (Johanson, 2016: 18).

Tuva Türkçesinde *tur-*, *çıt-*, *çor(u)-*, *olur-* fiilleri *-(I)p* ya da *-A* zarf-fiil ekleri ile alarak yardımcı fiilleştiğinde görünüş-zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir.

c) Kiplik kategorisi: Kiplik, konuşurun dış dünyadan algıladıklarını kendi kavram alanından geçirdikten sonra elde ettiği bilgileri söyleme yansıttığı ve

konusmasında kullandığı çeşitli dilbilgisel işaretlerdir. Bu kiplik işaretleyicileri bağlamda zorunluluk, emir, dilek, istek, yeterlik, olasılık, şüphe, tahmin, çıkarım anlamında işlev sağlarlar. Sözcüksel kategoride yer alan fiiller, dilbilgisel kategoriye geçerken yardımcı fiilleşmenin çıktısı olarak kiplik işaretleyicisine gelişebilirler (Palmer, 2001: 25; Trask, 2007: 174; Kerimoğlu, 2011:1-2; Hirik, 2013: 250).

Tuva Türkçesinde ele alınan fiillerde dilbilgiselleşme yardımcı fiilleşme sonucunda kiplik işaretleyicisi yönüne doğru da ilerler. Örneğin; ‘olmak’ temel anlamında kullanılan *bol-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanıldığında olasılık/yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir. Örneğin; *barıp bolur be?* ‘gidebilir mi?’

1.1.4. Kopulalaşma

Kopula, bazen isim ve isim soylu sözcüklerin sonuna gelerek bazen de kendi başına cümle içerisinde yer alarak cümleyi sonlandıran ya da özneyi yükleme bağlama işlevinde kullanılan yapılara verilen dilbilgisel kategoridir. Türkçede **kopula** için *koşaç*, *bildirme eki*, *cevher fiil*, *cevheri fiil*, *ek fiil* gibi terimler kullanılır (Ergin, 2012: 462; Gencan, 2007: 344; Hatiboğlu, 1981: 43; Pustet, 2005: 5; Crystal, 2008: 166).

Bildirme işlevini yerine getiren fiiller için kullanılan **kopula** terimi az da olsa bağımsız bir anlama sahiptir, sözdiziminde özellikle özne ve tümleci cümlelerin diğer öğeleri ile birbirine bağlama işlevi olan bir tür bağlama fiili için kullanılır (Crystal, 2008: 166). Pustet, kopulayı belirli dillerde yükleme işlevinde kullanılan sözcüklerle ortaya çıkan dilbilgisel bir unsur olarak tanımlar ve kopulanın içinde bulunduğu söz grubuna anlambilimsel bir etki yapmadığını belirtir (2005: 5). Ayrıca kopulanın bağımsız ya da bağımlı bir birim olduğunu, çoğunlukla bağımsız bir biçimbirim olarak görüldüğünü ifade eder. Bağımsız biçimbirim şeklinde olan kopulalar yükleme oluşumundaki kategorilerin (kişi, zaman, görünüş, kiplik gibi) uyum

derecelerine bağılı olarak belli bir sözcük grubuyla ilişkili olabilir yani bağımsız bir birim olan fiil, isim ya da sıfat türündeki sözcükler dilbilgiselleşerek kopulalaşabilir (2005: 39-41).

Lehmann'a göre kopula, ismin cümlede yüklem olarak kullanılmasını sağlar ve isim cümlelerinde kopulalaşan öğeler dilbilgiselleşme teorisi temelinde ele alınır (2002: 23).

Dilbilgiselleşme sürecine giren fiil kategorilerindeki sözcüksel birimler dilbilgisel kategori olarak kabul edilen sıfat-fiiller, yardımcı fiiller ya da kopula gibi kategorilere dönüşebilir. Heine, bu aşamada fiilin özelliklerini kaybettiğini ve dilbilgisi işaretleyicisine dönüştüğünü ifade eder. Bu, fiilin kendine özgü biçim-sözdizimsel özellikleri kaybettiği anlamına gelir ve fiil artık emir, edilgenlik, isimleşme gibi sözdizimsel özellikleri taşımaz (1993: 55).

Curnow'a göre dünyadaki dillerin yaklaşık yarısında sadece bir kopula yapısı bulunurken diğerlerinde iki ya da bazen üç farklı yapı bulunduğunu ve bunun zaman, görünüş, yan cümlelerin ana ya da yan cümle olma durumu, kopula öznesinin kişisi gibi dilbilgisi faktörlerine bağılı olduğunu belirtir. Curnow, kopula işaretleyicilerini yapısal olarak dört başlık altında ele alır:

Fiil kopula yapısı (*verbal copula construction*)

Parçacık kopula yapısı (*particle copula construction*)

Çekimli kopula yapısı (*inflectional copula construction*)

Sıfır biçim kopula yapısı (*zero copula construction*) (1999: 2-4).

Fiil kopula yapısı (*verbal copula construction*) dillerin kopula kodlamak için kullandıkları çok yaygın stratejidir ve burada kopula bir fiildir. Buna örnek olarak İngilizce *be* fiili gösterilir. Bu türdeki bir kopula yapısında fiil olan birim diğer fiillerle karşılaştırıldığında farklı biçimbilgisel işlevler gösterir. Örneğin; *this boy is my pupil*

‘bu çocuk benim oğlumdur’ (Curnow, 1999: 3). Buna göre sözcüksel kategoriye ait olan bir fiilin dilbilgisel kategoride kopulalaşması dilbilgiselleşme olayı olarak değerlendirilir.

Tuva Türkçesinde fiil kopula yapısına *tur-* fiili örnek gösterebilir. İsim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevi için *tur-* fiili kullanılır. Bu sebeple *tur-* fiili bu işlevle kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir. Örneğin; *Inçan üyeniñ bergezi **konçuğ turgan*** (Bağ, 15) ‘O zaman zamanın zorluğu çok idi.’

Parçacık türünden kopula yapısı (*particle copula construction*), bazı dillerde fiil kopula yapısına benzer şekilde kullanılır ancak bu kopula yapısında kopula işlevi fiille değil özne ve tamamlayıcı unsur (parçacık) ile sağlanır. Örneğin; Saramaccan dilinde (Afrika dil ailesine ait bir dil) *da* parçacığı kopula işlevinde bulunur *hen da dĭ Gaam* (*he KOP the chief*) ‘O bir şeftir.’ (Curnow, 1999:3).

Çekimli kopula yapısında (*inflectional copula construction*) bir işaretleyici yer alır. Bu yapıda kişi işaretleyicisi ile isim birleşerek yüklem oluşur. Curnow, bu kopula türüne örnek olarak Türkiye Türkçesindeki *ben öğretmenim* örneğini göstermiştir (1999: 3).

Tuva Türkçesinde çekimli kopula yapısında *tur-* fiilinden ekleşerek gelişen *-dIr* eki de kullanılır. Tuva Türkçesi yazım kuralları gereğince ekleşmiş kopula olarak kullanılan ek isme tire (-) işaretiyle bağlanır. Örneğin;

*Lama xam deerge men ıškaş **kijiler-dir*** (UykXemI, 28).

‘Lama ve kam denilenler benim gibi insanlardır.’

Sıfır biçim kopula yapısında (*zero copula construction*) kopula işaretleyicisi şekil olarak cümle sonunda yer almaz. İsim ile birlikte bir işaretleyici kullanılmamıştır fakat anlamsal olarak yapı orada varlığını devam ettirir. Örneğin; Modern İbranicede

Sara mora ‘Sara öğretmen’ (Curnow, 1999: 4). Türkçede *o öğretmen* örneğinde III. teklik kişi kopula yapısında da sıfır biçim kopula yapısı görülür.

Türk dilinde isimlerin şimdiki ya da geçmiş zamanda ortaya çıktığını, çıkmakta olduğunu bildiren ve onları birer yargı cümlesi hâline getirerek yükleme dönüştüren yapılar bildirme kategorisini oluşturan ekler ya da kopula görevli yardımcı fiillerle yapılır (Arıkan, 2011: 45). Tuva Türkçesinde *tur-* ve *çor(u)-* fiilleri isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir.

1.1.5. Biçimbirimleşme ve Ekleşme

Biçimbirimleşme (*morphologization*), bağımsız bir sözcükten klitikleşme yoluyla bağlı bir biçimbirimin (yani bir ekin) oluşturulmasını içerir. Bağımsız sözcüklerin klitiklere ve nihayetinde eklere dönüştüğü biçimbirimleşme süreci biçimbirimlerin gövdeye kaynaşmasıyla sonuçlanır. Biçimbirimleşmemiş bir birim belli bir miktar konumsal özgürlüğe sahip olabilirken biçimbirimleştiğinde gövdeye göre her türlü konumsal esnekliği ortadan kalkar (Hopper, Traugott, 2003: 148).

Dilbilgiselleşme temelinde ele alınan biçimbirimleşmede sözcüksel kategorideki bir birim aşamalı olarak bir dilbilgisel işaretleyiciye dönüşürken birbirine bağlı sesbilimsel, biçim-sözdizimsel ve işlevsel süreçler eşlik eder. Bu biçimbirimleşme sürecinde erozyon ve anlam kaybı meydana gelir (Schiering, 2006: 1).

Lehmann, **ekleme** (*agglutination*) ile aynı anlama gelen **biçimbirimleşme** (*morphologization*) teriminin analitik yapıyı sentetik bir yapıya indirgediğini ve böylece eklemeyi dilbilgiselleşmede dilbilgisel biçimbirimlerin ekler hâline geldiği bir aşama olarak değerlendirir (2012: 12). Bu çalışmada da biçimbirimleşme terimi ile ek işlevinde kullanılan yapılar tanımlanmaya çalışılacaktır.

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili “fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *-Tİr* + şahıs eki” yapısında *-tır* şeklinde biçimbirimleşerek kanıtsal geçmiş zaman eki olarak dilbilgisel bir görev

üstlenerek dilbilgiselleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme ölçeğinde sözcüksel birimin dilbilgisel çıktısı ek olarak gerçekleşmiştir: *tur-* > *-Tır* (geçmiş zaman işaretleyicisi) Örneğin; *İnek kadarçızınga kelgeş, aytırarga, baza-la ındıg xaru berip-tır* (AKM, 43) ‘İnek çobanına gelerek sorduğunda yine aynı cevabı vermiş.’

Ekleşme (*affixiation*) terimi ile bir sözcüksel birimin dilbilgisel işlev kazanarak ek olarak dilbilgiselleşmesi belirtilir. Bir sözcüksel biçim dilbilgiselleşerek bir klitik ya da eke dönüştüğünde orijinal sözcüksel biçim bağımsız bir unsur olarak kalabilir ve sıradan sözcüksel öğelerle aynı değişikliklere uğrayabilir (Hopper, 1991: 22). Dilbilgiselleşme temelinde ele alınan bu terim için **ekleme** (*agglutination*) terimi de kullanılır (Lehmann, 2002: 2; Hopper, Traugott 2003: 20).

Haspelmath’a göre dilbilgiselleşme genellikle bağımsız sözcükten eke yani sözdizimselden biçimbirimsel birleşmeye geçiş olarak tanımlanır (2012: 3).

Dilbilgisel biçimbirimlerin sözcüklerden geliştiği fikri Fransız filozof Étienne Bonnot de Condillac tarafından ortaya atılmıştır. “*Essai sur l'origine des connaissances humaines*” (1746) adlı eserinde, fiildeki kişi işaretleyicilerinin kişi zamirlerinin eklemesiyle oluştuğunu açıklamıştır (Lehmann, 2002: 1).

Bağımsız sözcüklerin işlevsel özellikler kazanarak eklemesi durumunu karşılayan dilbilgiselleşmede, sözcük ile ek arasında yer alan yapılar klitik olarak tanımlanır. Dilbilgiselleşme ölçeğine göre birim sözcüksel olarak başlar ve sırasıyla önce dilbilgisel sonra klitik yapıya dönüşür daha sonra ise eklenir. Soldan sağa doğru birimin sözcüksel özellikleri azalırken dilbilgisel özellikleri artar:

içerik birimi > *dilbilgisel birim* > *klitik* > *ek* (Hopper, Traugott, 2003: 7).

Heine ve Reh, eklemenin bir içerik sözcüğünün başka bir sözcüğün parçası hâline geldiği bir süreci işaret ettiğini ve bir sözcüğün işlevsel bir sözcük olabilmesi için en az bir işlevsel süreçten (örneğin *anlamsızlaşma* gibi) geçmesi gerektiğini ifade eder

ve ekleşmeyi dilbilgiselleşme süreçlerinde biçim-sözdizimsel bir süreç olarak ele alır. Ayrıca, ekleşme daha öncesinde klitikleşme gerektiriyor gibi görünse de bu noktada daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğunu belirtir (1984: 35).

1.1.6. Edatlaşma ve Bağlaçlaşma

Dilbilgiselleşme teorisine göre sözcüksel kategoride yer alan isim ve fiillerin dilbilgiselleşme sürecinden geçerek dilbilgisel kategoride yer alan edat işlevine gelişmesi **edatlaşma** olarak tanımlanır ve edatlaşma sürecini geçirmiş dilbilgiselleşmiş yapı cümlelerin diğer öğeleri ile kurduğu ilişkiler bakımından sözdizimine etki eder (Heine, Reh, 1984: 96).

Heine ve Reh, sözcüksel kategorideki isimlerin edatlara ve sonunda da durum eklerine dönüştüğünü ifade ederler (1984: 281). Lehmann, küçük kategori üyelerinin, özellikle de edatların ve bağlaçların oluşumunun genellikle bir dilbilgiselleşme örneği olarak ele alındığını belirtir. Ona göre özellikle daha sözcüksel ve daha dilbilgisel edatlar vardır (2002b: 1).

Ergin, Türkçe kökenli bağlama edatlarının isim ve fiil türünden sözcüklerin edatlaşması sonucunda ortaya çıktığını ifade eder (2012: 352).

Korkmaz, Türkçedeki edatların kökeninin bir isim ya da fiil olduğunu ve Türkçenin esnek gramer yapısı ve dilin ifade bakımından yeni gramer birimlerine ihtiyaç duymasından dolayı, isim ve fiil kökenli bazı sözcüklerin birer kalıplaşma ve donma süreçlerinden geçerek edat ve bağlaç durumuna geldiğini belirtir (2009: 1050). Korkmaz, bu ifadesiyle tam olarak dilbilgiselleşme sürecine işaret eder.

Karaağaç, Türkçedeki edatların çekim sırasında ve çekimli öğeler ile oluşmuş olmalarının edatlaşma sürecine girdiklerinin bir göstergesi olduğunu ve bu sürecin bağımsız sözcüklerin bağımlı bir birim hâline gelmesiyle ilişkili olduğunu belirtir (2009: 159).

Musayev, varoluş fiilleri de dâhil olmak üzere en yüksek kullanım sıklığına sahip olan fiiller temelinde bir dizi bağlaç ortaya çıktığını ve bu bağlaçların her bir Türk lehçesinde bağımsız olarak bulunduğunu belirtir (Tenişev, 1988: 515).

Tuva Türkçesinde zarf-fiilli yapıların dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş bağlaçlar bulunur. Johanson, bu tür yapıları **sıralama bağlayıcıları** (*konjunktoren*) olarak nitelendirir ve bu bağlayıcıları sözdizimsel açıdan eşit unsurları olarak birbirine bağlayan yapı olarak ifade eder. Yan yana iki sıralı bağımsız cümleyi bağlayan zarf-fiilli biçimlerin dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş yapıların **bağımsız cümle bağlayıcıları** (*adjunktoren*) işlevinde kullanıldığını bildirir. Bunlara ek olarak **bağlaşık cümle bağlayıcıları** (*junktoren*) bulunduğunu ve bağlayıcı yapının ardışık iki cümleyi sözdizimsel olarak birbirine bağladığını ikinci cümlenin bir parçası olduğunu ve nedensellik bildirdiğini belirtir (1993: 217-218).

Bu çalışmada edat işlevinde dilbilgiselleşen yapılar için **edatlaşma**, bağlaç işlevinde dilbilgiselleşen yapılar için ise **bağlaçlaşma** terimi kullanılmıştır. Tuva Türkçesinde fiillerin dilbilgiselleşmesi süreci sonucunda oluşan edatlar ve bağlaçlar vardır. Örneğin; *de-* ‘demek’ fiilinin dilbilgiselleşmesiyle oluşan *deeş* ‘için’ edatı Tuva Türkçesinde metin sıklığı yüksek edatlardan biridir. Ayrıca Tuva Türkçesinde *bol-* ‘olmak’ fiili üzerine *-gaş* zarf-fiil ekinin gelmesiyle dilbilgiselleşmiş *bolgaş* ‘ve’ bağlacı da cümlede bir sözcük grubuna ait unsurları bağlamada ya da birleşik cümlelerde cümleleri bağlamada kullanılan birleştirici bir işlevde kullanılır (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 450).

1.1.7. Zarflaşma

Dilbilgiselleşme teorisi temelinde zarflar ara kategoride yer alır. (Hopper, Traugott, 2003: 107). Sözcüksel kategoride yer alan isim ve fiillerin dilbilgiselleşme sürecinden geçerek ara kategoride yer alan zarf işlevine gelişmesi

zarflaşma olarak tanımlanır ve zarflaşma sürecini geçiren dilbilgiselleşmiş yapı cümlenin diğeri öğeleri ile kurduğı ilişkiler bakımından sözdizimine etki eder (Heine, Reh, 1984: 96).

Lehmann, düşük dilbilgisel konumda bulunan birimlerin daha yoğun dilbilgisel konuma yükselmesini konu eden dilbilgiselleşme sürecinde bağımsız bir birimden bağımlı bir birim konuma gelerek zarflaşan yapıların özerklik seviyelerinin azaldığını ancak dilbilgisel derecelerinin arttığını dile getirir (2002: 126).

Tuva Türkçesinde fiillerin dilbilgiselleşmesiyle oluşan çok sayıda zarf bulunur. Örneğini; *kıl-* ‘yapmak’ fiili *-dır* eki ile kalıplaşarak ‘olarak, şekilde’ anlamlarında zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Kıldır* zarfı isimlerle, sıfatlarla, zarf-fiillerle, yansıma sözcüklerle ve ikilemelerle birlikte işlek bir şekilde kullanılır.

1.1.8. Klitikleşme

Klitikleşme (*cliticization*), bir sözcüğün sözdizimsel ve sıklıkla sesbilimsel olarak diğeri sözcüklere bağımlı hâle geldiğı bir süreç olarak tanımlanır. Ekleşme belirli bir sözcük veya sözcük kategorisiyle ilişkilendirilirken klitikleşme tipik olarak öbek oluşturucu olarak ortaya çıkar. Heine ve Reh, Hint-Avrupa dillerinde, vurgusuzlaştırmanın önemli ölçüde klitikleşmeye neden olduğunu belirtir. Klitikleri eklerden ayırt etmenin belki de en iyi yolunun ilgili sözdizimsel özelliklere başvurmak olduğunu ve genellikle eklerin bir sözcükle ilişkilendirilebildiğini klitiklerin ise öbeklerle ilişkilendirilme eğiliminde olduğunu bildirirler.

Klitikleşme, basit ve özel olarak iki şekilde gerçekleşir. Bunlar klitikleşme sürecindeki farklı gelişmeler olarak düşünölebilir. Basit klitikler, klitikleşmeye uğramış ama aynı zamanda sesbilimsel olarak bağımsız sözcükler olarak korunmuş biçimbilgisel birimlerdir. Özel klitikler artık tam bir biçimle ilişkili değıldir, yalnızca klitik olarak var olurlar (Heine, Reh, 1984: 32-33).

Bağımsız sözcüklerin işlevsel özellikler kazanarak ekleşmesi durumunu karşılayan dilbilgiselleşmede, sözcük ile ek arasında yer alan yapılar klitik olarak tanımlanır. Dilbilgiselleşme ölçeğine göre birim sözcüksel olarak başlar ve sırasıyla önce dilbilgisel sonra klitik yapıya dönüşür daha sonra ise ekleşir. Soldan sağa doğru birimin sözcüksel özellikleri azalırken dilbilgisel özellikleri artar:

içerik birimi > dilbilgisel birim > klitik > ek (Hopper, Traugott, 2003: 7).

Tuva Türkçesinde yüklemde soru şeklini işaretlemek için *ol* ‘o’ zaiminin klitikleşerek dilbilgiselleşmiş *-(I)l* biçimi kullanılır. Örneğin; *Çuru kaynaar **barganıl?** – dep aytırıp-tır* (AKM, 44) ‘Çuru nereye gitti? – diye sormuş.’ Klitik görevi üstlenen *-(I)l* biçimbirimi soru cümlelerinde daha çok pekiştirme işlevinde kullanılır.

1.1.9. Birleştirme

Birleştirme/birleşim (*compounding*), iki veya daha fazla dilsel birimi tek bir sözcükte birleştirme yani onları ayıran sözcük sınırını ortadan kaldırma etkisine sahiptir. Birleştirme bu nedenle ekleşmeyi andırır ancak aralarındaki en temel fark şudur: Ekleşme farklı biçim-sözdizimsel statüdeki dilsel birimlerle ilişkiliyken birleştirme yalnızca aynı biçim-sözdizimsel statüdeki iki ya da daha fazla birimle ilişkilidir. Heine ve Reh, birleştirmeyi dilbilgiselleşmede biçim-sözdizimsel süreçler içinde değerlendirir (1984: 32).

Brinton ve Traugott’a göre dilbilgiselleşme aynı zamanda sesbilimsel parçaların kaybını (*coalescence*) ya da birleşme/kaynaşmayı (*fusion*) da içine alabilir. Hem birleşme hem de kaynaşma süreçlerine Latince’deki “cantare habeo” ve Fransızca’daki “chanterai” ‘şarkı söyleyeceğim’ örneği gösterilir. Aslında bağımsız fiil olarak kullanılan “habeo cantare” ve “cantare habeo” fiilleri daha sonra bağımlı hâle gelmiş ve sonunda sesbilimsel parçalarını kaybetmiştir ancak bütün dilbilgiselleşme örnekleri birleştirme ve kaynaşma içermeyebilir (2005: 27-28).

Tuva Türkçesinde birleştirme örneği olarak *çüge dize* yapısı bulunur. Bu yapı *çüge* ‘niçin, neden’ ile *dize* ‘dese’ sözcüklerinin birleşmesiyle dilbilgiselleşerek ‘çünkü’ anlamında cümle başı bağlaç işlevinde kullanılır.

1.1.10. Dilbilgiselleşme İlkeleri

Hopper, dilbilgiselleşme ilkelerini Lehmann’ın ilkeleri gibi dilsel değişimin doğası ve seyrine ilişkin yeni kavrayışlar olarak tasarlamadığını, aksine ilkelerin büyük ölçüde dilbilimciler tarafından detaylandırıldığı şekliyle dil değişimi hakkındaki genel bilginin bir parçası ya da bu bilgiden basit çıkarımlar olarak değerlendirildiğini belirtir. Dilbilgiselleşme bağlamında ilkeler, hâlihazırda mevcut olan malzemeden dilbilgiselleşmiş biçimlerin ve yapıların ortaya çıkışını tanımlama yetisine sahip olmaları bakımından özel bir rol oynarlar. Hopper, dilbilgiselleşme temelinde dilbilgisel birimlerin ortaya çıkmasında beş ilkenin önemli olduğunu bildirir (1991: 20):

- a) **Katmanlaşma** (*layering*): Geniş bir işlevsel alan içerisinde sürekli olarak yeni katmanlar ortaya çıkmaktadır. Bu yeni katmanlar ortaya çıkarken eski katmanların atılması gerekmez ancak eski katmalar yeni katmanlarla bir arada var olmaya ve onlarla etkileşime girmeye devam edebilirler.
- b) **Farklılaşma** (*divergence*): Bir sözcüksel biçim klitik ya da ek olarak dilbilgiselleştiğinde, orijinal sözcüksel biçim özerk bir unsur olarak kalabilir ve sıradan sözcüksel öğelerle aynı değişikliklere uğrayabilir.
- c) **Özelleşme** (*specialization*): İşlevsel bir alan içinde, bir aşamada farklı anlamsal nüanslara sahip çeşitli biçimler mümkün olabilir; dilbilgiselleşme gerçekleştikçe bu biçimsel seçenek çeşitliliği daralır ve seçilen daha az sayıda biçim daha genel dilbilgisel anlam kazanır.
- d) **Devamlılık /İz Bırakma** (*persistence*): Bir biçim sözcüksel bir işlevden dilbilgisel bir işleve doğru dilbilgiselleşmeye uğradığında orijinal sözlüksel

anlamlarının bazı izlerine bağı kalma eğilimindedir ve sözlüksel geçmişinin ayrıntıları dilbilgisel dağılımı üzerindeki kısıtlamalara yansiyabilir.

- e) **Kategorisizleşme** (*decategorialization*): Dilbilgiselleşme sürecinden geçen yapılar, isim ve fiil kategorilerinin karakteristik morfolojik işaretlerini ve söz dizimsel ayrıcalıklarını kaybetme veya etkisiz hâle getirme, sıfat, ortağ, edat gibi ikincil kategorilerin karakteristik özelliklerini üstlenme eğilimindedir.

1.1.10.1. Kademelilik ve Süreklilik

Dilbilgiselleşmeyle ilgili kavramlarından biri de **kademelilik** (*gradualness*) ve **süreklilik** (*continuity*) kavramlarıdır. Dilbilgiselleşme süreci kademeli olarak gerçekleşir. Örneğin, bir değişimin kademeli olması için ikiden fazla biçimin olması gerekir. Değişkenleri farklılık gösteren bir değişim süreci kademeli şekilde gerçekleşir. Örneğin, bağımsız bir zamirden, bir klitik zamir aracılığıyla, zamirle ilgili bir eke değişim kademeli olarak gerçekleşir (Lehmann, 2004: 159).

Dilbilgiselleşme sürecinde **süreklilik** kavramı ile dilbilgiselleşen yapılar sürecin başında tamamen sözcüksel, sürecin sonunda ise dilbilgisel olması açısından değerlendirilir (Hopper, Traugott, 2003: 6). Dilbilgiselleşen bir yapı sözcüksel kategoriden dilbilgisel bir kategoriye geçişte değişime uğrar ve o yapı dilbilgisel olarak sözlük anlamının izlerini taşımaya eğilimlidir (Hopper, 1991: 22).

1.1.10.2. Tek Yönlülük

Dilbilgiselleşme tek yönlü bir süreçtir; yani **tek yönlülük** (*unidirectionality*) ilkesinde daha az dilbilgiselden daha çok dilbilgisel biçim ve yapılara doğru ilerleme görülür. Şimdiye kadar “dilbilgiselleşmenin tamamen tersine çevrildiği” hiçbir örnek keşfedilmemiştir (Heine, Kuteva, 2004: 4). Harris ve Campbell’e göre

dilbilgiselleşmenin kesinlikle tek yönlü olmasa da tek yönde ilerlemesi yönünde güçlü bir eğilim vardır (1995: 338).

Dilbilgiselleşme teorisinin önemli isimlerinden Haspelmath, dilbilgiselleşmenin sözcüksel yapılardan geliştiğini savunmakla birlikte, daha çok bu dilbilgiselleşme sürecinin tek yönlülüğünün altını çizer. O, geniş dilbilgisel yapıların dar dilbilgisel yapılara geliştiği ve dilbilgiselleşmeye uğrayan sözcüklerin bağımsızlığını kaybettiği bu kademeli süreçte daima düşük dilbilgisellikten yoğun dilbilgiselliğe doğru bir gelişim olduğunu bildirir (1998: 344).

Hopper ve Traugott, tek yönlülük hipotezi başlığı altında **genelleşme** (*generalization*), **kategorisizleşme** (*decategorialization*), **sıklık** (*frequency*) gibi dilbilgiselleşme özelliklerine yer verir (2003: 100-130). Bu çalışmada genelleşme ve kategorisizleşme dilbilgiselleşme süreçleri başlığı altında ele alınmıştır.

1.1.10.3. Sıklık

Birimlerin sıklığına ilişkin sayısal veriler, dilbilgiselleşmenin tek yönlülüğüne ilişkin kanıt sağlamada değerli bir araç olarak görülür. Metinsel sıklık dilbilgiselleşmede sözcüksel birimlerin dilbilgisel işlevlere nasıl geliştiğine yönelik yapılan çalışmalarda önemli bir yer edinmiştir (Hopper, Traugott, 2003: 127).

Dilbilgiselleşme teorisi temelinde geleneksel olarak iki tür sıklık vardır: Birincisi **tür sıklığı** (*type frequency*), ikincisi ise **işaret/metin sıklığıdır** (*token frequency*). Tür sıklığı, belirli bir birim kategorisi için mevcut olan öğelerin sayısını ifade eder. Örneğin, çoğulları -s ile oluşturan İngilizce isimlerin sayısı tür sıklığı dolayısıyla çok yüksekken çoğulları -en ile oluşturulan İngilizce isimlerin sayısı çok düşüktür. İşaret sıklığı ise birimin metin içinde kullanılma sıklığıyla ilgilidir. Sözcüksel birimlerin dilbilgiselleşmesinin en temel özelliği olan anlamsızlaşma ve erozyonun süreçlerinin

gerçekleşmesi, birimlerin mutlak sıklığı ve diğer birimlerle birlikte ortaya çıkma sıklıklarıyla ilişkilidir (Hopper, Traugott, 2003: 127).

Lehmann da **metin sıklığı** (*textual frequency*) olmasının dilde dilbilgisel yapılarının oluşumu için önemli olduğu çıkarımını yapar (2002: 127). Tuva Türkçesinde de yüksek bir metin sıklığına sahip olan *de-*, *bol-* ve *tur-* fiilleri ile *çok* sözcüğü dilbilgiselleşen yapılarda en fazla çeşitlenmeye sahip sözcükler olarak karşımıza çıkar ve bu da onların metin sıklığının önemine işaret eder.

1.1.10.4. Katmanlaşma

Katmanlaşma (*layering*), aynı dilbilgisi alanına katkıda bulunan dilbilgisel biçimlerin bir dilbilgiselleşme zinciri oluşturmasıdır. Geniş bir işlevsel alan içerisinde sürekli olarak yeni katmanlar ortaya çıkmaktadır. Bu yeni katmanlar ortaya çıkarken eski katmanların atılması gerekmez ancak yeni katmanlarla bir arada var olmaya ve onlarla etkileşime girmeye devam edebilirler (Hopper, 1991: 20-22).

Süreklilik ve farklılaşma ilkelerinde olduğu gibi eski biçimler uzun bir süre varlığını sürdürmeye devam edebilir. İster aynı kaynaktan farklılaşarak ister farklı kaynaklardan yenilenerek gelişmiş olsun eski biçim ve anlamların yeni biçim ve anlamlarla birlikte varlığını sürdürmesi herhangi bir eş zamanlı anda “katmanlaşma” veya “değişkenlik” (*variability*) olarak adlandırılabilen bir etkiye yol açar (Hopper, Traugott, 2003: 124).

Hopper’a göre farklı kronolojik aşamalar genellikle ekleşme gibi yapısal ipuçları aracılığıyla tanımlanabilse de tüm katmanların tarihsel olarak birbirinden ayırt edilmesi gerekli değildir; aslında çoğu zaman farklı katmanların göreceli tarihi kolayca tespit edilemez ve belgelenemez. “Muhtemelen geniş bir tarih boyunca farklı zamanlardan miras kalan ve sürekli yeniden gelişen işlevsel yönden benzer yapılarla dilbilgisinin bu

“dağınıklığını”, “homojenliğini”, “mimarileşmiş” ve “sınırlandırılmış” bir nesne olarak herhangi bir dil aynasıyla göstermek kolay bir iş değildir.” (1991: 24).

Tuva Türkçesinde yüklemde soru şeklini işaretlemek için *ol* ‘o’ zamirinden klitikleşerek dilbilgiselleşmiş *-(I)l* biçimi kullanılır. Klitikleşmiş *-(I)l* biçiminin *ol* zamiriyle birlikte kullanılması katmanlaşma örneği sergiler. Örneğin; *Çaa çoraan bargan kiji dek kayın **keliril ol**?* (KBay, 137). ‘Yeni giden kişi yakında nereden gelecek?’

1.1.10.5. Farklılaşma

Farklılaşma (*divergence*), bir sözcüksel biçim klitik ya da ek olarak dilbilgiselleştiğinde orijinal sözcüksel biçim bağımsız bir birim olarak kalabilir ve sıradan sözcüksel öğelerle aynı değişikliklere uğrayabilir (Hopper, 1991: 20; Hopper, Traugott, 2003: 118).

Farklılaşma ilkesine örnek olarak İngilizcedeki *have* birimi gösterilebilir. *I’ve eaten it* ‘onu yedim’ ve *I have two of them* ‘onların ikisine sahibim’ cümlelerinde birinci cümlede ‘ve yardımcı fiil olarak yer alırken ikinci cümlede yer alan *have* ana fiil olarak kullanılmıştır (Hopper, 1996: 230).

Tuva Türkçesinde de tanıklanan aşağıdaki örneklerde birinci cümlede geçen *tur-* fiilinin bağımsız sözcüksel bir fiil olarak işlev görmesi, ikinci cümlede ise kopula görevinde biçimbirimleşmiş bir dilbilgisel yapı olarak kullanılması farklılaşma ilkesini açıklayıcı bir örnektir:

*Düün men şkolada **turgan men**.* ‘Ben gece okulda kaldım.’ (TuvRuSl, 424).

*Olardan öske, mindıg çalgaa ançılar bo çook-kavıda çok. Ilap-la **olar-dır***

(UykXemI, 39). ‘Onlardan başka, böyle tembel avcılar bu çevrede yok.

Kesinlikle onlardır.’

1.1.10.6. Özelleşme

Özelleşme (*specialization*) ortaya çıkan bir dilbilgisel yapıyı sınıflandıran seçeneklerin daralması anlamına gelir. Bu, Lehmann'ın **zorunlulaşma** (*obligatorification*) terimine karşılık gelir. Bir birim tamamen dilbilgiselleştiğinde ortaya çıkan yapının çeşitlenme potansiyeli kayba uğrar. Özelleşme ilkesi, söz konusu süreçle daha yakından ilgilidir çünkü bir birimin kullanılması ancak dilbilgiselleşmenin son aşamalarında gerçekleşir ve zaman içinde giderek zorunlu hâle gelir (Hopper, 1991: 25).

Lehmann, “paradigmatik değişkenlik” olarak adlandırılan kavramın bir bütün olarak sözcüğe (paradigma) ilişkin dil kullanıcısının özgürlüğü olduğunu bildirir. Sözcük belirli bir dilbilgisel kategoriye ve üyelerini, o kategorinin alt kategorilerini (veya değerlerini) temsil eder. Bu durumda, alt kategorilerinden birini kullanarak kategoriye belirleme veya tüm kategoriye belirtmeden bırakma konusunda belirli bir özgürlük olabilir. İkinci seçeneğin kısıtlandığı ve sonunda imkânsız hâle geldiği ölçüde kategori zorunlu hâle gelir. Bu nedenle, bu durumu **zorunluluk** (*obligatoriness*) ve buna bağlı olarak sözcükler arası değişkenliğin azaltılmasını **zorunlulaşma** (*obligatorification*) olarak tanımlar (2002: 124).

Tuva Türkçesinde de *er-* fiili müstakil bir fiil olarak kullanılmaz ancak art zamanlılık ilkesine göre *er-* fiilinden gelişerek dilbilgiselleşmiş yapılar özelleşme ilkesine örnek olarak kiplik işaretleyicisi olmanın yanı sıra edat ve bağlaç görevlerinde işlek bir şekilde kullanılır. Örneğin; *er-* fiili geniş-zaman olumsuzluk eki olarak *eves* ‘değil’ biçiminde edatlaşarak dilbilgiselleşir ve isim cümlelerinde yüklem olumsuz olarak işaretlenmesinde zorunlu olarak kullanılır (İsxakov, Pal'mbox, 1961: 432).

1.2. Dilbilgiselleşme Süreçleri

Dilbilgiselleşme süreçleri (aşamaları/mekanizmaları/parametreleri) ile kastedilen sözcüksel birimlerin dilbilgisel birimlere dönüşüm sürecinde gerçekleşen aşamalardır. Bir sözcüksel birimin, dilbilgisel birimine dönüşümü aniden değil kademeli olarak gerçekleşir. Dilbilgiselleşme süreçleri dilbilgiselleşme teorisi araştırmacılarına göre sayısı, sırası ve özellikleri bakımından farklılık gösterir. Bu bölümde Heine ve Reh'in (1984), Hopper ve Traugott'un (2003), Heine ve Kuteva'nın (2004) ve Lehmann'ın (2002) çalışmalarındaki dilbilgiselleşme süreçlerine ait görüşlerine yer verilecektir.

Heine ve Reh, *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages* başlıklı çalışmalarında dilbilgiselleşme sürecini nerede başlayıp nerede bittiği ile ilgili olarak değil, dili değiştiren bir iç mekanizma olarak ele alırlar ve dilbilgiselleşme süreçlerini **evrim süreçleri** (*evolutional processes*) olarak şu şekilde incelerler:

1. **İşlevsel süreçler** (*functional processes*): **anlamsızlaşma** (*desemanticization*), **genişleme** (*expansion*), **basitleşme** (*simplification*), **kaynaşma** (*merger*).

2. **Biçim-sözdizimsel süreçler** (*morphosyntactic processes*): **yer değiştirme** (*permutation*), **birleştirme** (*compounding*), **klitikleşme** (*cliticization*), **ekleşme** (*affixation*), **fosilleşme** (*fossilization*).

3. **Sesbilgisel süreçler** (*phonetic processes*): **uyma** (*adaptation*), **erozyon** (*erosion*), **erime** (*fusion*), **kayıp** (*loss*)

4. **Karışık süreçler** (*complex processes*): **fiille ilgili çekimler/süreçler** (*verbal attraction*), **iç ekleşme** (*infixation*), **ayrılma ve değişme/kayma** (*split and shift*) (Heine, Reh, 1984: 15-59).

Heine ve Kuteva, *World Lexicon of Grammaticalization* başlıklı çalışmalarında dilbilgiselleşmede dört temel mekanizma (süreç) olduğunu belirtirler:

1. **Anlamsızlaşma** (*desemanticization or semantic bleaching*) ya da anlamsal solma: anlamsal içeriğin kaybolması.
2. **Genişleme** ya da **bağlam genelleşmesi** (*extension or context generalization*): yeni bağlamlarda kullanım.
3. **Kategorisizleşme** (*decategorialization*): sözcüksel ya da daha az dilbilgiselleşmiş biçimleri karakterize eden biçim-sözdizimsel özelliklerin kaybolması.
4. **Erozyon** ya da **ses indirgemesi** (*erosion or phonetic reduction*): ses yapısında yaşanan kayıplar.

Bu mekanizmalardan üçü (a,c,d) özellik kaybını içerirken (b) mekanizmasında kazanımlar da söz konusu olur. Dilbilgiselleşmeye uğrayan dilsel öğeler anlamsal, biçim-sözdizimsel ve sesbilgisel özelliklerini kaybettikleri gibi yeni bağlamlardaki kullanımlarının ayırt edici özelliklerini de kazanırlar. Dilbilgiselleşmenin gerçekleşmesi için belirli bağlamlar gerekir. Bu sebeple dilbilgiselleşme, dilbilgisel ögenin bağlam kaynaklı yeniden yorumlamanın bir çıktısı olarak tanımlanabilir (Heine, Kuteva, 2004: 2).

Hopper ve Traugott, *Grammaticalization* başlıklı çalışmalarında dilbilgiselleşme mekanizmalarını **yeniden analiz** (*reanalysis*) ve **anoloji** (*anology*) olarak ele alır. Bu iki mekanizma özellikle biçim-sözdizimsel değişim için önemli kabul edilir. Yeniden analizde biçimlerin söz dizimsel, biçimbilgisel ve anlamsal özellikleri değişir. Bu değişimler ilk olarak söz dizimsel ayrılma ve anlam yorumlamadaki değişiklikleri içerir. Yeniden analiz bütün değişimler gibi dilbilgiselleşme için çok önemli bir mekanizmadır çünkü o dilbilgiselleşmenin diğer mekanizması olan anoloji aracılığıyla gerçekleşecek değişimin önkoşuludur ve biçimbilgisindeki düzensizliklerin düzenli hâle gelmesi olarak değerlendirilir. Anoloji de özellikle biçimbilgisindeki düzensizliklerin düzenli

hâle gelmesidir ve yeniden çözümlemenin aksine görünür bir süreçtir ve bu özellikleriyle dilde bir değişim olduğuna ışık tutar (2003: 39, 63-64).

Hopper ve Traugott, tek yönlülük hipotezi başlığı altında **genelleşme** (*generalization*), **kategorisizleşme** (*decategorialization*), **sıklık** (*frequency*) gibi dilbilgiselleşme karakteristiklerine yer verir (2003: 100-130).

Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization* başlıklı çalışmasında dilbilgiselleşme süreçlerini biçim-sözdizimsel olarak ele alıp değerlendirir. Dilbilgiselleşme parametreleri (sözcükleri) olarak ele aldığı süreçte, dilbilgiselleşmenin başlangıç ve bitiş noktalarının her zaman belirlenememesinden dolayı bir birimin dilbilgiselleşip dilbilgiselleşmemesinden daha çok birimin süreç boyunca sahip olduğu dilbilgisellik derecesinin önemli olduğunu ve bu derecenin de birimin özerklik seviyesiyle ilgili olduğu görüşündedir. Yani birimin özerklik seviyesini kaybetmesi dilbilgiselleşmesine neden olur (2002: 109).

Dilbilgiselleşme parametrelerinde göstergenin (birimin) **özerkliği** (*autonomy*) üç temel özellik sergiler. Bunlar **ağırlık** (*weight*), **bağlılık** (*cohesion*) ve **değişkenlik** (*variability*). **Ağırlıkta** birimin ait olduğu sözcük sınıfındaki ve sözdizimindeki durumu değerlendirilir. Bir birimin özerk olabilmesi için belirli bir ağırlığa sahip olması gerekir; bu özellik onu kendi sınıfının üyelerinden farklı kılar ve sözdiziminde öne çıkarır. **Bağlılıkta** birimin sözcük türü olarak ait olduğu kategori ve diğer birimlere bağlılığı ele alınır. Bir birim diğer birimlerle belirli ilişkileri sistematik olarak daralttığı ölçüde özerkliği azalır; bu tür ilişkilerin doğasında bulunan ve özerkliği azaltan faktör **bağlılık** olarak adlandırılır. **Değişkenlikte** ise birimin özerkliği yanındaki birimlere göre sözdiziminde sahip olduğu bağımsız olma durumu yani yerinin seçimi ve değişebilirliği incelenir (Lehmann, 2002: 109).

Lehmann, dilbilgiselleşme parametrelerindeki bu üç özelliği, bütün birimler için geçerli olan **dizisel** (*paradigmatic*) ve **dizimsel** (*syntagmatic*) başlıkları altında ele alır:

Dilbilgiselleşme parametreleri (Lehmann, 2002: 110):

parametreler (süreçler)	dizisel	dizimsel
ağırlık	<i>bütünlük</i>	<i>yapısal kapsam</i>
bağlılık	<i>dizisellik</i>	<i>bağlılık</i>
değişkenlik	<i>dizisel değişkenlik</i>	<i>dizimsel değişkenlik</i>

Dizisel açıdan bakıldığında bir birimin **ağırlığı** hem anlamsal hem de sesbilgisel açıdan **bütünlüğüdür** ve bu onun en önemli boyutudur. **Dizimsel** olarak bakıldığında ise bir birimin ağırlığı onun **yapısal kapsamı** yani içine girdiği ya da oluşmasına yardımcı olduğu yapının kapsamıdır (Lehmann, 2002: 110).

Dizisellik bir birimin ait olduğu kategoriye bağlılığıdır. **Dizimsellik** ise bir birimin diğer birimlere bağlı olma ya da onlara eklenme derecesidir (Lehmann, 2002: 110).

Bir birimin **dizisel değişkenliği**, onun yerine başka birimlerin kullanılması ya da tamamen çıkarılması olasılığıdır. Bir birimin **dizimsel değişkenliği** ise onun oluşumunda yer değiştirme olasılığıdır (Lehmann, 2002: 110).

Lehmann'a göre bu özelliklerden birinin değişimi yani bir birimin o özelliğe sahip olma derecesindeki artış ya da azalış, o birimi etkileyen bir sürece dönüştürür. Dolayısıyla, bir süreç olarak dilbilgiselleşmenin duruma göre birlikte ele alınan altı parametrenin hepsinin bağıntılı bir şekilde artmasından ya da azalmasından oluştuğunu belirtir (2002: 110-111).

Bu çalışmada, Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların dilbilgiselleşme süreçleri ele alınırken temel olarak Heine ve Kuteva'nın dilbilgiselleşme ile ilgili dört temel süreç hakkındaki görüşleri dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu

dört temel süreç *anlamsızlaşma*, *genişleme* ya da *bağlam genelleşmesi*, *kategorisizleşme* ve *erozyondur*.

1.2.1. Anlamsızlaşma

Dilbilgiselleşme teorisinde **anlamsızlaşma** (*desemanticization*) süreci; **anlam ağartması** (*semantic bleaching*), **anlam kaybı** (*semantic loss*), **anlam solması** (*semantic fading*), **anlam tükenmesi** (*semantic depletion*) gibi farklı terimlerle karşılanır (Heine, Kuteva, 2004: 3; Heine, Reh, 1984: 36; Hopper, Traugott, 2003: 95; Lehmann, 2002: 114).

Dilbilgiselleşme sürecinde anlamsızlaşma, sözcüksel bir birimin dilbilgisel bir işaretleyiciye dönüşürken geçirdiği ilk adım/aşama olarak değerlendirilir (Lehmann, 2002: 114).

Heine ve Kuteva, dilbilgiselleşmenin her şeyden önce anlamsal ve bağlama bağlı bir süreç olduğunu ve bu nedenle dilbilgiselleşmenin **bağlam kaynaklı yeniden yorumlama** (*context-induced reinterpretation*) terimiyle tanımlanabileceğini belirtir. Her yeniden yorumlama dilbilgisel işlevlerin ortaya çıkmasına yol açmaz. Yani, yalnızca somut (sözcüksel) anlamlar için kullanılan formlar daha soyut (dilbilgisel) anlamları da ifade etmek için kullanıldığında dilbilgisel yapılar ortaya çıkar; örneğin, görünür bir nesne için kullanılan bir birim (örneğin, vücudun arkası *back*) aynı zamanda görünmeyen bir ögeye (uzamsal kavram “arkada”) atıfta bulunmak için kullanıldığında veya bir eylem için kullanılan bir form (*go to*) aynı zamanda dilbilgisel bir kavrama (gelecek zamana) atıfta bulunmak için kullanıldığında bağlam kaynaklı anlam kaybının meydana geldiğini bildirirler. Dolayısıyla **anlamsızlaşma** ya da **anlamsal solma** terimi ile belirli bağlamlarda daha somut anlamların soyut anlamlar olarak yeniden yorumlanıp kullanılması ifade edilir. Dilbilgisel işlevler kazanan yapılar, eski kullanımlarından giderek farklılaşma eğilimindedir. Bu yapılar eski kullanımlarının kategorik

özelliklerini kaybeder dolayısıyla kategorisizleşmeye uğrar ve daha sık olarak kullanılmaya başladıklarında ise sesbilgisel özelliklerini kaybetme eğiliminde olurlar. Bu sebeple, dilbilgiselleşme süreçlerinde bulunan dört mekanizma (süreç) birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmez (Heine, Kuteva, 2004: 3).

Heine ve Reh, dilbilgiselleşme sürecinin ilk basamağında yaşanan anlamsızlaşma sürecinde dilbilgiselleşmeye konu olan sözcüksel birimin öncelikle **anlam içeriğini** (*semantic complexity*), **işlevsel önemini** (*functional significance*) ve **ifade değerini** (*expressive value*) kaybettiğini belirtir (1984: 67). Haspelmath, anlam kaybının dilbilgiselleşmenin ön koşulu olduğunu düşünür. Sözcüksel bir birim ancak söylem içerisinde anlamsızlaşmak suretiyle bir sıklık değerine ulaşabilir ve dilbilgiselleşebilir. Örneğin; İngilizcedeki gelecek zaman yapılarından biri olan *be going to* yapısı uzamsal konum ya da amaç yönelimi işlevinden gelecek zaman anlamına gelişmek suretiyle dilbilgiselleşir. Böylece anlam kaybının ve erozyonun (İng. *gonna*) eş zamanlı olarak gerçekleşmediğini aksine anlam kaybının diğer indirgemeleri tetiklediğini belirtir (1999: 1062).

Hopper ve Traugott ise dilbilgiselleşmede anlam kaybının gerçekleştiğine dair şüphe olmadığını ancak dilbilgiselleşme sürecinin başlangıç aşamasında anlam kaybından daha çok anlam değişikliğinin ve geçişinin yaşandığını, anlam kaybının ise dilbilgiselleşme sürecinin sonunda gerçekleştiğini ifade ederler (2003: 95).

Campbell, dilbilgiselleşme ile ilişkili olarak ortaya atılan kavramların aslında metafor ve metonimi gibi basit dil değişim süreçlerini yansıttığını savunur. Anlamsızlaşma sürecinin sadece dilbilgiselleşmede değil aynı zamanda sözlükselleşme süreçlerinde de görüldüğünü ve dilbilgiselleşen her yapının anlamsızlaşma süreci geçirme zorunluluğu bulunmadığını kanıt göstererek anlamsızlaşma sürecinin dilbilgiselleşmenin ön koşulu olduğu görüşünü reddeder (2001: 119).

Anlam kaybının ilk aşamasında birimin anlam kaybına uğramamış sözcüksel kaynağının kullanımdan düşme gerekliliği yoktur. Birim ve birimin artık dilbilgisel işlev kazanmış biçimi bir arada olabilir. Anlam kaybı, birimin sözcüksel (açık, büyük) kategoriden dilbilgisel (kapalı, küçük) kategoriye geçişine neden olur (Heine, Reh, 1984: 36-39). Örneğin, bir fiil anlamsızlaşma sürecinden geçerek bir edat hâline geldiğinde, cümlenin diğer öğeleri ile kurduğu ilişkiler bakımından sözdizimine etki eder (Heine, Reh, 1984: 96).

Tuva Türkçesinde incelenen fiiller dilbilgiselleşme süreçlerinde anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. Örneğin; *çor(u)*- fiilinin sözcük anlamı ‘gitmek’ tir ve *çor(u)*- fiili *-İrdA* birleşik zarf-fiil eki ile kalıplaştığı *çorda* yapısında Türkiye Türkçesindeki *-iken* yapısının bildirdiği anlamda kullanıldığında sözcük anlamını kaybettiği için anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

1.2.2. Genişleme/Genelleşme

Genişleme (*extension*) süreci yeni bağlamlarda kullanım kapsamının artması olarak tanımlanır. Dilbilgiselleşme teorisinde bu süreç, **genişleme** (*extension*), **bağlam genelleşmesi** (*context generalization*), **genelleşme** (*generalization*) gibi terimlerle ifade edilir (Heine, Kuteva, 2004: 2; Heine, Reh, 1984: 39; Hopper, Traugott, 2003: 100).

Heine ve Kuteva’ya göre dilbilgiselleşmeye uğrayan sözcükler anlamsal, biçim-söz dizimsel ve sesbilgisel özlerini kaybettikleri gibi yeni bağlamlardaki kullanımlarının karakteristik özelliklerini de kazanırlar. Dilbilgiselleşmenin gerçekleşmesi için belirli bağlamlar gerekir bu sebeple dilbilgiselleşme birimlerin bağlam kaynaklı yeniden yorumlamanın bir çıktısı olarak tanımlanabilir. Bu süreç de genişleme olarak ele alınır (2007: 2).

Genişleme, bir dilsel birimin işlevinin diğer bağlamlarda, kategorilerde veya söz dizimsel işlevlerde kullanılma etkisine sahiptir. Anlamsızlaşma, mevcut bir dilsel birimi

ek bir işlevle zenginleştirmeyi de içerdiğinden, genişlemenin özel bir durumu olarak düşünülebilir. İkisi arasındaki temel fark, anlamsızlaşmanın dilsel birime sözlüksel olmayan bir işlev eklerken genişlemenin dilsel birimin ekstra bir işlev almasını içermesidir (Heine, Reh, 1984: 39).

Genişleme kategori içi ya da kategori dışı olabilir. İlgili birimin biçimbilgisel statüsünü etkilemiyorsa yani aynı sözcük veya biçimbirimi içinde gerçekleşiyorsa işsel genişlemedir. Örneğin genişleme bir bulunma durumu edatının aynı zamanda yönelme durumu olarak da kullanılmaya başlanması durumunda söz konusudur. Öte yandan dışsal genişleme, başka bir sözcüğe veya biçimbirim kategorisine geçişi içerir: yeni işlev, genellikle “daha dilbilgiselleşmiş” olan başka bir biçimbirime tahsis edilir (Heine, Reh, 1984: 40).

Genişleme, kısmen bir biçimin çok anlamlılığındaki artış kısmen de “bir biçimin menzilineki artış” olarak nitelendirilebilecek bir süreçtir: “sözcükselden dilbilgiselle ya da daha az dilbilgiselden daha çok dilbilgisel konuma ilerleyen bir biçimbirim aralığının artması” (Kuryłowicz, 1965: 69) olarak da düşünülebilir (Hopper, Traugott, 2003: 100-101).

1.2.3. Kategorisizleşme

Dilbilgiselleşme sürecinde yer alan **kategorisizleşme** (*deategorilization*) terimi ile sözcüksel veya daha az dilbilgiselleşmiş birimlerin biçim-sözdizimsel özelliklerindeki görülen kayıp ifade edilir (Heine, Kuteva, 2004: 3).

Dilbilgiselleşme teorisi temelinde birimler **büyük kategori** (açık, sözcüksel), **ara kategori** ve **küçük kategori** (kapalı, dilbilgisel) olmak üzere üç gruba ayrılır. Büyük (sözcüksel) kategoride fiiller ve isimler yer alırken; ara kategoride zarflar ve sıfatlar; küçük (dilbilgisel) kategoride ise zamirler, zarf-fiiller, edatlar, bağlaçlar, yardımcı fiiller ve işaretleyiciler bulunur (Hopper, Traugott, 2003: 107).

Anlamsızlaşma süreci genellikle ilgili birimi açık bir kategoriden kapalı bir kategoriye aktarma etkisine sahiptir. Çünkü dilbilgisel anlamlar kazanan biçimler, eski kullanımlarından giderek farklılaşma eğilimindedir. Bu biçimler eski kullanımlarının kategorik özelliklerini kaybeder dolayısıyla kategorisizleşmeye uğrar ve daha sık olarak kullanılmaya başladıklarında ise sesbilgisel özelliklerini kaybetme eğiliminde olurlar. Kategorisizleşme anlamsızlaşma sürecinden sonra gelir (Heine, Kuteva, 2004: 3, 39).

Bağımsız sözcüksel birimden bağımlı dilbilgisel birime doğru olan bir dönüşümde büyük kategorilerin biçim ve sözdizimi özelliklerinde kademeli olarak gerçekleşen birtakım kayıplar gözlemlenir ve kategorisizleşme süreci şu şekilde gerçekleşir:

büyük kategori (> ara kategori) > küçük kategori (Hopper, Traugott, 2003: 107).

Bu sürece göre büyük kategoride yer alan sözcüksel birim küçük kategoriye doğru dönüşürken önce ara kategoride yer alan birimlere dönüşür ancak bu dönüşüm zorunlu değildir, büyük kategoride yer alan birim ara kategoriye uğramadan doğrudan küçük kategoriye de geçebilir.

Dilbilgiselleşme teorisi temelinde art zamanlı bakış açısına göre bütün küçük kategorilerin kaynağını büyük kategoriler oluşturur (Hopper, 1996: 231). Dilbilgiselleşme sürecine giren sözcüksel kategorideki fiiller dilbilgisel kategoride yer alan birimlere dönüşebilir. Heine, bu aşamada fiilin özelliklerini kaybettiğini ve sözcüksel birim olan fiilin bir dilbilgisel işaretleyiciye dönüştüğünü ifade eder (1993: 55).

Dilbilgiselleşme sürecinde genellikle kategorik özelliklerin kaybı görülebilir. Bu kategorisizleşmenin işlevsel karşılığı, söylem özerkliğinin kaybıdır. İsim türünden birimler artık bir söylemdeki durumları tanımlamaz, fiil benzeri birimler artık yeni

olaylar bildirmez. Bunun yerine, isimler zarf ve edat gibi ikincil rollerde, fiiller ise yardımcı fiil gibi daha dilbilgisel işlevde görünebilir (Hopper, 1991: 30).

Tuva Türkçesinde de *bolgaş* bağlacının kategorisizleşme aşamaları *bol-* (fiil - büyük kategori) > *bolgaş* (bağlaç - küçük kategori) şeklinde gerçekleşmiştir. *bol-* ‘olmak’ sözcüğü fiil olarak büyük kategoride yer alır. *Bolgaş* sözcüğü *bol-* fiili üzerine *-gaş* geçmiş zaman zarf-fiil eki gelerek oluşmuş ‘ve’ anlamında kullanıldığında küçük kategoride yer alan bağlaç kategorisine geçmiştir. Örneğin; *Tıva düjümettin çugaazı kıska bolgaş çedingir bolgan* (UykXemI, 40) ‘Tuvalı memurun konuşması kısa ve yeterli oldu.’

1.2.4. Erozyon

Erozyon (*erosion*), dilbilgiselleşme sürecindeki bir birimin ses yapısında kayıplar yaşaması olarak tanımlanır (Heine, 1993: 56). Dilbilgiselleşme teorisinde erozyon süreci **sesbilimsel yıpranma** (*phonological attrition*), **sesbilimsel zayıflama** (*phonological weakening*), **sesbilgisel indirgeme** (*phonetic reduction*) gibi terimlerle ifade edilir (Heine, Kuteva, 2004: 34; Heine, Reh, 1984: 21; Lehmann 2002: 113; Hopper, Traugott, 2003: 95).

Erozyon, bir sözcüğün sesbilimsel içeriğinin genellikle yeni değişim seviyesine uygun olarak azaldığı bir süreçtir. Bu nedenle, iki heceli bir sözcük ekleşme geçirdikten sonra tek heceli bir biçimbirime indirgenebilir. Erozyon, ilgili biçimbirimin (genellikle bir ek) hecesel ve hatta parçasal olarak kayıp yaşadığı bir duruma yol açabilir, örneğin bir ünsüz ya da bir ünlü ses kaybolabilir ya da değişebilir. Erozyon, sesbirim ikizleşmesi ya da bir ton/vurgu değişimi şeklinde de görülebilir (Heine, Reh, 1984: 21). Haspelmath’a göre de bir sözcük anlamsızlaştığında biçimsel olarak da bir kayba uğrayabilir ve bu durumda biçimsel olarak indirgenmiş olur (1999: 1050).

Erozyonun dilbilgisel birimlerin sesbilgisel yapıları üzerinde çeşitli etkileri olabilir ve bu etkiler şu şekilde tanımlanır:

- (a) **Hece erozyonu** (*syllabic erosion*): klitikleşme ya da ekleşme sürecinden geçtikten sonra çok heceli biçimbirimler tek hecelilere indirgenme eğilimindedir.
- (b) **Geçişsel erozyon** (*junctural erosion*): en az biri bağlı biçimbirim olan iki biçimbirim arasındaki sınırdaki oluşan ses birimleri kaybolabilir.
- (c) **Çevresel erozyon** (*peripheral erosion*): Sözcük sonundaki, bazen de sözcük başındaki ses birimleri kaybolma eğilimindedir.
- (d) **Parçasal olmayan erozyon** (*non-segmental erosion*): Erozyon mutlaka sesbilgisel içerikte bir kayba yol açmaz; aynı zamanda **işaretlerde** (*marking*) de bir değişiklik içerebilir (Heine, Reh, 1984: 21-23).

Erozyon için **sesbilimsel yıpranma** terimini kullanan Lehmann, sesbilimsel yıpranmayı sesbilimsel içeriğin kademeli olarak kaybolması olarak tanımlar. Yıpranmada birimin sahip olduğu sesbilgisel özellikler art arda çıkarılır. Özelliklerin çıkarıldığı yere bağlı olarak bu durum aynı zamanda parçasal kayba da yol açabilir ve sonuç olarak birim kısalır. Son özelliğin de kaybedilmesiyle tüm yapı ortadan kalkar bu da birimin varlığının sona erdiği anlamına gelir (Lehmann, 2002: 113).

Heine, fiilin dilbilgiselleşme sürecinde geçirdiği erozyon sürecini şu şekilde aşamalandırır:

- I. Fiil tam sesbilgisel biçimine sahiptir.
- II. Fiilin sesbilgisel özü aşınma eğilimindedir.
- III. Fiil kendine özgü ton ya da vurgu kazanma yeteneğini kaybeder (Heine, 1993: 56).

Dilbilgiselleşme sürecinde bir dilbilgisel birim herhangi bir sesbilgisel kayba uğramadan ses yapısını koruyabilir bu durumda dilbilgiselleşme süreçlerinde erozyonun gerçekleşmesi bir zorunluluk değildir (Heine, 1993: 109).

Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların tamamında erozyon süreci görülmez. İncelenen fiillerde görülen erozyon süreci daha çok fiil-zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen yapılarda ya da çoğunlukla daha yoğun dilbilgisel kategoride bulunan edat ve bağlaç işlevli yapılarda görülür. Örneğin; *de-* ‘söylemek’ sözcüğü fiildir ve üzerine *-gaş* geçmiş zaman zarf-fiil eki gelerek dilbilgiselleşen *dees* ‘için’ (*degeş* > *dees*) edatındaki zarf-fiil ekinin ilk sesi kayba uğramış ve böylelikle dilbilgiselleşen edat, erozyon sürecini geçirmiştir.

Sözcüksel bir birimin dilbilgiselleşme süreçleri sonundaki çıktıları

Dilbilgiselleşme teorisi üzerinde yapılan çalışmalarda araştırmacıların kuramsal yönelimleri ve yaklaşımları önemli bir çeşitlilik gösterse de araştırmacılar sözcüksel bir birimin dilbilgiselleştiğinde hangi özellikleri sergileyeceği konusunda hemen hemen ortak görüşlere sahiptirler. Heine ve Reh, dilbilgiselleşmiş bir yapının dilbilgiselleşme süreçleri sonunda geçirdiği değişimleri şu şekilde açıklar:

1. Anlamsal karmaşıklığından ve ifade değerinden çok şey kaybeder.
2. Aynı kategoriye ait üye sayısı azalır.
3. Pragmatik (sözcüksel) özelliklerini kaybederek sözdizimsel özellik kazanır.
4. Sözdizimsel değişkenliği ne kadar azalırsa cümle içindeki konumu o kadar sabit hâle gelir.
5. Başka küçük dilbirim üyeleriyle birleşir.
6. Kullanımı belli bağlamlarda zorunlu hâle gelir.

7. Diğer birimlerle sesbilimsel, biçim-sözdizimsel ve anlambilimsel olarak birleşir.
8. Sesbilimsel içeriğini kaybeder.
9. Biçim-sesbilimsel olarak **sesbirimcik** (*allophony*) > **biçimbirimcik** (*allomorphy*) > **değişken biçimlenme** (*suppletion*) şeklinde değişim geçirir (1984: 67).

Brinton ve Traugott da dilbilgiselleşme süreçleri sonunda şu özelliklerin görüldüğünü belirtir:

1. Dilbilgiselleşme yeni işlevsel biçimlerin türetimiyle sonuçlanan tarihsel bir değişimdir.
2. Dilbilgiselleşme girdileri sözcüksel unsurlardan dilbilgisel yapılara kadar çeşitlenebilir.
3. Dilbilgiselleşmiş yapılar oluşurken çoğunlukla sözcüksel-dilbilgisel süreç kutbunun dilbilgisel kısmına doğru başka değişimler de gerçekleşir. Bu azdan daha çoğa doğru ilerleyen bir dilbilgiselleşme zinciri oluşturur.
4. Dilbilgiselleşmenin çıktısı dilbilgisel yani işlevsel bir yapıdır. Dilbilgiselleşmenin ileri aşamalarında anlamsal kayıp ve yıpranma olabilir.
5. Dilbilgiselleşmenin çıktısı karışık bir yapı olabilir. Biçimsel olarak böyle yapılar dilbilgisel yapılardan perifrastiklere, işlevsel sözcüklere, klitiklere ve çekimlere kadar türlenebilir.
6. Dilbilgiselleşme, kademeli olarak ilerleyen bir süreçtir.
7. Dilbilgiselleşme bir ana unsur ile birleşmeyi içerir. Kimi zaman da sesbilgisel özelliklerin kaybıyla ya da kaynaşmasıyla sonuçlanır.

8. Dilbilgiselleşme daha soyut ve genel anlamlara doğru gelişim sergilerken somut anlamların kaybını içerir (2005: 99-100).

1.3. Dilbilgiselleşme Teorisi Araştırma Tarihi

Dilbilgiselleşme terimi günümüzdeki anlamı ile dilbilim alanında ilk kez dilbilimci Antoine Meillet tarafından *L'évolution des formes grammaticales* (1912) başlıklı çalışmasında kullanılmıştır. Ancak dilbilgiselleşme kuramının kavram olarak içeriği tarihsel olarak daha eskidir. Fransız filozofu Étienne Bonnot de Condillac, *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (1746) adlı çalışmasında dilbilgisel biçimlerin bağımsız sözcüksel birimlerden geliştiği tezini ortaya atarak fiillerdeki kişi eklerinin, kişi zamirlerinin eklenmesinden, zaman kategorilerinin ise zaman bildiren zarfların ilgili köke eklenmesiyle ortaya çıktığını belirtmiştir. Diğer bir araştırmacı John Horne Tooke ise *The diversions of Purley* (1786 I. cilt, 1805 II. cilt) adlı etimolojik çalışmasında edatların isim ve fiillerden ortaya çıktığı görüşüne değinerek isim ve fiilleri **gerekli sözcükler** (*necessary words*), edat, zarf, bağlaç gibi sözcüklerin ise **gerekli sözcüklerin kısaltılması** (*abbreviation*) veya **bozulması** (*mutilation*) olarak değerlendirmiştir. Tooke bu görüşüyle, dilbilgiselleşmenin ana konusu olan **sözcüksel (büyük)** ve **dilbilgisel (küçük)** kategoriler sınıflandırmasının temelini atmıştır (Lehmann, 2002: 1).

Alman dilbilimci Franz Bopp *Über das Conjugations System der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (1816) ve *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen* (1833) adlı çalışmalarında Hint-Avrupa dillerindeki fiillerin sonundaki şahısların kişi zamirlerinden türediğini iddia etmiş ve ileriki çalışmalarında dilbilgisel biçimlerin kökeni üzerine yoğunlaşmıştır (Lindström, 2004: 208).

Schlegel, *Observations sur la langue et la littérature provençales* (1818) adlı çalışmasında Latin sentetik biçimbilgisinin Roman analitik biçimbilgisiyle yenilenmesi konusuyla yakından ilgilenmiştir. Romanca ve Latincedeki yardımcı fiiller ve belirsiz zamirler dilbilgiselleşme örnekleri olarak yer almıştır (Lehmann, 2002: 1).

Wilhelm von Humboldt, *Über das Entstehen der grammatikalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung* adlı çalışmasında dilbilgisinin somut fikirlerin bir arada bulunduğu farklı evrelerde geliştiği sonucuna ulaşmış ve dilbilgisinin birbiri ile ilişkili dört evrede geliştiğini öne sürmüştür:

I. Deyimler, ifadeler ve cümleler aracılığıyla dilbilgisi tanımlama

(*grammatische Bezeichnung durch Redensarten, Phrasen, Sätze*): dilbilgisel kategoriler tamamen sözcüklerde ve anlam-sözdizimsel yapılarda gizlidir.

II. Sabit sözcük konumları ve biçimsel anlam arasında gidip gelen

sözcükler aracılığıyla dilbilgisel tanımlama (*grammatische Bezeichnung durch feste Wortstellungen und zwischen Sach- und Formbedeutung schwankende Wörter*).

III. Benzer biçimler tarafından dilbilgisel tanımlama (*grammatische*

Bezeichnung durch Analoga von Formen): burada kararsız sözcükler ana sözcüklere ek olarak eklenmiştir. Ortaya çıkan kompleks yapılar, ana yapının anoloğudur.

IV. Gerçek biçimler, çekimle ve tamamen dilbilgisel sözcüklerle

dilbilgisel tanımlama, (*grammatische Bezeichnung durch wahre Formen, durch Beugung und rein grammatische Wörter*) (Lehmann, 2002: 2).

Georg von der Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft* (1891) başlıklı çalışmasında dilbilgiselleşme üzerine yapılan çalışmalarda temel olan pek çok anlayışı dile getirmiştir. Dilbilgiselleşmenin birbiriyle rekabet eden iki eğilimin bir sonucu olduğunu öne sürmektedir; bu eğilimlerden biri telaffuz kolaylığına, diğeri ise belirginliğe yöneliktir. Rahat telaffuzlar sözcükleri “yıpratın” ses değışikliklerine yol açar, ayrımlar bulanıklaşır. Bu yüzden yeni biçimler devreye girmeli ve eskilerinin yaklaşık işlevini üstlenmelidir. Örneğın, *video* ‘görüyorum’ gibi bir fiilin Latince birinci teklik kişİ gelecek zamanı *videbo*, bir zamanlar yardımcı fiil olarak kullanılan “olmak” fiilinin birinci teklik kişİ biçimi olan *-bo*, **b^h wo*’dan gelişmiştir. Eski bir perifrastik yapı yani bir ana fiil ve bir yardımcı fiil birleşimi (*vide* + **b^h wo*) tek bir çekim biçimine dönüştürülmüştür. Ancak daha sonra bu biçim de aşınmış ve yerini *videre habeo* ‘görmek zorundayım’ gibi yeni perifrastik biçim almıştır. Bir süre sonra bu fikir Meillet tarafından **yenilenme** (*renouvellement*) başlığı altında tekrar dile getirilecektir (Hopper, Traugott, 2003: 21).

Antoine Meillet, *L'évolution des formes grammaticales* (1912) başlıklı makalesinde dilbilgisel biçimbirimlerin sözcüksel biçimbirimlerden gelişimini belirtmek için Humboldt ve Gabelentz’in görüşlerini de dikkate alarak ilk kez **dilbilgiselleşme** terimini kullanılmıştır. Ona göre dilbilgiselleşme terimi, Hint-Avrupa dilleri tarihindeki belli gerçekleri açıklayabilme kapasitesi açısından önem taşımaktaydı ve çalışmasında yeni dilbilgisel biçimlerinin iki süreç aracılığıyla ortaya çıktığını öne sürmüştür: Bunlardan birincisi, yeni sözcüklerin (paradigmaların) hâlihazırdaki sözcüklere (paradigmalara) biçimsel benzerlik yoluyla ortaya çıktığı analogi yoludur. İngilizcede *shoe* ‘ayakkabı’ sözcüğünün çokluk biçiminin *shoen* yerine *stones* ‘taşlar’ sözcüğündeki gibi *shoes* olarak kullanılması analogiye örnek olarak gösterilebilir. Meillet, yeni dilbilgiselleşme biçimlerinin ortaya çıkmasının ikinci yolunun

dilbilgiselleşme yani “özerk bir sözcüğün dilbilgisel bir role geçmesi” olduğunu öne sürmüştür (Meillet, 1912: 131; Lehmann, 2002: 3-4; Hopper, Traugott, 2003: 22).

Jerzy Kuryłowicz, Hint-Avrupa dillerindeki dilbilgiselleşme araştırmalarının önemli bir ismidir. Kuryłowicz, *The Inflectional Categories of Indo-European* (1964) başlıklı çalışmasında Hint-Avrupa dillerindeki çekim kategorilerini açıklamak için dilbilgiselleşme teorisini kullanmıştır. *The Evolution of Grammatical Categories* (1965) başlıklı makalesinde, dilbilgiselleşmeyi sadece bağımsız sözcüksel kategorideki birimlerin > dilbilgisel kategorideki birimlere yükselmesi olarak değil, aynı zamanda düşük dilbilgisel konumdan > yoğun dilbilgisel konuma yükselmesi şeklinde tanımlamıştır (Lehmann, 2002: 6).

Talmy Givón, dilbilgiselleşme çalışmalarının önde gelen temsilcilerindendir. Givón, eski sözdizimsel birliklerdeki biçimbilgisinin kökenleri ile ilgili olarak Afrika dillerindeki fiil ön eklerinin daha eski ve donmuş zamirlerden geliştiğini göstermiştir. Afrika dillerindeki bu dilbilgisel gelişimlerden ve Carleton T. Hodge’un ünlü “bir adamın morfolojisi daha önceki bir adamın sözdizimiydi” sözü Givón’un “Bugünün morfolojisi dünün sözdizimidir deyişinde yankılanır (Lehmann, 2002: 7). Givón, *On Understanding Grammar* (1979) adlı eserinde, dilbilgiselleşmiş yapıların bağımsız yapılardan ortaya çıktığını belirtmiş ve dilbilgiselleşme yönüyle ilgili olarak “söylem > sözdizimselleşme > biçimbirimleşme > biçim-sesbirim > sıfır gelişimini göstermiştir (1979: 222-226). Givón, bağımsız sözcüksel birimlerin dilbilgisel kategoriler şeklinde işlev gördüğü birçok düzenliliğe de dikkat çekmiştir.

Christian Lehmann’ın ilk baskısını 1982’de yayımlandığı *Thoughts on Grammaticalization* (2002, 2015) adlı eserinde, dilbilgiselleşmeyi anlam, sözdizimi ve sesbilgisinin etkileşim hâlinde olduğu daha düşük dilbilgisel kategorilerinin daha yoğun dilbilgisel kategorilere gelişmesi şeklinde ele alır (Lehmann, 2002: vii). Lehmann’ın bu eseri dışında dilbilgiselleşmeyle ilgili *Grammaticalization Synchronic Variation and*

Diachronic Change (1985) *Markedness and Grammaticalization* (1989) ve *Theory and Method in Grammaticalization* (2004) gibi birçok makalesi bulunmaktadır.

Heine ve Reh, *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages* (1984) adlı çalışmalarında Afrika dillerinde dilbilgiselleşen yapıları ele almışlar ve dilbilgiselleşmeyi bir dilbilgisel birliğin sırasıyla anlamını, kategorik özelliğini, sözdizimsel bağımsızlığını ve son olarak ses varlığını kaybettiği gelişimsel bir süreç olarak değerlendirmişlerdir (1984: 15).

Hopper, 1987’de yayımladığı *Emergent Grammar* başlıklı makalesinde gerçekte dilbilgisi diye bir şeyin olmadığını, aksine sürekli tekrarlanan bir dilbilgiselleşme sürecinin var olduğunu ileri sürmüştür (1987: 148).

Hopper ve Traugott’un ilk baskısı 1993 yılında yapılan *Grammaticalization* (2003) adlı çalışmaları dilbilgiselleşme teorisinin ana başvuru kaynaklarından sayılmaktadır ve bu çalışmada dilbilgiselleşme sözcüksel birimlerin ve yapıların belli dilbilgisel bağlamlarda dilbilgisel işlev yüklendiği bir süreç olarak tanımlanmıştır (2003: 1-4). Onlar, dilbilgiselleşme teriminin kendileri açısından iki yönlü ele alınacağını belirtirler. Bu yönlerden birincisi dilde eş ve art zamanlı olarak sözcüksel, yapısal ve dilbilgisel materyal arasındaki ilişkiyi ele alan bir çerçevedir. İkincisi ise sözcüksel birimlerin belirli dilsel bağlamlarda dilbilgisel işlevde kullanılması ve dilbilgiselleşirken yeni dilbilgisel işlevlere gelişmeye devam etmesini araştıran bir çerçevedir (2003: 16).

McMahon, *Understanding Language Change* (1994) adlı çalışmasında dilbilgiselleşmeyi sözcüksel kategorilerin üyeleri olan isimlerin, fiillerin ve sıfatların edatlar, zarflar, yardımcı fiiller ve ekler gibi küçük dilbilgisel kategorilere dönüşmesi olarak tanımlamıştır. Bu kategori dönüşümünde küçük dilbilgisel birimlerinin ses yapısında erozyonlar, anlamlarında ise solmalar görüldüğünü belirtmiş ve dilbilgiselleşmeyi sadece sözdizimsel bir değişim olarak değil aynı zamanda

biçimbilgisini, sesbilgisini ve anlambilgisini de etkileyen bütüncül bir değişim olarak konu etmiştir (McMahon, 1994: 160).

Dilbilgiselleşme teorisi üzerine yapılan Bybee, Perkins ve Pagliuca editörlüğündeki *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World* (1994) adlı çalışmada fiil biçimbilgisi (zaman, görünüş ve kip kategorileri) ele alınmış, dilbilgiselleşme hem anlamsal hem de yapısal olarak değerlendirilmiştir.

Dilbilgiselleşme teorisinin önemli isimlerinden Haspelmath, *Does grammaticalization need reanalysis?* başlıklı makalesinde dilbilgiselleşmeyi sözcüksel kategorilerin dilbilgisel kategorilere dönüştüğü tek yönlü bir süreç olarak ele almıştır (1998: 344). *Why is grammaticalization irreversible?* adlı makalesinde de anlamsızlaşmanın dilbilgiselleşmenin ön koşulu olduğunu ve sözcüksel bir birimin ancak bağlam içerisinde anlamsızlaşmak koşuluyla bir sıklık değerine ulaşabileceğini ve dilbilgiselleşebileceğini belirtmiştir (1999: 1062).

Heine ve Kuteva, *World Lexicon of Grammaticalization* (2004) başlıklı çalışmalarında dilbilgiselleşmenin her şeyden önce anlamsal ve bağlama bağlı bir süreç olduğunu ve bu nedenle dilbilgiselleşmenin bağlam kaynaklı yeniden yorumlama olarak tanımlanabileceğini belirtmişlerdir (2004: 3).

Bu çalışmaların dışında Elizabeth Closs Traugott ve Bernd Heine editörlüğünde *Approaches to Grammaticalization* (1991) ve *Gradience, Gradualness and Grammaticalization* (ed.Traugott, Trousdale 2010) adlı çalışmalar dilbilgiselleşmeyi farklı açılardan değerlendiren çalışmalardır. Narrog ve Heine'nin editörlüğünde yayımlanan *Handbook of Grammaticalization* (2011) başlıklı çalışmada da birçok araştırmacı dilbilgiselleşme teorisini farklı açılardan kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir.

Türkiye’de dilbilgiselleşme teorisinin uygulama alanı bulduğu çalışmalar yapılmıştır. Dilbilgiselleşme terimini kapsamlı bir şekilde değerlendiren Faruk Gökçe (2007) *Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi* başlıklı (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi) doktora çalışmasını genişleterek *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri: Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme* başlığıyla 2013 yılında yayımlamıştır. Çalışmada dilbilgiselleşme teorisi temelinde tarihsel ve modern Oğuz Türkçesinde fiillerin yardımcı fiilleşerek kılınış ve görünüş zamanlı işaretçilere gelişmesi değerlendirmiştir.

Gülşah Bulut (2014) *Tarihî Türkiye Türkçesinde Perifrastik Fiil Yapıları Olmak Yardımcı Fiiliyle Kurulan Birleşik Çekim Yapıları* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi) adlı çalışmasında Tarihî Türkiye Türkçesindeki *olmak* fiilinin yardımcı fiilleşmesinde geçirmiş olduğu süreçleri dilbilgiselleşme teorisiyle ele almıştır.

Gizem Kunduracı (2014) *Eski Türkçede Bol- Fiili Üzerine Bir Araştırma* (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi) başlıklı çalışmasında Eski Türkçede *bol-* fiilinin isim ve fiil türünden çeşitli sözcüklerle birleşip yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmesini Türk dilinde zaman ve görünüş kategorileri temelinde incelemiştir.

Osman Ali Çetin (2016) *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi) başlıklı çalışmasında sözcükselleşme ve dilbilgiselleşme teorileri temelindeki Eski Türk dilinde zarfları incelemiş ve zarfların dilbilgiselleşme karakteristiklerini yansıttıklarını tespit etmiştir.

Meltem Can (2016) *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi) adlı çalışmasında

Eski Uygur Türkçesindeki edatları dilbilgiselleşme teorisinde Lehmann'ın görüşlerini dikkate alarak değerlendirmiştir.

Esra Gül Keskin (2017) *Türkçede Birleşik Ekler* (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi) adlı çalışmasında ek veya sözcüğün birleşerek farklı bir işlevi yerine getiren birleşik ek yapıları oluşturması dilbilgiselleşmenin bir sonucu olarak değerlendirmiştir.

Cihangir Demir (2018) *Yeni Uygurca Gramerleşmiş Fiillerin Türkiye Türkçesine Çevirisi Üzerine Bir İnceleme* (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi) başlıklı çalışmasında Yeni Uygurcada dilbilgiselleşmiş fiil birleşmelerinin kazandığı yeni işlev ve anlamın çeviri sürecine olan yansımalarını incelemiştir.

Mübeccel Çubukçuoğlu (2019) *Türkçede Dilbilgiselleştirme: Bilişsel Dilbilgisi Çerçevesinde Bir İnceleme* (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi) başlıklı çalışmasında Türkiye Türkçesindeki dilbilgiselleşme olgularını bilişsel dilbilgisi temelinde incelemiştir.

Nurgül Göktürk'ün (2022) *Türkçede Gramerleşme: Gramerleşmiş zarf-fiiller* (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi) adlı çalışmasında Türkiye Türkçesindeki dilbilgiselleşmiş zarf-fiilli yapılar Lehmann'ın *Thoughts on Grammaticalization* (2002) adlı çalışması model alınarak sesbilimsel, anlambilimsel, biçimbilimsel ve söz dizimsel açıdan değerlendirilmiştir.

İbrahim Arıkan (2022) *Çuvaş Türkçesinin Tarihinde Biçim-Dizim Değişimleri* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi) başlıklı çalışmasında, Çuvaş Türkçesinde fiilde kişi-sayı işaretleyicileri ile *tār-* yardımcı fiilinin şimdiki zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşme sürecini incelemiştir.

Hazırlanan tezler dışında dilbilgiselleşme konusunun çeşitli açılardan ele alındığı Demirci (2008), Gökçe (2010), Arıkan (2011), Ağca (2015), Can (2017) gibi araştırmacıların yaptığı makale düzeyinde çalışmalar da vardır.

Türkiye’de Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmeyi konu edinen bazı çalışmalar da yapılmıştır:

İbrahim Ahmet Aydemir (2015a) “Güney Sibirya Türkçesinde Zarf-Fiilli Yapıların Gramerleşmesi Hakkında” başlıklı makalesinde Tuva, Tofa, Hakas, Şor ve Çulım Türkçelerindeki dilbilgiselleşmiş zarf-fiilli yapıları değerlendirmiştir.

Vildan Gündoğdu Koçoğlu’nun “Tuvacada Bir Gramerleşme Örneği: *Deerzi*” (2016) adlı makalesi bulunmaktadır. Gündoğdu Koçoğlu’nun bu çalışması Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmiş bir yapının ele alındığı ilk çalışma olması bakımından önemlidir.

Emin Erdem Özbek “Tuvacada {Ø (< -A)} Sözcüklerle Zarf Yapan {-Dir} Eki Üzerine Sözlükselleşme ve Gramerleşme Açısından Bir İnceleme” (2019) başlıklı çalışmasında *-Dir*, üzerindeki *-A* zarf-fiil ekinin düşmesiyle oluşmuş zarflar sözlükselleşme ve dilbilgiselleşme bakımından değerlendirmiştir. “Tuva Türkçesinde “Kiji”, “Ulus” ve “Çüve” Sözcüklerinin Dilbilgisel Kullanımları” (2021) başlıklı çalışması da bulunur.

İlker Tosun “Tuva Türkçesinde Ol Enklitiği” (2017) başlıklı çalışmasında *ol* zamirinin tarihî ve çağdaş Türk dilinde enklitikleşmesini konu edinmiştir. “Tuva Türkçesinde “Çok” (2020) başlıklı makalesinde ise *çok* sözcüğünün dilbilgisel işlevlerini değerlendirmiştir.

Yukarıda bahsedilen çalışmalardan da görüleceği üzere Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşme konusunun başlı başına ele alınıp değerlendirildiği bir çalışma şimdiye kadar yapılmamıştır. Eldeki çalışmada dilbilgiselleşme konusu Tuva Türkçesi için

tarihsel ve gerekli görüldüğünde dil ilişkileri boyutu ile incelenerek ele alınıp değerlendirilmektedir.

2. TUVA TÜRKÇESİNDE FİİLLERİN DİLBİLGİSELLEŞMESİ

Dilbilgiselleşme düşük dilbilgisel konumda bulunan birimlerin daha yoğun dilbilgisel konuma yükselmesini konu eden tek yönlü bir süreçtir. Bu süreçte dilbilgiselleşen birimlerinin özerklik seviyeleri azalırken dilbilgisel dereceleri kademeli olarak artar. Bu birimler anlamsızlaşma, genişleme, kategorisizleşme ve erozyon süreçlerini geçirdiklerinde sesbilgisini, biçimbilgisini, anlambilgisini ve sözdizimini etkileyen bütüncül bir değişime uğrar.

Fiiller, dilbilgiselleşme teorisi temelinde sözcüksel (büyük) kategoride yer alır. Sözcüksel kategoride yer alan fiiller yardımcı fiilleştiğinde, kopulalaştığında ya da edat ve bağlaç işlevinde kullanıldığında dilbilgisel kategoriye geçerek dilbilgiselleşir. Bir fiil zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında temel anlamını kaybederek anlamsızlaşır, ana fiil işlevi dışında zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında genişlemeye uğrayarak yardımcı fiil olarak kategorisizleşir ve bu dilbilgiselleşme süreçleri sonunda kılınış, görünüş-zaman, kiplik ve kopula gibi dilbilgisel işaretleyici işlevinde kullanılır. Zarf, edat ve bağlaç gibi daha yoğun dilbilgisel kategoriye doğru gelişirken de dilbilgiselleşir. Bu gelişimde fiiller dilbilgiselleşmenin tüm süreçlerini geçirebilirler.

Heine, fiillerin dilbilgiselleştiklerinde şu özellikleri sergilediklerini belirtir:

- a) Fiil biçim-sözdizimsel özellik gösterir, cümlede tümleç görevinde isim ya da zarf öbeklerinde çekirdek öge olarak kullanılır.
- b) Tümleç yapılarındaki öge isim yerine isim soylu bir sözcük olabilir.
- c) Fiil temel anlamında isim-fiil olma, edilgenlik, emir kipi alma gibi özelliklerini kaybeder.
- d) Fiil temel anlamında olumsuzlanabilme ve cümlede başka görevde bulunabilme özelliklerini kaybeder.

- e) Fiil neredeyse içeriksel özelliklerinin tamamını kaybeder, ana fiile biçim-sözdizimsel özellikle bağlı bir konuma gelir ancak zarf biçimbilgisinin bazı kalıntılarını koruyabilir (Heine, 1993: 55).

Tuva Türkçesinde fiiller yardımcı fiilleştiğinde kılınış, görünüş-zaman ve kiplik işaretleyicileri olarak kullanılır. Aynı zamanda daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan edat, zarf, bağlaç kategorilerine geliştiklerinde dilbilgisellik dereceleri artarken bağımlı bir birim duruma gelerek özerklik seviyelerini kaybederler. Her bir fiil dilbilgiselleşirken anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerini geçirir. Erozyon süreci ise fiillerin dilbilgiselleşmesi için zorunlu bir süreç değildir. Dilbilgiselleşme süreçleri sonunda dilbilgisellik dereceleri artan ve en çok çeşitlenme gösteren *tur-*, *çor-*, *çıt-*, *olur-*, *bol-*, *apar-*, *er-*, *de-* ve *mça-* fiilleridir. Bu fiiller yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik, görünüş-zaman ve kiplik işaretleyebilir, aynı zamanda zarf, zarf-fiil, edat ve bağlaç olarak da dilbilgiselleşebilir. *Er-* fiili Standart Tuva Türkçesinde müstakil bir fiil olarak kullanılmaz ancak art zamanlılık ilkesine göre *er-* fiilinden gelişerek dilbilgiselleşmiş yapılar kiplik işaretleyicileri olmanın yanı sıra edat ve bağlaç görevlerinde işlek bir şekilde kullanılır. *Al-*, *bil-*, *şıda-*, *çada-*, *kör-* *çet-*, *ças-* fiilleri yardımcı fiilleştiğinde kiplik işaretlerken *ber-*, *bar-*, *kir-*, *ün-* *egele-*, *kel-*, *kag-*, *kal-*, *sal-*, *it-*, *xon-*, *düş-*, *şap-*, *tırt-*, *sok-*, *xalı-* fiilleri de yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik işaretleyerek dilbilgiselleşir.

Bu bölümde ilk olarak Tuva Türkçesinde en çok dilbilgiselleşme çeşitlenmesi gösteren *tur-*, *çor-*, *çıt-*, *olur-*, *bol-*, *apar-*, *er-*, *de-* ve *mça-* fiilleri incelenmiştir. Daha sonra kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen *al-*, *bil-*, *şıda-*, *çada-*, *kör-* *çet-*, *ças-* fiilleri değerlendirmeye alınmıştır. Son olarak kılınış işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen *ber-*, *bar-*, *kir-*, *ün-* *egele-*, *kel-*, *kag-*, *kal-*, *sal-*, *it-*, *xon-*, *düş-*, *şap-*, *tırt-*, *sok-*, *xalı-* fiilleri ile Tuva Türkçesinde yüksek bir metin sıklığına sahip zarf olarak dilbilgiselleşen *kıl-* fiili incelemeye tabi tutulmuştur.

2.1. tur-

Eski Türkçede *tur-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilir: “1. kalkmak, *keçä turıp yorır erdim* gece kalkıp yürüdüm (bozkırda)’ (DLT III, 219); 2. durmak, *ol munda turuysag ol* ‘o burada durmak istedi’ (DLT II, 55); 3. olmak, var olmak, *üzä tuman turdı asra toz turdı* ‘yukarıda sis aşağıda toz vardı’ (IB₁₅); 4. yaşamak, oturmak, *emgeksizin turgu yok munda tamu* ‘emek çekmeksizin burada yaşamak yok’ (DLT II, 420); 5. kalmak, durmak, *Oğuz kağan dakı durdı kurıkan düşküire durgan durdı* ‘Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdurdu’ (OKD, 24-25); 6. -yalı/-gäli zarf-fiil eki ile kullanıldığında bir şey yapmaya niyet etmek, *öz eliñä baryalı turur* ‘kendi ülkesine gitmeye hazırlanıyor’ (Hüen₂₆₉); 7. -i zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında eylemin sürekliliğini belirtir, *közi qaraqı yalınayu tegzinü turur* ‘gözleri parlıyor ve dönüyor’ (Uyg I, 45₁₆); 8. isim soylu sözcükleri yüklem yapmaya yardımcı olur, *bu taş ertinü ayır turur* ‘bu taş son derece ağırdır’” (DTSI, 586-587).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’ da Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinin anlamları “*turar/tur-* 1. durmak, kalkmak, *maḡaa tur* ‘burada dur’; 2. kalmak, olmak, *düün men şkolada turgan men* ‘ben gece okulda kaldım’; 3. yardımcı fiil olarak şimdiki zaman ve geçmiş zamanın karmaşık biçimlerini oluşturmaya yarar, *maşına ajıldap turar* ‘makine çalışıyor’; 4. yorulmak, *a’t şığırt turupkan* ‘at çok yoruldu’” olarak verilir (1968: 424).

2.1.1. tur- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili son derece yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir ve dilbilgiselleşen yapılarında en fazla çeşitlenmeye sahip olması onun metin sıklığının önemine işaret eder. *Tur-* fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek birtakım dilbilgisel çeşitlenmelere uğrar: Yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik, görünüş-zaman ve kiplik işaretler. Bunların yanında kopulalaşarak cümlede özneyi yükleme bağlayan bir

yapıya gelişir ya da yer ve zaman bildiren sözcüklerde başlangıç noktasını ifade etme işlevinde edatlaşır. Bu değişim süreçlerinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolurken dilbilgisellik derecesi artar.

2.1.1.1. *tur-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Tur- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan aynı zamanda geniş kullanım alanına sahip fiillerden biridir. *tur-* fiili Türk dilinde ETü. *tur-*; TTür. *dur-*; Gag. *dur-*; Azb. *dur-*; Trkm. *dur-*; Özb. *tur-*; Uyg. *tur-*; Krm. *tur-*; Tat. *tor-*; Başk. *tor-*; Kırg. *tur-*; Kzk. *tur-*; KBalk. *tur-*; KKalp. *tur-*; Kum. *tur-*; Nog. *tur-*; SUyg. *dur-*; Hak. *tur-*; Şor. *tur-*; Alt. *tur-*; Tuv. *tur-*; Tof. *dur-*; Çuv. *tăr*; Sah. *tur-*; Dolg. *tur-* şeklinde kullanılır (Starostin vd., 2003: 404).

Türk dilinde bağımsız bir sözcük olan *tur*-fiilinin hem yardımcı fiil hem de asıl fiil olarak anlam ve işlev bakımından çok çeşitli kullanışları bulunur. Yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik olarak sürekliliği işaret etse de dilbilgiselleşmesinin sonucunda tek başına çeşitli dilbilgisel yapılar oluşturabildiği gibi birçok yapının da bünyesine katılır, bu süreçte hem farklı ses değişimleri gösterir hem de farklı anlamları işaretler (Akbaba, 2013: 405).

Johanson, *tur-* fiilinin yardımcı fiil olarak kılınışsal içerik olarak süreklilik, durağanlık, tekrar, alışkanlık bildiren dönüşümsüz bir fiil olduğunu belirtir (1995: 87). Anderson da Sayan-Altay Türkçesinde *tur-* fiilinin yardımcı fiil işlevinde kılınışsal içerik olarak bitmemişlik, alışkanlık, süreklilik bildirdiğini ve işlek bir şekilde kullanıldığını ifade eder (2004: 199).

Clauson, *tur-* fiilinin ‘ayakta durmak, dik durmak’ ve genişletilmiş anlamıyla ‘hareketsiz durmak’ anlamına geldiğini, erken dönemlerden beri *-u/ -ü, -(I)p* ya da *-ğalı/-ğeli* zarf-fiil ekleri almış bir fiille birlikte kullanıldığında yardımcı fiil işlevinde çeşitli anlamlar verdiğini bunun da genellikle ‘devam etmek (bir şey yapmak)’

anlamında olduğunu belirtir. Budist ve Maniheizt çevre metinleri döneminde *turur* olarak görüldüğü daha sonra kısalarak *tur/dur* şekline geldiği ve *erür-* fiili yerine ‘olmak’ anlamında kopulalaştığını ifade eder (EDPT, 529).

Erdal, *tur-* fiilinin *-A* ve *-(I)p* zarf-fiil ekleriyle oluşturulmuş fiil birleşmeleri yapılarında sürekli ve tekrarlayan eylemleri ifade ettiğini, Eski Türkçe metinlerde *-(I)p tur-* yapısına düşük sıklıkla rastlandığını ve bu yapının ana fiilin bildirdiği eylemin sonucunda ortaya çıkan duruma ulaşmak anlamını gösterdiğini belirtir. Aynı zamanda *tur-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış fiille kullanıldığı bazı örneklerde süreklilik mi içerdiğini yoksa ‘durmak’ temel anlamında mı kullanıldığının açık olmadığını ifade eder (2004: 250-251).

- *Yavlak yagı seni közädip turur, artatgalı sakınur seni* (ChristManMsFr, ChristFr 8).

‘Kötü düşman seni sürekli gözetliyor (ya da ‘gözetleyip orada duruyor’), seni yozlaştırmak için plan yapıyor.’

- *Keñ yetiz kögüzintä iki ämigi artokrak yaraşıp turur ärdi* (U IV B 55).

‘Geniş göğsünün üzerindeki iki göğsü çok uyumlu bir şekilde öne çıkıyordu (ya da öne çıkıp duruyor).’

Bu örnekler Eski Türkçede *tur-* fiilinin dilbilgiselleşme süreçlerinden anlamsızlaşmanın başlangıç aşamasında olduğuna işaret eder. Maniheizt çevre metinlerinde *tur-* fiilinin süreklilik ifade ettiği örnekler bulunur:

- *Kut kolu alkış paşık ayu turur sizlär.* ‘Tanrı için dua etmeye ve ilahiler söylemeye devam ediyorsun.’ (Ölmez & Raschmann 2002: 401).
- *Idu tururlar* ‘Göndermeye devam eder (tekrar tekrar)’ (TT X 341) (Erdal, 2004: 251).

- *Özlük at ön yirde arıp oñup turu kalmış* (IB, 17).

‘(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin hâlde kalakalmış.’

Budist çevre metinlerinden olan “Altun Yaruk”da *tur-* fiili şu örneklerde -A zarf-fiil eki almış bir fiille kılınışsal içerik bakımından süreklilik bildiren bir işlevdedir:

- *Erklig kanning karşısında kınğ közin salınmış karaklığın küte tururlar* (AY 9/21).

‘Güçlü hanın karşısında şaşı bir gözle, yitmiş bir güçle bekleyedururlar.’

- *Kaltı bo közüñür üdteki bodısataavlarning kulu turur buyan edgü kılınçlarına edgülig işleringe neteg iyn ögirür erser men* (AY 153/7).

‘Öyle ki, bu görünür zamandaki Bodhisattvaların yapmakta oldukları iyi davranışlarına, iyi işlerine ne denli sevinirsem.’

Yenisey Yazıtlarında da *туру* şeklinde yardımcı fiil işlevinde geçer:

- *Üç oylanımın uylat turu umadım* (E59 3) (Xerbis Baarı).

‘Üç oğlumu büyütemedim.’ (Kormuşin, 1997: 246).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili, sözlük anlamının genişliği ve dilbilgisel işlevlerinin çeşitliliği açısından tamamlanmamış türdeki dört yardımcı fiilden biridir (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 409-411). Katanov, Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinin temel anlamının ‘ayakta durmak’ olduğunu, *-(I)p* ve *-A* zarf-fiil ekleri almış bir fiille birlikte kullanıldığında sürekli veya tekrarlanan bir eylemi ifade eden bir yardımcı fiil olduğunu belirtir. Örneğin, *sigen şaba turgan kiji* ‘ot biçen insan’, *kaynap turgan çay* ‘kaynayan çay’. Aynı koşullar altında *tur-* fiilinin diğer Türk lehçelerinde de kullanıldığına değinir (1903: 737-738).

İsxakov ve Pal'mbax, sözlü edebiyat ürünleri olan destanlarda *tur-* fiilinin geçmiş zaman zarf-fiil ekli biçiminin doğrudan konuşmadan önce kullanıldığını ve bunun öznenin konuşmayı ayakta gerçekleştirdiğine vurgu yapmak istediği için olduğunu ifade ederler (1961: 334).

(1) *Par turgaş: "Karaamnıñ bireezin uştup berem, men çap köreyn!" –*

dep-tir.

‘Kaplan dururken: ‘Gözlerimin birini çıkarıp vereyim, tam göreyim! –
deyiverdi.’

Tuva Türkçesinde *-daa* edatıyla birlikte *tur-* yardımcı fiilinin şart ekli biçimi sıklıkla kullanılır.

(2) *Oolakay iştinde dalañip turza-daa, am kançaar kırgan bile biçi çugaalajır ujurga tavarışkan (Bag, 12).*

‘Oolakay kendi içinde acele etse de yapacak bir şey yok yaşı ile biraz konuşmak zorunda kaldı.’

(3) *Avazınıñ çağıg çugaazı xöy kezii-le kulak daştı-bile ertip turza-daa, çamdızı dömey-le Maakaynıñ ugaan-bodalınga artıp turgan (Bag, 25).*

‘Annesinin nasihatlarının çoğu bir kulağından girip öbür kulağından çıkırsa da bazıları yine de Maakay’ın aklında kalmış.’

(4) *Olarnıñ uruun aytırıp keerin manap turza-daa, ındıg doraan, ındıg baçım kelir dep bodavaannar (Bag, 54).*

‘Onların kızını istemeye geleceklerini bekleseler de o kadar hızlı gelecekler diye düşünmemişler.’

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte temel anlamı dışındaki bir işlevde kullanılmış, yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir. Yardımcı

fiilleştiğinde ‘durmak’ temel anlamı dışında kullanılmış ve bu süreçte kılınışsal içerik bakımından süreklilik ve tekrar ifade ederek anlamsızlaşmıştır. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir. Aynı zamanda *tur-* fiili yardımcı fiilleştiğinde görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiş ve en fazla bu alanda çeşitlenmiştir.

2.1.1.1.1. *tur-* Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi

2.1.1.1.1.1. I.Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi *-(I)p tur*

Fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *tur* + kişi-sayı işaretleyicisi

Eski Türkçede *tur-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında devam eden ve tekrarlayan eylemleri bildirir (EDPT, 529; Erdal, 2004: 250).

- *Täŋri kırkınlarn täŋri ogulanlarn alkamış törütmiş ol, kim ol örginniŋ özin täg ortosın täg... bolup tururlar* (BT V 175).

‘O, bu tahtın kalbi ve merkezi hâline gelen ilahi bakireleri ve ilahi gençleri yarattı...’

Erdal, *bolup tururlar* yapısında yer alan *-(I)p turur* yapısının geniş bir zamana yayılan eylemi ifade ettiğini ve birçok Türk lehçesinde de bu işlevde kullanıldığını belirtir (2004: 255).

- *Ornanıp turur tēp yarlıkamış erür* (T/395 Polat, 2018: 93).

‘Yerleşiyor diye buyurmuştur.’

Katanov, Tuva Türkçesinde şimdiki zamanda tek defada gerçekleşen bir eylemi belirtmek için *-(I)p* zarf fiil ekli bir fiil ile *tur-* yardımcı fiilinin kullanıldığını belirtir. Örneğin; *ti-* ‘demek’ fiili için *tip tur ben* ‘diyorum’, *tip tur sen* ‘diyorsun’, *tip tur*

‘diyor’, *tip tur bis* ‘diyoruz’, *tip tur siler* ‘diyorlar’, *tip turlar* ‘diyorlar’ (1903: 718-719).

Standart Tuva Türkçesi gramerindeki *todargay amğı üye* ‘belirli şimdiki zaman’ (Sat, Salzıñmaa, 1980: 195) terimi I. tip şimdiki zamana karşılık gelir. Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte eylemin şu anda gerçekleştiğini belirten şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>bijip tur men</i> ‘yazıyorum’	<i>bijip tur bis</i> ‘yazıyoruz’
III.	<i>bijip tur sen</i> ‘yazıyorsun’	<i>bijip tur siler</i> ‘yazıyorsunuz’
III.	<i>bijip tur</i> ‘yazıyor’	<i>bijip tur (-lar)</i> ‘yazıyorlar’

Tuva Türkçesinde *-(I)p tur* biçimbirimi Türkiye Türkçesindeki odaklıl *-(X)yor* biçimbirimine (Aydemir, 2019: 29) karşılık gelir ve bu biçimbirimle ifade edilen zamanda konuşulan olayla anlatılan zamanın gerçekleşme süreleri eş zamanlıdır. *-(I)p tur* biçimbirimi **sınırlararası** (*intraterminal*) bir görünüşe sahiptir yani eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gerçekleşir (Johanson, 2016: 96).

(5) *Öske kaday ında **sadıglap tur*** (KBay, 76).

‘Başka kadın orada alışveriş yapıyor.’

(6) *Çaa, çünü **xööreylejip tur bis***? (Bag, 265)

‘Tamam, ne hakkında sohbet ediyoruz?’

(7) *Çaagay-la baraan **bolup tur men** – dep Domogatskix şedirge ün-bile xarulaan* (UykXemI, 157).

‘Güzel bir şekilde gözüküyorum – diye Domogatskih boğuk (hırıltılı) bir ses ile cevapladı.’

(8) *Orus attıg kijini bir-le dugaar **dıynap tur men*** (Bag, 59).

‘Rusça adı olan birini ilk defa duyuyorum.’

Tur- fiiliyle ifade edilen zamanda somut zaman ölçümü esnektir ve *tur-* fiili en geniş zaman aralığına sahiptir, şu anda gerçekleşmekte olan eylemi ifade ettiği gibi bazen geçmiş ya da gelecek zamanı da ifade edebilir. Zaman sınırı metin bağlamından anlaşılabilir ya da belirsiz kalabilir (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 381-382), bu fiilin kılınışsal olarak **dönüşümsüz** (sınır vurgulamayan) olmasından kaynaklanır. Dönüşümsüz fiillerde aşılması ve vurgulanması gereken bir sınır yoktur (Karadoğan, 2009: 15). *Tur-* yardımcı fiili ile oluşturulan zaman biçimlerinde çok dar bir zaman (gerçek anlamda şu an) ya da geniş bir zaman (mecazi anlamda konuşma anı) gösterilebilir. *Tur-* fiili bu işleviyle Heine ve Kuteva’nın dilbilgiselleşmenin **bağlam kaynaklı yeniden yorumlamanın** (*context-induced reinterpretation*) çıktısı olduğu görüşünü destekleyen bir örnek olarak görülür.

Konuşulan anda eylemin geniş bir zamana yayılarak gerçekleştiği anlatılmak istediğinde eylem *-(I)p tur* biçimleriyle ifade edilir.

- (9) *Sagıjım eves. Düne düjümge köstüp tur, xündüs karaamga köstüp tur* (UykXemI, 19).

‘Düşüncem değil. Gece rüyama giriyor, gündüz gözüme gözüküyor.’

- (10) *Pis taraanı sup algaş pastırıp tur-pis* (Pİ, 19).

‘Biz buğdayı kırarak eziyoruz.’

- (11) *Aalım artında ıdıktığ Bay-Daam körüp tur* (UykXemII, 64).

‘Köyümün (obanın) arkasında kutsal Bay-Dag’ım (bana) bakıyor.’

- (12) *Daartaga çedir xuusaa berip tur men, bodanıp al- deeş onu dedir kamerazınga apparıp sup kaannar* (KBay, 168).

‘Yarına kadar süre veriyorum, düşün taşın diyerek onu karşıdaki hücreğine götürüp koydular.’

Gelecekte gerçekleşecek eylem de bazen *-(Ip tur* biçimbirimiyle kurulan I. tip şimdiki zaman şekliyle ifade edilir. Oorjak, bu işlevin daha çok konuşma dilinde kullanıldığını belirtir (2015: 105).

(13) *Men seeŋ xirliŋ xeviŋ **çup berip tur men**, xarın, Boduŋ çug!*
(Oorjak, 2015: 105).

‘Ben senin kirli çamaşırlarını yıkayacağım, öyle mi! Kendin yıka!’

-(Ip tur biçimbirimi bazen konuşulan andan önce gerçekleşen, geçmiş zamana ait bir eylemi ifade eden bir kullanımı da belirtebilir. Bu, geçmişe ait bir olayın anlatımında konuşmacının, dinleyicinin gözleri önünde gerçekleşiyormuş gibi mecazi olarak ifade ettiği bir kullanımdır (Oorjak, 2015: 105). Johanson da Türkiye Türkçesindeki *-yor* biçimbiriminin aynı işlevde kullanıldığını ancak bu işlevin pek üzerinde durulmadığını ifade eder (Aydemir, 2019: 31).

(14) *Daştıŋaa ünüp kelgeş, öörümnü dilegizinip **kılaştap tur men...***
(Oorjak, 2015: 105, KU, 73).

‘Dışarıya çıktıktan sonra arkadaşlarımı aramaya yürüyerek gittim...’

İsxakov ve Pal’mbax *-(Ip + tur* biçimbirimindeki *tur* biçiminin *tur < turu < turur* şeklinde geliştiğini *turu* ara biçiminin ise Kırgız Türkçesinin ağızlarında görüldüğünü belirtir. Oorjak, Tuva Türkçesinin birçok ağzında *-(Ip + turu* biçiminin kullanıldığı ifade eder. Yapılan taramalar neticesinde Duha ağzında *-(Ip + durə¹* ve Tsengel Tuva ağzında *-(Ip + duru* şekli tespit edilmiştir (1961: 362; Oorjak, 2015: 102;

¹ Ragagnin /ə/ sesinin tam olarak anlaşılmadığı için kullanıldığını belirtir. Burada muhtemelen /u ~ ı / arasında bir sesi ifade ediyor.

Ragagnin, 2011: 149; Aydemir, 2011: 57). Tofa Türkçesinde ise $-(I)p + turu$ biçimbirimi sadece III. kişilerde kullanılır (Rassadin, 1978: 204; Ilgın, 2015: 190).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili $-(I)p + tur$ yapısında ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda şu anda yapılan bir eylemi bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tur- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve I. tip şimdiki zaman ifade eden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede $-(I)p + turur \sim turu$ (EDPT, 529) ve Duha ağzındaki $-(I)p + durā$, Tsengel Tuva ağzında $-(I)p + duru$ biçimleri de göz önüne alındığında Standart Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olan $-(I)p + tur$ yapısındaki *tur-* fiili $turur > turu > tur$ şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır. Bu sesbilimsel içerikteki kayıp hece erozyonu şeklinde gerçekleşmiştir.

Tur- fiili $-(I)p$ zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldığında birleşim (*compounding*) içererek yardımcı fiilleşir ve I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. $-(I)p turur > \text{Tuv. } tur- \text{ (fiil)} > -(I)p + tur- + -ur > -(I)p + turur > -(I)p + turu > -(I)p tur$ (I. tip şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan

görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan I. tip şimdiki zaman biçimbirimi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi *-(I)p turar*

Fiil + *-(I)p* zarf fiil eki + *tur-* + *-ar* (geniş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Sat ve Salzıjmaa'nın, *todargay eves amgi üye* (1980: 197) terimiyle belirttikleri zaman *-(I)p* zarf-fiil eki + *tur-* + *-ar* (geniş zaman eki) yapısı ile oluşturulur ve sürekli (odaksız olmayan) II. tip şimdiki zamana karşılık gelir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>bijip turar men</i> 'yazarım'	<i>bijip turar bis</i> 'yazarız'
II.	<i>bijip turar sen</i> 'yazarsın'	<i>bijip turar siler</i> 'yazarsınız'
III.	<i>bijip turar</i> 'yazar'	<i>bijip turar (-lar)</i> 'yazarlar'

Tur- fiili *-(I)p* + *turar* yapısında geçmişte başlamış ancak konuşma anında devam eden ve gelecekte de devam edecek bir oluşu veya kılışı belirten görünüş-zaman işaretleyicisi işlevinde biçimbirimleşmiştir. *-(I)p* + *turar* biçimbirimi anlamsal olarak hareket ya da oluş süresi içeren fiillerle kullanılır ve eylem zaman ekseninde sabit bir konumda yer alır (Oorjak, 2015: 108). *-(I)p* + *turar* biçimbirimi harekete ya da oluşa yönelik bir odaklılık içermez, eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gözlemlenmeye imkân sağlayan (Aydemir, 2011: 60) **sınırlararası** bir görünüş ifade eder.

- (15) *Şaandagı Tıvalarnıj kiji nazının ilgaarı bir yanzı turgan, ooŋ kol üngen dözü çüs-çüs çıldarda köjüp-düjüp çoraan amıdaralından xamaarjip turar* (TÇBU, 10).

‘Eski Tuvaların insanın yaşını hesaplaması biraz değişik idi, bunun en önemli sebebi yüzyıllar boyunca konar-göçer hayat yaşamasına dayanıyor (~ dayanır).’

- (16) *Şeer malı ol çarıkta-Minçilig-Dag edekterinde, bo çarıkta-Kuu-Dag buttarında xonaştarda **kıştap turar*** (UykXemI, 34).

‘Küçük baş hayvanı (davarı) nehrin diğer tarafında Minçilig Dağı’nın eteklerinde, nehrin bu tarafında ise Kuu Dağı’nın sırtlarındaki yurtlaklarda kışlıyor (~ kışlar).’

- (17) *İnek dögedip turda, öskeer körnüp **bilbeeçeñnep turar*** (UykXemI, 275).

‘İnek çiftleştirirken başka tarafa bakıp görmemezlikten geliyor.’

- (18) *Rossiya bisti **mannap turar*** (UykXemI, 185).

‘Rusya bizi bekliyor.’

I. tip şimdiki zaman $-(I)p + tur$ biçimbiriminde olduğu gibi konuşmacı $-(I)p + turar$ biçimbirimini de geçmişe ait bir olayın anlatımında olayın dinleyicinin gözleri önünde gerçekleşiyormuş gibi olduğu durumlarda kullanır.

- (19) *Şak-daa oraytaan. Xar-daa **kodan-mayıktap çaap-la turar*** (Sat, Salzıñmaa, 1980: 198).

‘Saat de geç olmuştu. Kar da lapa lapa yağıyordu.’

Katanov’un çalışmasında $-(I)p + turar$ biçimbiriminin II. tip şimdiki zaman işlevinde kullanıldığı tespit edilememiştir. $-(I)p + tur$ I. tip şimdiki zaman biçimbiriminin *turur* yapısından geliştiği göz önüne alındığında $-(I)p + turar$ biçimbiriminin II. tip sürekli şimdiki zaman işlevinde biçimbirimleşmesi dilbilgiselleşmenin farklılaşma ilkesine örnektir. Dolayısıyla $-(I)p + turar$ biçimbiriminin dilbilgiselleşme süreci $-(I)p + tur$ biçimbiriminin geçirdiği

anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçleriyle aynı şekilde gerçekleşmiştir. Sürekli şimdiki zaman işlevinde kullanılarak anlamsızlaşmış ve düşük dilbilgisel konumdan daha yüksek dilbilgisel konuma yükselerek genişlemeye uğramış ve kategorisizleşmiştir.

Tuva Türkçesinde II. tip şimdiki zaman işaretleyicisi $-(I)p + turar$ biçimbiriminin dilbilgiselleşirken art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. $-(I)p\ turur > \text{Tuv. } tur- \text{ (fiil)} > -(I)p + tur- + -ar > -(I)p + turar > -(I)p + turar$ (II. tip şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde sürekli şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan II. tip şimdiki zaman biçimbirimi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.1.1.3. III. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi $-A-dIr$

Fiil + $-A$ zarf-fiil eki + $-dIr$ + kişi-sayı işaretleyicisi

Eski Türkçede, *tur-* fiili ünlü zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında sürekli ve tekrarlayan eylemleri bildirir (EDPT, 529; Erdal: 2004: 250).

- ***Idu tururlar*** ‘gönderirler’ (TT X 341) (Erdal, 2004: 251).
- *erklig kanning karşınta king közin salınmış karaklığın küte tururlar* (AY 9/21).

‘Güçlü hanın karşısında şaşı bir gözle, yitmiş bir güçle beklerler.’

Katanov, Tuva Türkçesinde birden fazla kez gerçekleşen eylemi ifade etmek için -a/-e,-y zarf-fiil eki üzerine *tur-* yardımcı fiilinin getirildiğini belirtir. Örneğin; *uduy-tur ben* ‘uyurum’, *uduy-tur sen* ‘uyursun’, *uduy-tur* ‘uyur’, *uduy-tur bis* ‘uyuruz’, *uduy-tur siler* ‘uyursunuz’, *uduy-turlar* ‘uyurlar’ (1903: 719-720).

Tuva Türkçesinde *barımdaalıg amgı üye* olarak adlandırılan terim III. tip şimdiki zaman biçimbirimi olan kanıtsal şimdiki zamana karşılık gelir. Standart Tuva Türkçesinde III. tip şimdiki zaman -A + -dIr biçimbiriminin getirilmesiyle yapılır ve Tuva Türkçesi yazım kuralları gereğince -A zarf-fiil eki almış fiile -dIr klitiği tire (-) işaretiyle bağlanır (Sat, Salzıımaa, 1980: 198).

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>ırlay-dır men</i> ‘şarkı söylerim’	<i>ırlay-dır bis</i> ‘şarkı söyleriz’
II.	<i>ırlay-dır sen</i> ‘şarkı söylersin’	<i>ırlay-dır siler</i> ‘şarkı söylersiniz’
III.	<i>ırlay-dır</i> ‘şarkı söyler’	<i>ırlay-dır (-lar)</i> ‘şarkı söylerler’

III. tip şimdiki zaman -A + -dIr biçimbirimi konuşanın kişisel deneyimlerine, hislerine ve algılarına dayanan (Oorjak, 2015: 113-114) kanıtsal şimdiki zamanı anlatan bir fiili işaretler. -A + -dIr biçimbirimi **sınırlararası** (*intraterminal*) bir görünüşe sahiptir yani eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gerçekleşir. *Tur-* fiili III. tip şimdiki zaman işaretleyicisi işlevinde -A + -dIr şeklinde biçimbirimleşerek dilbilgiselleşmiştir.

Bu biçimbirim, konuşmacının göreceli olarak uzak bir mesafeden gözlemlediği veya doğrudan kişisel deneyimlerine, hislerine ve algılarına dayanan kanıtsal şimdiki zamanı anlatan bir eylemi bildirir (Monguş, 1958: 111; Oorjak, 2015:113-114).

(20) *Oy, ejen-ne boynaan! Ulgatkanıınnı, öskerilgeniın ale! – dep algıra-dır*
(AOT, 342).

‘Aman Allahım! Ne kadar çok büyümüşsün, değişmişsin! – diye bağırıyor.’

- (21) *Kayda çüü azalarıl, oglum?- dep meni artıjavişaan, kargan-avam iyi xolu siriñeynip **aytra-dır** (AOT, 38).*

‘Ninem iki eli titreyerek beni tütülerken “Neredeymiş bakalım o cin (şeytan) oğlum?” – diye soruyor.’

Geçmiş zamanda gerçekleşen ancak şu anda anlatılan konuşmalardaki işlevi Türkiye Türkçesindeki -yordu biçimbirimine karşılık gelir. Bu işlevi *tur-* fiilin kılınışsal içerik olarak **dönüşümsüz** (sınır vurgulamayan) olmasından kaynaklanır.

- (22) *Seremçileldig bolganıñar dugayında silerge bayır çedirer-dir-dep Darjaa dargavis alban yozuzu-bile çıskaaldır turgaş **çugaalay-dır** (UlgUrg, 58).*

‘Dikkatli olduğunuz için sizleri kutlarım diyerek başkanımız Darjaa protokol kurallarına göre sırada durarak anlatıyordu.’

- (23) *Inçap-la taalap çemnenip olurumda, ejikti kiji **soktay-dır** (UlgUrg, 51).*

‘Öylece keyifle zevkle yemeğimi yerken kapıyı biri çalıyordu.’

- (24) *Muñ rubl’ deerge xöy tüñ-ne bolgay-dep ında kelgen kiji **xarulay-dır** (UlgUrg, 71).*

‘Bin ruble ise büyük rakamdır diye oraya gelen biri cevaplıyordu.’

Tuva Türkçesi ağızlarından Duha ağzında da -A -dIr(I) biçimbirimi odaklı olmayan sınırlararası bir görünüşe sahiptir ve konuşanın kişisel deneyimlerine, hislerine ve algılarına dayanan kanıtsal şimdiki zamanı anlatan bir fiili işaretler (Ragagnin, 2011: 157).

Tuva Türkçesi ağızlarından Tsengel (Altay) Tuva ağzında ise -AdrI biçimbirimi sınırlararası alışkanlık içeren şimdiki zaman işlevinde kullanılır (Aydemir, 2009: 70).

Bu biçimbirim *-A turur* yapısından gelişmiştir. Standart Tuva Türkçesinde *-(A) + -dlr* biçimbiriminde tam bir ekleşme görülmez ancak Tsengel Tuva ağzında *-Adrl* biçimbirimi tam bir ekleşme sürecini geçirmiş olarak karşımıza çıkar. Bu ekleşme sürecinde ses bilimsel içeriğindeki erozyon metatez (göçüşme) şeklindedir ve Tsengel Tuva ağzında *tur-* fiilinin biçimbirimleşme süreci şöyle bir gelişim sergiler: *tur- > -A + tur- + -ur > -A + turur > -Aturu > -Atur > -Adur > -Adru > -Adrl*.

Tenişev editörlüğündeki tarihsel-karşılaştırmalı gramer çalışmasında Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda şimdiki zamanın *-A* ile ifade edildiği belirtilir ve bu yapı Tatar, Özbek ve Tuva Türkçeleri özelinde örneklendirilir (1988: 410).

	Tatar Türkçesi	Özbek Türkçesi	Tuva Türkçesi
Teklik	<i>bar -a-m (in)</i> ‘gidiyorum’	<i>kel-a man</i> ‘geliyorum’	<i>kör-e-dir men</i> ‘görüyorum’
	<i>bar-a sıñ</i> ‘gidiyorsun’	<i>kel-a san</i> ‘geliyorsun’	<i>kör-e-dir sen</i> ‘görüyorsun’
	<i>bar-a</i> ‘gidiyor’	<i>kel-a di</i> ‘geliyor’	<i>kör-e-dir</i> ‘görüyor’
Çokluk	<i>bar-a-bız</i> ‘gidiyoruz’	<i>kel-a mız</i> ‘geliyoruz’	<i>kör-e-dir bis</i> ‘görüyoruz’
	<i>bar-a-sız</i> ‘gidiyorsunuz’	<i>kel-a-sız</i> ‘geliyorsunuz’	<i>kör-e-dir siler</i> ‘görüyorsunuz’
	<i>bar-a (lar)</i> ‘gidiyorlar’	<i>kel-a-dilar</i> ‘geliyorlar’	<i>kör-e-dir ler</i> ‘görüyorlar’

Buna göre Türk dilinde *tur-* fiili art zamanlı bakış açısına göre Tuva Türkçesinde şimdiki zaman işaretleyicisi işlevinde *-A + -dlr* şeklinde biçimbirimleşerek dilbilgiselleşmiştir. Tatar Türkçesinde şimdiki zaman işaretleyicisi *-A* şeklindedir ve bu biçimbirim *-A turur* biçimbiriminden gelişmiş ve *tur-* fiili dilbilgiselleşme sonunda sıfır konumuna gelmiştir. Özbek Türkçesinde de *-A* şeklinde görülen biçimbirim de *-A turur* biçimbiriminden gelişmiştir, *tur-* fiili III. kişileri işaretlemekte *-A-dı* şeklinde ekleşmiş, I. ve II. kişileri işaretlemekte ise sıfır konumuna gelmiştir. Tatar ve Özbek Türkçelerinde *tur-* fiilinin şimdiki zaman işaretleyicisi işlevindeki konumu Givón’ın (1979: 222) dilbilgiselleşme süreçlerinde bağımsız birimlerin bağımlı bir birim konuma gelerek en

sonunda sıfırlaştığı görüşüne (söylem > sözdizimselleşme > biçimbirimleşme > biçim-sesbirim > sıfır) örnek teşkil eder.

Buna göre Türk dilinde *tur-* fiilinin şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinin art ve eş zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *tur-* (fiil) > *-A/-U tur-* + *ur* > *-A + turur* > *-A + turu* > *-A tur* > *-A -tur* > *-A -dur* > *-A -dIr* > *-A -dI* > *-Ad* > *-A* > *sıfır* (şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili III. tip şimdiki zaman biçimbirimi *-A + -dIr* yapısında ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda konuşmacının deneyimlerine dayalı olarak anlatmak istediği olayları kanıtsal şimdiki zaman işlevinde ifade eden bir biçimbirim işlevine gelişerek anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tur- fiili bağımsız bir birim olarak ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru art zamanlı olarak tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve III. tip şimdiki zaman ifade eden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede *-A + turur* ve Katanov’da tanıklanan *-A + -tur* biçimbirimleri de göz önüne alındığında Standart Tuva Türkçesinde kanıtsal şimdiki zaman işaretleyicisi olan *-A + -dIr* biçimbirimindeki *tur-* fiili *turur* > *turu* > *-tur* > *-dur* > *-dIr* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-A* zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldığında birleşim içererek yardımcı fiilleşmiş ve daha sonra *-dIr* olarak klitikleşmiştir, III. tip şimdiki

zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

tur- (fiil) > -A + *tur-* + -ur > -A + *turur* > -A + *turu* > -A *tur* > -A -*tur* > -A -*dur* > -A-*dIr* (III. tip şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde III. tip şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan III. tip şimdiki zaman işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.1.1.4. IV. Tip Şimdiki-Gelecek Zaman -(I)p *turar* + *iyelik eki* + *bo ~ ol*

Fiil + -(I)p zarf-fiil eki + *tur*+ *ar* (sıfat-fiil eki) + *iyelik eki* + *bo ~ ol*

Tuva Türkçesinde yeni bir şimdiki-gelecek zaman yapısı olarak değerlendirilen -(A)r + *iyelik* + *bo ~ ol* (-*dur*) yapısının -(A)r gelecek zaman ekine paralel bir yapı olduğu ve kiplik (niyet ve yüksek derecede gerçekleşme olasılığı) ifade ettiği belirtilir. Yapıda yer alan -*dur* (< *turur*) parçacığı ifadeyi güçlendirme işlevinde kullanılır ancak kullanılması zorunlu değildir ve çoğunlukla sıfır konumda görülür (Oskol'skaya, 2016: 133-134; Oorjak, 2018: 441-445).

Tuva Türkçesinde özel bir dilbilgiselleşmiş yapı olarak değerlendirebilecek -(I)p *turar* + *iyelik eki* + *bo ~ ol* yapısı bulunur. Monguş bu yapının analitik bir yapı olarak üçüncü tip² bir yüklem oluşturulma yoluyla geliştiğini belirtir. Örneğin; *ajıldap turarım ol*, *ajıldap turarım bo* 'şu anda çalışıyorum' (2019: 51). Şçerbak (1981: 27) ve Erdal,

² Zamir kökenli ve *iyelik* kökenli kişi işaretleyicilerine ek olarak *iyelik* + *bo* ve *ol* zamirleriyle kurulmuş üçüncü tip bir yapı olarak değerlendirir.

Tuva Türkçesinde *ol* ve *bo* zamirlerinin kişi işaretleyicileri olarak kullanılmalarına değinmişlerdir. Erdal, günümüzde Tuv.'da yaşayan *bo* zamirinin bu işlevinin ETü.'de tanıklandığını belirtir. Örneğin; DLT'de *oş kăldăküm bo*³ 'şimdi geldim' (2004: 431).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-(I)p turar + iyelik eki + bo ~ ol* yapısında şu anda gerçekleşen eylemi bildirme işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

(25) *Ol dees burudadıp turarı bo* (AD, 180).

'O sebepten dolayı suçluyor.'

(26) *Iglap kançap turarı ol ?* (EX, 182).

'Ağlayıp nasıl yapıyorsun?'

(27) *Bir çıl, iyi çıl, üç çıl ... Ol çünü sanap turarı ol ?* (AkTöş, 44)

'Bir yıl, iki yıl, üç yıl.. Neden sürekli sayıyorsun?'

Monguş, *-(I)p turar + iyelik eki + bo ~ ol* yapısında *ol* ve *bo* zamirlerinin yine *tur-* fiilinden gelişen *-dur* parçacığını da alabileceğini belirterek konuşma anından kısa bir süre önce ya da konuşma sırasında gerçekleşen veya konuşma anından kısa bir süre sonra gerçekleşecek hareketi ifade ettiğini bildirir (2019: 55):

(28) *Dalaş çoruk üniüp kelgen. Am attanıp dep turarım bo-dur*

(Monguş: 2019: 55).

'Acil bir işim çıktı. Şimdi yola çıkacağım.'

(29) *Bo ool avazın ündürüp apparga, am çaa çoktap turarı ol-dur* iyin, dep
bir kaday çugaaladı (AOT, 32).

'Bu oğlan annesinin bıraktığını, şimdi yeni farkına vardı, diye bir kadın
konuştu.'

³ *uş keldüküm bu* 'gelişim şimdidir' (DLT, 17)

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili “fiil + *-(I)p turar* + iyelik eki + *bo ~ ol*” yapısında ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda şu anda yapılan bir eylemi bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tur- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve IV. tip (özel bir tip) şimdiki zaman ifade eden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde IV. tip (özel bir tip) şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan IV. tip (özel bir tip) şimdiki zaman biçimbirimi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.1.1.5. Geçmiş Zaman Biçimbirimi *-(I)p-tIr*

Fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *-tIr* + kişi-sayı işaretleyicisi

Eski Türkçede *tur-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında sürekli ve tekrarlayan eylemleri bildirir (EDPT, 529; Erdal, 2004: 250).

➤ *Özlük at öñ yirde arıp oñup turu kalmış* (IB, 17).

‘(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin hâlde kalakalmış.’

Gökçe, Çağdaş Türk lehçelerinde ve ağızlarında *-(I)p + tur* yapısının kılınışsal içerik olarak süreklilik, devam ettirme, tekrarlama, alışkanlık belirtirken aynı zamanda görünüş-zaman biçimbirimi olarak sınırlararası odaklı kesin şimdiki zaman ve sınır sonrası odaklı sonuçsal geçmiş zaman işlevinde kullanıldığını belirtir (2013: 182).

Katanov, Tuva Türkçesinde şimdiki zaman işlevinde *-(I)p* zarf fiil ekli bir fiil ile *tur-* yardımcı fiilinin kullanıldığını, Karagas (Tofa) lehçesinde de şimdiki zamanı bildirdiğini, Güneybatı grubu Türk lehçeleri dışında kalan tüm lehçelerde ise bu yapının geçmiş zamanı ifade ettiğini belirtir. Örneğin; Kaç, Koybal, Sagay, Beltir ağızlarında *poldurbın, polup-turbın* ‘idim’; Kazak-Kırgız ağızında *boluptu* ‘idi’; Tarançi, Kaşgar, Yarkent, Turfan ağızlarında *boluptular* ‘idiler’; Karagas *polup-tur-bän* ‘oluyorum’, *polup-turlar* ‘oluyorlar’ vb. (1903: 718-719).

Tuva Türkçesinde *barımdaalıg ertken üye* terimi III. tip geçmiş zaman biçimbirimi⁴ kanıtsal geçmiş zamana karşılık gelir. Kanıtsal geçmiş zaman *-(I)p* zarf-fiil eki almış fiile *-tIr* klitiği getirilerek yapılır ve Tuva Türkçesi yazım kuralları gereğince *-tIr* klitiği fiile tire (-) işaretiyle bağlanır (Sat, Salzıñmaa, 1980: 193).

III. tip geçmiş zaman *-(I)p + -tIr* biçimbirimi konuşanın kişisel deneyimlerine, hislerine ve algılarına dayanan kanıtsal şimdiki zamanı anlatan bir olayı işaretler (Oorjak, 2015: 113-114). *-(I)p + -tIr* biçimbirimi **sınır sonrası** bir görünüşe sahiptir yani olay kritik sınır aşıldıktan sonra gerçekleşmiştir. *Tur-* fiili kanıtsal şimdiki zaman işaretleyicisi işlevinde *-(I)p + -tIr* şeklinde biçimbirimleşerek dilbilgiselleşmiştir.

Bu geçmiş zaman biçimbirimiyle, geçmişteki bir eylemin gerçekleşip gerçekleşmediği, bir kanıtla dayandırılarak ya da başkalarının anlatımları kanıt

⁴ Tuva Türkçesinde I. tip geçmiş zaman *-Dı*, II. tip geçmiş zaman *-GAn* biçimbirimleriyle ifade edilir. *-GAn* biçimbirimi için belirsiz geçmiş zaman, uzak geçmiş zaman, *-GAn* ekli geçmiş zaman gibi adlandırmalar bulunur (Oorjak, 2015: 68).

gösterilerek dolaylı olarak anlatılır (Sat, Salzıımaa, 1980: 193). İsxakov ve Pal'mbax, *-p-tır* ekli zamanın tarihî geçmiş, öznel geçmiş, duyulan geçmiş zaman gibi adlandırmaları olduğunu ve duyulan bir eylemi belirtmek için kullanıldığını belirterek sözlü edebiyatta, masallarda sıklıkla kullanıldığını değinir (1961: 373-374).

(30) *Xaya körnüp keerge, Çurnu bo **olurup-tur*** (AKM, 43).

‘Arkasına baktığında, Çuru burada oturmuş.’

(31) *Şıyaan am, on maadır şak inçaldır aji-tölün törüp azıraan malın ökteredip ulug çurtun tutkaş, uzun çırgalın **çırgap çoruy barıp-tur oo*** (TuvDes, 472).

‘Evet, on bahadır işte böylece çoluk çocuğunu doğurtup yetiştirdiği hayvanlarını çoğaltıp büyük yurt kurarak uzun mutluluğu yaşamaya devam etmişler.’

(32) *Oo-horan çerni ertip indü kılunga çedip orgaş, aldı oranga törüttüngen bolgaş, şıdaşpayn, aştaaş, çangıs horan ot üze sop çipkeş, horannanıp **ölüp çıdıp ap-tır*** (TuvDes, 248).

‘Zehirli yeri geçip diğer tarafa ulaşmak üzereyken alt dünyada doğduğu için dayanamayıp acıktığında bir tane zehirli ot yiyerek zehirlenip ölmüş.’

(33) *İnek kadarçızınga kelgeş, aytırarga, baza-la indig xaru **berip-tır*** (AKM, 43).

‘İnek çobanına gelerek sorduğunda yine aynı cevabı vermiş.’

(34) *Çuru kaynaar barganıl?- dep **aytırıp-tır*** (AKM, 44).

‘Çuru nereye gitti?- diye sormuş.’

Duha ağzında da *-(I)ptIr* biçimbirimi dolaylı bir görünüş-zaman işaretleyicisidir. Bir olay konuşan tarafından doğrudan değil dolaylı olarak ifade edilir. Duha ağzında nadir olarak kullanılan bu yapı daha çok dönüşümlü fiillerle birlikte kullanılır. Ragagnin, bu biçimbirimin Eski Türkçe *-(I)p + turur* yapısından geliştiğini belirtir (2011: 157).

Mawkanuli, Cungar Tuva ağzında duyulan geçmiş zamanın fiile *-(I)p* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle yapıldığını ve bu tip geçmiş zaman konuşmacı ifadenin doğru olup olmadığını bilmediğinde ve bunu geçmiş zaman kullanarak dolaylı olarak bildirdiği durumlarda kullanıldığını belirtir. Ancak incelenen dil malzemesinde bu zamana ait biçimbirimin *-(I)p-dur* şeklinde olduğu görülür. Örneğin; *abam burun bis biçii turarda jok bop kalıp-dur*. ‘Babam biz küçükken ölmüş’ (1999: 167).

Tsengel ağzında sınır sonrası (*postterminal*) görünüşe sahip olan *-(I)p duru* biçimbirimi Standart Tuva Türkçesinde *-(I)p-tIr* biçimbirimine karşılık gelir. Bu zaman olay sınırı aşıldıktan sonra kanıta dayalı dinamik olmayan olayı iletmek için kullanılır. Örneğin; *ölüp duru* ‘ölmüş bulunuyor’ (Aydemir, 2009: 50).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-(I)p + -tIr* yapısında ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda geçmişte gerçekleşen kanıta dayalı geçmiş bir eylemi bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tur- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve III. tip geçmiş zaman ifade eden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede $-(I)p + turur$ ve Duha ağzındaki $-(I)ptIr$, Tsengel Tuva ağzındaki $-(I)p + duru$, Cungar Tuva ağzındaki $-(I)p-dur$ biçimleri de göz önüne alındığında Standart Tuva Türkçesinde kanıtsal geçmiş zaman işaretleyicisi olan $-(I)p + -tIr$ biçimbiriminde $tur-$ fiili $turur > turu > tur > -tIr$ şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tur- fiili $-(I)p$ zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldığında birleşim içererek yardımcı fiilleşir ve III. tip geçmiş zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. $-(I)p turur > \text{Tuv. } tur- \text{ (fiil)} > -(I)p + tur- + -ur > -(I)p + turur > -(I)p + turu > -(I)p + -turu > -(I)p + -tur > -(I)p + -tIr$ (III. tip geçmiş zaman biçimbirimi)

Eski Türkçe $-(I)p turur$ yapısından gelişen I. tip odaklı şimdi zaman $-(I)p tur$ biçimbirimi ve III. tip kanıtsal geçmiş zaman $-(I)p-tIr$ biçimbirimi dilbilgiselleşme ilkelerinden farklılaşma örneği sergiler.

Tuva Türkçesinde III. tip geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan III. tip geçmiş zaman biçimbirimi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.1.1.6. Birleşik Zaman Biçimbirimleri

Eski Türkçede birleşik zaman yapıları *er-* fiili ile yapılmaktaydı (Tekin, 1968: 193; Erdal, 2004: 265). Clauson, *er-* fiilinin ‘olmak’ anlamında sıklıkla yüklem işaretleyicisi işlevinde yardımcı fiil olarak kullanıldığını belirterek *er-* fiilinin sondaki /r/ sesini erken dönemde kaybettiğini ve yerini zamanla bazı lehçelerde *bol-* ve *tur-* fiillerine bıraktığını ifade eder (EDPT, 193).

➤ *Yırığ tañlayu esirkeyü ıglayu tegre **tolı tururlar erti*** (PKPK LXXI. 4).

‘Şarkıyı beğenen, acıyan ağlayan (insanlar) etrafı (meydanı) doldurup duruyorlardı.’

Katanov, Tuva Türkçesinde gelecek zaman ve istek kipinin birleşik çekiminde yalnızca III. teklik kişide *är-* fiilinin geçmiş zaman biçimi *ärti* ve *ärgi* yapılarının kullanıldığından bu yapıların Türkiye Türkçesindeki *-idi* yapısına karşılık geldiğinden bahseder: *çorur ärgi* ‘yaşayacaktı’, *çoray ärti* ‘yürümek isterdi’, *körgey ärti* ‘görmek isteyecekti’ (1903: 726, 865-869). Ancak incelenen metinlerde örneği tanıklanamamıştır.

İlgin, Tofa Türkçesinde de birleşik zaman yapılarının Eski Türkçede olduğu gibi *er-* ve *bol-* fiilleri ile sağlandığını belirtir. Örneğin; *körgey **ergen** men* ‘görmüştüm’ Aynı zamanda sürekli geçmiş zaman işaretleyicisi olarak *-(I)p turğan* yapısı da kullanılır. Örneğin; *köstüp **turğannar*** ‘görünüyormuş’ (2015: 183, 199).

Standart Tuva Türkçesinde *er-* fiili müstakil bir fiil olarak bulunmaz, Clauson’un da belirtmiş olduğu görüşe ve Tofa Türkçesindeki duruma dayanarak Tuva Türkçesinde birleşik zaman çekimlerinde *er-* fiilinin işlevini *tur-* fiiline bıraktığı ve bunun birleşik zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesine olanak sağladığı değerlendirilmesi yapılabilir.

Tuva Türkçesinde birleşik zaman çekimli yapılar çok yaygın ve işlek bir şekilde kullanılır. Bu birleşik zaman çekimli yapılarda konuşma anı geçmişteki bir zamanla ilişkilendirilir. Belirli bir zamanda meydana gelmelerine bağlı olarak eylemlerin ifade ettiği gerçekleşme zamanları bu birleşik zaman biçimbirimleri ile belirlenir (Şamina, Ondar, 2003: 48).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili birleşik zaman yapılarında da görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde

sesbilimsel yapısında herhangi bir kayıp yaşamaz dolayısıyla erozyon sürecini geçirmez. Ancak bağımsız bir birim konumundan bağımlı bir birim konumuna gelişirken anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerini geçirir. Önceki bölümde *tur-* fiilinin görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinde bu süreçler ayrıntılı olarak ele alındığından dolayı birleşik zaman yapılarında tekrara düşmemek için ele alınmamış sadece fiilin dilbilgiselleşen işlevi değerlendirilmiştir.

2.1.1.1.1.6.1. -GAn turdu

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman biçimbirimi) + *tur-* + -*du* (I. tip geçmiş zaman biçimbirimi) + kişi-sayı işaretleyicisi

Şamina ve Ondar birlikte hazırlamış oldukları *Glagolnıye analitičeskiye konstruktsii s pervim pričastnım komponentom v tuvinskom yazıka* adlı çalışmalarında -GAn + *turdu* yapısının geçmişte uzun vadede gerçekleşmiş bir eylemi anlattığını ve eylemin görgü tanığının konuşmacının kendisi olduğunu ve *tur-* yardımcı fiiliyle kurulan cümlelerde konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemlerin anlatıldığını ifade eder (2003: 77).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili -GAn + *turdu* yapısında I. tip geçmiş zaman -*du* ekini alıp birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi olan -*mıştı* yapısına karşılık gelir. Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınır sonrası (*postterminal*) bir görünüş yansıtır yani olay sınırı aşılp gerçekleştikten sonra dile getirilir (Johanson, 2016: 18).

(35) *Tıvaga arat ajıl-agıy barık-la **uttundurgan turdu*** (KBay, 4).

‘Tuva’da göçebelik hayatı neredeyse unutulmuştu.’

(36) *Inçan Xaspaajıktıñ öörü udup dıstanıp algan, sugga çündüp **seriittengen turgan*** (UykXemI, 182).

‘O zaman Xaspaaajık’ın arkadaşları uyuyup dinlenmiş, suda yıkanıp serinlemişlerdi.’

2.1.1.1.1.6.2. -*MışAAn turdu*

Fiil + -*MışAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *tur-* + *-du* (I. tip geçmiş zaman eki)
+ kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili -*MışAAn* + *turdu* yapısında I. tip geçmiş zaman *-du* ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi hemen hemen Türkiye Türkçesindeki *-maktaydı*, *-maya devam etti* yapılarına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir (Aydemir, 2015a: 47).

Bu biçimbirimle geçmişte konuşma anında gerçekleşen ve devam eden bir eylem ifade edilir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır. Bu biçimbirimle konuşmacının geçmişte konuşma anında gerçekleştiğini gördüğü eylemi bir süreliğine takip etmeyi bıraktığı ve bir süre sonra hâlâ eylemin devam ettiğini gördüğü aktarılır.

(37) *Ol üyede Mergen avtolavka **munmuşaan turdu.***

‘Mergen o zamanda satış arabasını sürmeye devam etmekteydi.’
(Şamina, Ondar, 2003: 99-100).

(38) “Çettirdivis!” – *deeş üneeliñer çe!* – *dep Ayan-ool irey **çugaalanmışaan turdu*** (AOT, 86).

“Teşekkür ettik” diyerek dışarı çıkalım! – diye Ayan-ool’un dedesi konuşmaya devam etti.’

2.1.1.1.1.6.3. -(I)p turdu

Fiil + -(I)p + tur- + -du (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili -(I)p + *turdu* yapısında I. tip geçmiş zaman -du ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki şimdiki zamanın hikâyesi olan -*yordu* yapısına karşılık gelir ve bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir. Bu görünüşle, konuşmacıya eylemin başlangıç ile bitiş sınırı arasında gözlemleme olanağı sağlar (Aydemir, 2015a: 47). Bu görünüş-zaman biçimbiriminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu birleşik zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır.

- (39) *Karakterin imiretip algaş, idik daarap-la, buttarın kırına sarıg xünnü badırıp olurup turdu ıyna*an (Duş, 188).

‘Gözlerini şaşı yaparak, ayakkabı dikerek bacaklarının üstünde tüm gün oturuyordu galiba.’

- (40) *Xaraaçıgaylar biske medee berip turdular* (AD, 37).

‘Kırlangıçlar bize haber veriyordu.’

- (41) *Dañzı turguzup çorup turdu. Şınaa ögleri-daa şagda doozulgan boor* (Bag, 155).

‘Dañzı kurmaya devam ediyordu. Nehir kenarındaki evleri de çoktan bitmiş olmalı.’

2.1.1.1.1.6.4. -(A)r turdu

Fiil + -(A)r (geniş-gelecek zaman eki) + tur- + -du (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-(A)r + turdu* yapısında I. tip geçmiş zaman *-du* ekini alıp birleşik tamamlanmamış geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki gelecek zamanın hikâyesi olan *-AcAktI* yapısına karşılık gelir ve bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak zamansallık anlamından daha çok öngörüşel, çıkarımsal bir kiplik ifade eder. Bu yapı konuşmaya eylemin geçmişte gerçekleşeceğine dair öngörüşel bir ifade verir (Şamina, Ondar, 2003: 88; Aydemir, 2015a: 58).

(42) *Onu dileer dees, saaday berdivis, darga. Oon başka şagda-la çedip kelir turduvus* (Bag, 285).

‘Onu ararken geciktik başkan. Yoksa çoktan gelecektik/gelirdik.’

(43) *Baştaygı udaada bot-bottarıvis aravista tanışpayn bargılaar turduvus* (AOT, 219).

‘İlk başta birbirimizi tanımadan gececektik.’

(44) *Bir eves xuviskaal ünmeen bolza, lama-daa bolur turdum ıynaan* (Bag, 95).

‘Eğer devrim olmasaydı, lama olacaktım galiba.’

2.1.1.1.1.6.5. -GAn turgan

Fiil + *-GAn* (II. tip geçmiş zaman eki) + *tur-* + *-gan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-GAn + turgan* yapısında II. tip geçmiş zaman *-GAn* ekini alıp birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. *-GAn + turgan* biçimbirimi Türkiye Türkçesindeki geçmiş zamanın hikâyesi olan *-mıştı* yapısına karşılık gelir ve bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi

olarak sınır sonrası bir görünüŖe sahiptir yani olay kritik sınır aŖıldıktan sonra gerekleŖmiŖtir.

-*GAn turgan* biçimbirimi gemiŖte uzun vadede gerekleŖmiŖ ancak sonucu kesin olarak belli olmayan eylemleri ya da durumları anlatmaya yarar. Bu yapı konuŖmacı ya da üçüncü bir kiŖi tarafından tanıklanan eylemi ifade edebilir. KonuŖmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -*GAn* II. tip gemiŖ zaman ekinin bir özelliğ i olarak görülür (Ŗamina, Ondar, 2003: 80-81).

(45) *KıŖkı sook xün örgeeleni bergen turgan* (UykXemI, 8).

‘Soğuk kış günü her yeri sarmıŖtı.’

(46) *Soskarnı iyi holundan tudup algan turgannar* (UykXemI,12).

‘Soskarnı iki kolundan tutmuŖtular.’

(47) *Ol aragam bo-dur –deeŖ, Andrey Ŗilin uŖtup kelgeŖ, örü ködürüp algan turgan* (UlgUrg, 41).

‘İkim budur iŖte diyerek Andrey ŖiŖesini çıkararak, yukarı kaldırmıŖtı.’

2.1.1.1.1.6.6. -(I)p turgan

Fiil + -(I)p + tur- + -gan (II. tip gemiŖ zaman eki) + kiŖi-sayı iŖaretleyicisi

Tuva Türkçesinde tur- fiili -(I)p + turgan yapısında II. tip gemiŖ zaman -gan ekini alıp birleŖik sürekli gemiŖ zaman biçimbirimi iŖlevinde kullanılarak dilbilgiselleŖmiŖtir. Ŗamina ve Ondar, bu yapıların gemiŖte baŖlayıp gemiŖte devam eden ve gözlem anında meydana gelen bir eylemi ya da olayı anlatan analitik yapı olarak ifade eder. KonuŖmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -*GAn* II. tip gemiŖ zaman ekinin bir özelliğ i olarak görülür (2003: 100).

(48) *Olarnı kiji kançaar kırıp Ŗıdaarıl?-dep çugaalap turgan* (AKM, 83).

‘Onları insan nasıl yok edebilir? diye söylüyordu.’

- (49) *Aziyanın tövü kayda turarıl? Ol dize kiji çetpes irak çerde kıldır **bildinip turgan*** (Soyan, 2010: 113).

‘Asya’nın merkezi neresidir? Onun ulaşılmaz uzak bir yerde olduğu anlaşıyordu.’

- (50) *Bistiñ klasstan Aleşa Çimiy-ool, Kuular Kañçur-ool, Monguş Donduk baza ujudukçu bolurun **küzep turgannar*** (Oorjak, 2019: 351).

‘Sınıfımızdan Aleşa Çimiy-ool, Kuular Kañçur-ool, Monguş Donduk da pilot olmak istiyordu.’

2.1.1.1.1.6.7. -*MışAAn turgan*

Fiil + -*MışAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *tur-* + *-gan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili -*MışAAn* + *turgan* yapısında II. tip geçmiş zaman *-gan* ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Şamina ve Ondar, bu yapıların geçmişte başlayıp geçmişte devam eden ve gözlem anında meydana gelen bir eylemi ya da olayı anlatan analitik yapı olarak ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -*GAn* II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 100). Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi hemen hemen Türkiye Türkçesindeki *-maktaydı*, *-maya devam etti* yapılarına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir (Aydemir, 2015a: 47).

- (51) *Ol aalinga üş dün ortuzunda xaldıp keerge, çavıt bajınnıñ biçejek soñgazında bülürgey çırı am-daa **kıppışaan turgan*** (Bag, 38).

‘O köyüne tam gece yarısı geldiğinde, çatısız evinin küçücük camında belli belirsiz bir ışık hâlâ yanıyordu/yanmaktaydı.’

- (52) *Oglu şerig çorutkan soonda, irey-kaday iyi çıl-daa ajıg üyede kolxoz xoyu **maldavişaan turgan*** (KÇÇ, 196).

‘Oğulları askere gittikten sonra, anne babası iki yıldan fazla kolhoz koyunlarını güdüyordu/gütmekteydi.’

2.1.1.1.1.6.8. -(A)r turgan

Fiil + -(A)r (geniş-gelecek zaman eki) + *tur-* + *-gan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-(A)r + turgan* yapısında *-gan* II. tip geçmiş zaman eki alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Şamina ve Ondar *-(A)r + turgan* yapısını geçmişte uzun aralıklarla gerçekleşen bir dizi eylemi ifade eden analitik yapı olarak değerlendirerek bu yapıya genellikle *bolgançok-la* ‘sık sık’, *ürgülçü*, *epti*, ‘sürekli, her zaman,’ gibi sözcükler eşlik ettiğini ve hem doğrudan hem de dolaylı anlatımları ifade edebildiğini belirtir. Doğrudan anlatımları bildirmesi *-GAn* II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 89).

- (53) *Oların aalinga bolgançok-la **çedip keer turgan*** (Bag, 60).

‘Onların köyüne sık sık gelirdi.’

- (54) *Inçangaş amgı ajılın, ooñ-bile **dömeyley beer turgan*** (UykXemI, 56)

‘Bu yüzden şimdiki işin onunkine benzerdi.’

- (55) *Men ürgülçü ooñ-bile **sümelejir turgan men*** (Şamina, Ondar, 2003: 89).

‘Ben her zaman onunla yardımlaşırdım.’

2.1.1.1.1.6.9. -GAlAk turdu /-GAlAk turgan

Fiil + *-GAlAk* (gelecek zaman eki) + *turdu/turgan* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-GAIak + turdu/turgan* yapısında birleşik tamamlanmamış zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle anlatılan eylem geçmişte gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmeye yaklaşmıştır. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki gelecek zamanın hikâyesi olan *-acaktı* yapısına karşılık gelir. Taranan metinlerde bu yapıya ait tek örnek tespit edilmiştir.

(56) *Ol çılın on beş xar **çemgelek turgan men*** (Şamina, Ondar, 2003: 103).

‘O yıl on beş yaşıma girecektim/girmek üzereydim.’

2.1.1.1.1.6.10. *-GAn tur*

Fiil + *-GAn* (II. tip geçmiş zaman eki) + *tur* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-GAn + tur* yapısında birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. *-GAn + tur* biçimbirimi ile yalnızca I. teklik kişi tarafından tanıklanan eylemler anlatılır yani yalnızca konuşmacının kendisi eylemin görgü tanığı olabilir. Bu biçimbirimde şaşkınlık ya da hayranlık söz konusu olabilir (Şamina, Ondar, 2003: 63). Bu görünüş-zaman biçimbiriminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir ve bu biçimbirim **sınırlar arası bir görünüşe** sahiptir.

(57) *Ögge mañnap keldim. Kırgan-avamnı kadaylar tutkan, **aydızaan turlar***
(AOT, 32).

‘Obaya koşarak geldim, Büyükanne kadınlar tutmuş, tütsülüyor.’

(58) *Olar şüptü daştın üngülep **kelgen turlar***. (Xöl, 88).

‘Onların hepsi dışarıya bir kez çıkıp geliyor.’

Tuva Türkçesinde *-GAn + çıdır* biçimbirimi göz önüne alındığında *-GAn + tur* yapısındaki *tur-* fiilinin *turur* yapısından geliştiği açıktır. Böylelikle *tur-* fiili *turur > *turu > tur* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp

yaşamış ve erozyon sürecine uğramıştır. Bu sesbilimsel içerikteki kayıp hece erozyonu şeklinde gerçekleşmiştir.

Bu biçimbirim Türkiye Türkçesindeki *-yor* ekinin bir işleviyle benzerlik gösterir. Johanson, Türkiye Türkçesindeki *-yor* biçimbiriminin hem edebî hem de günlük konuşmada bir anlatım tarzı olarak kullanıldığını ancak bu işlevin pek üzerinde durulmadığını ifade eder (2016: 130). Aydemir de *-yor* ekinin anlatım tabanı kullanıldığını belirtir. Örneğin; “3 gün evvel 18.30 sularında evime dönüyorum. Dönemiyorum. Bayram arifesinde ne dolmuş ne taksi bulabildiğim için evime yürümeye karar veriyorum.” (Aydemir, 2019: 31).

2.1.1.1.1.6.11. -*MışAAn tur*

Fiil + *-MışAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *tur* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur*- fiili *-MışAAn* + *tur* yapısında birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle konuşmacının geçmişte konuşma anında gerçekleşen eylemi bir süreliğine takip etmeyi bıraktığı ve bir süre sonra hâlâ devam ettiğini gördüğü eylem aktarılır. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bir kez gördüğü bir eylem ifade edilir. Bu yapıya sıklıkla *am-daa* ‘hâlâ’ sözcüğü eşlik eder (Şamina, Ondar, 2003: 95).

(59) *Eleen ıray bergeş bezin xaya körnürümge am-daa turbuşaan tur*
(Şamina, Ondar, 2003: 95).

‘Uzaklaşsam bile arkaya döndüğümde hâlâ ayakta duruyordu.’

(60) *Çanıvısta şarı keğjenmişaan tur* (Şamina, Ondar, 2003: 95).

‘Yanımızdaki öküz hâlâ çiğniyordu.’

Tuva Türkçesinde *-MışAAn* + *çıdır* biçimbirimi göz önüne alındığında *-MışAAn* + *tur* yapısındaki *tur-* fiilinin *turur* yapısından geliştiği açıktır. Böylelikle *tur-* fiili *turur* > **turu* > *tur* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine uğramıştır. Bu sesbilimsel içerikteki kayıp hece erozyonu şeklinde gerçekleşmiştir.

2.1.1.1.6.12. -GAn turar

Fiil + *-GAn* (II. tip geçmiş zaman eki) *tur-* + *-ar* (geniş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-GAn* + *turar* yapısında birleşik bitmemiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle alışılmış bir eylem ifade edilir. Eylem konuşma anından önce başlamış, konuşma anında devam ediyor ve gelecekte de devam edecektir. Eylemin konuşmacı tarafından doğrudan tanıklanması gerekmez (Şamina, Ondar, 2003: 67-68). Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası (*intraterminal*) bir görünüş yansıtır.

- (61) *Çondan sadıp algan maldı ıyap bo ayda kürünege dujaagan turar* evespe
(SÇ, 176).

‘Halktan satın alınan büyükbaş hayvanların bu ay içinde mutlaka devlete teslim edilmesi gerekiyor, unutmayın!’

- (62) *Ajılbaar çerin, kranın xınaan turar* (Şamina, Ondar, 2003: 69).

‘O (genellikle) çalıştığı yerin musluğunu kontrol eder.’

2.1.1.1.6.13. -GAlAk turar

Fiil + *-GAlAk* (gelecek zaman eki) + *turar* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *-GAlAk* + *turar* yapısında birleşik gelecek zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle eylem henüz

gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmeye yaklaşmıştır, bu durum yeni gelen kişi tarafından gözlemlenememez ancak konuşan durumdan emindir. Taranan metinlerde bu yapıya ait tek örnek tespit edilmiştir.

(63) *Bu öyde kat **bışkalak turar*** (Şamina, Ondar, 2003: 103).

‘Bu mevsimde meyveler olgunlaşmak üzereler.’

2.1.1.2. *tur-* Fiilinin Kopulalaşması

Türk dilinde son derece yüksek bir metin sıklığı ve işlev çeşitliliği gösteren *tur-* yardımcı fiili en yaygın ve en temel fiillerden biridir. Eski Türkçede kopulalaşarak dilbilgiselleşmesi, bu durumun en önemli sebeplerinden biri olarak görülür (Gökçe, 2013: 182).

Räsänen, Proto-Türkçede fiilde kişiyi işaretlemek için bir ek bulunmadığını fiilden sonra ilgili kişi zamirinin getirilmesiyle zaminin fiille kişiyi bağladığını ifade ederek Eski Türkçe *öltäçi sän* ‘öleceksin’, *ädgü ol* ‘o iyi’ örneklerini verir. Daha sonra yakın bir tarihte fiilde III. kişiyi işaretlemek için *tur-* fiilinden gelişen *turur* yapısının kullanılmaya başladığını belirtir (1957: 197).

Clauson, *tur-* fiilinin Budist Maniheizt çevre metinlerinde *erür-* fiili yerine ‘olmak’ anlamında kopula olarak kullanıldığını belirtir (EDPT, 529). Gabain, *tur-* fiilinin yardımcı fiil olarak çok sık kullanılmadığını, daha çok ‘mevcut olmak’ anlamında isim türünden sözcüklerle birlikte kullanıldığını ifade eder: *näçükin tur-ur munitäg* ‘niçin böyledir?’ (Suv. 627, I) (2007: 88). Kaşgarlı, *turur* fiilinin geçmiş zaman ve mastar biçimi bulunmayan bir kopula fiili olduğunu ve ‘odur’ anlamında kullanıldığını söyler. Örneğin; *ol taş turur* ‘o taşır’, *ol kuş turur* ‘o kuştur’ (DLT II, 6-7) (Dankoff, Kelly, 1982: 266).

Eski Türkçede *turur* yapısı isim cümlelerinde yüklemde III. kişi olan özneyi yükleme bağlama işleviyle kullanılarak kopulalaşmıştır (Müller, 1908: 8; EDPT, 529; Ercilasun, 1984: 49-50; Arat, 1991: 286-287; Tekin, 1992: 102).

- *Yarmanayın tiser-sen **yasğak turur**, aşayın tiser-sen **idiz turur**.*

‘Tırmanmak istersen, düzdür; aşmak istersen, yüksektir.’ (Arat 1991: 286-287).

- *Bu taş ärtüngü-ü **ayır turur**.*

‘Bu taş ilk başta ağırdır’ (Uigurica, Müller, 1908: 8).

- *Köngülümüz **busuçsuzun kadğusuzun turzun**.*

‘Gönlümüz elemsiz ve dertsiz olsun (M I 28, 28)’ (Tekin, 1992: 102).

Serebrennikov ve Gadjeva, çoğu Türk yazı dilinde üçüncü şahısta kullanılan *-dır, -dı* ekinin *tur-* ‘durmak’ fiilinden meydana geldiğini ifade ederek *-dır* ekine erken dönem Türk yazılı anıtlarından en çok *Codex Cumanicus*’ta rastlandığını bildirirler (2011: 228). Korkmaz, Türkiye Türkçesinde bildirme görevinde kullanılan *i-* ek fiilinin geniş zamanının üçüncü kişi çekimlerinde Eski Türkçedeki *tur-* fiilinin geniş zaman biçimi *turur*’dan gelişen *-Dİr/-DUr* ve *-Dır-lAr/ -DUr-lAr* (<*-dur-ur-lar* < *-tur-ur-lar*) eklerinin kullanıldığını belirtir (2009: 703).

Katanov, *tur-* yardımcı fiilinin Çağatay ve Uygur dillerinde olduğu gibi Tuva Türkçesinde de ‘olmak’ anlamında doğrudan yükleme eklendiğini belirtir. Örneğin; *adıñ **kım-tur***? ‘adın nedir?, *men kımğılığ **kam-tur ben*** ‘ben tefli bir şamanım.’, *şaanda bir adığ **polgan-tur***. ‘eskiden bir ayı varmış.’ (1903: 411).

Eski Türkçede *turur* yapısı isim cümlelerinde yüklemde özneyi III. kişiyi yükleme bağlayarak kopulalaşmıştır. Tuva Türkçesinde de isim cümlelerinde tüm kişiler için yüklemi özneyi bağlayan bir işleve genişleyerek kopulalaşmıştır.

Tuva Türkçesinde kopulalaşan *tur-* fiili şimdiki-geniş zaman bildiren cümlede klitikleşerek *-Dir* şeklinde yüklem görevindeki isim ile kişi zamiri arasına gelir ve Tuva Türkçesi yazım kuralları gereğince isme tire (-) işaretiyle bağlanır (Gündoğdu Koçoğlu, 2019: 116). Ayrıca Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinden dilbilgiselleşen kopula yapılarının *kiji* ‘kişi’ ve *ulus* ‘ulus’ sözcükleriyle birlikte kullanıldığı görülür. *Kiji* sözcüğü çoğunlukla cinsiyet, yaş gibi kişisel özellik bildiren isimlerde teklik kişileri işaretlerken kullanılır, *ulus* sözcüğü ise daha çok karakter özellikleri ve statü tanımlayan isimlerde çokluk kişileri işaretlemekte kullanılır (Sereedar, 2019: 204). Ancak bu kural düzenli değildir, kiplik işaretleyici olduğu işlevlerde *kiji* sözcüğünün çokluk biçiminin de çokluk kişileri işaretlemekte kullanıldığı görülür.

(64) *Anıyak ulus-tur siler, ooldarım* (TuvDesII, 78).

‘Sizler gençsiniz, oğullarım.’

(65) *Anıyak-kiji-dir sen, aji-töl aas-kejik seeñ murnunda...* (Sereedar, 2019: 93).

‘Sen gençsin, çocuk-çocuk, mutluluk senin önünde...’

(66) *İye, men-dir men - dep Buyan çugaalaas, buttarında idikterinçe körgeñ* (UykXemII, 184).

‘Evet, benim, diye Buyan konuşarak, ayaklarındaki ayakkabılarına doğru baktı.’

Tuva Türkçesinde *tur-* fiiline geçmiş zaman ekleri gelmesiyle kopulalaşan biçimbirimler geçmiş zaman bildiren cümlede yüklem görevindeki ismi özneye bağlar. *Çok* sözcüğüyle birlikte kopulalaşması “Çok Sözcüğünün Kopulalaşması” başlıklı bölümünde ele alınmıştır.

(67) *Inçan üyeniñ bergezi konçug turgan* (Bağ, 15).

‘O zamanın zorluğu çoktu.’

- (68) *Tıva çurtunga ak, kara, kızıl börüler **eñderik turgan**, olarnı körgen kiji ölürer boorga, xovartaan diji* (TÇBU, 14).

‘Tuva’da ak, kara, kızıl kurtlar fazlaydı, onları her gören öldürmekteydi, o yüzden azalmış derler.’

- (69) *Bir eves şının çugaalar çüve bolza, şaanda mañaa orus çurttakçılar **xöy turdu*** (Sereedar, 2019: 93).

‘Doğruyu konuşmak gerekirse, eskiden burada yaşayan Rusların sayısı çoktu.’

Tuva Türkçesinde kopulalaşan *-Dir* biçimbirimi şimdiki-geniş zamanda genelleştirme, kesinlik, olasılık, tahmin, çıkarım gibi kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan Türkiye Türkçesindeki *-Dir* biçimbirimine karşılık gelir. Türkiye Türkçesindeki gramer çalışmalarında *-Dir* biçimbiriminin kopula eki olmanın yanı sıra kesinlik, olasılık işlevinde de kullanıldığı belirtilir (Ergin 2012: 330-331; Gencan 2007: 378; Korkmaz, 2009: 727-728). Kerimoğlu, *-Dir* biçimbiriminin kiplik belirticisi olduğunu ifade eder (2015: 76).

- (70) *Kıdat tuskay **kürüne bolgan-dir**. İnçap keerge, Xavan çıldıñ tönçüzünde Mool Kıdattan çarılgaş, baza aңgı dogunnaan kürüne **apargan-dir*** (UykXemI, 175).

‘Çin ayrı bir devlettir, bu yüzden, domuz yılının sonunda Moğol Çin’den ayrılarak, ayrı bir devlet olmuştur.’

- (71) *Lama xam deerge men ıškaş **kijiler-dir**, burgan deerge **burgan-dir*** (UykXemI, 28).

‘Lama ve kam denilenler benim gibi insanlardır, Tanrı denilen ise Tanrıdır.’

- (72) *Olardan öske, mindıg çalgaa ańçılar bo çook-kavıda çok. Ilap-la **olar-dır***
(UykXemI, 39).

‘Onlardan başka, böyle tembel avcılar bu çevrede yok. Kesinlikle onlardır.’

- (73) *Amıdızında **ol-dır** -dep orus kiji çugalaan* (UykXemII, 27).

‘Şimdilik odur, diye Rus söyledi.

- (74) *...Aa, **sen-dir** sen ale, kulugur* (UlgUrg, 40).

‘...Aa, sensin sen doğru, dolandırıcı.’

Tuva Türkçesinde *-Dir* biçimbirimi çıkarım, olasılık gibi kiplik işaretleyicisi olarak fiillerle birlikte kullanılır. Duha ağzında *turə* biçiminde görülür: Örneğin; *Gantuya **mün gılbişaan turə***. ‘Gantuya kesin çorba yapıyordur.’ (Ragagnin, 2011: 184).

- (75) *Çiñ şayın hayındırıp çigir-boovazın çip olurup **bodanıp olurgan-dır***
evespe (TuvDes, 224).

‘İyi çayını kaynatıp şekerini böreğini yedikten sonra düşünüyormuştur.’

- (76) *Magalıg ajıl **tıp algan-dır siler*** (UykXemI, 227).

‘Güzel iş bulmuşsunuzdur.’

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili kopula işlevinde ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamından uzaklaşarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Ana fiil işlevinde bağımsız bir fiil olarak sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan kopula işlevine genişlemiş, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü

bir şekilde gerçekleşmiş ve isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. *Tur-* fiilinin yardımcı fiil işlevinde kategorisizleşmesi kopulalaşmasına olanak sağlamış ve bunun yanında kiplik işaretleyicisi olarak da dilbilgisellemiştir.

Eski Türkçede kopula işlevinde *turur* şeklinde görülen, Tuva Türkçesinde şimdiki-geniş zamanda *-tur/-dur* biçiminde klitikleşen *tur-* fiili *turur* > *turu* > *-tur* > *-dIr* şeklinde kademeli bir değişim göstererek klitikleşmiş ve sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşayarak erozyon sürecine de uğramıştır. Ancak geçmiş zamanda çekimlenen cümlelerde sesbilimsel yapısındaki değişim sadece *-ur* geniş zamanın ekinin kaybolması şeklinde (*turur* > *tur*) gerçekleşmiştir. İki farklı kopula yapısının eş zamanlı olarak kullanılması farklılaşma ilkesine örnektir.

Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinin isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşmasının art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

tur- (fiil) > *tur-* + *-ur* > *turur* > *turu* > *tur* > *-dIr* (kopula)

Tuva Türkçesinde kopula işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. *Tur-* fiili bu işleviyle **fiil kopula yapısını** örneklendirmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kopula konumuna geliştiğı dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.3. *tur-* Fiilinin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi

Fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *turda*

İsim + *turda*

Katanov, *tur-* fiilinin durum ekiyle birlikte kullanılmasına ancak durum ekinin gelecek zaman sıfat-fiil ekli biçim üzerine (*turda* > *tururda*) gelmesi durumunda rastlandığını belirtir. Örneğin; *Kämçiim turda (tururda) kártääm-le bän, kääbääm turda todug-la bän* ‘Kemçik’im olduğunda tabii ki akıllıyım, samanım olduğunda da tabii ki tokum.’ (1903: 831).

Tuva Türkçesindeki *turda* yapısı Eski Türkçede **-u turur ärkän** yapısına karşılık gelir. Örneğin; *tugum koşulu turur ärkänki üdtä* ya da *bodisatv ärkänki üdtä* (Abhi, 270, 2158) ‘Buda’nın hâlâ bodhisattva olduğu zamanda’. Erdal, *sözleyü turur ärkän* ‘söyleyip duruyorken’ fiil öbeğinin de eylem zamanından daha ziyade süreklilik yönüne işaret eden bir bağlam ifade ettiğini belirtir (2004: 189, 251).

Cungar Tuva ağzında *abam burun bis biçii turarda* *jok bop kalıp-dur*. ‘Babam biz küçükken ölmüş’ örneğinde *turarda* yapısı Türkiye Türkçesindeki *-iken* zarf-fiiline karşılık gelir (1999: 167). Soyot Türkçesinde de *turida* (*tur-* + *ur-* + *da* > *tururda* > *turida*) yapısı *-inda/-iken* anlamında zarf-fiil işlevinde kullanılır. Örneğin; *çay turida* ‘yazken, yazın’ (Rassadin, 2010: 166).

Şamina, Tuva Türkçesinde “*-(I)p* zarf-fiil eki + *tur-* + *da*” yapısının analitik bir yapı olduğunu ve *tur-* yardımcı fiili üzerine *-IrdA* zarf-fiil eki getirilmesiyle oluştuğunu ancak ekteki gelecek zaman sıfat-fiil eki *-ur*’un düştüğünü ve *turda* (*tur-urda* > *turda*) olarak kullanıldığını belirtir. Bu tür yapılarıdaki yardımcı fiilleşen birimin temel anlamını kaybettiğini ve bu tür yapıların oluşumunun güçlü bir şekilde dilbilgiselleşmeleriyle ilgili olduğunu ve artık dilbilgiselleşen bu yapıların tek bir sözcüksel-dilbilgisel bütünü temsil ettiğini ifade eder (1987: 49). Tuva Türkçesinde *-IrdA* birleşik zarf-fiil eki *-Ir* sıfat-fiil eki ve bulunma durum ekinde oluşur ve asıl fiilin gerçekleşme zamanını bildirir. Türkiye Türkçesindeki *-DIğIndA*, *-(y)IncA*, *-iken* zarf-fiillerine karşılık gelir (Gündoğdu Koçoğlu, 2018: 265). Bu yapıda *tur-* fiilinin

zarf-fiil ekli biçimi yardımcı fiil işlevinde zarf-fiil grubu biçiminde zarflaşılarak dilbilgiselleşmiştir.

(77) *Seminar **doostup turda**, Bobkova başkı çagıp çugaalaan* (TÇBU, 5).

‘Seminer bitmek üzereyken öğretmen Bobkova nasihat vererek söyledi.’

(78) *Düün mırıñay düne aparganda xoy özep oonj e’diñ **aaylap turda**, udup kalgan çordum* (Bag, 29).

‘Dün gece vakti olduğunda koyun kesip onun etini toparlarken uyuyakalmışım.’

(79) *Çüge deerge uk toojunu kayı-daa ulustuñ dilinga **tooldap turda**, ında kezeede özkerilbeyn çoruur möñge ideyalar bar* (AKM, 3).

‘Çünkü asıl hikâye herhangi bir halkın dilinde anlatıldığında, orada hiçbir zaman değişmeden devam eden ebedî fikirler var.’

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *turda* (*tur-urda* > *turda*) -*IrdA* zarf-fiil eki ile kalıplaşarak *-iken* işlevinde zarf-fiil olarak dilbilgiselleşmiştir. *Tur-* fiilinin zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşmesinde kopulalaşmasının etkili olduğu görülür.

(80) *Daş bajı **sarıg-şokar turda**, dört karaktıg, ses davannıg Dönen-Kaldarın mungaş, çige songu çükçe salıp ünüp deer çeeringe deep sirtineynip degbes çerenge ujudup hiineynip bar çıtkan çüvenj irgin* (TuvDes, 406).

‘Taş başı sarı lekeliyken (sarı lekeli olduğunda), dört gözlü sekiz bacaklı Dönen-Kaldar’ına binerek tam kuzeye doğru yola çıkıp dokunduğu yere dokunup ses çıkarıp dokunmadığı yerde uçurup uğuldayıp gitmiş imiş.’

(81) *Bistiñ bile Kızılga xün **örü turda**, xap kirip kelgen iyin* (AO, 248).

‘Bizim ile Kızıl’a güneş tepedeyken koşarak geldi.’

Ayrıca Eski Türkçeden itibaren tanıklanabilen “fiil + sıfat-fiil eki + iyelik + durum eki” (Gülsevin, 2000: 130) yapısı *turda* yapısında da iyelik eki almış şekilde görülür: (*tur-* + *ur* + *iyelik eki* + *da* > *turuḡda*)

(82) *Sen bo hire turuḡda, kayı hire apargan ol, Xan-Küçü maadır?- dep aytırgan* (TuvDes, 372).

‘Sen bu kadar iken ne kadar olmuşsun, Xan-Küçü bahadır?- diye sormuş.’

(83) *Burungu çılın çaa bo kudu Kalbak-Çıraaga **siḡen kezip turumda** mınaar Övür çurttuḡ Bay-Kara aşak Çaati-Aksı çoraas çanıḡ ora meen çanımda çortup keldi* (AO, 191).

‘Geçen yıl Kalbak-Çıraa’nın aşağısında ben ot kesiyorken buraya Övürlü ihtiyar Bay-Kara Çaati-Aksı’ya gidip evine geri döndüğü sırada benim yanıma geldi.’

Soyan, ayrıca *tur-* fiilinin zamirlerle birlikte *ol-la inçap turda*, *inçap turda*, *ındıḡ turda* ‘öyle dururken, öyle duruyorken, öyle iken, öyle olduğunda (bir eylemi yapıyorken, ama...); *minçap turda* ‘böyle dururken, böyle duruyorken, böyle iken, böyle’ yapılarında kullanıldığını ve *tur-* fiilinin bu yapılarda dilbilgisel bir işlevde bulunduğunu belirtir (2010: 225-226). Heine ve Kuteva, dilbilgiselleşmenin gerçekleşmesi için belirli bağlamlar gerektiğini belirterek dilbilgiselleşmeyi bağlam kaynaklı yeniden yorumlamanın bir çıktısı olarak tanımlarlar (2004: 2). Bu görüşe dayanarak ancak metin bağlamından anlaşılabilecek zamirle oluşturulan bu tür yapılarda *tur-* fiilinin zarflaşarak dilbilgiselleştiği söylenebilir.

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili “fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *turda*” ve “isim + *turda*” yapılarında ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda *-DIḡIndA*, *-(y)IncA*, *-iken* gibi zaman

bildiren bir anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tur- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan zarf ve zarf-fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf-fiil biçimindeki zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Cungar ağzındaki *turarda* ve Soyot Türkçesindeki *turıda* biçimleri de göz önüne alındığında Standart Tuva Türkçesinde zarf-fiil olan *turda* yapısı *tur-* + *-ur* + *da* > *tururda* > *turda* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinin *turda* yapısında dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *tur-* > Tuv. *tur-* (fiil) > *tur-* + *-ur* + *da* > *tururda* > *turda* (zarf-fiil)

Tuva Türkçesinde zarf-fiil işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan zarf-fiil birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf-fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.4. *tur-* Fiilinin Edatlaşması

2.1.1.4.1. *tura*

tur- + *-a* (zarf-fiil eki)

Türk dilinde fiillerin *-a/-ı* zarf-fiil ekiyle kalıplaşarak edatlaşması ya da zarflaşması erken dönemden itibaren yaygın olarak görülür (Şçerbak, 1987: 33, Tenişev,

1988: 492). Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *tura* yapısında (*tur-* + *-a* > *tura*) *-a* zarf-fiil eki olarak kalıplaşmış ve edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Tura* edatı yer ve zaman bildiren sözcüklerle birlikte kullanılarak başlangıç noktasını ifade eder (Gündoğdu Koçoğlu, 2018: 306’dan Xertek, 2006: 182) ve +*DAn* durum eki almış isimlerle birlikte kullanılır:

(84) ***Xovudan tura suurga çedir çadag kılaştadım.***

‘Araziden itibaren köye kadar yayan geldim.’

(85) ***Tıvalar şaandan tura arbay, ak-taraa, çinçe taraa, sulanı tarıp kelgen***
(TÇBU, 18).

‘Tuvalar eskiden beri arpa, buğday, yulaf yetiştirirdi.’

(86) ***Kezek-kezek xaragannarı, küske-dayaların dazıldarından tura sökken***
(Bag, 366).

‘Yanıp tutuşan deve tabanlarını, beş parmak otu çalılarını köklerinden itibaren (köklerinin dibinden) söktü.’

(87) ***Biçüzinden tura mool, tövüt bolgaş orus dıldarnı şurak bilir*** (TÇBU, 18).

‘Küçüklüğünden beri Moğol, Tibet ve Rus dillerini çok iyi bilir.’

Tofa Türkçesinde *tura* yapısı (*tur-* + *-a*) ‘sabah’ anlamına gelir. Tuva Türkçesindeki *tura* edatıyla aynı işlevde bulunan *alı* edatı ise *al-* fiilinden edatlaşmıştır. (Rassadin, 1978: 80, 260).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *tura* yapısında ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda “itibaren, beri” anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tur- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan edat konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve edat işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinin *tura* yapısında edatlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

tur- (fiil) > *tur-* + *-a* > *tura* (edat)

Tuva Türkçesinde edat işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan edat birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan edat konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.1.1.4.2. *turjuk*

tur- + *-ÇIk* (geçmiş zaman eki)

Tuva Türkçesinde *turjuk* yapısının Tenişev ‘karşın, aksine; karşı olarak, ... bir yana, ... ama hatta, ayrıca, bile hariç’ anlamlarında kullanıldığını belirtir (TuvRuSl, 426).

Tuva Türkçesinde *-ÇIk* geçmiş zaman eki temel olarak eylemin geçmişte olup olmadığı veya yapıp yapılmadığını kanıtlamayı ifade etmek için kullanılır yani konuşan eylemin geçmişte gerçekleştiğini veya gerçekleşmediğini ispatlamaya çalışır, dolayısıyla konuşan eylemin bizzat görgü tanığıdır (Monguş 1963:137; Sat, Salzıñmaa, 1980:194). Nasilov, Tuva Türkçesindeki bu ekin Eski Uygur Türkçesindeki *-yuk/-yük* ekinden geldiğini belirtir (1966: 96).

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *turjuk* yapısında (*tur-* + *-juk* > *turjuk*) *-juk* geçmiş zaman eki ile kalıplaşıp edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Soyan, *turjuk* edatının *bo*, *ol*, *oon* zamirleriyle kalıplaşarak *bo turjuk* ‘bu bile değil’, *ol turjuk*, *oon turjuk* ‘hatta, ondan daha fazlası’, şeklinde kullanıldığını belirtir (2010c: 115). Bu yapılarda zamirlerin edatı vurgulayıcı bir işlevde kullanıldığını görülür.

- (88) **Mal-magan turjuk**, *Tivaniñ ooldarı am dayınçe a’ttanır dep turar-dır* (KBay, 69).

‘Hayvancılık yapmanın aksine, Tuvanın çocukları şimdi savaşa gitmeye hazırlanıyorlardı.’

- (89) **Ulug kişiler turjuk**, *Suuzunmaaniñ duñmaları baza...* (UykXemII, 38).

‘Büyükler bile hariç (büyükler bile değil), Suuzunmaa’nın kardeşleri de..

- (90) **Oon turjuk**, *onu ooldar xoy kadarıp çoraaş, çerge bezin öttüner apargannar* (UykXemII, 89).

‘Hatta, erkekler koyun güderken o yerde dahi onu taklit etmeye başlarmışlar.’

- (91) **Oon turjuk**, *duñmalarınıñ orbak-dıdın bezin şıtpas* (UykXemII, 91).

‘Hatta kardeşlerinin yırtığını bile dikemez.’

Tuva Türkçesinde *tur-* fiili *turjuk* yapısında ‘durmak, kalkmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘aksine’, ‘karşı olarak’, ‘... bir yana’, ‘ama’ ‘hatta’ gibi anlamlarda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tur- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan edat konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel

konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve edat işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinin *turjuk* yapısında edatlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

tur- (fiil) > *tur-* + *-juk* > *turjuk* (edat)

Tuva Türkçesinde edat işlevinde kullanılan *tur-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan edat birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan edat konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.2. *çıt-*

Eski Türkçede *yat-* fiili Tuva Türkçesinde *çıt-* olarak görülür ve *yat-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilir: “1. yatmak, *künün aş yemedi tünün yatmadı* ‘gündüz yemek yemedi gece yatmadı’ (KB 127); 2. uzanmak, *er yattı* ‘adam uzandı’ (DLT II, 313); 3. olmak, kalmak” (DTSl, 247).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *çıt-* fiilinin anlamları “*çıdar /çıt-* 1. yatmak, dinlenmek, olmak; 2. yatmak, uzanmak; 3. yardımcı fiil olarak *-(I)p* zarf-fiil eki almış *kel-* ve *bar-* fiilleriyle birlikte kullanıldığında a) belirli bir zaman biçimi oluşturmaya yarar; b) uzun süre devam eden bir eylemi ifade eder” olarak verilir (1968: 553).

2.2.1. *çıt-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *çıt-* ‘yatmak’ fiili dört temel yardımcı fiilden biridir. Diğer üç temel yardımcı fiil kadar sık kullanılmadığından dolayı *çıt-* fiilinin dilbilgiselleşme çeşitlenmesi diğerleri kadar fazla değildir. *Çıt-* fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden

geçerek birtakım dilbilgisel çeşitlenmelere uğrar: Yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik, görünüş-zaman işaretleyicisi ve zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde *çıt-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolurken dilbilgisellik derecesi artar.

2.2.1.1. *çıt-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Çıt- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli işlevleri bulunan ve aynı zamanda dört ana yardımcı fiilden biridir. Türk dilinde ‘yatmak’ anlamında ETü. *yat-*; TTür. *yat-*; Gag. *yat-*; Azb. *yat-*; Trkm *yat-*; Özb. *yat-*; Uyg. *yat-*; Krm. *yat-*; Tat. *yat-*; Başk. *yat-*; Kırg. *cat-*; Kzk. *jat-*; KKalp. *jat-*; Kum. *yat-*; Nog. *yat-*; SUyg. *yat-*; Hak. *çat-*; Şor. *çat-*; Alt. *cat-*; Tuv. *çıt-*; Tof. *çıt-*; Sah. *sıt-* şeklinde kullanılır (Starostin vd. 2003: 466). *Çıt-* fiili, Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup Çağdaş Türk lehçelerinde de ‘yatmak / uzanmak’ temel anlamının yanı sıra yardımcı fiil işlevi yüklenerek sözdizimi unsuru olarak da kullanılır.

Gabain, “Türkçede Fiil Birleşmeleri” adlı makalesinde Türkiye Türkçesinde *yat-* fiilinin yardımcı fiil işlevinde tesadüfe bağlı ve az süren bir oluşu gösterdiğine değinir (1953b: 23).

Şçebark’a göre *yat-*, *yor(u)-*, *ol(l)tur-* ve *tur-* fiilleri hareketsiz ve hareketli planda soyut anlamlar ifade eder (durgunluk durumu: ‘yatmak’, ‘oturmak’, ‘durmak’ ve hareket durumu ‘gitmek’) ve büyük ölçüde yardımcı fiilleşme sürecine maruz kalmışlardır. Onların hepsi somut şimdiki zamanın veya sürekli şimdiki zamanın basit ve dolaylı şekillerini oluşturur (2019: 150).

Gökçe, *yat-* fiilinin yardımcı fiilleşme ve süreklilik kılınışı işleviyle dilbilgiselleşme sürecinin Eski Türkçe döneminde başladığını, Çağdaş Türk yazı dillerinde ve ağızlarında sıklıkla rastlanan bu sürecinin ara basamağının ise Karahanlı Türkçesi dönemi olduğunu belirtir (2013: 210).

Eski Türkçede *yat-* fiili “Kül Tigin Yazıtı”nda ana fiil olarak geçer:

- *Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim keliünüm kuunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti ölügi yurtta yolta **yatu kaltaçı ertigiz** (KT K 9).*

‘Annem Hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz.’

Eski Türkçe Budist çevre metinlerinden olan *Altun Yaruk*’ta *yat-* fiili dilbilgisel bir işlevdedir:

- *Kaçan bodisatavning et’özin buşı birmiş yir orunka tegdiler erser:: anta ötrü bodisatavning yaş süngükleri inaru berü anta monta **saçılıp yatmışın** körüp et’özlerin birkerü yirke çalıp ögsirep tınsırap inçe k(a)ltı ulug ı ıgaç küçlüg katıg yilke tokıtılıp kamılmış teg tüşdiler kamılıtlar (AY-Gulcalı 625/11).*

‘Ne zaman (ki) Bodhisattva’nın vücudunu feda ettiği yere geldilerse, orada Bodhisattva’nın yaş kemiklerinin oraya buraya saçıldığını görüp kendilerini birden yere atıp kendilerinden geçip tıpkı, büyük (bir) ağacın kuvvetli sert yelle vurulup devrildiği gibi yere düştüler.’ (AY-Gulcalı)

Gökçe, *yat-* fiilinin *saçılıp yat-* yapısında yardımcı fiilleşmeye başladığını ancak tam olarak süreklilik ifade etmese de dilbilgiselleşme süreçlerinden kategorisizleşme sürecini geçirdiğini ve daha sonra kılınışsal içerik olarak süreklilik belirttiğini ve odaklıl şimdiki zamanı işaretleyicisi olmanın ilk basamağını oluşturduğunu belirtir (2013: 209). *Altun Yaruk*’da geçen diğer bir cümlede ise *-(I)p + yat-* yapısı *kör-* fiilini süreklilik yönünden işaretleyerek geçmişte devam eden bir eylemi ifade ettiğini açıkça gösterir:

- *Ne bo bayagut oğlın körtükde ötrü ol umunçlug köngülin titrü körüp közlerin ançak(a)ya yme öngi kitermedin titrü **körüp yatdılar*** (AY-Gulcalı 601/16).

‘Ne bu zengin oğlunu gördükten sonra o umutlu gönülle iyice bakıp gözlerini neredeyse başka başka (yerlere) kaçırmadan dikkatlice bakıyorlardı.’

Eski Türkçe Budist çevre metinlerinde *yat-* fiili *-(I)p* zarf-fiil almış bir fiille kullanıldığında asıl fiil anlamı dışında kullanılarak anlamsızlaşmış ve kılımsal içerik bakımından süreklilik ifade ederek dilbilgiselleşmenin önemli aşamalarından olan kategorisizleşme aşamasını geçirmiş ve yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir.

Tuva Türkçesinde de dört temel yardımcı fiilden biri (*tur-*, *olur-*, *çoru-*, *çıt-*) olan *çıt-* fiili diğer üç fiilden daha seyrek olarak kullanılır. Öznenin yaptığı eylemin yatarak gerçekleştirdiğini belirterek ana fiilin anlamına devamlılık katar ve eylemin şu anda yapıldığına işaret eder. *Çıt-* yardımcı fiili *bar-* ‘varmak’ ve *kel-* ‘gelmek’ gibi hareket fiilleriyle kullanıldığında *bar-* ve *kel-* fiillerinde zarf-fiil eki sıfır konumdadır. Örneğin; *kel çıdır* ‘geliyor’, *bar çıdır* ‘gidiyor’ gibi. Bu fiillerde zarf-fiil ekinin kaybolmasıyla sesbilgisel içerikte kayıp yaşandığından dolayı erozyon görülür. Tuva Türkçesinde *çıt-* ‘yatmak’ fiili eski *çıdır* çağdaş dilde *çıdar* olmak üzere iki sıfat-fiil şekli olan tek fiildir. Azerbaycan Türkçesinde de olduğu gibi dar ünlülü *ı* biçimi şimdiki zamanı, geniş ünlülü *a* biçimi ise gelecek zamanı belirtir. Örneğin; *ol çıdır* ‘o yatıyor’, *ol çıdar* ‘o yatıyor ~ yatar’ (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 356, 362).

Soyot Türkçesinde de *bar-* ve *kel-* fiillerinde benzer durum görülür. Rassadin, bu fiillerde *-(I)p* zarf-fiil eki yerine *-I* zarf-fiil ekinin kullanıldığını belirtir. Örneğin; *barı çı’tırı men* ‘gidiyorum’, *keli çı’tırı sen* ‘geliyorsun’ (2011: 32). Soyot ve Tuva Türkçelerindeki *bar-* ve *kel-* fiillerindeki kullanım göz önüne alındığında bu fiillerdeki dilbilgiselleşme süreçlerinde erozyon *-(I)p* zarf-fiil ekinin kaybı yönünde

gerçekleşmiştir. Bu zarf-fiil eki Tuva Türkçesinde sıfır konumda bulunurken Soyot Türkçesinde zarf-fiil ekinin ünlüsü korunmuştur.

Yuldaşev, *-(I)p yat-* yapısının Kırgız, Kazak, Karakalpak, Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde geniş kullanım alanına ve çeşitlenmeye sahip olduğunu (özellikle Kazak, Altay, Tuva ve Hakas Türkçelerinde) belirtir. Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde ise *-A* ve *-y* zarf-fiil ekiyle görülür. Tuva Türkçesinde *-(I)p* eki yerine *bar-* ‘varmak’ ve *kel-* ‘gelmek’ fiillerini içeren bileşik yapı oluşturulur ve kök sıfır biçime sahiptir: *kel çıdır* ‘(o) (buraya) geliyor’, *bar çıdır* ‘(o) gidiyor (oraya)’; Hakas ve Altay Türkçelerinde söz konusu yapının ilk bileşeni olan tüm temeller sıfır biçiminde görünür. Bazı lehçelerde özellikle Hakas Türkçesinde *-(I)p yat-* biçimi, *-ça/-çe* şeklinde şimdiki zamanın düzenli biçimi (Subrakova, 2006: 1076) hâline gelmiştir. *-(I)p yat-* analitik biçimi birçok Türk lehçesinde tutarlı bir şekilde kullanılmaktadır ve bu da *-(I)p yat-* biçiminin dilbilgiselleştiğinin göstergesidir (1965: 55-56).

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte temel anlamı dışındaki bir işlevde yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir. Yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik bakımından süreklilik ve tekrar ifade ederek anlamsızlaşmıştır. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir. Aynı zamanda *çıt-* fiili yardımcı fiilleşerek odaklı şimdiki zaman ve sürekli şimdiki zaman görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir.

2.2.1.1.1. *çıt-* Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi

2.2.1.1.1.1. I. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi *-(I)p çıdır*

Fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *çıdır* (> *çıt-* + *-ır* geniş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Gökçe, Eski Türkçede incelendiği metinlerde *yat-* fiilin sözlüksel anlamı ile kullanıldığını, dolayısı ile *-(I)p* zarf-fiili ile birleşmelerinde süreklilik ve tekrar gibi sözü edilen dilbilgisel işlevleri işaretlemediğini belirtir. Buna rağmen aşağıdaki örneği *yat-* fiilinin dilbilgiselleşmeye doğru yol almasına bir kanıt olarak ele alır. Bu cümlede geçen geçen *saçılıp yat-* yapısındaki *yat-* fiilinin cansız öznelerle de kullanılması bakımından dilbilgiselleşme çalışmalarında durum fiillerinin dilbilgiselleşmenin temel koşullarından birini yerine getirdiğinin önemli bir göstergesi sayılabileceğini bildirir. Eski Uygur Türkçesinde *saçılıp yat-* yapısında her ne kadar bir süreklilik anlamı mevcut değilse de *yat-* fiilinin kategorisizleşmesinin daha Eski Türkçede başladığının söylenebileceğini ve bu kategorisizleşmenin daha sonra süreklilik kılınışını ve kesin şimdiki zamanı işaretlemenin ilk basamağını oluşturduğunu ifade eder (2013: 209).

- *Kim erti erki bıçtaçı, ögükk(i)yem et'özin, öñi saçılıp yañur ay, kalmış süñök yer sayu...* (AY-Gulcalı, 626/15).

‘Kim idi acaba kesecek sevgili yavrumun vücudunu, dağılıp yatıyor eyvah, kalan kemikleri her yerde...’

Şçerbak’a göre şimdiki zaman şekilleri olayın geçtiği zaman dilimi açısından belirlilik ve somutluk dereceleriyle karşılaştırılan iki gruba ayrılır: Birinci grup *-A* ekli şekillerden (genel olarak şimdiki zaman), ikinci grup (belirli bir anın şimdiki zamanı) *-A* veya *-(I)p* ekli belirli ölçüde dilbilgisel değişime uğramış *tur-*, *yoru-*, *yat-*, *otur-* yardımcı fiillerinden oluşur. Örneğin; Kzk. *ala jadırın*, Nog. *ala yadırman*, Uyg. *alivatimen* (*alip yatımen*) gibi (2019: 85).

Katanov, *çıt-* fiilinin *tur-* fiiline benzer şekilde soyut davranışları ve bir durum ya da koşul içinde bulunmayı belirttiğini ifade eder. Örneğin; *Tanza tırtıp çıdır* ‘Tanza tütün içiyor.’ Ayrıca *tur-* yerine kopula işlevinde kullanıldığını belirtmiş ancak Standart Tuva Türkçesinde *çıt-* fiilinin bu işlevi tespit edilememiştir. Örneğin; *ejim kayda-tur (çıdır)* ? ‘arkadaşım nerede? (1903: 831).

Standart Tuva Türkçesi gramerindeki *todargay amgi üye* ‘belirli şimdiki zaman’ (Sat, Salzınmaa, 1980: 195) terimi I. tip şimdiki zamana karşılık gelir. Tuva Türkçesinde *çıdır-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanılarak eylemin şu anda gerçekleştiğini belirten şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir.

	<u>Teklük</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>ırlap çıdır men</i> ‘şarkı söylüyorum’	<i>ırlap çıdır bis</i> ‘şarkı söylüyoruz’
III.	<i>ırlap çıdır sen</i> ‘şarkı söylüyorsun’	<i>ırlap çıdır siler</i> ‘şarkı söylüyorsunuz’
III.	<i>ırlap çıdır</i> ‘şarkı söylüyor’	<i>ırlap çıdır (-lar)</i> ‘şarkı söylüyorlar’

Tuva Türkçesinde *-(I)p çıdır* biçimbirimi Türkiye Türkçesindeki odaksız *-(X)yor* biçimbirimine (Aydemir, 2019: 29) karşılık gelir ve bu biçimbirimle ifade edilen zamanda konuşulan olayla anlatılan zamanın gerçekleşme süreleri eş zamanlıdır. *-(I)p çıdır* biçimbirimi **sınırlararası** (*intraterminal*) bir görünüşe sahiptir yani eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gerçekleşir (Johanson, 2016: 96). Sınırlararası bir görünüş yanında *-(I)p çıdır* yapısında kılınışsal içerik olarak da olayın “yatarken” gerçekleştiği belli edilir (Aydemir, 2011: 57).

(92) *Şimeergeve. Dunmaŋ **udup çıdır*** (Oorjak, 111).

‘Gürültü yapma. Kardeşin uyuyor.’

(93) *Çok. **Bodanıp çıdır men**, başkı* (Bağ, 116).

‘Hayır. Düşünüyorum, öğretmenim.’

(94) *Ol çalgaa kiji, bajıŋında **televizor körüp çıdır*** (Oorjak, 111).

‘O tembel adam, evinde yatmış televizyon izliyor.’

Çıt- fiiliyle ifade edilen zamanda somut zaman ölçümü esnektir ve *çıt-* fiili geniş zaman aralığına sahiptir, şu anda gerçekleşmekte olan eylemi ifade ettiği gibi bazen

geçmiş ya da gelecek zamanı da ifade edebilir. Zaman sınırı metin bağlamından anlaşılabilir ya da belirsiz kalabilir (İsxakov, Pal'mbax, 1961: 381-382), bu fiilin kılınışsal olarak dönüşümsüz (sınır vurgulamayan) olmasından kaynaklanır. Eylemin konuşulan anda geniş bir zamana yayılarak gerçekleştiği anlatılmak istediğinde *-(I)p çıdır* biçimbirimiyle ifade edilir.

(95) *Kaşpal iştinde, Kalga xam xamnap çıdır (çürek) (TUT, 40).*

‘Dik yamaçlı vadi içinde, Kalga kam kamlanır (yürek).’

(96) *Kara dovurakta kara şay xaynap çıdır (kımiskayak) (TUT, 149).*

‘Kara toprakta, kara çay kaynıyor (karınca).’

(97) *Çerle bo Sulemder aalınıñ sugları şırgaylanıp bar çıdır (UykXemI, 22).*

‘Kesinlikle, bu Sulemler köyünün suları çoğalıyor.’

-(I)p çıdır biçimbirimi geçmişe ait bir olayın anlatımında, konuşmacının olayı dinleyicinin gözleri önünde gerçekleşiyormuş gibi anlattığı durumda da kullanılır. Bu işlev edebî metinlerde daha sık görülür.

(98) *Töreen xemim meen-bile mendilejip bir yanzı ayalgalıg ırlap çıdır (UlgXem 94/4, 80).*

‘Doğduğum nehir beni selamlıyor, özel bir melodi ile şarkı söylüyor.’

Tuva Türkçesinin birçok ağzında *çıt-* fiilinin bu işlevde kullanıldığı görülür. Duha ağzında *-(I)p + jı^htərə* ve Tsengel Tuva ağzında *-(I)p + jıdırı* şekli tespit edilmiştir. (Ragagnin, 2011: 149; Aydemir, 2011: 49).

Tofa ve Soyot Türkçelerinde ise Tuva ağızlarındaki biçimbirimlere benzeyen *-(I)p + çı'tırı* yapısı bulunur (Rassadin, 1978: 204; 2010: 32-33). İlgin, *-(I)p çı'tırı* yapısının sonunda yer alan /t/ sesinin *-(I)p + çoru* biçimbirimdeki /u/ sesinin analogk etkisiyle meydana geldiğini belirtir (2015: 197).

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili $-(I)p + \text{çıdır}$ yapısında ‘yatmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda şu anda yapılan bir eylemi bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çıt- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve odaklıl şimdiki zaman ifade eden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede $-(I)p + \text{ya} \text{t} \text{u} \text{r}$ biçimi de göz önüne alındığında Standart Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olan $-(I)p + \text{çıdır}$ yapısındaki *çıt-* fiili $\text{çıt-} + \text{ır} > \text{çıdır}$ şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde değişim yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Çıt- fiili $-(I)p$ zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldığında birleşim (*compounding*) içererek yardımcı fiilleşir ve Eski Türkçede $-(I)p \text{ ya} \text{t} \text{u} \text{r}$ biçimi göz önüne alındığında I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. $-(I)p + \text{yat-} + \text{-ur} > -(I)p + \text{ya} \text{t} \text{u} \text{r} > \text{Tuv. } \text{çıt-} (\text{fiil}) > -(I)p + \text{çıt} + \text{-ır} > -(I)p \text{ çıdır}$ (şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *çıt-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan şimdiki zaman işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çıt-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.2.1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi *-(I)p çıdar*

Fiil + *-(I)p* zarf fiil eki + *-çıt* + *-ar* (geniş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Katanov, *çıt-* fiilinin gelecek zaman sıfat-fiil ekli biçimin *çıdar* şeklinde görüldüğünü belirtir (1903: 831).

Standart Tuva gramerinde, *todargay eves amgi üye* ‘belirsiz şimdiki zaman’ (Sat ve Salzıymaa, 1980: 197) terimiyle belirtilen zaman *-(I)p* zarf-fiil eki + *çıt-* + *-ar* (geniş zaman eki)” yapısıyla oluşturulur ve II. tip sürekli şimdiki zamana karşılık gelir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>bijip çıdar men</i> ‘yazarım’	<i>bijip çıdar bis</i> ‘yazarız’
II.	<i>bijip çıdar sen</i> ‘yazarsın’	<i>bijip çıdar siler</i> ‘yazarsınız’
III.	<i>bijip çıdar</i> ‘yazar’	<i>bijip çıdar (-lar)</i> ‘yazarlar’

Çıt- fiili *-(I)p* + *çıdar* yapısında geçmişte başlamış ancak konuşma anında devam eden ve gelecekte de devam edecek bir oluşu veya kılışı belirten görünüş-zaman işaretletleyicisi işlevinde biçimbirimleşmiştir. *-(I)p* + *çıdar* biçimbirimi anlamsal olarak hareket ya da oluş süresi içeren fiillerle kullanılır ve eylem zaman ekseninde sabit bir konumda yer alır (Oorjak, 2015: 108). Bu biçimbirim harekete ya da oluşa yönelik bir odaklılık içermez, eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gözlemlenmeye imkân sağlayan (Aydemir, 2011: 60) sınırlararası bir görünüş ifade eder.

(99) *Baarında Us-Xem **agıp badıp çıdar*** (UykXemI, 424).

‘Önünde Us-Xem akıp gidiyor.’

(100) *Xar **erip çıdar**, dün durguzu kiskalaan* (UlgXem 94/2, 60).

‘Karlara eriyor, geceler kısaldı.’

-(I)p + *çıdar* biçimbirimi herhangi bir zamansal sınırlamanın ötesinde, insan iradesinden bağımsız olarak (öznenin doğasında bulunan bir nitelik veya özellik olarak)

düzenli olarak var olan herhangi bir eylemin varlığını ifade eder. Eylemin öznesi genelleştirilmiş (doğayla ilgili bir özne nehirler, dağlar ya da insanlar, hayvanlar, kuşlar vb.) bir öznedir (Oorjak, 2015: 109).

(101) *Yenisey Soḡgu okeançe **agıp çıdar*** (UlgXem 94/2, 120).

‘Yenisey, Arktik Okyanusu’na dökülür.’

(102) *Sook erten, kejeelerde **bustalıp çıdar*** (UlgXem 94/2, 120).

‘(Maden ocaklarının) soğuk günlerde sabah akşam dumanı tüter.’

-(I)p + *çıdır* I. tip odaklıl şimdiki zaman biçimbiriminin Eski Türkçe -(I)p + *yatur* biçimbiriminden geliştiği göz önüne alındığında -(I)p + *çıdar* biçimbiriminin sürekli şimdiki zaman işlevinde biçimbirimleşmesi dilbilgiselleşmenin farklılaşma ilkesine örnektir. Dolayısıyla dilbilgiselleşme -(I)p + *çıdır* biçimbiriminin geçirdiği anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçleri aynı şekilde gerçekleşmiştir. şimdiki zaman işlevinde kullanılarak anlamsızlaşmış ve düşük dilbilgisel konumdan daha yüksek dilbilgisel konuma yükselerek genişlemeye uğramış ve kategorisizleşmiştir.

Eski Türkçede -(I)p + *yatur* biçimi de göz önüne alındığında Tuva Türkçesinde II. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olan -(I)p + *çıdar* yapısındaki *çıt-* fiili *çıt-* + *ar* > *çıdar* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde değişim yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde II. tip şimdiki zaman işaretleyicisi -(I)p + *çıdar* biçimbiriminin dilbilgiselleşirken art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. -(I)p + *yat-* + *-ur* > -(I)p + *yatur* > Tuv. *çıt-* (fiil) > -(I)p + *çıt-* + *-ar* > -(I)p *çıdar* (şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde II. tip şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *çıt-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan sürekli şimdiki zaman işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çıt-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.2.1.1.1.3. Birleşik Zaman Biçimbirimleri

Tuva Türkçesinde birleşik zaman yapılarında *tur-* fiilinin yanı sıra *çıt-* fiili de görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde bağımsız bir birim konumundan bağımlı bir birim konumuna gelişirken anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerini geçirir. Önceki bölümde *çıt-* fiilinin görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinde bu süreçler ayrıntılı olarak ele alındığından birleşik zaman yapılarında ele alınmamış sadece fiilin dilbilgiselleşen işlevleri değerlendirilmiştir.

2.2.1.1.1.3.1. -GAn *çittü*

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman biçimbirimi) + *çıt-* + -*tü* (I. tip geçmiş zaman biçimbirimi) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde -GAn + *çittü* yapısının geçmişte uzun vadede gerçekleşmiş bir eylemi anlattığı ve eylemin görgü tanığının konuşmacının kendisi olduğu ve *çıt-* yardımcı fiiliyle kurulan cümlelerde konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemlerin anlatıldığı ifade edilir. Şamina ve Ondar, bu biçimbirimde *çıt-* fiilinin daha çok

*denominatif*⁵ fiillerle kullanılarak temel anlamını koruduğunu ve yatarak gerçekleştirilen eylemleri ifade ettiğini belirtir (2003: 77-78).

(103) *Ta kançap tıp algan. Xoy-daa **bazıp kaan çittı** ıynaana* (AOT, 38).

‘Bilmem, nasıl bulmuş. Koyun da üstüne basıvermişti galiba.’

(104) *Sug kırında elezinde biçii uruglar **şuugaşkan çittular*** (Şamina, Ondar, 2003: 78).

‘Nehir kenarındaki kumun üstünde küçük çocuklar sohbet etmişti.’

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili *-GAn + çittı* yapısında I. tip geçmiş zaman *-tı* ekini alıp birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi olan *-mıştı* yapısına karşılık gelir. Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınır sonrası (*postterminal*) bir görünüş yansıtır. Yani, olay sınırı aşılp gerçekleştikten sonra dile getirilir (Johanson, 2016: 18).

2.2.1.1.1.3.2. *-MışAAn çittı*

Fiil + *-MışAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *çıt-* + *-tı* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili *-MışAAn + çittı* yapısında I. tip geçmiş zaman *-tı* ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi hemen hemen Türkiye Türkçesindeki *-maktaydı*, *-maya devam etti* yapılarına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir (Aydemir, 2015a: 47).

⁵ İsim ya da sıfattan türeyen fiil.

Bu biçimbirimle geçmişte konuşma anında gerçekleşen, devam eden bir eylem ifade edilir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır. Bu biçimbirimle konuşmacının geçmişte konuşma anında gerçekleşen eylemi bir süreliğine takip etmeyi bıraktığı ve bir süre sonra hâlâ eylemin devam ettiğini gördüğü aktarılır (Şamina, Ondar, 2003: 99-100). Taranan metinlerde bu yapıya ait tek örnek tespit edilmiştir.

(105) *Ünüp çıdırırmda, duñmam uduvuşaan çıttı* (Şamina, Ondar, 2003: 100).

‘Ben çıktığımda, kızkardeşim hâlâ uyuyordu/uyumaya devam etmekteydi.’

2.2.1.1.1.3.3. -GAn çıdır

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) + *çıt-* + *-ır* (geniş-gelecek zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili -GAn + *çıdır* yapısında birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. -GAn *çıdır* biçimbirimi ile yalnızca I. teklik kişi tarafından tanıklanan eylemler anlatılır yani yalnızca konuşmacının kendisi görgü tanığı olabilir. Bu biçimbirimde şaşkınlık ya da hayranlık söz konusu olabilir (Şamina, Ondar, 2003: 63). Bu görünüş-zaman biçimbiriminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış bir süre devam etmiştir ve bu biçimbirim sınırlar arası bir görünüşe sahiptir.

(106) *Ejim çaza-la kattırgan çıdır* (TK, 59).

‘Arkadaşım gülmekten katılıyordu.’

(107) *Inçan ottup kelirimge ejimniñ ryukzagınıñ aksı örttengen çıdır* (TK, 148).

‘O zaman uyandığımda arkadaşımın sırt çantası yanıyordu.’

2.2.1.1.1.3.4. -GAn çıdar

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili -GAn + *çıdar* yapısında birleşik bitmemiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle alışılmış bir eylem ifade edilir. Eylem konuşma anından önce başlamış, konuşma anında devam etmektedir ve gelecekte de devam edecektir. Eylemin konuşmacı tarafından doğrudan tanıklanması gerekmez (Şamina, Ondar, 2003: 72-73). Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası (*intraterminal*) bir görünüş yansıtır.

(108) *Baştıñçınıñ duğayında nomnarı, bijikteri, fotoçuruktarı delgep kaan çıdar* (Duñ, 149).

‘Müdürün hakkındaki kitapları, yazıları, fotoğraflarıyla gösteriş yapıyordu.’

(109) *Düne bezin kovayıp kelgeş, taakpılaan çıdar* (UykXem I, 299).

‘Gece bile ayağa kalkarak sigara içiyordu.’

2.2.1.1.1.3.5. -MışAAn çıdır

Fiil + -MışAAn (sürekli geçmiş zaman eki) + *çıdır* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili -MışAAn + *çıdır* yapısında -ır geniş zaman eki olarak birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle konuşmacının geçmişte konuşma anında gerçekleşen eylemi bir süreliğine takip etmeyi bıraktığı ve bir süre sonra hâlâ eylemin devam ettiğini gördüğü aktarılır. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının **bir kez gördüğü eylem** ifade edilir. Bu yapıya sıklıkla *am-daa* ‘hâlâ’ sözcüğü eşlik eder (Şamina, Ondar, 2003: 100). Taranan metinlerde bu yapıya ait tek örnek tespit edilmiştir. Taranan metinlerde bu yapıya ait tek örnek tespit edilmiştir.

(110) *Uruglarım uduvuşaan çıdırlar* (Şamina, Ondar, 2003: 100).

‘Çocuklarım uyuyorlardı/ uyumaktaydılar.’

Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi de Türkiye Türkçesindeki *-maktaydı*, *-yordu* yapılarına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak **sınırlar arası bir görünüşe** sahiptir (Aydemir, 2015a: 47).

2.2.1.1.1.3.6. -GAn *çıtkan*

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) + *çıt-* + *-kan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili, -GAn + *çıtkan* yapısında II. tip geçmiş zaman *-kan* ekini alıp birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. -GAn + *çıtkan* biçimbirimi Türkiye Türkçesindeki geçmiş zamanın hikâyesi olan *-mıştı* yapısına karşılık gelir ve bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınır sonrası bir görünüşe sahiptir yani olay kritik sınır aşıldıktan sonra gerçekleşmiştir.

-GAn *çıtkan* biçimbirimi geçmişte uzun vadede gerçekleşmiş ancak sonucu kesin olarak belli olmayan eylemleri ya da durumları anlatmaya yarar. Bu yapı konuşmacı ya da üçüncü bir kişi tarafından tanıklanan eylemi ifade edebilir. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -GAn II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (Şamina, Ondar, 2003: 80-81). Bu işleviyle de Türkiye Türkçesindeki geçmiş zamanın rivayeti yapısının bildirdiği anlama karşılık gelir.

(111) *Okpan-oglu stol adaanda örü körüp algan **egışteen çıtkan*** (Xöl, 18).

‘Okpan-oğlu masanın altından yukarı bakmış, nefessiz kalmıştı.’

(112) *Ol xirede xamık taraa daştıgaa ovaalari **bergen çıtkan*** (AkTös, 23).

‘Aynı zamanda bütün buğdaylar dışarıya yığılmıştı.’

2.2.1.1.1.3.7. -MışAAn çıtkan

Fiil + -MışAAn (sürekli geçmiş zaman eki) + *çıt-* + *-kan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili -MışAAn + *çıtkan* yapısında II. tip geçmiş zaman *-kan* ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Şamina ve Ondar, bu yapıların geçmişte başlayıp geçmişte devam eden ve gözlem anında meydana gelen bir eylemi ya da olayı anlatan analitik yapı olarak ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -GAn II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 100). Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi hemen hemen Türkiye Türkçesindeki *-maktaydı*, *-yordu* yapılarına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir (Aydemir, 2015a: 47).

(113) *Biçii urug şalazın am-daa çugbuşaan çıtkan*
(Şamina, Ondar, 2003: 100).

‘Küçük kız hâlâ yerleri yıkıyordu/yıkamaktaydı.’

(114) *Sumu dargazı orundan turup kelgeş, am-daa uduvuşaan çıtkan xeymer uruunçe körge* (Bag, 204).

‘Sumu başkanı yerinden kalkıp geldiğinde, hâlâ uyumakta olan en küçük çocuğunu görmüş.’

2.2.1.2. *çıt-* Fiilinin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi

Fiil + -(I)p zarf-fiil eki + *çıldırda*

Katanov *olur-*, *tur-*, *çıldır-* ve *çor(u)-* fiillerinin gelecek zaman zarf-fiil ekli biçimlerinin durum ekiyle birlikte kullanılmasının dikkat çekici olduğunu belirtir (1903: 831).

Şamina, Tuva Türkçesinde bu tür yapıların olduğunu ve *çıt-* yardımcı fiil üzerine *-Irda* zarf-fiil eki getirilmesiyle oluştuğunu belirtir. Bu yapılardaki yardımcı fiilleşen birimin temel anlamını kaybettiğini ve bu tür yapıların oluşumunun güçlü bir şekilde dilbilgiselleşmesiyle ilgili olduğunu ve artık tek bir sözcüksel-dilbilgisel bütünü temsil ettiğini ifade eder: *çıt-ırda* > *çıldırda* (1987: 49). Tuva Türkçesinde *-Irda* birleşik zarf-fiil eki *-Ir* sıfat-fiil eki ve bulunma durum ekinden oluşur ve asıl fiilin gerçekleşme zamanını bildirir. Türkiye Türkçesindeki *-DiğIndA*, *-(y)IncA*, *-iken* zarf-fiillerine karşılık gelir (Gündoğdu Koçoğlu, 2018: 265). Bu yapıda *çıt-* fiilinin zarf-fiil ekli biçimi yardımcı fiil işlevinde zarf-fiil grubu biçiminde zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir.

- (115) *Kejee xün ajıp xölege murnuku sinniñ bajınçe **ajıp çıldırda**, xoyun kiirip keerge, çemniñ deejizin beletkep kaan turar*
(UlgXem 82/49, 22, Şamina, 1987: 49)

‘Akşam güneş battığında, gölge öndeki dağın tepesine düştüğünde koyunları getirince yiyecek-içecek hazırlanır.’

- (116) *Avam sug Bestig-Kara aksınga **çaylap çıldırda**, duñmam şerigden xalajıp kelgen bolgay* (XKŞ, 92).

‘Annem ve ailemle (annemlerle) Bestig-Kara’nın ağzında yazı geçirirken küçük erkek kardeşim askerden dönmüştü aslında.’

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili “fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *çıldırda*” yapısında ‘gitmek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda *-iken* gibi zaman bildiren bir anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çıt- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan zarf-fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel

konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf-fiil biçimindeki zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde zarf-fiil biçimbirimi olan *çıldırda* yapısı *çıt-* + *-ır* + *da* < *çıldırda* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde *çıt-* fiilinin *çıldırda* yapısında dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *yat-* > Tuv. *çıt-* (fiil) > *çıt-* + *-ır* + *da* > *çıldırda* (zarf-fiil)

Tuva Türkçesinde zarf-fiil işlevinde kullanılan *çıt-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan zarf-fiil birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf-fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çıt-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.3. *çor(u)-*

Eski Türkçede *yorı-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. gitmek, yürümek, hareket etmek, *bu yolun yorısar yaramaçı tedim* ‘bu yoldan yürürsek iyi olmayacak dedim’ (T, 11); 2. gitmek, *olar savınca ötince yorırlar* (TT II); 3. olmak, *begte sözi yorır negü işke oyurasa büter* ‘beyin sözünün gücü vardır, ne iş yapılırsa bitecek’ (TT IV, 28); 4. yardımcı fiil, *kögmen yışığ toga yorıp* ‘Kögmen dağlarını aşarak’ (KT D 35)” (DTSI, 274).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *çor-* fiilinin anlamları “*çor, çoru-* 1. gitmek; 2. olmak; 3. yüzmek, yüzerek gitmek; 4. yardımcı fiil olarak *-(I)p* zarf-fiil eki ile birlikte uzun vadede gerçekleşen bir eylemi ifade etmeye yarar” olarak verilir (1968: 541).

2.3.1. *çor(u)*- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiili yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir ve dilbilgiselleşen yapılarında çok fazla çeşitlenmeye sahip olması onun metin sıklığının önemine işaret eder. *Çor(u)*- fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek birtakım dilbilgisel çeşitlenmelere uğrar: Yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik, görünüş-zaman ve kiplik işaretler. Bunların yanında kopulalaşarak cümlede özneyi yükleme bağlayan bir yapıya gelişir ya da zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşir. Bu değişim süreçlerinde *çor(u)*- fiilinin özerklik seviyesi kaybolurken dilbilgisellik derecesi artar.

2.3.1.1. *çor(u)*- Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Çor(u)- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli işlevleri bulunan ve aynı zamanda dört temel yardımcı fiilden biridir. Türk dilinde ETü. *yorı-*; TTür. *yürü-*; Gag. *yörü-*; Azb. *yürü-*; Trkm *yör(e)-*; Özb. *yur-*; Uyg. *yur-*, *yörü-*; Kırm. *yuru-*, *yürü-*; Tat. *yöri-*; Başk. *yör-*; Kırg. *cürü-*; Kzk. *jür-*; KKalp. *jür-*; Kum. *yürü-*; Nog. *yürü-*; SUyg. *yor-*; Hak. *çör-*; Şor. *çör-*; Alt. *cür-*; Tuv. *çor(u)-*; Tof. *çoru-*; Sah. *sırt-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003, 482). *Çor(u)*- fiili, Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup Çağdaş Türk lehçelerinde de ‘yürümek’ temel anlamının yanı sıra yardımcı fiilleşerek zarf-fiil ekli fiillerle birleşip sözdiziminde görevli unsur olarak yer alır.

Erdal ve Tekin, *yorı-* fiilinin -U zarf-fiil eki ile birlikte kullanıldığında süreklilik gösteren ya da tekrarlanan eylemleri işaretlediğini bildirir. Ayrıca Erdal, *yorı-* fiilinin yardımcı fiil olarak aynı zamanda ‘yaşamak’ veya ‘belirli bir yaşam tarzına öncülük etmek’ anlamında da kullanıldığını ve bu kullanımın kopula olarak kullanımından ayırt edilmesi gerektiğini ifade eder (Tekin, 2016: 96; Erdal, 2004: 250-252).

Eski Türkçede *yorı-* fiili Orhon Yazıtlarında temel anlamıyla geçer:

- *O yulka türgiş tapa altun yişig toga ertiş ügüzüg keçe yoridımız* (KT D 37).

‘O yıl Türgiş’lere doğru, Altay dağlarını aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdük.’

İrk Bitig’de ünlü zarf-fiil ekli bir fiille yardımcı fiil işlevinde kullanılır:

- *Udıgmağ odguru, yatgılığ turguru yoriyur men* (IB, 20).

‘Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırırım ben.’

Kutadgu Bilig’de *-(Ip)* zarf-fiil eki almış bir fiil ile birlikte süreklilik bildiren bir yardımcı fiil işlevinde kullanılmıştır:

- *Münüm bu mini yalñguk irsel tiyü ayıglap yorırlar kişiğe ayu* (KB, 685).

‘Kusurum budur, beni insanlar döneke diye diğer insanlara sürekli kötüleyip dururlar.’

Gökçe, Runik harfli Eski Türkçe metinlerde *yori-* fiilinin ‘yürümek’ temel anlamıyla ilişkili olarak ‘ilerlemek, gelişmek’ gibi anlamlar da ifade ettiğine ve daha sonra yardımcı fiilleşmesinde de önemli bir rol oynayacak olan soyut kavramlara geliştiğinin görüldüğüne değinir. Türk dilinde odaklıl şimdiki zamanı işaretleyen ve temel insan duruşlarını yansıtan diğer yardımcı fiillerle karşılaştırıldığında *yori-* fiilinin anlam alanına daha bağlı kaldığını ve bunun neticesinde de yardımcı fiilleşme sürecinde daha az kayıp yaşadığını belirtir. Ayrıca Runik harfli metinlerdeki örneklere bakıldığında *yori-* fiilinin bu dönemde henüz bir ana fiil özelliği sergilediğini, yardımcı fiilleşmesinin ise Eski Uygur Türkçesi dönemine ait metinlerde olduğunu ifade eder (2013: 220-221).

Demirtaş “*Kutadgu Bilig’de yori- Fiili Üzerine*” adlı makalesinde *yori-* fiilinin ‘yaşamak, yürümek, hareket etmek, gitmek, gezip dolaşmak ve haydi’ anlamlarıyla

kullanıldığını söyler ve *yori-* fiilinin ‘yaşamak’ anlamıyla kullanımlarının ‘yürümek’ temel anlamıyla kullanımlarından daha fazla olduğunu dikkat çekici olduğunu belirtir (2012: 1500).

Tuva Türkçesinde dört temel yardımcı fiilden biri olan *çor(u)-* fiilinin hem *çoru-* hem de *çor-* biçimi mevcuttur. *Çor(u)-* yardımcı fiilleşerek görünüş-zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Basit geçmiş zamanda *çor-* biçimi, şimdiki ve gelecek zamanda ise *çoru-* biçimi kullanılır. İsxakov ve Pal’mbax’a göre Tuva Türkçesinde belirli bir gelişim aşamasına kadar iki heceli şekli olan *çoru-* biçimi vardır ancak bu şekil zamanla *çor-* biçimine dönüşmüştür. Ayrıca *çoru-* fiilinin Türk lehçelerinin tarihinde şimdiki-gelecek zamandan ayrılan bağımsız şimdiki zaman kategorisi oluşturması gibi çok önemli bir sonuca neden olduğunu ifade ederler (1961: 362-363). İsxakov ve Pal’mbax’ın *çor(u)-* fiilinin gelişimiyle ilgili görüşleri dilbilgiselleşme sürecinin bir sonucudur.

Buran, *yori-* fiilinin Türkçede *-yor* biçiminde eklenerek şimdiki zamanı ifade ederken diğer lehçelerde *yat-*, *tur-*, *otur-*, *yap-*, *yatır-* gibi yardımcı fiillerin de eklenerek şimdiki zaman işlevinde kullanıldığını belirtir (1999: 211).

İsxakov ve Pal’mbax *tur-*, *çor(u)-*, *olur-*, *çıt-* fiillerin oluş fiilleri olduğunu ve esas anlamlarının; *tur* ‘durmak, kalkmak; bulunmak, olmak, yaşamak, var olmak’; *çor(u)-*: ‘yürümek, gitmek; bulunmak, olmak, yaşamak, var olmak’; *olur-*: ‘oturmak; bulunmak, yaşamak’; *çıt-*: ‘yatmak; bulunmak’ olduğunu ve asıl anlamlarının yanında, soyut olarak ifade ettikleri anlamların (olmak, yaşamak, var olmak, bulunmak) ortak olduğunu, bu yüzden bu dört fiilin yardımcı fiil olarak kullanılmasının tesadüfi olamayacağını ifade ederler. Bu fiiller arasında *çor(u)-* fiilinin kılınışsal içerik bakımından devamlılık ve hareketlilik gösterdiğini ve öznenin eylemi yürüyerek gerçekleştirdiğini belirtirler (1961: 334, 354).

Anderson ve Harrison *çoru-* ‘yürümek, gitmek’ fiilinin yaygın bir yardımcı fiil olarak kullanıldığını ve bir tür tamamlanmamış/süreklilik görünüşü (*imperfective/durative aspect*) ifade ettiğini belirtir. Bazen, İngilizcedeki *used to be* + X kalıbı gibi bir tür alışılmış geçmiş olarak ifade edilebileceğini de dile getirirler (1999: 64).

Tuva Türkçesinde *çor(u)-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte temel anlamı dışında kullanılmış yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir. Yardımcı fiilleştiğinde ‘gitmek’ temel anlamı dışında kullanılmış ve bu süreçte kılınışsal içerik bakımından süreklilik ve tekrar ifade ederek anlamsızlaşmıştır. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir. Aynı zamanda *çor(u)-* fiili yardımcı fiilleştiğinde görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiş ve en fazla bu alanda çeşitlenmiştir.

2.3.1.1.1. *çor(u)-* Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi

2.3.1.1.1.1. I. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi *-(I)p çor*

Fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *çor* + kişi-sayı işaretleyicisi

Clauson, *yori-* fiilinin yardımcı fiil olduğunu ve *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille ile birlikte bir şeyi yapmaya devam etmek anlamında kullanıldığını belirtir (EDPT, 957).

➤ *Münüm bu mini yaln̄guk irsel tiyü ayıḡlap yorırlar kiḡike ayu* (KB, 685).

‘Kusurum budur, beni insanlar dōnek diye diḡer insanlara sürekli kötüleyip dururlar.’

➤ *San̄ga emdi av̄nıḡ yorır erdi öz, maḡa titḡü teg sen adın boldı söz* (KB, 1083).

‘Ben hayatımda seninle teselli buluyordum, şimdi sözün değişti, bu sözlerin bana üzüntü veriyor.’

Katanov, *çor-* (*çoru*) fiilinin *tur-* fiiline benzer şekilde soyut davranışları ve bir durum ya da koşul içinde bulunmayı belirttiğini ifade eder. Örneğin; *aragılap çor* ‘içki içmekle meşgul (içki içip duruyor)’ (1903: 831).

Standart Tuva Türkçesi gramerindeki *todargay amgi üye* ‘belirli şimdiki zaman’ (Sat, Salzınmaa, 1980: 195) terimi I. tip şimdiki zamana karşılık gelir. Tuva Türkçesinde *çor-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte eylemin şu anda gerçekleştiğini belirten şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir.

	<u>Teklik</u>	<u>Cokluk</u>
I.	<i>ijip çor men</i> ‘içiyorum’	<i>ırlap çıdır bis</i> ‘içiyoruz’
III.	<i>ijip çor sen</i> ‘içiyorsun’	<i>ijip çor siler</i> ‘içiyorsunuz’
III.	<i>ijip çor</i> ‘içiyor’	<i>ijip çor (-lar)</i> ‘içiyorlar’

Tuva Türkçesinde *-(I)p çor* biçimbirimi Türkiye Türkçesindeki odaklıl *-(X)yor* biçimbirimine (Aydemir, 2019: 29) karşılık gelir ve bu biçimbirimle ifade edilen zamanda konuşulan olayla anlatılan zamanın gerçekleşme süreleri eş zamanlıdır. *-(I)p çor* biçimbirimi **sınırlararası** (*intraterminal*) bir görünüşe sahiptir yani eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gerçekleşir (Johanson, 2016: 96). Sınırlararası bir görünüş yanında *-(I)p çor* yapısında kılınışsal içerik olarak da olayın “yürürken” gerçekleştiği belli edilir (Aydemir, 2011: 57).

(117) *Açamnıñ çugazın konçug kiçeengeyliğ dıynap bodanıp çor bis* (KU, 66).

‘Babamın sözlerini çok dikkatli şekilde dinliyor düşünüyoruz.’

(118) *Bu ejimniñ atı askay bergen, nınçangaş kalgıp çor bis* (UykXemI, 188).

‘Bu arkadaşımın atı sakatlandı, bu yüzden biz kalkıyoruz.’

Çor(u)- fiiliyle ifade edilen zamanda somut zaman ölçümü esnektir ve *çor(u)*- fiili geniş zaman aralığına sahiptir, şu anda gerçekleşmekte olan eylemi ifade ettiği gibi bazen geçmiş ya da gelecek zamanı da ifade edebilir. Zaman sınırı metin bağlamından anlaşılabilir ya da belirsiz kalabilir (İsxakov, Pal'mbax, 1961: 381-382), bu fiilin kılınışsal olarak **dönüşümsüz** (sınır vurgulamayan) olmasından kaynaklanır. Konuşulan anda eylemin geniş bir zamana yayılarak gerçekleştiği anlatılmak istediğinde de *-(I)p çor* biçimbirimi kullanılır.

(119) *Ak sumuuzunda çurttap çor men, ejim* (Bag, 286).

‘Ak köyünde yaşıyorum, dostum.’

(120) *Ajıg taakpı turtpayn çor men* (TuvŞ, 87).

‘Acı tütün içmem/içmiyorum.’

(121) *Araganı işpeyn çor men, arjaan sugnu ijip çor men* (TıvXamAlg, 5).

‘İçkiyi içmiyorum, kaynak suyunu içiyorum.’

Tuva Türkçesinin birçok ağzında *çor(u)*- fiilinin bu işlevde kullanıldığı görülür. Bu biçimbirim Duha ağzında *-(I)p + joorə* ve Tsengel Tuva ağzında ise *-(I)p + jor(u)* şeklindedir (Ragagnin, 2011: 149; Aydemir, 2011: 49). Tofa Türkçesinde *-(I)p + çoru*, Soyot Türkçesinde ise *-(I)p + çoorı* şeklinde görülür (Rassadin, 1978: 204; 2010: 32-33).

Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiili *-(I)p + çor* yapısında ‘gitmek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda şu anda yapılan bir eylemi bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çor- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir. Bu genişleme düşük

dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve şimdiki zaman ifade eden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede $-(I)p + yorır$ biçimi de göz önüne alındığında Standart Tuva Türkçesinde I. şimdiki zaman işaretleyicisi olan $-(I)p + \text{çor}$ yapısındaki $\text{çor}(u)-$ fiili $\text{çor}(u)- + ur > \text{çorur} > \text{çor}$ şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde değişim yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

$\text{Çor}(u)-$ fiili $-(I)p$ zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldığında birleşim (*compounding*) içererek yardımcı fiilleşir ve Eski Türkçede $-(I)p + yorır$ biçimi göz önüne alındığında şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. $-(I)p + yorı + -(I)r > -(I)p + yorır > \text{Tuv. } \text{çor}(u)- (\text{fiil}) > -(I)p + \text{çor}(u) + -ur > -(I)p \text{ çor}$ (I. tip şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan $\text{çor}(u)-$ fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan şimdiki zaman işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde $\text{çor}(u)-$ fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.3.1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi $-(I)p \text{ çoruur}$

Fiil + $-(I)p$ zarf fiil eki + $\text{çor}(u)- + -(u)r$ (geniş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Katanov, $\text{çor}(u)-$ fiilinin gelecek zaman sıfat-fiil ekli biçimin çorur şeklinde görüldüğünü belirtir (1903: 831). Standart Tuva grammerinde, *todargay eves amğı üye* ‘belirsiz şimdiki zaman’ (Sat ve Salzıñmaa, 1980: 197) terimiyle belirtilen zaman $-(I)p$

zarf-fiil eki + *çor(u)*- + *-(u)r* (geniş zaman eki)” yapısıyla oluşturulur ve II. tip sürekli şimdiki zamana karşılık gelir.

	<u>Teklük</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>bodap çoruur men</i> ‘düşünürüm’	<i>bodap çoruur bis</i> ‘düşünürüz’
II.	<i>bodap çoruur sen</i> düşünürsün’	<i>bodap çoruur siler</i> ‘düşünürsünüz’
III.	<i>bodap çoruur</i> ‘düşünür’	<i>bodap çoruur (-lar)</i> ‘düşünürler’

Çor(u)- fiili *-(I)p* + *çorur* yapısında geçmişte başlamış ancak konuşma anında devam eden ve gelecekte de devam edecek bir oluşu veya kılışı belirten görünüş-zaman işaretletleyicisi işlevinde biçimbirimleşmiştir. *-(I)p* + *çoruur* biçimbirimi anlamsal olarak hareket ya da oluş süresi içeren fiillerle kullanılır ve eylem zaman ekseninde sabit bir konumda yer alır (Oorjak, 2015: 108). Bu biçimbirim harekete ya da oluşa yönelik bir odaklılık içermez, eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gözlemlenmeye imkân sağlayan (Aydemir, 2011: 60) sınırlararası bir görünüş ifade eder.

Fiil kök veya gövdesine eklenen *-(I)p* zarf-fiil ekinin ardına *çor(u)*- fiili *-ur* geniş zaman eki ve kişi-sayı işaretleyicilerinin getirilmesiyle yapılır. Bu yapıda eylem geçmişte başlamış, konuşma anında devam eden ve gelecekte de devam edecek bir oluş veya kılıştır. Bu yapı anlamsal olarak bir eylem süresi içeren fiillerle gösterilir. *Çor(u)*- yardımcı fiiliyle oluşturulan yapıda tekrarlayan ve toplamda uzun süre devam eden bir eylem oluşturulur. *Çor(u)*- fiiliyle oluşturulan eylemler yüksek sıklıkta telaşsızlık, sakinlik hâlinde gerçekleştiğini gösterir (Oorjak, 2015: 109).

(122) *Men duŋmalarımga kandıg-daa tavarılgada duzalap çoruur men*
(Oorjak, 120).

‘Ben kardeşlerime her durumda yardım ederim.’

(123) *Ergi mool bijikti bijip-le çoruur boor* (Bag, 20).

‘Eski Moğol yazısını hep yazıyordur muhtemelen.’

-(I)p + *çoruur* biçimbirimi de herhangi bir zamansal sınırlamanın ötesinde insan iradesinden bağımsız olarak (öznenin doğasında bulunan bir nitelik veya özellik olarak) düzenli olarak var olan herhangi bir eylemin varlığını ifade eder. Eylemin öznesi genelleştirilmiş (nehirler, dağlar ya da insanlar, hayvanlar, kuşlar gibi doğayla ilgili bir özne) bir öznedir (Oorjak, 2015: 109).

(124) *Çırık örtemçey kırında ajık çok çüve çok. Dirig çüve bürüzü duzalığ.*

Çurtalgada tuskay xüeelgezin küüsedip çoruur (UX 2, 125).

‘Dünyada gereksiz hiçbir şey yoktur. Yaşayan her şey yararlıdır.

Yaşamda özel bir görevi yerine getirir.’

(125) *Oktargayga kiji bolganı çayattıngan salım oruun **ederip çoruur***
(UX, 10).

‘Dünyayada her insan kendi kaderinin yolunu izler.’

-(I)p + *çor* odaklı şimdiki zaman biçimbiriminin Eski Türkçe -(I)p + *yorır* biçimbiriminden geliştiği göz önüne alındığında -(I)p + *çoruur* biçimbiriminin sürekli şimdiki zaman işlevinde biçimbirimleşmesi dilbilgiselleşmenin farklılaşma ilkesine örnektir. Dolayısıyla dilbilgiselleşme -(I)p + *çoruur* biçimbiriminin geçirdiği anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçleri aynı şekilde gerçekleşmiştir. Sürekli şimdiki zaman işlevinde kullanılarak anlamsızlaşmış ve düşük dilbilgisel konumdan daha yüksek dilbilgisel konuma yükselerek genişlemeye uğramış ve kategorisizleşmiştir.

Tuva Türkçesinde sürekli şimdiki zaman işaretleyicisi -(I)p + *çoruur* biçimbiriminin dilbilgiselleşirken art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. -(I)p + *yorı-* + -(I)r > -(I)p + *yorır* > Tuv. *çor(u)-* (fiil) > -(I)p + *çor(u)-* + -(u)r > -(I)p *çoruur* (II. tip şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde sürekli şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *çor(u)*- fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan şimdiki zaman işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çor(u)*- fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.3.1.1.1.3. Birleşik Zaman Biçimbirimleri

Tuva Türkçesinde birleşik zaman yapılarında *çor(u)-* fiili de görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde bağımsız bir birim konumundan bağımlı bir birim konumuna gelişirken anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerini geçirir. I. tip geçmiş zaman ekli birleşik zamanlarda sesbilimsel yapısında kayıp yaşayıp erozyon sürecini geçirerek *çor-* şeklinde kullanılırken II. tip geçmiş zaman ekli birleşik zamanlarda ise geçmiş zaman ekinin ilk sesinin düşmesi sonucu uzunluk oluşur ve *çoraan* (< *çor-* + *-gan*) şeklinde kullanılır. Önceki bölümde *çor(u)-* fiilinin görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinde dilbilgiselleşme süreçleri ayrıntılı olarak ele alındığından dolayı birleşik zaman yapılarında ele alınmamış sadece fiilin dilbilgiselleşen işlevleri değerlendirilmiştir.

2.3.1.1.1.3.1. -GAn çordu

Fiil + *-GAn* (II. tip geçmiş zaman) + *çor-* + *-du* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-
sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiili *-GAn* + *çordu* yapısında *-du* geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki geçmiş zamanın hikâyesi *-mıştı* yapısına karşılık gelir. Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınır sonrası (*postterminal*) bir görünüş yansıtır. Yani, olay sınırı aşıp gerçekleşikten sonra dile getirilir (Johanson, 2016: 18).

(126) *Düün mırıñay düne aparganda xoy özep ooñ e'diñ aaylap turda, **udup kalgan çordum*** (Bag, 29).

‘Dün gece vakti olduğunda koyun kesip onun etini toparlarken uyuyakalmıştım.’

(127) *Şerig xeptig darga-la **keldirtken çordu*** (KBay, 98).

‘Asker kıyafetli bizzat o başkan (birini) çağırmişti.’

2.3.1.1.1.3.2. *-(A)r çordu*

Fiil + *-(A)r* (geniş-gelecek zaman eki) + *çor-* + *-du* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Şamina ve Ondar *Ar* + *çordu* yapısını öznenin geçmişte düzenli ve tekrarlayan bir eylemi anlattığı analitik yapı olarak ifade ederler (2003: 87). Tuva Türkçesinde *çor-* fiili “fiil + *-(A)r* + *çordu*” yapısında *-du* basit geçmiş zaman eki olarak birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki geniş zamanın hikâyesi *-(A)rdı* yapısına karşılık gelir.

(128) *Andazın tudup turumda, men-daa baza şıdaar **çordum*** (UykXemI, 71).

‘Tarlada pulluğu tuttuğumda, ben de becerirdim.’

(129) *Lamalar, noyannar arazında margijip şag bolgan **dijir çordu*** (KBay, 149).

‘Lamalar, noyanlar kendi aralarında tartışıp durur derlerdi.’

2.3.1.1.1.3.3. **-(I)p turar çordu**

Fiil + **-(I)p turar** (II. tip şimdiki zaman biçimbirimi) + **çor-** + **-du** (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde **çor(u)-** fiili “fiil + **-(A)r** + **çordu**” yapısında **-du** basit geçmiş zaman eki olarak birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki **-yordu/- (a)rdı** yapılarına karşılık gelir ve bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir. Bu görünüş, konuşmacıya eylemi başlangıç ile bitiş sınırı arasında gözlemleme olanağı sağlar (Aydemir, 2015a: 47). Bu biçimbirimde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır.

(130) *Baraanın köörümge, iyi biçii uruglar **xalçıp turar çordu** – dep Namzıray taarıştırgan* (Bag, 43).

‘Uzaktan gördüğüm kadarıyla, iki tane küçük çocuk koşuyordu – diye Namzıray uydurdu.’

(131) *Orus çon inçaar **çugaalajıp turar çordu*** (Bag, 175).

‘Rus halkı öyle konusurdu.’

2.3.1.1.1.3.4. **-GAn çoraan**

Fiil + **-GAn** (II. tip geçmiş zaman eki) + **çor-** + **-gan** (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde **çor(u)-** fiili **-GAn** + **çoraan** yapısında II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak

dilbilgiselleşmiştir. -GAn + *çoraan* biçimbirimi sınır sonrası bir görünüşe sahiptir yani olay kritik sınır aşıldıktan sonra gerçekleşmiştir.

-GAn *çoraan* yapısı geçmişte uzun vadede gerçekleşmiş ancak sonucu kesin olarak belli olmayan eylemleri ya da durumları anlatmaya yarar. Bu yapı konuşmacı ya da üçüncü bir kişi tarafından tanıklanan eylemi ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -GAn II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (Şamina, Ondar, 2003: 82).

(132) *Eres ol şaktarda xat dugayın uttupkan çoraan*
(Şamina, Ondar, 2003: 82).

‘Eres o saatlerde rüzgârı unutmuştu.’

(133) *Ooŋ soonda-la çamdık arbannar bis aŋı kolxoz turguzup aar bis dep bargan çoraan* (Bag, 378).

‘Ondan sonra bazı arban⁶lar biz farklı kolhoz kurarız diye gitmişti.’

2.3.1.1.1.3.5. -(I)p çoraan

Fiil + -(I)p + *çor-* + -gan (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çor(u)-* fiili -(I)p + *çoraan* yapısında II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Şamina ve Ondar, bu yapıların geçmişte başlayıp geçmişte devam eden ve gözlem anında meydana gelen bir eylemi ya da olayı anlatan analitik yapı olarak ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -GAn II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 100).

⁶ Tuvanın eskiden en küçük idari bölümüne verilen ad.

(134) *Xöndergeyniñ çonda bodaraan adı Irajı-Xem, çüge deerge ol xemniñ ununga şag töögüden beer ıraajılar çurttap çoraannar* (TÇBU, 4).

‘Xöndergey’in halk arasında bilinen adı Irajı-Xem’dir, çünkü nehrin kenarında eskiden beri şarkıcılar yaşıyormuş.’

(135) *Men bar çıdırımda, Çılbar-ool ıyaştap algaş kel çıdar çoraan* (Bag, 241).

‘Ben gittiğimde, Çılbar-ool ağaç kesmiş geliyordu.’

(136) *Ol çügile alırn, çiiirin bodap çoraan* (UykXem1, 277).

‘O sadece alacağını, yiyeceğini düşünürmüş.’

(137) *Bistiñ ögbelerivis çaş amutannarnı töleptig kijiler kıldır kijizidip çoraan* (TÇBU, 6).

‘Atalarımız küçükleri doğru, güvenilir, eğitimli insanlar olarak eğitirlermiş.’

2.3.1.1.1.3.6. -(A)r çoraan

Fiil + -(A)r (gelecek zaman eki) + çor- + -gan (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiili “fiil + -(A)r + *çoraan*” yapısında -gan II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Şamina ve Ondar, -(A)r + *çoraan* yapısını geçmişte uzun aralıklarla gerçekleşen bir dizi eylemi ifade eden analitik yapı olarak değerlendirirler. Bu yapıya genellikle *şaanda*, ‘eskiden’, *şagda* ‘eskiden beri’ gibi sözcükler eşlik eder ve hem doğrudan hem de dolaylı anlatımları ifade edebilir. *Çor*-fiilinin içinde barındırdığı süre kavramı bu yapıda açıkça hissedilir. Doğrudan

anlatımları bildirmesi -GAn II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 91).

- (138) *Anıyak şaamda çurukka xölçok tırttırıksaar çoraan men*
(Şamina, Ondar, 2003: 91).

‘Gençlik çağında fotoğraf çekilmeyi çok isterdim.’

- (139) *Dalay kuştarını çuurgazı deer çoraan* (Bag, 259).

‘Deniz kuşlarının yumurtası dermiş.’

- (140) *Kejikmaa kaday magadaar çoraan* (UykXemII, 25).

‘Kejikmaa hatun hayran kalırmış.’

2.3.1.1.1.3.7. -GAn çoruur

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) + *çor(u)-* + *-(u)r* (geniş zaman eki) +

kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çor(u)-* fiili -GAn + *çoruur* yapısında birleşik bitmemiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle alışılmış bir eylem ifade edilir. Eylem konuşma anından önce başlamış, konuşma anında devam ediyor ve gelecekte de devam edecektir. Eylemin konuşmacı tarafından doğrudan tanıklanması gerekmez (Şamina, Ondar, 2003: 68-70). Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası (*intraterminal*) bir görünüş yansıtır.

- (141) *Ködee ulus çerle ındıg, bireeni tıpkan çoruurlar* (Xöl, 39).

‘Köylü insan ancak öyle birini bulurdu/bulur.’

- (142) *Koşkar-ool çerle ındıg kiji, birde çaraa-çeçen deg dügdüne beer, birde xidileen çoruur* (Şamina, Ondar, 2003: 70).

‘Koşkar-ool her zaman böyle bir insandır, bir kirpi gibi kaşlarını çatar bir
kıkırdardı/kıkırdar.’

2.3.1.1.1.3.8. -*GAlAk* *çor*

Fiil + -*GAlAk* (gelecek zaman eki) + *çor* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çor*- fiili -*GAlAk* + *çor* yapısında birleşik gerçeklememiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle konuşmacı tarafından doğrudan gözlemlenen gerçekleşmek üzere olan bir eylem aktarılır. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bir kez gördüğü bir eylem ifade edilir. Taranan metinlerde bu yapının tek örneği tespit edilmiştir.

(143) *Xün aşkalak çor* ‘Güneş batmak üzere’ (Şamina, Ondar, 2003: 102).

Şamina ve Ondar, -*GAlAk* + *tur* yapısının da aynı işlevde kullanıldığını belirtir ancak taranan metinlerde örneği tespit edilmemiştir.

2.3.1.1.1.3.9. -*GAn* *çor*

Fiil + -*GAn* (II. tip geçmiş zaman eki) + *çor* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çor*- fiili -*GAn* + *çor* yapısında birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. -*GAn* + *çor* biçimbirimi ile yalnızca I. teklik kişi tarafından tanıklanan eylemler anlatılır yani yalnızca konuşmacının kendisi görgü tanığı olabilir. Bu biçimbirimde şaşkınlık ya da hayranlık söz konusu olabilir (Şamina, Ondar, 2003: 63). Bu görünüş-zaman biçimbiriminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir ve bu biçimbirim sınırlar arası bir görünüşe sahiptir.

(144) *Ol meen xolumdan çettinip algan baza bir-le çüve çugaalattingan çor*
(KU, 21).

‘O benim elimden tutmuş yine kendi kendine bir şey anlatıyor.’

(145) *Ol şagda am-daa çalbaraan çor men* (AOT, 132).

‘O sırada hâlâ dua ediyorum.’

Tuva Türkçesinde -GAn + *çadır* biçimbirimi göz önüne alındığında -GAn + *çor* yapısındaki *çor-* fiilinin *çorur* yapısından geliştiği açıktır. Böylelikle *çor-* fiili *çorur* > *çoru* > *çor* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine uğramıştır. Bu sesbilimsel içerikteki kayıp hece erozyonu şeklinde gerçekleşmiştir.

Bu biçimbirim de Türkiye Türkçesindeki -*yor* ekinin bir işleviyle benzerlik gösterir. Johanson, -*yor* biçimbiriminin hem edebî hem de günlük konuşmada bir anlatım tarzı olarak kullanıldığını ancak bu işlevin pek üzerinde durulmadığını ifade eder (2016: 130).

2.3.1.1.1.3.10. -*MışAAn çor*

Fiil + -*MışAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *çor* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *çor-* fiili -*MışAAn* + *çor* yapısında birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle konuşmacının geçmişte konuşma anında gerçekleşen eylemi bir süreliğine takip etmeyi bıraktığı ve bir süre sonra eylemin hâlâ devam ettiğini gördüğü aktarılır. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bir kez gördüğü bir eylem ifade edilir (Şamina, Ondar, 2003: 94-96).

(146) *Munutko samnavışaan çor* (Duñ, 173).

‘Munutko hâlâ dans ediyor.’

(147) *Xooçun artist çonga baraalgavişaan çor* (Şamina, Ondar, 2003: 97).

‘Deneyimli sanatçı halka hâlâ hizmet ediyor.’

(148) *Bis am-daa ederişpişaan çor bis* (Şamina, Ondar, 2003: 97).

‘Biz hâlâ arkadaşlık ediyoruz (arkadaşız).’

Tuva Türkçesinde -*MışAAn* + *çıdır* biçimbirimi göz önüne alındığında -*MışAAn* + *çor* yapısındaki *çor*- fiilinin *çorur* yapısından geliştiği açıktır. Böylelikle *çor(u)*- fiili *çoruur* > **çorur* > *çoru* > *çor* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine uğramıştır. Bu sesbilimsel içerikteki kayıp hece erozyonu şeklinde gerçekleşmiştir.

2.3.1.2. *çor(u)*- Fiilinin Kopulalaşması

Erdal, *yori*- fiilinin ‘yaşamak’ anlamında kullanıldığında kopula olarak kullanılmasına yaklaştığını ve bu durumun *Irg Bitig*’de birçok kez tanıklandığına değinir. *Otsuz suvsuz kalti uyın, năčük yoriyîn?* ‘Otsuz susuz nasıl idare edeyim, nasıl yaşamalıyım?’; *Ud ätözlüg, koyın ätözlüg, kişi başlig yoriyur biz* ‘Sığır bedenleriyle varız veya daha deyimsel olarak ‘sığır bedenleri (veya) koyun bedenleri (ama) insan kafalarıyla varız biz’ (MaitH XX 13v5) (2004: 325).

Katanov, *çor(u)*- fiilinin *tur*- fiiline benzer şekilde kopula işlevinde kullanıldığını belirtir. Örneğin; *ejim kayda-tur (çor)?* ‘arkadaşım nerededir?’ (1903: 831).

Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiili de isim cümlelerinde yüklemi özneyi bağlayan bir işleve genişleyerek kopulalaşmıştır. *Çor(u)*- fiilinden dilbilgiselleşen kopula yapılarının *kiji* ‘kişi’ ve *ulus* ‘ulus’ sözcükleriyle birlikte kullanıldığı görülür. *Kiji* sözcüğü çoğunlukla cinsiyet, yaş gibi kişisel özellik bildiren isimlerde teklik kişileri işaretlerken kullanılır, *ulus* sözcüğü ise daha çok karakter özellikleri ve statü tanımlayan isimlerde çokluk kişileri işaretlemekte kullanılır (Sereedar, 2019: 204).

(149) *Bijik ögrenip turar ulus çordu* (Bag, 25).

‘Yazı yazmayı öğreniyorlardı.’

(150) *Inda ulug-daa, biçii-daa **ulus bar çordu*** (Bag, 25).

‘Orada büyükler de küçükler de var idi.’

Aynı zamanda *çor(u)*- fiili yine kopula görevinde kullanılırken üzerinde *şart eki* ve *daa* parçacığını aldığı örnekler de bulunmaktadır. *Daa* parçacığının bazen *çorza* üzerine bazen ise *çorza* yapısından önce gelen ismin üzerine gelerek pekiştirme yaptığı görülür.

(151) *Sağıšta **çorza-daa** çayaan çetpes-tir* (TuvDes, 442).

‘Aklımda olsa da yetenek yeterli değildir.’

(152) *Sen ıškaş kiji kiji arazınga **kiji-daa çorza** tanır be? Mal arazınga mal-daa çorza tanır be? dep aşak harulaan* (TuvDes, 382).

‘Senin gibi biri, insanlar arasında insan olsa tanır mı? Mallar arasında mal olsa tanır mı? diye cevaplamış ihtiyar.’

Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiili kopula işlevinde ‘gitmek’ temel somut anlamından uzaklaşarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Ana fiil işlevinde bağımsız bir fiil olarak sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan kopula işlevine genişlemiş, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. *Çor(u)*- fiilinin yardımcı fiil işlevinde kategorisizleşmesi kopulalaşmasına olanak sağlamıştır.

Eski Türkçede kopula işlevinde *yoryyur* şeklinde görülen, Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiili *çoruur > çoru > çor* şeklinde kademeli bir değişim göstererek klitikleşmiş

ve sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşayarak erozyon sürecine de uğramıştır. Tuva Türkçesinde *çor(u)*- fiilinin isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşmasının art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *yori*+ *-ur* > *yoriyur* > Tuv. *çoru*- +*ur* (fiil) > *çoruur* > *çor(u)*- (kopula)

Tuva Türkçesinde kopula işlevinde kullanılan *çor(u)*- fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. *Çor(u)*- fiili bu işleviyle fiil kopula yapısını örneklendirmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kopula konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çor(u)*- fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.3.1.3. *çor(u)*- Fiilinin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi

Fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *çorda*

Katanov, *çor*-, *tur*-, *çıdır*- ve *olur*- fiillerinin gelecek zaman zarf-fiil ekli biçimlerinin durum ekiyle birlikte kullanılmasının dikkat çekici olduğunu belirtir (1903: 831).

Tuva Türkçesindeki *-(I)p çorda* yapısı Eski Türkçede *-a yoriyur erken* yapısına karşılık gelir. Örneğin; *olarnı yime inç kılayın sakınçın orun orun sayu keze yoriyur erken antag antag yirte bir köl suvı sugulup on miñ balıklar künke köyüp unakaya ölgeli turu teginürler* ‘onları da sıhhatli yapayım düşüncesiyle her yanı geziyorken öyle öyle bir yerde bir göl suyu çekilip on bin balık güneşte yanıp derhâl ölmek üzereydiler.’ (AY 603/8; Polat, 2018: 410)

Şamina, Tuva Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil eki + *çor*- +*da*” yapısının analitik bir yapı olduğunu ve *çor*- yardımcı fiili üzerine *-IrdA* zarf-fiil eki getirilmesiyle oluştuğunu ancak ekteki gelecek zaman sıfat-fiil eki *-ur*’un düştüğünü ve *çorda* (*çor-urda* > *çorda*)

olarak kullanıldığını belirtir. Bu tür yapılarıdaki yardımcı fiilleşen birimin temel anlamını kaybettiğini ve bu tür yapıların oluşumunun güçlü bir şekilde dilbilgiselleşmesiyle ilgili olduğunu ve artık tek bir sözcüksel-dilbilgisel bütünü temsil ettiğini ifade eder (Şamina, 1987: 49). Tuva Türkçesinde *-Irda* birleşik zarf-fiil eki *-Ir* sıfat-fiil eki ve bulunma durum ekinden oluşur ve asıl fiilin gerçekleşme zamanını bildirir. Türkçe *-DIğIndA*, *-(y)IncA*, *-iken* zarf-fiillerine karşılık gelir (Gündoğdu Koçoğlu, 2018: 265). Bu yapıda *çor-* fiilinin zarf-fiil ekli biçimi yardımcı fiil işlevinde zarf-fiil grubu biçiminde zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir.

- (153) *Am Çılbar-ool erten xoy **kadarıp çorda** baza katap ujurajı beeringe idegeeş, öörüşküzü elekten xaynıgıp önçe dürgeni konçug kılaştapkan* (Bag, 21).

‘Şimdi Çılbar-ool sabah koyun otlatırken de tekrar rastlaşacağına inanarak, sevincini erkenden gösterip eve doğru hızla yürüyüverdi.’

- (154) *Beş-aldı **honup çorda**, öönüñ işti-daştınga oğlu üñgep turar bolgan* (TuvDes, 478).

‘Beşinci altıncı gece konaklarken çadırın içinde dışında, oğlu emekliyormuş.’

Ayrıca Eski Türkçeden itibaren tanımlanabilen “fiil + sıfat-fiil eki + iyelik + durum eki” (Gülsevin, 2000: 130) yapısı *çorda* yapısında iyelik eki almış şekilde görülür: (*çoru* + *iyelik eki* + *da* > *çorumda*)

- (155) *Arzaytınıñ kırın **kırladıp çorumda**, övürtü Kara-Manğıs kelgeş, ala çılgımnı dooza çigeş öle çılgımnı deep çorda seğirip algaş...* (TuvDes, 562).

‘Arzaytı’nın üzerinden giderken Övürtü Kara Manğıs gelip ala yilkımın hepsini yiyip kır yilkıma dokunmak isterken yakalayıp...

Tuva Türkçesinde *çor(u)-* fiili “fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *çorda*” yapısında gitmek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda *-iken* gibi zaman bildiren bir anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çor(u)- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan zarf-fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf-fiil biçimindeki zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde zarf-fiil olan *çorda* yapısı *çor(u)- + -ur +da > çorurda > çorda* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde *çor(u)-* fiilinin *çorda* yapısında dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

çor(u)- (fiil) > *çor(u)- + -ur + da > çorurda > çorda* (zarf-fiil)

Tuva Türkçesinde zarf-fiil işlevinde kullanılan *çor(u)-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan zarf-fiil birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf-fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çor(u)-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.4. *olur-*

Eski Türkçede *olur-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*’da “1. oturmak, *çıntan ıgaç üze olurupan mengileyür men* ‘sandal ağacı üzerinde oturarak eğleniyorum (IB, 4); 2. oturmak, binmek; 3. mcz. tahta oturmak, *teñri teg teñride bolmış türük bilge kağan bu ödke olurtum* (KT G1); 4. yerleşmek, yurtlanmak, *altun yışda olurun tedi*

‘Altay dağlarında yerleşin dedi’ (T 31); 5. yardımcı fiil olarak kullanılır, *oguz bodunug igidü olurur* ‘Oğuz halkını besliyor’ (T 62)” şeklinde verilir (DTSI, 366-367).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’da *olur-* fiilinin anlamları “*olurar-/ olur* 1. oturmak; 2. mecaz anlamda mahkum edilmek; 3. yardımcı fiil olarak a) uzun süreli eylem: *olar çugalaajıp olurgannar* ‘onlar konuşmuşlar’, b) eylemin başlangıcı: *aarıg kiji segip olur* ‘hasta iyileşmeye başlar’” olarak verilir (1968: 318).

2.4.1. *olur-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *olur-* ‘oturmak’ fiili dört temel yardımcı fiilden biridir. Diğer temel yardımcı fiiller gibi dilbilgiselleşmiştir. *Olur-* fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek birtakım dilbilgisel çeşitlenmelere uğrar: Yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik, görünüş-zaman işaretleyicisi ve zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde *olur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolurken dilbilgisellik derecesi artar.

2.4.1.1. *olur-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Olur- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlamları ve işlevleri bulunan ve geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. Türk dilinde ‘oturmak’ anlamında ETü. *olur-*, TTür. *otur-*; Gag. *otur-*; Azb. *otur-*; Trkm. *otur-*; Sal. *ohtır-*, Özb. *utir-*; Uyg. *oltur-*, Krm. *otur-*; Tat. *utır-*; Başk. *ultır-*; Kırg. *otur-*; Kaz. *otur-*; KBalk. *oltur-*; KKalp. *otur-*; Nog. *oltır-*; Hak. *odır-*, Alt. *otur-*, Tuv. *olur-*, Tof. *olur-*, Sah. *olor-*, Dolg. *olor-* şeklinde kullanılmaktadır (Starostin, 2003: 1050-1051). *Olur-* fiili, Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup Çağdaş Türk lehçelerinde de ‘oturmak’ temel anlamının yanı sıra yardımcı fiil işlevi yüklenerek isim veya fiil türünden sözcüklerle birleşerek sözdizimi unsuru olarak da kullanılır.

Clauson'a göre *olur-* (*olor-*) fiilinin 'oturmak' anlamı yanında çeşitli anlamları olan bir fiildir ve sözcüğün fonetiği karmaşıktır. O, Maniheist çevre metinlerinde görülen ettirgen *olğurt-* biçiminin asıl şeklinin *olğur-* olduğunu düşündürdüğünü ancak bu biçime rastlanmadığını daha eski dönemlerde ise *olur-* biçiminde olduğunu bildirir. Bu biçimin sadece Tuva Türkçesinde *olur-*, Saha Türkçesinde ise *olor-* olarak yaşadığını ifade eder. Karahanlı döneminde *oldur-* ve *oltur-* olmak üzere iki biçim bulunur. *Oltur-* biçimi bazı çağdaş lehçelerde yaşar. Fiilin asıl anlamı 'oturmaktır', muhtemelen 'bir şeye oturmak (*yönelme*)' ve 'bir şeyin üzerinde oturmak (*bulunma*)' anlamları arasında bir fark vardır. Başka bir anlamı da göçebeler için 'yerleşmek (belirli bir yere)', 'ikamet etmek'tir. Bazı çağdaş lehçelerde *-(I)p* zarf eki ile birlikte yardımcı fiil olarak kullanılır ve alışkanlıkla, devamlı ya da sürekli bir şey yapmak anlamlarına gelir ancak bazen de belirsiz bir anlam ifade edebilir (EDPT, 150).

Erdal, Talat Tekin'in "*türk bilgä kagan türk sir bodunug, oguz bodunug igidü olorur* (T, 62)" 'Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor' verdiği örnekte *olor-* fiilinin anlamını 'yönetmek' olarak ele alır ve Anderson (2002) ile Kondratev'in (1981: 117) bu cümledeki *olur-* fiilini süreklilik bildiren bir yardımcı fiil olarak değerlendirdiklerine değinir (2004: 249). Anderson, bu yapının süreklilik anlamına geldiğini belirtir ancak Eski Türkçede asıl anlamıyla süreklilik anlamının genellikle ayırt edilemediğine de dikkat çeker (2004: 97-99). Bu durum dilbilgiselleşme ilkelerinden **devamlılığa** (*persistence*) örnektir.

Arat, *-A* zarf-fiil ekli birleşmelerin az olduğunu, *-(I)p* zarf-fiil ekli birleşmelerde fiile süreklilik anlamı kattığını belirterek "*parip ottur tır, sürüp-ottur tır* 'arkalarına binerler ve onları sürerler' örneğini verir (1987: 237).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *olur-* fiilinin tamamlanmamış türdeki dört temel yardımcı fiilden biri olduğunu belirtir (1961: 409- 411). Tuva Türkçesinde *olur-* fiilinin somut anlamı 'oturmak', soyut anlamları ise 'bulunmak' ve 'yaşamak'tır.

Olur- yardımcı fiil olarak bazı durumlar dışında anlam olarak ilgili olduğu fiillerle birlikte kullanılır ancak bazen hareket fiilleriyle de kullanıldığı görülür. Örneğin; *çorup olurgan* ‘yürüyordu’, *çookşulap olurgan* ‘yaklaşıyordu’. *Olur-* yardımcı fiili ile kurulan cümlelerde kılınşsal içerik olarak öznenin eylemlerini oturarak gerçekleştirdiği ifade edilir ve şu anda gerçekleşmekte olduğunu belirterek ana fiile süreklilik anlamı katar (1961: 354-356).

Tuva Türkçesinde *olur-* yardımcı fiilinin şart eki çekimli biçiminin de sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. *Olur-* yardımcı fiili üzerine şart şeklinin getirilmesiyle yapılır, *-daa* edatıyla birlikte kullanıldığında ‘-sa da, -se de’ ‘-sa bile’ anlamları katarak kendinden sonra gelen cümleye zıt bir anlam katar.

- (156) *Zina bile Ak-Naçın irey çüü-daa bolza öske ulus bolgaş işinde xomudap olurza-daa* ög-büleniñ çugaazınga şoolug kirişpeyn, çugaalajıp organnar (Bag, 62).

‘Zina ile ihtiyar Ak-Naçın nasıl olsa aileden olmayanlar için üzülseler de ailenin sohbetine nerdeyse hiç katılmayıp kendi aralarında sohbet edip oturmuşlar.’

- (157) *Kandığ-bir saraat azı oruk kıldında terek tavarjır bolza, ooñ kırında ünüp algaş, manap olurza - dep bodal meni eleen oojurgatkan* (Bag, 197).

‘Farketmez, herhangi bir samanlık veya yol kenarında kavak karşımıza çıkarsa, onun üstüne çıkıp beklese keşke düşüncesi beni oldukça sakinleştirdi.’

2.4.1.1.1. *olur-* Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi

2.4.1.1.1.1. I. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi *-(I)p olur ~ -(I)p or*

Fiil + *-(I)p* zarf-fiil eki + *olur* + kişi-sayı işaretleyicisi

Şçerbak’a göre *yat-*, *yor(u)-*, *o(l)tur-*, *olur-*, *tur-* fiilleri hareketsiz ve hareketli planda soyut anlamlar ifade eder (durgunluk durumu: ‘yatmak’, ‘oturmak’, ‘durmak’ ve hareket durumu ‘gitmek’) ve büyük bir ölçüde yardımcı fiilleşme sürecine maruz kalarak somut şimdiki zamanı ve uzayan şimdiki zamanın basit ve dolaylı şekillerini oluşturur. Somut şimdiki zamanın basit şekilleri, zaman bildiren bir göstergeyle ya da göstergesiz Kazak, Karakalpak, Tuva, Türkmen, Hakas ve Şor lehçelerinde kullanılır. Örneğin; Kaz. *otırmın*, Tuv. *siler olur siler* ‘siz oturuyorsunuz’ (2019: 150).

Katanov, *olur-* fiilinin *tur-* fiiline benzer şekilde soyut davranışları ve bir durum ya da koşul içinde bulunmayı belirttiğini ifade eder. Ayrıca *tur-* fiili gibi kopula işlevinde kullanıldığını belirtmiş ancak Standart Tuva Türkçesinde *olur-* fiilinin bu işlevi tespit edilememiştir. Örneğin; *ejim kayda-tur (olur)?* ‘arkadaşım nerede?’ (1903: 831).

Standart Tuva Türkçesi gramerindeki *todargay amgı üye* ‘belirli şimdiki zaman’ (Sat, Salzıñmaa, 1980: 195) terimi I. tip şimdiki zamana karşılık gelir. Tuva Türkçesinde *olur-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte eylemin şu anda gerçekleştiğini belirten I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>bijip olur men</i> ‘yazıyorum’	<i>bijip olur bis</i> ‘yazıyoruz’
III.	<i>bijip olur sen</i> ‘yazıyorsun’	<i>bijip olur siler</i> ‘yazıyorsunuz’
III.	<i>bijip olur</i> ‘yazıyor’	<i>bijip olur (-lar)</i> ‘yazıyorlar’

Tuva Türkçesinde *-(I)p olur* biçimbirimi Türkiye Türkçesindeki odaklıl *-(X)yor* biçimbirimine (Aydemir, 2019: 29) karşılık gelir ve bu biçimbirimle ifade edilen zamanda konuşulan olayla anlatılan zamanın gerçekleşme süreleri eş zamanlıdır. *-(I)p olur* biçimbirimi sınırlararası (*intraterminal*) bir görünüşe sahiptir yani eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gerçekleşir (Johanson, 2016: 96). Sınırlararası bir görünüş yanında *-(I)p olur* yapısında kılınışsal içerik olarak olayın “otururken” gerçekleştiği belli edilir (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 354-356; Aydemir, 2011: 57).

(158) *Çüğe çemneymeyn olur sen oglum?* (AKM, 29)

‘Neden yemiyorsun oğlum?’

(159) *İyi dugaarında kara a’t kuştanıp olur* (KU, 74).

‘İkinci olarak siyah at geliyor.’

(160) *Am arıg kıldır bijip olur sen, kör daan* (Oorjak, 103).

‘Şuna bak, şimdi düzgün yazıyorsun.’

Olur- fiiliyle de ifade edilen zamanda somut zaman ölçümü esnektir ve *olur-* fiili geniş bir zaman aralığına sahiptir, şu anda gerçekleşmekte olan eylemi ifade ettiği gibi bazen geçmiş ya da gelecek zamanı da ifade edebilir. Zaman sınırı metin bağlamından anlaşılabilir ya da belirsiz kalabilir (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 381-382), bu fiilin kılınışsal olarak **dönüşümsüz** (sınır vurgulamayan) olmasından kaynaklanır. Dönüşümsüz fiillerde aşılması ve vurgulanması gereken bir sınır yoktur (Karadoğan, 2009: 15). *Olur-* yardımcı fiili ile oluşturulan zaman biçimlerinde çok küçük bir zaman (gerçek anlamda şu an) ya da geniş bir zaman (mecazi anlamda konuşma anı) gösterilebilir.

Konuşulan anda eylemin geniş bir zamana yayılarak gerçekleştiği anlatılmak istediğinde *-(I)p olur* biçimbirimiyle ifade edilir.

(161) *Şagaa keldi. Mındaagılar silerlerge **teylep or men*** (TıvXamAlg, 214).

‘Şagaa geldi. Efendiler sizler için dua ediyorum.’

(162) *Men silerni **tanıp olur men**. Şının sögleşer!* (AD, 33).

‘Ben sizi tanıyorum. Gerçeği söyleyin!’

Gelecekte gerçekleşecek eylem de bazen *-(I)p olur* biçimbirimiyle kurulan I. tip şimdiki zaman şekliyle ifade edilir. Oorjak, bu işlevin daha çok konuşma dilinde kullanıldığını belirtir (2015: 105).

(163) *Akım boozun oktap çükteeş, ıñay bazıptı. Soondan **bazıp olur men***
(Oorjak, 2015: 106).

‘Abim tüfeğine mermi koyarak sırtına yüklenip uzaklaştı. Arkasından gidiyorum.’

(164) *Çe, **kulaştap olur men**, xarın!* (UykXemI, 49).

‘Evet, yürüyorum, tabii ki!’

-(I)p olur biçimbirimi bazen konuşulan andan önce gerçekleşen geçmiş zamana ait bir eylemi ifade eden bir kullanımı da belirtebilir. Geçmişe ait bir olayın anlatımında, konuşmacının dinleyicinin gözleri önünde gerçekleşiyormuş gibi mecazi olarak ifade ettiği bir kullanımdır (Oorjak, 2015: 105). Johanson da Türkiye Türkçesindeki *-yor* biçimbiriminin aynı işlevde kullanıldığını ancak bu işlevin pek üzerinde durulmadığını ifade eder (Aydemir, 2019: 31).

(165) *İnda kelgen kiji çerle çıktig kiji boldu. Öldürükçü-dür oñ dep **bodap olur men*** (UlgUrg, 72).

‘Oraya gelen kişi sadece şüpheli oldu. Katil odur diye düşündüm.’

(166) *Akım boozun oktap çükteeş, ıñay bazıptı. Soondan **bazıp olur men**.*
(AOT, 107).

‘Silahını doldurup omzuna asan kardeşim gitti. Ben de (onu) takip ettim.’

Oorjak, I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olan $-(I)p + olur$ biçimbiriminin Eski Türkçe $olur > olurur$ biçiminden geliştiğini ve Tuva Türkçesinin bazı ağızlarında, edebî dildeki sıfır biçim yerine $oluru$ biçiminin kullanıldığını belirtir (2015: 101-102). Duha ağzında $-(I)p + olurə^7$ ve Tsengel Tuva ağzında $-(I)p + olru$ şekli tespit edilmiştir (Ragagnin, 2011: 149; Aydemir, 2009: 49). Tofa Türkçesinde ise $-(I)p + oluru$ biçimbirimi sadece III. kişilerde kullanılır (Rassadin, 1978: 204; Ilgın, 2015: 197).

Tuva Türkçesinde $olur$ - fiili $-(I)p + olur$ yapısında ‘oturmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda şu anda yapılan bir eylemi bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

$Olur$ - sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve şimdiki zaman ifade eden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman biçimbirimi olarak $-(I)p + olur$ ve $-(I)p + or$ yapılarının ikisinin de kullanıldığı dikkati çeker. Eski Türkçede $-(I)p + olurur$ ve Duha ağzındaki $-(I)p + olurə$, Tsengel Tuva ağzında $-(I)p + olru$ biçimleri de göz önüne alındığında Standart Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olan $-(I)p + olur$ yapısındaki $olur$ - fiili $olurur > oluru > olur > or$ şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de

⁷ Ragagnin /ə/ sesinin tam olarak anlaşılmadığı için kullandığını belirtir. Burada muhtemelen /u ~ ı / arasında bir sesi ifade ediyor.

uğramıştır. Tsengel ağzındaki *-(Ip + olru* (*< olur < olurur*) yapısında erozyon gelecek zaman ekinin kaybı şeklinde gerçekleşmiş ve fiil kökü metateze uğramıştır.

Olur- fiili *-(Ip* zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldığında **birleşim** (*compounding*) içererek yardımcı fiilleşir ve I. tip şimdiki zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *-(Ip olurur > Tuv. olur- (fiil) > -(Ip + olur- + -ur > -(Ip + olurur > -(Ip + oluru > -(Ip olur > -(Ip or* (şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde I. tip şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *olur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan şimdiki zaman işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *olur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.4.1.1.1.2. II. Tip Şimdiki Zaman Biçimbirimi *-(Ip olurar ~ -(Ip orar*

Fiil + *-(Ip* zarf fiil eki + *olur-* + *-(a)r* (geniş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde Sat ve Salzıñmaa'nın, *todargay eves amgı üye* terimiyle belirttikleri zaman *-(Ip* zarf-fiil eki + *olur-* + *-(a)r* (geniş zaman eki) yapısı ile oluşturulur (1980: 197-198) ve II. tip sürekli şimdiki zamana karşılık gelir.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.	<i>añnap orar men</i> 'avlanırım'	<i>añnap orar bis</i> 'avlanırsınız'
II.	<i>añnap orar sen</i> 'avlanırsın'	<i>añnap orar siler</i> 'avlanırsınız'
III.	<i>añnap orar</i> 'avlanır'	<i>añnap orar (-lar)</i> 'avlanırlar'

Olur- fiili *-(I)p + olur* yapısında geçmişte başlamış ancak konuşma anında devam eden ve gelecekte de devam edecek bir oluşu veya kılışı belirten görünüş-zaman işaretletleyicisi işlevinde biçimbirimleşmiştir. *-(I)p + olur* biçimbirimi anlamsal olarak hareket ya da oluş süresi içeren fiillerle kullanılır ve eylem zaman ekseninde sabit bir konumda yer alır (Oorjak, 2015: 108). Bu biçimbirim harekete ya da oluşa yönelik bir odaklılık içermez, eylem başlangıç sınırı ile bitiş sınırı arasında gözlemlenmeye imkân sağlayan (Aydemir, 2011: 60) sınırlararası bir görünüş ifade eder.

(167) *Dirig kijini ajıg-şüjüg şügley bergende, kançap **körüp olur** boor*
(UykXemI,26).

‘Hayattaki insanı keder sarınca, nasıl görüyor (görülür) acaba.’

(168) *Kımnıñ xöy badılaaşkın alğanın todaradı-ı-baza xalalıg ajıldır bireezi,*
*çüge deerge bir kişi iyi-üş-daa darganın **badılap orar*** (Bag, 35).

‘Kimin çok oy aldığını belirlemek yine bir can sıkıcı işlerden biri, çünkü bir insan iki veya üç başkan için oy veriyor.’

(169) *Inda çügile ala-saaskannar **algırıp olur*** (UykXemII, 57).

‘Orada sadece ala saksağanlar ötüşüyor.’

(170) *Boduñar **öğrenip orar**, uruunarnı inek sadırıp çoruduptuñar* (Bag 37).

‘Kendiniz öğreniyorsunuz, kızınızı inek sağması için gönderdiniz.’

-(I)p + olur I. tip şimdiki zaman biçimbiriminin Eski Türkçe *-(I)p + olurur* biçimbiriminden geliştiği göz önüne alındığında *-(I)p + olur* biçimbiriminin sürekli şimdiki zaman işlevinde biçimbirimleşmesi dilbilgiselleşmenin farklılaşma ilkesine örnektir. Dolayısıyla dilbilgiselleşme *-(I)p + olur* biçimbiriminin geçirdiği anlamsızlaşma, genişleme, kategorisizleşme süreçleri aynı şekilde gerçekleşmiştir.

Şimdiki zaman işlevinde kullanılarak anlamsızlaşmış ve düşük dilbilgisel konumdan daha yüksek dilbilgisel konuma yükselerek genişlemeye uğramış ve kategorisizleşmiştir. İki kullanımın da görüldüğü $-(I)p + olur$ ve $-(I)p + orar$ biçimbirimlerinden $-(I)p + orar$ biçimbirimi ses yapısında kayıp yaşayarak erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde II. tip şimdiki zaman işaretleyicisi $-(I)p + olur$ biçimbiriminin dilbilgiselleşirken art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. $-(I)p + olur-$ + $-(I)r > -(I)p + olur > \text{Tuv. olur- (fiil)} > -(I)p + olur-$ + $-(a)r > -(I)p olur > -(I)p orar$ (şimdiki zaman biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde şimdiki zaman biçimbirimi işlevinde kullanılan *olur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan görünüş-zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan sürekli şimdiki zaman işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *olur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.4.1.1.1.3. Birleşik Zaman Biçimbirimleri

Tuva Türkçesinde birleşik zaman yapılarında *olur-* fiili de görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde bağımsız bir birim konumundan bağımlı bir birim konumuna gelişirken anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerini geçirir. Tuva Türkçesinde birleşik zaman biçimbirimi olarak *olur* ve *or* yapılarının ikisinin de kullanıldığı dikkati çekmektedir. Önceki bölümde *olur-* fiilinin görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmesinde bu süreçler ayrıntılı olarak ele alındığından dolayı birleşik zaman yapılarında ele alınmamış sadece fiilin dilbilgiselleşen işlevleri değerlendirilmiştir.

2.4.1.1.1.3.1. -(I)p olurdu

Fiil + -(I)p + olur- + -du (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili -(I)p + *olurdu* yapısında -du I. tip bilinen geçmiş zaman eki olarak birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapılardaki görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki -yordu yapısına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir. Bu görünüş, konuşmacıya eylemi başlangıç ile bitiş sınırı arasında gözlemleme olanağı sağlar (Aydemir, 2015a: 47). Bu görünüş-zaman biçimbiriminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır.

(171) *Paştanır ögge bezin dıynaldır xöörejip kattırjip ordular* (AD, 206).

‘Yemek pişirilecek eve kadar duyulacak şekilde sohbet edip gölüşüyorlardı.’

(172) *Men bo öörümge seen sagış aaruynı çugaalap olurdum* (AD, 151).

‘Ben bu arkadaşşıma senin acını anlatıyordum.’

2.4.1.1.1.3.2. -GAn olurdu/ordu

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman) + olur- + -du (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili -GAn + *olurdu* yapısında -du geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki geçmiş zamanın hikâyesi -mıştı yapısına karşılık gelir. Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman

işaretleyicisi olarak **sınır sonrası** (*postterminal*) bir görünüş yansıtır. Yani, olay sınırı aşılp gerçekleşikten sonra dile getirilir (Johanson, 2016: 18).

(173) *Şkoladan kelirimge, sen **kiçeeldeen olurdu*** (Şamina, Ondar, 2003: 78).

‘ Ben okuldan geldiğimde sen ders hazırlamıştın.’

(174) *Kançan irey izig şaynı taalal-bile **aartaan ordu***
(Şamina, Ondar, 2003: 78).

‘Yaşlı Kançan sıcak çayı keyifle yudumlamıştı.’

2.4.1.1.1.3.3. -*MışAAn olurdu/ordu*

Fiil + -*MışAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *olur-* + *-du* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili -*MışAAn* + *olurdu* yapısında I. tip geçmiş zaman *-du* ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi hemen hemen Türkiye Türkçesindeki *-maktaydı*, *-maya devam etti* yapılarına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir (Aydemir, 2015a: 47).

Bu biçimbirimle geçmişte konuşma anında gerçekleşen, devam eden bir eylem ifade edilir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır. Bu biçimbirimle konuşmacının geçmişte konuşma anında gerçekleşen eylemi bir süreliğine takip etmeyi bıraktığı ve bir süre sonra hâlâ eylemin devam ettiğini gördüğü aktarılır. Taranan metinlerde bu yapının tek örneği tespit edilmiştir.

(175) *Çunar-bajıynan bezin algaş kelirimge, ol- la futbolun **körbüşaan olurdu***
(Şamina, Ondar, 2003: 99).

‘Banyodan çıktığımda bile hâlâ futbol izliyordu.’

2.4.1.1.1.3.4. -(I)p olurgan

Fiil + -(I)p + olur- + -gan (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili *-(I)p + olurgan* yapısında II. tip geçmiş zaman eki olarak bitmiş sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Şamina ve Ondar, bu yapıların geçmişte başlayıp geçmişte devam eden ve gözlem anında meydana gelen bir eylemi ya da olayı anlatan analitik yapılar olduğunu ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi *-GAn* II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 100). Yani Türkiye Türkçesindeki hem şimdiki zamanın hikâyesi hem de şimdiki zamanın rivayeti yapılarına karşılık gelebilir. Anderson ve Harrison bu yapının bir tür **tamamlanmamış görünüşü** (*imperfective aspect*) ifade ettiğini belirtir (1999: 65).

(176) *Indıg öglerniñ bireezi, şagdan tura-la kirip öörengeni, kırgannıñ kadı ösken eji Uzun-Aşaktıñ çurtunçe **kalgıdıp organ ol*** (Bag,7).

‘Öyle evlerden biri, çoktan beri uğramaya alıştığı, ihtiyarın beraber büyüdüğü arkadaşı olan Uzun-Aşak’ın memleketine doğru yola koyulmuş.’

(177) *Çaraştaa körüp çıdarga, düp şag bolganda, kadarçızınıñ baji **karañaynıp çorup organ*** (Bag, 28).

‘Çaraştaa’ya göre çok zaman geçtikten sonra, çobanın başı kısa süreliğine kararak görünüyormuş.’

(178) *Kara-Çoda aşak, kolxoz dargazı Namzıray, Şavar-ool bora-tal dözünde böldünçip olurgan algan, bir-le **çüve sümelejip olurgannar*** (Bag, 351).

‘İhtiyar Kara-Çoda, kolhoz başkanı Namzıray ve Şavar-ool gri söğüt dibinde toplanıp oturmuş, bir şey için yardımlaşıyorlarmış.’

(179) *Ol-la çorup orda, Orukmaa kadınının aalınının çanına kelgeş, Çuru xuulgazın ilbizi-bile muñ kijiniñ doozunun doozunnadıp **çorup olurgan*** (AKM, 42).

‘Aynı tempoyla giderken Orukmaa kadının obasına gelerek Çuru sihirli büyüü ile bin kişinin tozunu kaldırıp geliyordu.’

2.4.1.1.1.3.5. -GAn olurgan

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) + *olur-* + *-gan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili -GAn + *olurgan* yapısında II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. -GAn *olurgan* biçimbirimi sınır sonrası bir görünüşe sahiptir yani olay kritik sınır aşıldıktan sonra gerçekleşmiştir.

-GAn *olurgan* yapısı geçmişte uzun vadede gerçekleşmiş ancak sonucu kesin olarak belli olmayan eylemleri ya da durumları anlatmaya yarar. Bu yapı konuşmacı ya da üçüncü bir kişi tarafından tanıklanan eylemi ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -GAn II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (Şamina, Ondar, 2003: 82).

(180) *Ajıldap çorutkan kadayı baza **çedip kelgen olurgan*** (Bağ, 219).

‘Çalışmaya götürdüğü karısı da gelmişti.’

(181) *Kışkı bajıñından kidis öönçe dajıgılap **kirip algan organ*** (Bağ, 341).

‘Kışlık evinden keçe evine doğru taşınıp girmişti.’

2.4.1.1.1.3.6. -*MIşAAn olur*gan

Fiil + -*MIşAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *olur-* + *-gan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili -*MIşAAn* + *olurgan* yapısında II. tip geçmiş zaman -*gan* ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Şamina ve Ondar, bu yapıların geçmişte başlayıp geçmişte devam eden ve gözlem anında meydana gelen bir eylemi ya da olayı anlatan analitik yapı olduğunu ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -*GAn* II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 100). Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi hemen hemen Türkiye Türkçesindeki -*maktaydı*, -*yordu* yapılarına karşılık gelir ve bu yapılar görünüş-zaman işaretleyicisi olarak **sınırlar arası bir görünüşe** sahiptir (Aydemir, 2015a: 47). Taranan metinlerde bu yapının tek örneği tespit edilmiştir.

(182) *Sevil keerge, uruu oynaaraktarı-bile oynavuşaan olurgan*

(Şamina, Ondar, 2003: 101).

‘Sevil içeri girdiğinde, kızı hâlâ oyuncakları ile oynuyordu.’

2.4.1.1.1.3.7. -*GAn olur/or*

Fiil + -*GAn* (II. tip geçmiş zaman eki) + *olur/or* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili -*GAn* + *olur/or* yapısında birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. -*GAn* + *olur/or* biçimbirimi ile yalnızca I. teklik kişi tarafından tanıklanan eylemler anlatılır yani yalnızca konuşmacının kendisi görgü tanığı olabilir. Bu biçimbirimde şaşkınlık ya da hayranlık söz konusu olabilir (Şamina, Ondar, 2003: 63). Bu görünüş-zaman biçimbirimi eylemin geçmişte konuşma anından önce başlayıp bir süre devam ettiğini ifade eden sınırlar arası bir görünüşe sahiptir.

(183) *Döngür baştıg lamalar sudur **nomçaan or*** (Duş, 208).

‘Dazlak başlı lamalar sutra okuyor.’

(184) *Ög-büle iştinin çaagay setkilinge xarulaar sös tıppayn, xeyde-le
çugaalangan olur men* (TD, 199).

‘Bu ailenin iyi ruhu için cevap verecek söz bulamayıp uygunsuz bir
şekilde kendi kendime söylüyorum.’

Tuva Türkçesinde -GAn + *çıdır* biçimbirimi göz önüne alındığında
-GAn + *olur/or* yapısındaki *olur-* fiilinin *olurur* yapısından geliştiği açıktır. Böylelikle
olur- fiili *olurur* > *olur* > *or* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel
içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine uğramıştır.

2.4.1.1.1.3.8. -GAn *olurar/orar*

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) *olur-* + *-ar* (geniş zaman eki) + kişi-sayı
işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili -GAn + *olurar/orar* yapısında birleşik bitmemiş
zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle alışılmış
bir eylem ifade edilir. Konuşma anından önce başlamış olan eylem, konuşma anında
devam etmektedir ve gelecekte de devam edecektir. Eylemin konuşmacı tarafından
doğrudan tanıklanması gerekmez (Şamina, Ondar, 2003: 68-70). Dilbilgiselleşen bu
yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak **sınırlar arası** (*intraterminal*) bir görünüş
yansıtır.

(185) *Ol xostug üyelerinde **nomçuttungan azı daarangan orar***
(UlgXem, 94/4, 25).

‘O boş zamanlarında kendi kendine kitap okur/okuyor ya da dikiş
diker/dikiyor.’

(186) *Çugunov ürgülçü-le çüü **deen olurur** iyik?* (Şamina, Ondar, 2003: 71)

‘Çugunov sürekli ne diyor ki?’

2.4.1.1.1.3.9. -*MışAAn olur*

Fiil + -*MışAAn* (sürekli geçmiş zaman eki) + *olur* + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *olur*- fiili -*MışAAn* + *olur* yapısında birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle konuşmacının geçmişte konuşma anında gerçekleşen eylemi bir süreliğine takip etmeyi bıraktığı ve bir süre sonra hâlâ devam ettiğini gördüğü eylem ifade edilir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu zamanla konuşmacının **bir kez gördüğü bir eylem** belirtilir (Şamina, Ondar, 2003: 95). Taranan metinlerde bu yapının tek örneği tespit edilmiştir.

(187) *Mındıg sen iyin, avay, kijee çüve çugaalatpas – dep Dolaan-ool xıylanmışaan olur* (Öğnük, 59).

‘Sen hep böylesin anne, hiçbir şey söyletmiyorsun – diye Dolaan-ool hâlâ homurdanıyor.’

Tuva Türkçesinde -*MışAAn* + *çıdır* biçimbirimi göz önüne alındığında -*MışAAn* + *olur* yapısındaki *olur*- fiilinin *olurur* yapısından geliştiği açıktır. Böylelikle *olur*- fiili *olurur* > *olur* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine uğramıştır. Bu sesbilimsel içerikteki kayıp hece erozyonu şeklinde gerçekleşmiştir.

2.4.1.2. *olur*- Fiilinin Zarf-Fiil Olarak Dilbilgiselleşmesi

Fiil + -(I)p zarf-fiil eki + *olurda*

Katanov, *olur-*, *tur-*, *çadır-* ve *çor-* fiillerinin gelecek zaman zarf-fiil ekli biçimlerinin durum ekiyle birlikte kullanılmasının dikkat çekici olduğunu belirtir (1903: 831).

Şamina, Tuva Türkçesinde bu tür yapıların olduğunu ve bunların yardımcı fiil üzerine *-IrdA* zarf-fiil eki getirilmesiyle oluştuğunu ancak ekteki gelecek zaman sıfat-fiil eki *-ur*'un düştüğünü belirtir. Bu tür yapılardaki yardımcı fiilleşen birimin temel anlamını kaybettiğini ve bu tür yapıların oluşumunun güçlü bir şekilde dilbilgiselleşmeyle ilgili olduğunu ve artık tek bir sözcüksel-dilbilgisel bütünü temsil ettiğini ifade eder (1987: 49). *olur-urda* > *olurda* > *orda*. Tuva Türkçesinde *-IrdA* birleşik zarf-fiil eki *-Ir* sıfat-fiil eki ve bulunma durum ekinden oluşur ve asıl fiilin gerçekleşme zamanını bildirir. Türkiye Türkçesindeki *-DIğIndA*, *-(y)IncA*, *-iken* zarf-fiillerine karşılık gelir (Gündoğdu Koçoğlu, 2018: 265). Bu yapıda *olur-* fiilinin zarf-fiil ekli biçimi yardımcı fiil işlevinde zarf-fiil grubu biçiminde zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(188) *Kudaşkılar xöörejip orda, daŋ adıp çer çıraan* (Bağ, 55).

‘Çöpçatanlar konuştuklarında, şafak ağarıp yeryüzü aydınlandı.’

(189) *Ol-la çorup orda, Orukmaa kadınnıŋ aalınıŋ çanınga kelgeş, Çuru xuulgazın ilbizi-bile muŋ kijiniŋ doozunuŋ doozunnadıp çorup olurgan* (AKM, 42).

‘Aynı tempoyla giderken Orukmaa kadının obasına gelerek Çuru sihirli büyüü ile bin kişinin tozunu kaldırıp geliyordu.’

Tuva Türkçesinde *olur-* fiili *-(Ip + olurda)* yapısında ‘oturmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda *-iken* gibi zaman bildiren bir anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Olur- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan zarf-fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf-fiil biçimindeki zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde zarf-fiil biçimbirimi olan *olurda/orda* yapısı *olur-* + *-ur* + *da* > *olurda* > *orda* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde *olur-* fiilinin *orda* yapısında dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

olur- (fiil) > *olur-* + *-ur* + *da* > *olururda* > *olurda* > *orda* (zarf-fiil biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde zarf-fiil işlevinde kullanılan *olur-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan zarf-fiil birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf-fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *olur-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5. *bol-*

Eski Türkçede *bol-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. olmak, meydana gelmek, *antada kisrä ne bolyay tepän biltimiz* ‘ondan sonra ne olacağını, biz de biliyorduk’; 2. mevcut olmak, var olmak, *ögi bolmasa er etümäs işig* ‘adamın aklı olmasa bu işi yapamazdı’; 3. geçmek (zaman hakkında), *sansız tümen yıl boltı*; 4. olmak, biri ya da bir şey tarafından yapılmak, *anta kesrä qayan bolmuş erinç* ‘ondan sonra kağan olmuş şüphesiz’; 5. *-(I)p,-a,-e, -yalı* zarf-fiil ekleri ve *-sa* ekli biçimiyle, olasılık kipliğini ifade eder, *örü bolmaz* ‘o kalkamaz’; 6. şimdiki-gelecek zaman sıfat-fiille görev ve niyet ifade eden kiplik yapar, *ölüm köni keltükdä öküngülük bolmazun* ‘ölüm geldiği zaman tövbeye gerek kalmasın’; 7. *-(I)p*

zarf-fiil ekli biçimiyle nedensel ilişkileri ifade eder, *uvutqa bolup qorqliq aplüq qılur* ‘utancından korkak kahramanca işler yapar’” (DTSİ, 111).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’da Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin anlamları “*bolur-/bol-* 1. olmak, oluşmak, *bögün ayas xün boldu* ‘bugün açıldı’, *taraa ajaalgazi bügü çonnuñ xeree bolur* ‘buğday hasadı bütün halkın meselesidir, *sook bolu bergen* ‘soğuk oldu’, *daarta xural bolur* ‘yarın meclis olacak’, *yozulug kiji bolur* ‘gerçek bir insan olur’; 2. olmak, başa gelmek, vuku bulmak, *xay bolgan-dır* ‘talihsizlik oldu’; 3. yeterli olmak, *beş arınnı nomçuzuñza bolur* ‘beş sayfa okusanız yeterli olacaktır’; 4. gelmek, olmak, *dün ortuzu bolgan* ‘gece yarısı oldu’, *çay bolu bergen* ‘yaz geldi’; 5. yardımcı fiil olarak bir olasılık kipliği oluşturur, *bijip bolur* ‘yazabilir’ *kirip bolur be?* girebilir mi?, *ajıldap bolur arga* ‘çalışma imkanı olan iş’, *kirjip bolur* ‘katılabilir’, *bolur-bolbas* ‘olur olmaz’, *bolbayn bargan* ‘başarısız oldu’” olarak bildirilir (1968: 110).

2.5.1. *bol-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili de son derece yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir ve dilbilgiselleşen yapılarında çok fazla çeşitlenmeye sahip olması onun metin sıklığının önemine işaret eder. *Bol-* fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek birtakım dilbilgisel çeşitlenmelere uğrar: Yardımcı fiilleşerek görünüş-zaman ve kiplik işaretler. Bunların yanında kopulalaşarak cümlede özneyi yükleme bağlayan bir yapıya gelişir ya da yüklemde kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir. Tuva Türkçesinde *bol-* ‘olmak’ fiili üzerine zarf-fiil ekinin gelmesiyle dilbilgiselleşmiş bir dizi bağlaç da bulunur ve bu bağlaçlaşmış yapılar cümlede bir sözcük grubuna ait unsurları bağlamada ya da birleşik cümlelerde cümleleri bağlamada birleştirici bir işlevde kullanılır. Tüm bu çeşitlenmelerdeki dilbilgiselleşme süreçlerinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolurken dilbilgisellik derecesi artar.

2.5.1.1. *bol-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Bol- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. Türk dilinde ‘olmak’ anlamında ETü. *bol-*, TTür. *ol-*; Gag. *ol-*; Azb. *ol-*; Trkm. *bol-*; Sal. *vol-*, Özb. *bul-*; Uyg. *bo(l)-*, Krm. *bol-*; Tat. *bul-*; Başk. *bul-*; Kırg. *bol-*; Kaz. *bol-*; KBalk. *bol-*; KKalp. *bol-*, Kum. *bol-*; Nog. *bol-*; SUyg. *pol-*, Hak. *pol-*, Şor. *pol-* Tuv. *bol-*, Alt. *bol-*, Çuv. *pol-*, Sah. *buol-*, Dolg. *buol-* olarak kullanılır (Starostin vd. 2003, 372). *Bol-* fiili, Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup Çağdaş Türk lehçelerinde de ‘olmak/meydana gelmek’ temel anlamının yanı sıra yardımcı fiil işlevi yüklenerek isim veya fiil türünden sözcüklerle birleşerek sözdizimi unsuru olarak da görev alır.

Türk dilinde Eski Türkçeden itibaren iktidar ve imkân kavramını ifade eden fiillerden biri *bol-* fiilidir ve kendisinden önceki fiilin isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil gibi çeşitli fiil şekilleriyle birleşerek iktidar ve imkân kavramını ifade edecek şekilde yeni bir dilbilgisel kategoriye gelişim göstermiştir (Atay, 2018: 609).

Clauson, *bol-* fiilinin erken dönemlerden itibaren temel özelliğini ve anlamını kaybetmeye başlayıp ‘hâline gelmek’(to become) anlamının ‘olmak’ (to be) anlamına doğru evrilerek *er-* fiilinin kullanım alanına doğru kaymaya başladığını, kopula işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin yerine zamanla *tur-* fiilinin kullanılmaya başlandığını, Budist çevre metinlerinde *bol-* fiilinin ‘olmak’ anlamıyla çok yaygın kullanıldığını belirtir, bazen de ‘olabilir, ihtimal’ anlamında kullanıldığını da değinir (EDPT, 331).

Gabain, *bol-* fiilinin yardımcı fiilleştiğini ancak bu işlevde zarf-fiillerle değil daha çok çekimli fiillerle tercihen isim durumunda olanlarla kullanıldığını ve bundan dolayı bütün isim çeşitlerine bağlandığını belirtir (2007: 87-88).

Erdal, *bol-* fiilinin bazen ‘olmak’ anlamında değil, ‘olmaya meyilli olmak’ veya ‘olmasını beklenmek’ anlamına geldiğinde epistemik (düz kiplik) kategori içinde

işaretlenen bir içeriğe sahip olduğunu belirtir: *brahmanlar küvānçlig bolurlar* ‘brahmanlar gururlu olurlar’ (2004: 276). *Bol-* ‘olmak’ fiili, şimdiki veya gelecek zaman ekleriyle kullanıldığında fiilin zamanını bir sürecin doruk noktası olarak sunarak yeni durumlara geçişi tanımlar: *keñrānū aš berür boltılar* ‘homurdanarak yemek vermeye başladılar’ (PKPK, LXVIII, 3/60) cümlesinde *bol-* fiili tekrarlanan fiillerle (her öğünde homurdanma) karakterize edilen bir duruma girişi ifade eder (2004: 256).

Erdal, “The analytical verb” ‘analitik fiil’ başlığı altında *bol-* yardımcı fiilli yapılardan bahseder. Öncelikle analitik fiillerin cümleye zaman, görünüş ve kipsellik kattığını belirterek analitik fiil yapılarının ikinci (ve varsa üçüncü) fiil bileşenlerinin dilbilgisel olduğunu belirtir. Bazı analitik fiil yapılarının, yan tümceler veya şartlı bağlı yan tümcelerde zaman, kılınış, dizilim, niyet, yeterlik, yorum, durum, bilgi ve kanıt kipliği gibi kategorileri ifade etmek için gerekli olduğunu bildirir. Ona göre, bu analitik yapılar içinde *er-* ve *bol-* fiillerinin kılınış olarak (sadece *-mİş* sıfat-fiil işaretleyicisine eklendiğinde) değil, görünüş olarak görülmesi gerektiğine vurgu yapar. Eski Türkçede *bol-* ‘olmak’ fiili *-mİş* geçmiş zaman ekiyle kullanıldığında cümlede öznenin yeni bir duruma geçişindeki fiili bildirir: Örneğin; *nomlayu yarlıkamış bolti* ‘öğüt vererek bağışlamış oldu’ gibi (2004: 245, 271).

Erdal, aynı zamanda *er-* ve *bol-* ile birlikte diğer yardımcı fiiller (örneğin; *kal-*, *tur-*, *bar-*, *yori-* gibi) arasında belli farklar olduğuna değinir ve *kal-*, *tur-* gibi fiillerin sadece sözlüksel fiille birleştiğinde yardımcı fiil olarak kullanıldığını ancak *er-* ve *bol-* fiillerinin kendi kullanımlarında da yardımcı fiil özelliğinin görüldüğünü belirtir. Ayrıca *kal-*, *tur-* gibi fiillerin sözlüksel anlamlarının yardımcı fiil olarak kullanılan anlamlarından farklı olduğunu ancak bu durumun *er-* ve *bol-* fiillerinde olmadığına değinir. Kılınış fiillerinin, sıfat-fiillerle değil zarf-fiillerle ilgili olduğunu ve bir fiilin *bol-* yardımcı fiili ile birlikte kullanıldığında bu durumun sıfat-fiiller ve isim-fiiller ile

ilişkili olduğunu söyler (2004: 323). Erdal'ın bu görüşlerine göre *er-* ve *bol-* fiillerinin dilbilgiselleşme ilkelerinden **devamlılık ilkesinin** özelliklerini taşıdığı görülür.

Şçerbak, *bol-* 'olmak' fiilinin kendi anlamını günümüze kadar koruduğuna ve *bol-* fiilinin dolaylı oluşumlarda ve kip birleşmelerinde yardımcı olarak çeşitli işlevlerde kullanıldığına değinir (2019: 151). Yuldaşev *-(I)p bol-* şeklinin Türk lehçelerinde en eski oluşumlardan biri olduğunu ve nispeten az sayıda lehçede temsil edilen ve geniş bir yayılma alanında temsil edilen biçim olmak üzere iki çeşidi olduğunu belirtir. Bazı lehçelerde bu çekimli biçimin olasılık işlevinde kullanıldığını, bazılarında ise görünüş işlevinde kullanıldığını söyler. Görünüş işlevinin Özbek, Uygur, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde görüldüğünü ve Özb. *yozib bul-* 'yazmayı bitirmek'; Kaz., *aytıp bol-* 'konuşmayı bitirmek', KKalp. *okıp boldıñ ba?* 'okumayı bitirdin mi?' örneklerinde eylemin bitmiş olduğunu gösteren bir işlevde bulunduğunu ifade eder. *-(I)p bol-* biçiminin olasılık işlevinin Tuva ve Kumuk Türkçelerinde düzenli bir şekilde kullanıldığını da belirtir. Örneğin; Tuv. *barıp bolur* 'gidebilir', *barıp bolur sen* 'gidebilirsin', Kmk. *Temirxanov heç zatnı anglap bolmadı* 'Temirhanov hiç kimseyi anlayamadı'. Yuldaşev'e göre söz konusu biçim aynı anlamda tamamlanmamış bir işleve sahiptir ve bu kullanımının çok sınırlı olduğu bazı Türk lehçeleri de bulunur. Örneğin, Nogay lehçesinde çok az düzenli olarak yalnızca şimdiki zaman alanında görünür. *ol maga kirip bolar* 'o bana gelebilir', *kirip bolarman* 'gelebilirim', *kirip bolarıñ* 'gelebilirsin' gibi. Altay lehçesinde bu biçimin kullanımı şimdiki zamanla sınırlı olmayıp çoğunlukla olumsuz bir yönde gerçekleşir. Örneğin; *bis slerdi tanıp bolbospus* 'seni tanıyamayacağız'; *men barıp bolbodım* 'gidemedim' gibi. Hakas lehçesinde *-a al-* yardımcı fiilindeki olasılık işleviyle *-(I)p pol-*'daki biçimin aynı olduğunu söyler: *pas-polarabın* 'yazabilirim'; *pas-polarzıñ* '(siz) yazabileceksiniz' Hakas lehçesinde bu biçimin *-(I)p al-* biçimiyle rekabet ettiğini ve açıkça diğer ağızlardan veya diğer Türk

lehçelerinden ödünç alındığını ve genellikle bu işlevin olumsuz çekimlerde tercih edildiğini söyler (1965: 101-102).

Anderson, *bol-* fiilinin Sayan-Altay Türk lehçelerinde kip kategorilerini oluşturmak için yaygın ve sık olarak kullanılan en önemli yardımcı fiillerden biri olduğunu ve *bol-* fiili ile kurulan yardımcı fiilli yapılar tarafından işaretlenen çeşitli kip kategorileri arasında yetenek, olasılık, olabilirlik ve hatta yaygın olmayan varsayım anlamı bulunduğunu ifade eder (2004: 149).

Bayır-ool ve Şirobokova, *bol-* ‘olmak’ fiilinin Tuva Türkçesinde bağımsız bir sözcük olarak bulunduğunu ve yardımcı fiil işlevinde de kullanıldığını, ayrıca dilbilgiselleşmeye çok yatkın olan bu fiilin çok çeşitli işlevlerinin bulunduğunu belirtir (2017: 223).

Katanov, *bol-* (*pol-*) ‘olmak’ fiilinin kendisinden önceki sıfat-fiille birlikte kullanıldığında varsayıma dayalı bir eylemi belirttiğine değinir. Örneğin; *ijer polur* ya da *ijer poor* ‘muhtemelen içecek’, *adım kaşkan polur* ‘atım kaçmış olabilir’. Bu işlevde Tomsk, Yenisey ve İrkutsk vilayetlerinin lehçelerinde de görüldüğünü ve ondan başka hiçbir fiilin bu bağlantıda kullanılmadığını söyler. *Bol-* ‘olmak’ fiilinin kendinden önceki ana fiil ile bağlantılı olarak olumsuz bir biçimde ifade edildiğini ve Abakan Tatarlarının yakınında yaşayan Uryanhaylar arasında *-(I)p* zarf-fiil çekimli biçiminin ‘bir şeyi yapamamak’ veya ‘yapamamak’ sözleriyle çevrildiğini belirtir. Örneğin; *men çorup polban tur-ben* ‘yapamadım ya da yaşayamadım’, *ezertep polbadı* ‘eyerleyemedi’, *ıdıp polbas* ‘gönderemez’ (1903: 736).

Ayrıca *bol-* fiilinin aynı işlevde birkaç Türk diyalektinde de bulunduğunu söyler. Bu diyalektlerden başlıcaları Kaç, Koybal, Sagay, Beltir’dir. Örneğin; *par polmadı*, *parıp polmadı* ‘gidemedi’. Kızıl diyalektinde *jetip polbadı* ‘ulaşamadı’, Küerik diyalektinde *at polbin*, *atıp polbin* ‘atamadı’, Şor diyalektinde *tutup bolayın çadır* ‘tutamadı’ gibi (1903: 737).

İsxakov ve Pal'mbax 'a göre Tuva Türkçesinde *bol-* fiili yardımcı fiil olarak *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin yapılabilir olduğunu, eylemi yapmak için izni ifade eder. Örneğin; *ırla-* 'şarkı söylemek', *ırlap bolur* 'şarkı söylenebilir'; *çuru-* 'resim yapmak' *çurup bolur-* 'resim çizilebilir'. Ayrıca bazı araştırmacıların Türk lehçelerinde özgün fiil grupları olduğunu belirttiklerine ve görünüş fiillerine *bol-/ol-* fiilinin yardımıyla yapılan dolaylı şekilleri de dâhil ettiklerine değinirler. Türk lehçelerinde görünüş şekillerini yapı açısından üç gruba ayırırlar ve *bol-* fiilini dolaylı şekil (üçüncü kategori fiil şekilleri) grubunda değerlendirirler. Örneğin; *bijeen bolgan* 'yazmışmış', 'yazılmış bile', *bijiir bolgan men* 'yazmak zorunda kaldım' gibi (1961: 407, 415).

(190) *Onu iyi talalıg kıldır **körüp bolur**. Bireede, onu şinçileeriniñ berge talazı bar, çül deerge töp dialekt amğı tıva literaturlug dıldıñ ündezin, özek dialektizi bolur* (Kuular, 2019: 66).

'Ona iki taraftan bakılabilir. Birincisi, onu araştırmanın zor tarafı vardır yani merkezi ağız günümüz edebî dilin öncüsü ve ana ağzıdır.'

(191) *Çügle inçan dürgen **çana berip bolur siler*** (UykXemI, 316).

'Sadece o zaman hızlıca ayrılabilirdiniz.'

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte temel anlamı dışında kullanılarak yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir. Yardımcı fiilleştiğinde 'olmak' temel anlamı dışında kullanılmış ve bu süreçte kiplik işaretleyicisi işlevinde yeterlik ve olasılık anlamında kullanılarak anlamsızlaşmıştır. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir. Aynı zamanda *bol-* fiili yardımcı fiilleştiğinde görünüş-zaman işaretleyicisi olarak da biçimbirimleşmiştir ve isim cümlelerinde tüm kişiler için yüklemi özneyi bağlayan bir işleve genişleyerek kopulalaşmıştır.

2.5.1.1.1. *bol-* Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi

2.5.1.1.1.1. Birleşik Zaman Biçimbirimleri

Korkmaz, birleşik zamanın bildirme ve tasarlama kiplerinin bağlı oldukları şekil ve zamanın görülen geçmiş zamanın (hikâye), duyulan geçmiş zaman (rivâyet) içinde meydana geldiğini veya şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan ve *i-* (< *er-*) ek fiilinin yardımıyla kurulan zaman olduğunu belirtir (2003: 28).

Aslan, *ol-* yardımcı fiilli yapıların eylemin başlangıç sınırı, süre ve bitiş sınırından oluşan iç yapısına farklı yönelim noktalarından bakılabilmesi ve farklı görünüş-zaman ilişkilerinin ifade edilebilmesi yönünde işlevler üstlendiğini söyler. Ona göre *ol-* yardımcı fiilli işaretleyiciler *yapacaktı*, *yapmıştı* vb. birleşik çekimli yapılara göre daha az dilbilgisel olmaları nedeniyle ikincil ya da dolaylı işaretleyiciler olarak değerlendirilseler de *ol-* yardımcı fiilli yapıların *i-* fiili ile ifade edilemeyen görünüş-zaman ilişkilerini ifade etme ve gerçek zamanlara paralel, gerçek dışı zamanları anlatabilme yetileri bulunur. *Ol-* yardımcı fiilinin görünüş ve zaman bildirmede üstlendiği bu işlevleri nedeniyle *i-* fiilinin yanı sıra diğer bir ek fiil/cevheri fiil veya dilbilgiselleşmiş bir biçimbirim olduğu da düşünülür (Aslan 2012: 11-12'den Turan 1996: 269; Gülsevin, 1997: 219; Özmen, 2000: 14-18).

Tuva Türkçesinde birleşik zaman yapılarında da dört temel yardımcı fiil yanında *bol-* fiili de görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiili bağımsız bir birim konumundan bağımlı bir birim konumuna gelişerek anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerini geçirir.

2.5.1.1.1.1.1. -GAn *boldu*

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) + *bol-* + -*du* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Şamina ve Ondar birlikte hazırlamış oldukları *Glagolnye analitičeskiye konstruksii s pervim priçastnım komponentom v tuvinskom yazıka* adlı çalışmalarında *fiil + -gan + boldu* yapısının geçmişte gerçekleşmiş bir eylemi anlatan analitik yapı olduğunu ifade ederek bu yapıyla konuşmacının eylemi gözlemlemediği durumlar ya da konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemlerin anlatıldığını belirtirler (2003: 137). Bu görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki *-mıştı* yapısına karşılık gelir. Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak **sınır sonrası** (*postterminal*) bir görünüş yansıtır. Yani, olay sınırı aşıp gerçekleştikten sonra dile getirilir (Johanson, 2016: 18).

(192) *Erteninde ottup kelirimge, xün xöörep kelgen, orukka turumzurap çoraaş, aray erttir **udup kalgan boldum*** (Bag, 143).

‘Sabahında uyandığımda, güneş doğduğunda, yolda durarak, biraz daha uyuyakalmıştım.’

(193) *Kazan’da duymazı Vasiliy kançap ında **çede bergen boldu**. Indıg be deerge, çagaa xavında xol ujuu köngüs öske-dir* (Xöl, 55).

‘Kazan’daki kardeşi Vasiliy oraya nasıl gitmişti? Eğer öyleyse, zarfın üzerindeki el yazısı oldukça farklı.’

(194) *Negr Djon Okay aktsent çok **orustaar apargan boldu*** (UlgXem, 01/02-03, 291).

‘Zenci John Okay aksansız Rusça konuşmaya başlamıştı.’

2.5.1.1.1.2. **-(I)p turar boldu**

Fiil + **-(I)p turar** + *bol-* + *-du* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili **-(I)p turar + boldu** yapısında *-du* basit geçmiş zaman eki olarak birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak

dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimin görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki -yordu yapısına karşılık gelir ve bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak sınırlar arası bir görünüşe sahiptir. Bu görünüş, konuşmacıya başlangıç ile bitiş sınırı arasında gözlemleme olanağı sağlar (Aydemir, 2015a: 47). Bu görünüş-zaman biçiminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir dolayısıyla bu zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır. Taranan metinlerde bu yapının bir örneği tespit edilmiştir.

(195) *Oların üpteer dugayında çamdık kijiler çugaalajıp turar boldu*

(UykXemII, 179).

‘Onları nasıl soyacakları hakkında bazı kişiler konusuyordu.’

2.5.1.1.1.1.3. -(A)r boldu

Fiil + -(A)r (gelecek zaman eki) + bol- + -du (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde bol- fiili -(A)r + boldu yapısında -du I. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki -AcAktI yapısına karşılık gelir ve bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak zamansallık anlamından daha çok öngörüsöl, çıkarımsal bir kiplik ifade eder. Bu yapı konuşmacıya eylemin geçmişte gerçekleşeceğine dair öngörüsöl bir ifade verir (Şamina, Ondar, 2003: 136; Aydemir, 2015a: 58).

(196) *Buyannı Anay-Kara şagda-la aza oranınçe alır boldu* (UykXemI, 29).

‘Buyanı, Anay-Kara çoktan cehenneme alacaktı.’

(197) *Ak-ool çeçekterni Marinaga tutsur boldu* (Şamina, Ondar, 2003: 131).

‘Ak-ool Marina’ya çiçek hediye edecekti.’

2.5.1.1.1.4. -GAn bolgan

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) + *bol-* + -gan (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili -GAn + *bolgan* yapısında II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirim geçmişte konuşmacının ya da bir başkasının görerek tanık olduğu durumları ifade etmeye yarayarak konuşmacının eylemi gerçekleştiren kişi olması durumunda şaşkınlık derecesini ifade etmek için de kullanılır. Ayrıca konuşmacının bizzat tanık olmadığı ancak başka birinden duyduğu durumları anlatırken de bu yapı kullanılır (Şamina, Ondar, 2003: 142-144).

(198) *Inda xaya oyun çurtu kirip kaap çorup turda, ulu çıl ünüp kelgen bolgan*
(UykXemI, 7).

‘O zaman oyun diyarına gidip gelirken ejderha yılı gelmişti.’

(199) *Bodu baza türeñgi ulustuñ oglu bolgaş öglenip alırın bodaaş, aaldardan araga-darı, aş-çem böldünip algaş bir xün kelirge, ınakşaan uruu öske kijide bargan bolgan* (Bag, 6).

‘Kendisi de durumu iyi olmayan insanların oğlu olduğu için evlenmeyi düşünürken obalardan içki, yiyecek bölüşüp aldığı gün geldiğinde sevdiği kız başka kişiye varmıştı/varmışmış.’

2.5.1.1.1.5. -(I)p turar bolgan

Fiil + -(I)p + *turar /çıdar-/olurar* + -gan (II. tip geçmiş zaman eki) + *bol-* + -gan (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili -(I)p *turar /çıdar-/olurar* + *bolgan* yapısında II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde

kullanılarak dilbilgiselleştirilmiştir. Şamina ve Ondar, bu yapıların geçmişte başlayıp geçmişte devam eden ve gözlem anında meydana gelen bir eylemi ya da olayı anlatan analitik yapı olduklarını ifade eder. Konuşmacı tarafından da tanıklanan (doğrudan) eylemleri bildirmesi -GAN II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 100). Taranan metinlerde bu yapının bir örneği tespit edilmiştir.

(200) *Xerik çeyzeñ⁸ bile Dagır xündü ında düürep çorup turar bolgan*
(UykXemI, 12).

‘Memur Xerik ile sayın Dagır orada kalabalık ediyorlardı.’

2.5.1.1.1.1.6. -(A)r bolgan

Fiil + -(A)r (gelecek zaman eki) + bol- + -gan (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde bol- fiili -(A)r + bolgan yapısında -GAN II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleştirilmiştir. Şamina ve Ondar -(A)r + bolgan yapısının konuşmacının sonuca göre yargıladığı veya gözlemlenen eylem sırasında bir sonuç çıkardığı durumları ifade ettiğini belirtirler ve bu yapıyla konuşmacı için yeni veya beklenmedik bir durum anlatılabilir. -(A)r + bolgan yapısı hem doğrudan hem de dolaylı anlatımları ifade edebilir. Doğrudan anlatımları bildirmesi -GAN II. tip geçmiş zaman ekinin bir özelliği olarak görülür (2003: 140).

(201) *Ürgülçü-le: ‘Buyan!’, ‘Men ölürbeen men! Bodunuñ şoruzu! dep algırrar bolgan* (UykXemI, 96).

⁸ Memuriyette rütbeyi gösteren bir unvan.

‘Herzaman: ‘Buyan!’, Ben öldürmedim. Kendisinin suçu! diye bağırırmış.’

(202) *Meeñ oglum avazınga **duzalajıptar bolgan*** (Şamina, Ondar, 2003: 124).

‘Benim oğlum annesine yardım ederdi.’

2.5.1.1.1.7. -GAn bolur

Fiil + -GAn (II. tip geçmiş zaman eki) + *bol-* + *-ur* (geniş-gelecek zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili -GAn + *bolur* yapısında II. tip geçmiş zaman eki olarak birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimle geçmişte sürekli tekrarlanan bir eylem aktarılır (Şamina, Ondar, 2003: 134). Dilbilgiselleşen bu yapı görünüş-zaman işaretleyicisi olarak **sınırlar arası** (*intraterminal*) bir görünüş yansıtır.

(203) *Çügler aňçılar **dıynaar bolur*** (TK, 212).

‘Yalnızca avcılar duyuyordu/duyardı.’

(204) *Ooñ inay dagjılarınıñ işiki idik-xevin arıg dükten **kılğan bolur*** (KL, 60).

‘O zaman madencilerin iç çamaşırları saf yünden yapılıyordu/yapılırdı.’

2.5.1.2. *bol-* Fiilinin Yüklemde Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili yüklemde kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgisel çeşitlenmelere gelişerek dilbilgiselleşir ve bu dilbilgiselleşen yapılar dilde işlek bir şekilde kullanılır. Dolayısıyla *bol-* fiili bu işleviyle yüksek bir metin sıklığına sahip fiillerden biridir. Çalışmada *bol-* fiilinin dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş yüklemde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bolgay*, *boor*, *bolgu deg*, *bolbayn*, *bolbazıkpe* olmak üzere beş farklı yapı tespit edilmiştir.

2.5.1.2.1. *bolgay*

bol- + *-gay* (istek kipi eki)

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili üzerine *-gay* istek kipi ekinin gelmesiyle kalıplaşan *bolgay* sözcüğü ‘herşeyden önce, acaba, aslında’ anlamlarında cümleye onay anlamı katan bir kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

(205) *Een maldıg, een çurttuğ kiji **bolgay** men* (TuvDesII, 96).

‘Sahipsiz mallı, sahipsiz yurtlu kişiyim aslında ben.’

(206) *Çaŋgıs iyeden çara töreen, attıñ adır kulaa deg, beniñ iyi emii deg alışkılar-la **bolgay** bis* (TuvDes, 352).

‘Aynı anadan doğmuş atın iki ayrı kulağı gibi, dişi atın memesi gibi kardeşleriz aslında.’

Tenişev de *bolgay* sözcüğünü parçacık olarak ele alır. Örneğin; *sen onu bilir-le bolgay sen* ‘onu bilirsin sen değil mi’ (TuvRuSl, 110). Tatarintsev ise *bolgay* sözcüğünün *bol-* yardımcı fiili üzerinde *-Gay* istek kipinin eklenmesiyle kalıplaşarak parçacık hâline dönüştüğünü ve bu parçacığa diğer Türk lehçelerinde rastlanmadığını belirtir (EtSlTuv I, 242).

Eski Türkçede *bolgay* sözcüğü ‘var mı, olacak mı?’ anlamında soru ifadesi olarak kullanılmaktadır. Örneğin; *nā tusu bolgay?* ‘ne faydası olacak’ (Gabain, 2007: 106).

Erdal da gelecek zaman çekimli *bolgay* sözcüğünün cümlelerde kip parçacığı olarak kullanıldığını *bolgay* parçacığının emir cümlelerinde kullanılan *yeg bolgay ärti* daha iyi olacaktı’ yapısından kısalarak kullandığını ifade eder (2004: 523).

Korkmaz, *bol-* fiilinin gelecek zaman kip eki ile oluşturulan *bolgay* şeklinin *Kısasü’l-Enbiya*, *Nehcü’l-Feradis*, *Anonim Tefsir* gibi eserlerde, kendi anlamından

başka çok defa ‘mümkündür ki, belki, ihtimal ki’ anlamlarında kullanıldığını ve bu *bolğay* yapısında iktidar ve imkândan ziyade şüphe ve ihtimale dayanan bir imkân nüansının hâkim olduğunu, *bolğay*’ın kendisinden önce bağlandığı bir zarf-fiilin de bulunmadığını bildirir (1959a: 123).

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *bolğay* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘her şeyden önce, acaba, aslında’ gibi anlamlarda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *bolğay* yapısında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-gay* (istek kipi eki) > *bolğay* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.2.2. *boor*

bol- + *-ur* (geniş zaman eki)

Tuva Türkçesinde *boor* yapısı kiplik parçacığı olarak ele alınır ve *boor* (*bolur* > *boor*) yapısının cümlede ifadenin güvenilirliğine yönelik tutumu ifade ettiğini belirtilir: *boor* ‘muhtemelen, belki’; *olar kelir boor* ‘muhtemelen gelecekler’, *kaynaar-daa barbas boor* ‘muhtemelen hiçbir yere gitmeyeceğim’ (İsxakov, Pal’mbax 1961: 432; Monguş, 2009: 176).

Tenişev de *boor* ve *boor oŋ* sözcüklerinin ‘muhtemelen, büyük ihtimalle’ anlamlarında kullanıldığını belirtir. Örneğin, *olar kelir boor oŋ* ‘onlar muhtemelen gelecekler’ (TuvRuSl, 112).

Bayır-ool, *boor oŋ* yapısının *boor* parçacığı ve *oŋ* pekiştirme parçacığının birleşmesiyle oluştuğunu belirtir (2009a: 4). *Boor oŋ*, *boor aa*, *boor iyin*, *boor iyin oŋ*, *çadavas boor*, *boor çüve* ‘muhtemelen’ parçacıkları varsayımsal bir anlam ifade ederler. Bu yapılar analitik parçacık şeklinde oluşmuştur ve *aa*, *oŋ*, *iyin* basit parçacıklar olup *boor* parçacığıyla birleştiklerinde kendi anlamsal değerlerini de korurlar. Örneğin; pekiştirme parçacığı *oŋ* konuşmacının ifadesine güven katarken *iyin* parçacığı ise varsayıma olumlu bir bakış açısı katar. Bu parçacıklardan, ana kiplik anlamı *boor* parçacığı tarafından ifade edilmeyen karmaşık parçacıklar vardır. Bunlara örnek olarak *çadavas boor* parçacığı gösterilebilir. *Çadavas boor* parçacığının yapısında, bir *boor* bileşeni olmasına rağmen, temel anlam *çadavas* ‘büyük olasılıkla’ parçacığı tarafından ifade edilir. *Çadavas boor* yapısında kullanılan *boor* nötr anlam ifade eder (2009a: 12-13).

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *-ur* geniş zaman eki alarak kalıplaşarak ‘muhtemelen, belki’ anlamlarında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Soru cümlelerinde ise ‘acaba’ anlamını verir.

(207) *Ergi mool bijikti bijip-le çoruur boor* (Bag, 20).

‘Eski Moğol yazısını hep yazıyordur muhtemelen.’

(208) *Dirig kijini ajıg-şüjüg şügley bergende, kançap körüp olurar boor?*

(UykXemI, 26).

‘Hayattaki insanı keder sarınca, nasıl görüyor acaba?’

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *boor* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘herşeyden önce, acaba, aslında’ gibi anlamlarda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. Ayrıca *bol-* fiili *-ur* geniş zaman eki alarak *bolur* > *boor* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde değişim yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *boor* yapısında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşme gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-ur* (geniş zaman eki) > *bolur* > *boor* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.2.3. *bolgu deg*

bol- + *-gu deg* (gelecek zaman sıfat-fiil eki)

Tuva Türkçesinde konuşmada düzenli olarak kullanılan *bolgu deg* ‘mümkün, olabilir’ kiplik işaretleyicisi olarak varsayım parçacığı olarak kullanılır. Bu yapı cümlede eylemin gerçekleşmesinin potansiyel olarak mümkün olarak değerlendirilmesini ifade eder (Oorjak, 2018: 204).

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *-gu deg* (gelecek zaman sıfat-fiil eki) ile kalıplaşarak varsayım kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki “olabilir, mümkün, muhtemelen” zarflarına karşılık gelir.

(209) *Moon algaş köörge çalu nazın öyünde Barikaan tiva çonnun burungu töögüzün ujuk-bijiktig akızından bilgen **bolgu deg*** (UlgXem 95/2, 95).

‘Bundan dolayı, Barikaan gençliğinde Tuvalıların eski tarihini, okur-yazar olan erkek kardeşinden öğrenmiş olabilir.’

(210) *Traktor бүдүн xevirlig iyin. Çügge sug patrubogu çarılğan ıškaş-tır. Öske çerleri ajırbaan **bolgu deg*** (AD, 125).

‘Traktör sağlam görünüyor. Sadece su musluğu patlamış gibi görünüyor’
Diğer yerleri hasarsız muhtemelen.’

(211) *Erge-çarıgga deeş demisel boop turar **bolgu deg*** (MKL, 47).

‘Bir güç mücadelesi yaşanıyor muhtemelen.’

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *bolgu deg* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘olabilir, mümkün, muhtemel’ gibi anlamlarda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde

gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *bolgu deg* yapısında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-gu deg* (gelecek zaman sıfat-fiil eki) > *bolgu deg* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.2.4. *bolbayn*

bol- + *-bayn* (olumsuz zarf fiil eki)

Tuva Türkçesinde *bolbayn* yapısı konuşmacının birçok insan için ortak olan bilgi ve deneyime dayanarak bazı durum veya eylemlerin doğruluğunu (güvenilirliğini) onayladığını ifade eder (Bayır-ool, 2009a: 72).

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *-bayn* (olumsuz zarf fiil eki) olarak kalıplaşmış ve *bolbayn* ‘elbette, öyle değil mi, tabii ki’ anlamında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapı sıklıkla pekiştirici işlevde *aan* ve *kançaar* sözcükleriyle birlikte kullanılır ve Türkiye Türkçesindeki *olmaz mı, neden olmasın, elbette olur* gibi yapılara karşılık gelir.

(212) *Dayın üyezinde oon öske çıldagaannar baza turgulaan bolbayn*
(UykXem I, 254).

‘Savaş zamanında başka sebepler de vardı elbette.’

(213) *Alban bijii alban yozugaar **bolbayn aan** (UyXemII, 328).*

‘Resmî yazı resmiyete göre elbette ki.’

(214) *Niiti çurttalga bajıñınga çaş urug aparıp azıraarı baza bir narın aytırığ turgan **bolbayn kançaar** (İ, 12).*

‘Yurtta küçük bir çocuk yetiştirmek de zor konulardan biriydi elbette ki.’

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *bolbayn* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘olabilir, mümkün, muhtemel’ gibi anlamlarda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *bolbayn* yapısında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-bayn* (olumsuz zarf-fiil eki) > *bolbayn* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi birimine konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.2.5. *bolbas iyik be/ bolbas iyikpe/ bolbazık be/ bolbazıkpe/bolbazıkpa*

Tuva Türkçesinde *bolbas iyik be* parçacığı farklı zaman derecelerinde *bolbas iyikpe, bolbazık be, bolbazıkpe, bolbazıkpa* varyantlarıyla yüklemde yoğunlaştırıcı bir anlam ifade eder (TSTY: 276; Bayır-ool, 2009a: 84; Monguş, 2019: 146). Yüklem görevindeki *-gan* ve *-ar* ile çekimlenen fiiller ile birlikte *bolbazıkpe* ve varyantları konuşmada gerçekleşen eylemler hakkında doğru bilgi ile desteklenen güvenilirlik anlamını ifade eder (Oorjak, 2018: 131).

Cümlede yüklemde *bolbazıkpe* parçacığının şimdiki-gelecek zaman ekli fiille kullanımı bir eylemin gerekliliği hakkında bir uyarı nüansı ve konuşmacının sitemiyle birlikte bir eyleme teşvik ifade edebilir.

(215) *Men am ögnüñ biçe eyezi apargan **bolbazık men be!*** (UŞ, 106)

‘Ben şimdi evin küçük sahibi olmadım mi!’

(216) *Çüvezi aarurga, doraan çugaalaar **bolbas iyikpe*** (Oorjak, 2018: 131).

‘Bir yer ağrıdığında hemen söylemek lazım (az önce yaptığınız gibi sessiz kalmamalısınız).’

(217) *Targıtay noyan deerzi ooñ ara-albatızın, çüve arttırıbayn onçalap algaş bargan **bolbazıkpe*** (Oorjak, 2018: 131).

‘Targıtay adında bir noyan onun tebaasını alıp götürdü ve hiçbir şey bırakmadan yağmaladı (bunu kesin olarak biliyorum).’

(218) *Demgi meeñ döñgüp kaan çüvem baza bagay moldurgajık buga çordu. Çüü-daa çüve ujurlug **bolbazıkpe**, oglum* (AY, 165).

‘Demin benim zorlukla yaparak bıraktığım şey de zavallı küçük boğacıktı. Herşeyin bir gereği var yani, oğlum.’

Tuva Türkçesinde *bol-* ve *er-* fiilleri *bolbazıkpe* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bolbazıkpe* yapısındaki *bol-* ve *er-* sözcükleri ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken *bolbazıkpe* / *bolbazıkpa* / *bolbazık be* / *bolbas iyikpe* yapılarına gelişerek dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumlarına genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde hem birleştirme hem de kaynaşma içeren kiplik işaretleyicisi işlevlerinde dilbilgiselleşen *bolbazıkpe* yapısı *bolbas* + *iyikpe* yapılarından meydana gelir. *Bolbazıkpe* / *bolbazıkpa* / *bolbazık be*/*bolbas iyikpe* varyantlarında ses kayıpları yaşanarak erozyon süreci geçirilmiştir. Tuva Türkçesinde *er-* fiili dilbilgiselleştiği yapılarda daralır (*er-* > *ir-*) (Tenişev, 1988: 365). Tuva Türkçesinde hem birleştirme hem de kaynaşma içeren kiplik işaretleyicisi işlevlerinde *bolbazıkpe* yapısındaki *er-* fiili *er-* + *-yük* > *iyik* + *be* > *iyikpe* şeklinde kademeli bir değişim göstererek erozyon sürecini de geçirmiştir. Nadiren de olsa kaynaşma içermeyen *bolbas iyik be* biçimi de görülür.

Tuva Türkçesinde *bol-* ve *er-* fiillerinin kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmelerinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tuv. *bol-* (*fiil*) > *bol-* + *bas* + ETü. *er-* (*fiil*) > *er-* + *-yük* > Tuv. *bolbas* + *iyik* + *be* (soru edatı) > *bolbas iyik be* > *bolbas iyikpe* > *bolbazıkpe* > *bolbazıkpa* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bol-* ve *er-* fiillerinin gelişim süreçleri sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik

işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük oldukları fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştikleri dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* ve *er-* fiillerinin özerklik seviyeleri kaybolmuş dilbilgisellik dereceleri artmıştır.

2.5.1.3. *bol-* Fiilinin Kopulalaşması

Dillerdeki varoluş kavramına yakın olan ve bir süreklilik taşıyan ‘olmak, var olmak, bulunmak’ anlamlı fiiller ana yardımcı fiil işlevi üstlenmişlerdir. Oluş bildiren ana yardımcı fiilin önündeki her şey; varlık, fiil, söz, söz öbeği ve cümle de aynı değerdedir çünkü var oluş varlık için de eylem için de söz konusudur. Ana yardımcı fiille elde edilen yapıların hepsi sonuçta bildirme ifade ederler ve bildirme kavramı bir varlık kadar bir olay için de geçerlidir (Karaağaç, 2012: 389).

Clauson, *bol-* fiilinin erken dönemlerden itibaren temel özelliğini ve anlamını kaybetmeye başlayıp ‘hâline gelmek’ (*to become*) anlamının ‘olmak’ (*to be*) anlamına doğru evrilerek *er-* fiilinin kullanım alanına doğru kaymaya başladığını ve *er-* fiiliyle kurulan zamanların yerini *bol-* fiilinin aldığını belirtir (EDPT, 331).

Gabain, *bol-* fiilini *er-* ve *tur-* fiilleri ile aynı kategoride ele alarak ‘imək’ anlamında da kullanılabileceğini ifade eder. Ayrıca ona göre birleşik zamanlar tercihen *er-* fiili ile kurulur; *bol-* fiili genellikle ‘olmak’ anlamına geldiği zaman kullanılır; *tur-* fiili ise bildirme görevinde çok az kullanılır (2007: 88). Ayrıca fiil birleşimlerini incelediği çalışmasında “esas manayı taşıyan bir fiil ile bir yardımcı fiilden meydana gelenler” alt başlığında *er-* ve *bol-* fiillerinin kullanım farkına da değinerek ‘yazar idim’ ve ‘yazar oldum’ cümlelerinde *i-* fiilinin yerine *ol-* fiilinin kullanılmasının anlam farkı yarattığını belirtir. Cümlede *i-* yerine kullanılan *ol-* fiili bir kılınış, bir başlangıç ifade etmektedir. Örneğin; *Az yer oldu* ‘Az yemeye başladı’ gibi (1953b: 17-18).

Ercilasun, *Kutadgu Bilig*'de bildirme için *bol-* yardımcı fiilinin kullanıldığını belirtir. Örneğin; *ağırlığı boldı bilig, ög ukuğ.* 'onun değeri bilgi, akıl ve anlayıştır.'; *üçünçi tetig uz bitigçi bolur* 'üçüncüsü zeki ve mahir kâtiptir.' *Kutadgu Bilig*'de en yaygın kullanılışın *turur* ve *ol* ile yapıldığını *erür, bolur* ve *boldı* yapılarının daha az kullanıldığına işaret eder (1984: 49-50). Ayrıca birleşik fiilin cümle içinde olsun ya da olmasın yeni bir kavramı karşılayan sözcük grubu olduğunu, bildirmenin ise birleşik fiil yapıyla değil cümle kuruluşuyla ilgili bir konu olduğunu, bu bakımdan isimlerle birleşik fiil yapmada kullanılan *bol-* fiilinin durumuna dikkat etmek gerektiğini belirtir ve *bol-* fiilinin cümle ile ilgili olarak bildirme görevi görüyor ve cümle dışında bağımsız bir birlik meydana getirmiyorsa birleşik fiil içinde ele alınamayacağına değinir (1984: 50).

Erdal, *bol-* 'olmak' fiilinin bir tür kopula olduğunu ve öznenin atıfta bulunulan olay sırasında veya bununla ilgili bir değişikliğe veya dönüşüme uğradığını ima ettiğini söyler. Örneğin; *kagan bol-* 'kağan olmak' *kul bol-* 'kul olmak', *yok bol-* 'yok olmak' gibi. Aynı zamanda *er-* ve *bol-* fiilleri ile *kal-*, *tur-*, *yort-*, *bar-* gibi diğer yardımcı fiiller arasındaki farkın şu şekilde olduğunu belirtir: *er-* ve *bol-* fiilleri tek başlarına yardımcı fiil olarak kullanılabilmelerine rağmen diğer fiiller ancak başka fiiller ile birleştiklerinde yardımcı fiil olarak kullanılabilmektedir. Ayrıca, diğer fiillerin yardımcı fiil olarak ifade ettikleri anlamlar ile asıl fiil olarak ifade ettikleri anlamlar arasında büyük farklar vardır ancak bu durum *er-* ve *bol-* fiilleri için geçerli değildir. Diğer yardımcı fiiller zarf- fiillerle birleşirken *bol-* fiili sıfat fiillerle ve isim fiillerle birlikte kullanılır (2004: 322).

Yuldaşev, Türk lehçelerinde *er-* fiilinin birleşik yüklem olarak kullanılmasının analitik biçimlerinin oluşumu ve gelişiminde etkili olduğunu, Türk dilinin en eski yazılı anıtlarında *er-* fiili kadar güçlü bir rakibi olan ve bazen aralarındaki anlamsal ayrımı kavramanın zor olduğu *bol-* fiilinin de bileşik yüklem türü olarak kullanılmasının Türk

dilinin gelişiminden kaynaklandığını belirtir. Gabain'in de belirttiği gibi *er-* 'olmak', 'ait olmak' ve *bol-* 'olmak', 'yaklaşmak', 'ait olmak' anlamına gelmektedir. *Bol-* fiili *er-* fiili gibi yüklem ile bağlantılı hem isim türünden sözcüklerle hem de fiil olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır (1965: 125).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil ekli biçimi olan *boop* < *bolup* biçiminin isimleri yüklem yaparken özellikle de geçmiş zaman şekillerinde kullanıldığını belirtir. Örneğin; *açam suraglig aŋçı boop çoraan* 'babam ünlü bir avcıydı' (1961: 411).

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili isim cümlelerinde özneyi yüklemi bağlayan bir işlevde kullanılarak kopulalaşmıştır.

(219) *Ergi-darganıŋ aytışkıını-la indıg boldu* (Bag, 115).

'Eski başkanın talimatı da öyleydi.'

(220) *Kırgan te çeşemeyniŋ-daa baksıraza, şınaaje kirbes bolgaş dagnıŋ bediin tever, çurtun kagbas aŋ bolur* (TÇBU, 15).

'Yaşlı yaban keçisi ne kadar da kötüleşse, çukur kuruluk alana gelmediği için dağın en tepesinde yaşar, memleketini bırakmayan hayvandır.'

(221) *İyide, eleedi uruglar, ol bolsa üştän on beş xar çedir nazın üyesi bolur* (TÇBU, 10).

'İkincisi, çocukluk: Üçten on beş yaşa kadar olan yaşamdaki zamandır.'

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili kopula işlevinde 'olmak' temel somut anlamından uzaklaşarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Ana fiil işlevinde bağımsız bir fiil olarak sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan kopula işlevine genişlemiş, bu

genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. *Bol-* fiilinin yardımcı fiil işlevinde kategorisizleşmesi kopulalaşmasına olanak sağlamıştır.

Tuva Türkçesinde kopula işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. *Bol-* fiili bu işleviyle fiil kopula yapısını örneklendirmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kopula konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.4. *bol-* Fiilinin Zarflaşması

2.5.1.4.1. *-gan/-ar bolza*

Tuva Türkçesinde şart kipi sadece şartı değil ana cümlemin yüklemiyle ifade edilen eylemin gerçekleşme zamanını da belirtir. Şart kipinin basit şekli olan şimdiki zaman, konuşulan zamandan sonraki gelecek zamanı ifade eder. Sadece gelecek ve geçmiş zamanı belirtmek için şart kipinin birleşik şekilleri kullanılır:

- a) Gelecek zaman için *-(A)r* ekli gelecek zaman sıfat fiili + *bol-* + şart eki
- b) Geçmiş zaman için *-GAn* ekli geçmiş zaman eki + *bol-* + şart eki

Ajar bolza ‘eğer geçerse’, *aşkan bolza* ‘eğer geçtiyse’, *kılır bolza* ‘eğer yaparsa’, *kılğan bolza* ‘eğer yaptıysa’ (İsxakov, Pal’mbax, 2019: 368-369).

Yuldaşev *-GAn bolsa-* yapısının, Türkiye, Azerbaycan, Gagauz, Saha ve Tuva Türkçeleri olmak üzere sadece birkaç Türk lehçesinde kullanıldığına değinir. O, birçok gramerciye göre bu yapının *-sa* ekli biçim ile aynı anlamı ifade ettiğini ve sadece

geçmiş zamanı aktardığını bildirir ve -GAn bolsa- yapısını şart kipinin geçmiş zamanı olarak kabul eder (1965: 237-238).

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *-(A)r bolza* ve *-GAn bolza* yapılarının yer aldığı birleşik cümlelerde yan cümle konumunda zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(222) *Er kiji bajıŋga **turgan bolza**, ujurlug bolgay ertik-dep Buyan xıylangan*
(UykXemI, 14).

‘Adam evinde kalsaydı sebebi olurdu- diye Buyan homurdandı.’

(223) *Köör siler, am dörten tos xonuunda Buyan **kelbes bolza**, kara şoruzu*
(UykXemI, 30).

‘Göreceksiniz, şimdi kırk dokuzuncu gününde Buyan gelmezse görecek gününü.’

(224) *Dazıl **tırtar bolza**, dag şimçeer (teve)* (TUT, 82).

‘Kökü çekilirse dağ hareket eder (tepe).’

(225) *Xoynu kurugag çerge **kadarar polza**⁹, xoy aarbas* (KO, 15).

‘Koyun kuru yerde güdülürse koyun hastalanmaz.’

(226) *Nekti caŋgıs sigen taraa savaŋ-pile **azıraar polza**, südü xireliq poor*
(KO, 16).

‘İneği yalnız ot buğday saman ile beslersen sütü yetersiz olur.’

Tuva Türkçesinde *bol* fiili *-(A)r bolza* ve *-GAn bolza* yapılarında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış yan cümleyi

⁹ Tuva Türkçesinde yayımlanmış Latin harfli eserlerde Standart Tuva Türkçesindeki /b/ sesi /p/ olarak gösterilmiştir.

temel cümleye koşulla bağlama anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiillereşek zarf konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde zarf işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan zarf birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf-fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.4.2. *bolgançok*

Tenişev, Tuva Türkçesinde *bolgançok* sözcüğünün ‘sık sık, genellikle’ anlamlarına geldiğini belirtir (1968: 110).

Tuva Türkçesinde *bolgançok* sözcüğü *bol-* ‘olmak’ + *-gan* ‘geçmiş zaman sıfat-fiil eki’ + *çok* ‘yok’ sözcüğünün birleşmesiyle kalıplaşmış ve dilbilgisel bir görev üstlenerek ‘genellikle, sık sık’ anlamlarında zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Bolgançok* zarfının *-la* pekiştirme edatıyla da kullanıldığı görülür.

(227) *Oon dugayın radioga **bolgançok-la** çugaalay beer turgan* (Duñ, 324).

‘Onun hakkında radyoda sık sık konuşulurdu.’

(228) *Kijilerge ças düjüp kelgenin **bolgançok** sagındırıp turar* (Darjay, 186).

‘İnsanlara genellikle baharın gelişini hatırlatır.’

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *bolgançok* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘sık

sık, genellikle' gibi anlamlarda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan zarf konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *bolgançok* yapısında zarflaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-gan* (geçmiş zaman sıfat-fiil eki) + *çok* 'yok' > *bolgançok* (zarf)

Tuva Türkçesinde zarf işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan zarf birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.5. *bol-* Fiilinin Bağlaçlaşması

Musayev, varoluş fiilleri de dâhil olmak üzere en yüksek kullanım sıklığına sahip olan fiiller temelinde bir dizi bağlaç olduğunu ve bu bağlaçların her bir Türk lehçesinde bağımsız olarak ortaya çıktığını belirtir. Bu bağlaçlaşan fiillerden birinin de *bol-* 'olmak' fiili olduğunu ve şart eki çekimli ya da sıfat-fiil ekli biçiminin bağlaç olarak kullanıldığını belirtir (Tenişev, 1988: 515).

2.5.1.5.1.1. *bolgaş*

bol- + *-gaş* (geçmiş zaman zarf-fiil eki)

Tuva Türkçesinde *bolgaş* sözcüğü *bol-* fiilinin *-gaş* zarf-fiil eki alarak ‘ve’ anlamında bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Örneğin; *düün bolgaş böğün* ‘gece ve bugün’, *xün çırıdar bolgaş çırıdar* ‘güneş aydınlatır ve ısıtır’ (Tenişev, 1968: 110; Sat, Salzıımaa, 1980: 236; Şçerbak, 1987: 114; Serebrennikov, Gadjieva, 2011: 212).

Tatarintsev, Tuva Türkçesinde *bolgaş* sözcüğünün bağlaç olarak ‘ve, bu nedenle, çünkü’ anlamlarına geldiğini ve *bol-* fiili üzerine *-gaş* geçmiş zaman zarf-fiil eki gelerek kalıplaşmasıyla oluştuğunu belirtir. Bu kalıplaşmanın muhtemelen Moğolcanın etkisiyle gerçekleştiğini ve Moğol dillerinde *bol-* fiilinin zarf-fiil almış biçimlerinin bağlaç görevinde olduğunu ifade ederek Kalmukça *boln*, *bolad*, Monguorca *bolood* yapılarının ‘ve’ anlamına geldiğine değinir (EtSITuv I, 242-243).

Musayev, Tuva Türkçesinde *bolgaş* bağlacının ‘ve’ anlamında kullanıldığını, Uygur Türkçesindeki *bolgaç* bağlacının ise “neden bağlacı” olarak ‘eğer’ anlamında kullanıldığını belirtir (Tenişev, 1988: 515).

Tuva Türkçesinde *bolgaş* yapısı *bol-* fiili üzerine *-gaş* zarf-fiil ekinin gelmesiyle bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapı cümlede bir sözcük grubuna ait unsurları bağlamada ya da birleşik cümlelerde cümleleri bağlamada kullanılan birleştirici bir bağlaç olarak kullanılır (İsxakov ve Pal’mbax, 1961: 450). *Bolgaş* yapısı Johanson’a göre sıralama **sıralama bağlayıcısı** (*konjunktoren*) olarak nitelendirilir (1993: 213).

(229) *Xöndergey, Tiva çurtunun baza bir çaraş bolgaş uzun xeminiñ adı*
(TÇBU, 4).

‘Xöndergey, Tuva yurdunun da güzel ve uzun bir nehrinin adı.’

(230) *Burungu Tivalarga ujur deerge biçii çaştarnı xenziinden tura on üş*
xarga çedir azıraarınıñ dorukturarınıñ bolgaş kijizideriniñ ög-bülege
xamaarışkan xooyluzu bolur (TÇBU, 6).

‘Eski Tuvalarda gelenek küçük çocukların on üç yaşına kadar beslenip büyümesi ve kişilik kazanmasında aileyle ilgili kuralları olur.’

- (231) *Kijiniñ kiji boluru bir xarlundan egeleer **bolgaş** on üş xarlunga çedir azı nazınnıñ bir ergildezinge çedir ada-iyeziniñ çanınga ürgülçülep kelir* (TÇBU,7).

‘İnsanın insan olması bir yaşından itibaren başlar ve on üç yaşına kadar ya da ömrünün bir bölüme kadar anne babasının yanında devam eder.’

- (232) *Ooñ-bile kadı Tandı-Tıvazında **ergi bolgaş çaa orus çurttakçılarnıñ** arazında demisel çideen* (UykXemI, 36).

‘Onunla beraber Tannu-Tuva’da eski ve yeni yaşayan Ruslar arasında kavga büyüdü.’

- (233) *Tıva düjümettiñ çugaazı **kıska bolgaş çedingir bolgan*** (UykXemI, 40).

‘Tıvalı memurun konuşması kısa ve yeterli oldu.’

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *bolgaş* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda “ve” anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *bolgaş* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-gaş* > *bolgaş* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.5.1.5.1.2. *bolza*

bol- + *-za* (şart eki)

Tuva Türkçesi sözlüklerinde *bolza* sözcüğü 1. *bol-* şart kipli biçimi: *xural bolza* ‘eğer bir toplantı varsa’. 2. Bir dilek, bir şey için istek ifade eden olur parçacığı: *çagaan bolza* ‘yağmur yağsaydı’. 3. Bağlaç: 1) şartlı bir sıfat cümlesini ana cümleye bağlayan bir bağlaç, ‘eğer’, ‘eğer....sonra...’: *bir eves silerge ajılçinnar xerek bolza, anıyak erler-daa bar* ‘İşçiye ihtiyacınız var ise genç adamlarımız var’; 2) bağlaç ‘ise’; *men bolza* ‘ben ise’ şeklinde geçer (TuvRuSl, 110; TSTY I, 287).

Katanov, Tuva Türkçesinde *pol-* ‘olmak’ fiilinin şart biçimi olan *polza* yapısının ‘ama, ise’ anlamlarında karşılaştırma bildirdiğini belirtir. Örneğin; *xām aga-tur talay polza akpas-tur* ‘nehir akar, deniz ise akmaz.’ (1903: 855).

(234) *Amgı sumular bolza Arat Çazaktıñ üyeyinde turgan sumulardan ılgaldıg bolur* (Bag, 10).

‘Şimdiki köyler ise Arat Çazak’ın zamanında olan köylerden farklıdır.’

(235) *Bir eves setkilin kılın xomudadıptar bolza, ol öjeergek-daa* (AD, 30).

‘Eğer gönlünü çok üzerse (o tam ters tepebilir) intikam olarak ortaya çıkar.’

(236) *Ol bolza 1915 çıldıñ yanvar 1-de üngen dugaar bolgan* (UykXemI, 32).

‘O ise 1 Ocak 1915’te çıkan sayıydı.’

(237) *Inçaar bolza, kulugurnuñ moynunga açam suglarnıñ çazap turar üttüg ıyajın kediripter men* (UykXemI, 285).

‘Öyleyse, dolandırıcının boynuna babam su saçarken delikli ağacı giydiriveririm.’

(238) *Inçanmas bolza, taraa tarıp körbeen a’ttar orta kılaştaspa* (UykXemI, 73).

‘Öyle olmazsa, tarla sürmeyen atlar doğru düzgün yürümezler.’

Bayır-ool ve Şirobokova, *bolza* bağlacının *bol-* fiili üzerine şart ekinin gelmesiyle oluştuğunu ve Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmenin özel bir örneği olarak görüldüğünü belirtir. Şçerbak’ın *bolsa* sözcüğünün Türk lehçelerinde aynı zamanda vurgulayıcı bir işlevde kullanıldığını belirttiğine değinirler. Aynı zamanda *bolza* bağlacının cümlede en fazla özne ile daha az sıklıkla da cümlenin diğer öğeleriyle birlikte kullanıldığını ifade ederler (2017: 224-225).

Tenişev Karakalpak, Uygur ve Türkmen Türkçelerindeki *bolsa* bağlacının “koşul bildiren bağlaç” olarak kullanıldığını, Kırgız Türkçesindeki *bolbas* ‘eğer’, Kazak Türkçesindeki *bolmasa* bağlacının ise ‘değilse’ anlamında kullanıldığını belirtir (1988: 515).

Gündoğdu Koçoğlu, Tuva Türkçesinde *bolza-daa* bağlacını “zıtlık bildiren cümle başı bağlaçları” başlığı altında ele alır ve ‘yine de’ anlamında kullanıldığını belirtir. Örneğin; *Bolza-daa bistiñ Çaa-Höl kojuun deviskeeringe oytulaaş kejeelep turgan boldur iyin*. ‘Yine de bizim Çaa-Höl kojuunu alanında *oytulaaş* kuvvetlenmişti.’ (2018: 318). Tenişev, *bolzajok* < *bol-* + *-za* (şart eki) + *çok* ‘yok’ sözcüğünün *bolza-daa* bağlacıyla aynı anlamda kullanıldığını bildirmiştir (1968: 110) ancak taranan metinlerde örneği tespit edilememiştir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *bolza* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda “ise” anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *bolza* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-za* (şart kipi eki) > *bolza* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

Tuva Türkçesinde *bolza* bağlacı diğer söz gruplarıyla birleşerek *çok bolza*, *bir bolza*, *azı bolza*, *ındıg-daa bolza* şeklinde bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapılarda da dilbilgiselleşmeleri süreçleri *bolza* bağlacında olduğu gibi gelişmiş olduğu için tekrar değerlendirilmeyecektir.

2.5.1.5.1.2.1. çok bolza

çok ‘yok’ + *bol-* + *-za* (şart eki)

Tuva Türkçesinde *çok bolza* yapısı *çok* ve *bolza* sözcüklerinin birleşmesiyle bağlaçlaşarak ‘veya, ya ...ya da...’ anlamında kullanılarak dilbilgiselleşmiştir (İsxakov, Pal’mbax, 2019: 412; Sat, Salzıñmaa, 1980: 237).

(239) *Bögün hoylarnı Anayban çok bolza Çaymaa kadarar*
(İsxakov, Pal’mbax, 2019: 412).

‘Bugün koyunları Anayban veya Çaymaa otlatacak.’

(240) *Kejeeliktey çok bolza ça’s çaar boor, çok bolza xat xadıur boor*
(Sat, Salzıñmaa, 1980: 237).

‘Akşama doğru ya yağmur yağabilir ya da rüzgâr esebilir.’

2.5.1.5.1.2.2. *bir bolza*

bir ‘bir’ + *bol-* + *-za* (şart eki)

Tuva Türkçesinde *bir bolza* yapısı *bir* ve *bolza* sözcüklerinin birleşmesiyle bağlaçlaşarak ‘veya, ya ...ya da...’ anlamında kullanılarak dilbilgiselleşmiştir (Sat, Salzıñmaa, 1980: 237).

(241) *Buyan küziün ögge orta olurar eves, bir bolza balıktap bir bolza torlaa*
duzaktap xalıp çor tynaan (UykXemII,80).

‘Buyan sonbaharda evde hiç oturmaz, ya balık avlamak ya da keklik yakalamak için koşturuyordur herhâlde.’

(242) *Bir bolza men baar men bir bolza sen baar sen* (TuvRuSl, 104)

‘Ya ben giderim ya da sen gidersin.’

2.5.1.5.1.2.3. *azı bolza*

azı ‘ya da, veya’ + *bol-* + *-za* (şart eki)

Clauson *azu* sözcüğünün ‘ya da, veya’ anlamına geldiğine, Tuva Türkçesinde *azi* olarak korunduğuna değinir (EDPT, 280).

Gündoğdu Koçoğlu, *azi bolza* bağlacının denkleştirme bağlaçları olarak ele alır ve veya anlamında kullanıldığını belirtir (2018: 316). Tuva Türkçesindeki *azi bolza* yapısında *bolza* sözcüğünün pekiştirici bir işlevde kullanıldığı dikkati çeker.

(243) *Bo sösterni internette terminner saytıızından körbuşaan, **azi bolza** Orus vikipediyadan utka-dazılın şinçilevişaan oçuldurar bolza eki.*

‘Bu sözler internette terimler sitesine bakarak veya Rus vikipedyasından anlamını ve kökünü araştırarak tercüme edilirse iyi olur.’¹⁰

(244) *...buga ıškaş küştüg bolzuñza, dömey-le seeñ kamgaanır mıyıstarıñ çok, **azi bolza** bodunnuñ töreldeiriñni, törel salgalıñni bilbes bolzuñza – sen dayanıptar çölengiijn, küjün çok kiji-dir sen* (Koçoğlu, 2018: 316).

‘...boğa gibi güçlü olsan da korunacak boynuzların yoktur veyahut da kendi soyunu, nesillerini bilmiyorsan senin dayanacak dayanağın, gücün yok demektir.’

2.5.1.5.1.2.4. *ındıg-daa bolza / ındıg bolza-daa*

ındıg ‘böyle’ + *-daa* (pekiştirme edatı) + *bol-* + *-za* (şart eki)

Ölmez, sözlüğünde madde başı olarak *ındıg bolza-daa* şeklinde verdiği bağlacın ‘bununla birlikte, her ne kadar, öyle ise de, fakat’ anlamlarında kullanıldığını belirtir (2007: 179). Gündoğdu Koçoğlu da *ındıg-daa bolza* bağlacını karşıtlık bağlaçları olarak ele alır ve ‘ancak, buna rağmen’ anlamında kullanıldığını belirtir (2018: 316).

¹⁰ <https://www.tuva.asia/news/tuva/5826-tyva-vikipediya.html>. (Erişim Tarihi 09.10.2022)

(245) *Indıg bolza-daa ında xölzeer çüve baza çok* (UykXemII, 147).

‘Ancak orada övünecek bir durum da yoktur.’

(246) *Indıg bolza-daa öske eş-öörge ovaarımça bolur ıyna* (AD, 37).

‘Buna rağmen diğer arkadaşlara karşı dikkatli olur heralde.’

(247) *Biçii kiji bilip alırı berge, indıg-daa bolza, ugaadıglıg çüve çugalaan*
(Bag, 6).

‘Ufaklığın anlaması zor, buna rağmen akıllıca konuştu.’

2.5.1.6. bol- Fiilinin Edatlaşması

bolgan-na / bolgan

bol- + *-gan* (geçmiş zaman sıfat-fiil eki) + *-na* (pekiştirme edatı)

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *-gan* (geçmiş zaman sıfat-fiil eki) ve *-na* (edat) olarak kalıplaşmış ve *bolgan (-na)* ‘her’ anlamında edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Bolgan* yapısının edat olarak çoğunlukla *kiji* sözcüğüyle birlikte kullanıldığı dikkati çeker.

(248) *Onu kiji bolgan-na bilir* (TuvRuSl, 109).

‘Onu her insan bilir.’

(249) *Savandı xööküynü kiji bolgan-na siileñ dijir, şınında ugaanı anaa kiji-dir*
dep Buyan eñ baştay-la bilgen (UykXemII, 187).

‘Savandı zavallıyı her insan sallanır der, aslında akıllı ona insandır diyerek
Buyan ilk önce bildi.’

(250) *Nom bolgan çuruktug bolbas* (Dorju, 2010: 120).

‘Her kitap resimli olmaz.’

Tatarintsev, Tuva Türkçesinde *bolgan-na* sözcüğünün ‘her’ anlamına geldiğini belirtir. Edat işlevinde kullanılan *bolgan-na* yapısının *bol-* ‘olmak’ fiilinin geçmiş zaman sıfat-fiil eki alarak kalıplaştığına ve (genellikle bir *-la* /*-na* parçacığı ile birlikte kullanıldığını) Hakas Türkçesindeki *polgan na* sözcüğünün de aynı işlevde kullanıldığına değinir. Tuva ve Hakas Türkçelerindeki bu işlevin Moğol dillerinde de görüldüğünü ve Eski Moğolca *bolyan/* Moğolca *bolgon* ‘her’, Eski Moğolca *edür bolyan* ‘her gün’ Moğolca *bolyan/bolgon* biçimlerinin *bolya-* ‘yapmak’ fiilinin zarf-fiil almış biçimi olduğunu bununda *bol-* ‘olmak’ fiilinden geldiğini belirterek *bolgan(-na)* sözcüğünün hem Tuva Türkçesinde hem de Moğolcada aynı işlevde kullanılmasının ilginç olduğunu bildirir (EtSlTuv I, 242).

İsxakov ve Pal’mbax da *bolgan-na* sözcüğünün *bol-* fiilinin geçmiş zaman sıfat-fiil eki alarak kaynaştığını ve *-la* /*-na* parçacığı ile kullanılarak ‘her’ anlamına geldiğini ve nitelediği isimden sonra kullanıldığını belirtirler. Örneğin; Tuv. *çon ulus bolgan-na* ~ Hak. *polgan na çon* ‘her ulus’; Tuv. *kiji bolgan-na* ~ Hak. *polgan na kiji*. Soyot ve Tofa Türkçelerinde de *bolgan* sözcüğünün ‘her’ anlamında kullanıldığını görülür. Örneğin; *kiji bolgan* ‘her insan’ (Rassadin, 2005: 24; 2010: 89). Tuva ve Tofa Türkçelerindeki tamlama dizilimi *isim + bolgan-na* şeklinde olurken Hakas Türkçesinde tam tersi *polgan na + isim* şeklindedir. Tuva ve Tofa Türkçelerindeki yapı Moğolcayla benzerlik gösterir.

Tuva Türkçesinde *bol-* fiili *bolgan-na* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kullanıldığı ismi ‘her, teker teker hepsi, birer birer hepsi, birer birer tamamı’ anlamlarını kapsayacak biçimde genelleştiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bol- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan edat konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel

konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve *bol-* fiili edat işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. Tuva Türkçesinde *bol-* fiilinin *bolgan-na* yapısında edatlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

bol- (fiil) > *bol-* + *-gan* (geçmiş zaman sıfat-fiil eki) + *-na* (pekiştirme edatı) > *bolgan-na* (edat)

Tuva Türkçesinde edatt işlevinde kullanılan *bol-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan edat birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan edat konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bol-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.6. *apar-*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *apar-* fiilinin anlamları *apaar-/apar-* “1) olmak, oluşmak, *ol başkı apargan* ‘o öğretmen oldu’; 2) gelmek (zamanla ilgili), *küs apargan* ‘güz geldi’; 3) mecbur olmak, zorunda olmak, *sen çoruur sen* ‘sen gitmek zorundasın’” olarak verilir (1968: 63).

Tatarintsev, Tuva Türkçesinde *apar-* fiilinin ‘olmak, oluşmak; mecbur olmak’ anlamlarına geldiğini ve *appar-* (*alıp* + *bar-*) ‘götürmek’ fiiliyle benzer olduğunu ancak bağımsız bir fiil olarak yer aldığını belirtir. Fiilin etimolojisiyle ilgili daha fazla bilgi için (EtSlTuv I, 123-124) bakılabilir. Fiilin Türk dili alanında benzer bir örneğine rastlanamamıştır. Bu sebeple Tuva Türkçesine özgü bir fiil olarak yer aldığını söylemek mümkündür.

2.6.1. *apar-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *apar-* fiili yardımcı fiilleşerek kiplik ve görünüş-zaman işaretleyicisi işlevlerinde dilbilgiselleşir. Dilde işlek bir şekilde kullanılması dolayısıyla metin sıklığı yüksek bir konumunda bulunur.

2.6.1.1. *apar-* Fiilinin Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *-(X)r apaar* yapısı zorunlu gereklilik anlamını ifade eder (Şamina, Ondar, 2003: 122). Zorlama durumlarında öznenin nedensel eylemi gerçekleştirme konusundaki isteksizliğinden kaynaklanan, kendisine atfedilen eyleme karşı olumsuz tutumu ortaya çıkar. Bu, performansın nesnel zorluğu veya diğer öznel nedenlerin varlığı ile bağlantılıdır. Konuşmacıya atıfta bulunan bir zorunluluk eylemi (I. kişide) kişisel bir gösterge olmadan kullanılırsa bu genellikle konuşmacının bunu uygulamaya niyetli olmadığı ve nedensel eylemin muhatabı tarafından ısrar edilen zorunlu gereklilik çerçevesinde kaldığı anlamına gelir (Oorjak, 2018: 332).

Tuva Türkçesinde *apar-* fiili *-(X)r apaar-* yapısında *-ar* geniş zaman eki alarak gereklilik kipliği işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

(251) *Inçalza-daa seen bo aytırıglarınga taptıg xarılap beer dize, xöy-le üye iştinde andara-dündere **bodanır apaar*** (KS, 96).

‘Ancak sorularına tam olarak cevap verebilmek için uzun süre düşünmek gerekecek.’

(252) *Barık бүдүн xün durguzunda **çoruur apaar siler*** (İ, 68).

‘Neredeyse bütün gün boyunca yürümek zorundasınız.’

Tuva Türkçesinde *apaar-* fiili *-(X)r apaar* yapısında ‘olmak, oluşmak’ temel somut anlamından daha soyut anlamda zorunluluk bildiren bir anlamda kullanılarak

anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Apar- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. Ayrıca *apar-* fiili *-ar* geniş zaman eki alarak *aparar* > *apaar* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde değişim yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır.

Tuva Türkçesinde *apar-* fiilinin *-(X)r apaar* yapısında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

apar- (fiil) > *-(X)r* (geniş zaman eki) + *apar-* + *-ar* (geniş zaman eki) > *-(X)r aparar* > *-(X)r apaar* (gereklilik kipliği işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *apar-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan gereklik kipliği işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *apar-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.6.1.1.1. *apar-* Fiilinin Görünüş-Zaman İşaretleyicisi Olarak Biçimbirimleşmesi

İsxakov ve Palmbax, Tuva Türkçesinde birleşik (dolaylı) zaman çekimlerinin oluş fiilleri ile kurulduğunu ve bu fiillerden birinin de *apar-* fiili olduğunu belirtir (1961: 408).

Tuva Türkçesinde birleşik zaman yapılarında dört temel yardımcı fiil ve *bol-* fiili yanı sıra *apar-* fiili de görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek dilbilgiselleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde *apar-* fiili yardımcı fiilleşerek birleşik zaman işaretleyicisi konumuna gelişmiş ve bağımsız bir birim olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim konumuna geçiş yaparak anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerini geçirmiştir.

2.6.1.1.1.1. *-(I)p turar/çıdar/çoruur/olurar apardı*

Fiil + *-(I)p turar/çıdar/çoruur/olurar* + *apar-* + *-dı* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *apar-* fiili *-(I)p turar/çıdar/çoruur/olurar apardı* yapısında I. tip geçmiş zaman *-dı* ekini alıp birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki şimdiki zamanın hikâyesi olan *-yordu* yapısına karşılık gelir. Bu görünüş-zaman biçimbiriminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir. Bu yapıyla ifade edilen cümlede eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır.

(253) *Bodal dar meni ulam bıjıktırıp bodumnu bodum kattırıp olurar apardım*

(AOT, 199).

‘Düşünceler beni daha da güçlendirirken kendi kendime gülüyordum.’

(254) *Söölğü xonuktarda aarıp turar apardım* (EX, 34).

‘Son günlerde hastalanıyordum.’

2.6.1.1.1.2. *-(A)r apardı*

Fiil + *-(A)r* + *apar-* + *-dı* (I. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *apar-* fiili *-(A)r apardı* yapısında I. tip geçmiş zaman *-dı* ekini alıp birleşik bitmemiş geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki geniş/gelecek zamanın hikâyesi olan *-ArdI/-AcAktı* yapılarına karşılık gelir. Bu yapıyla kurulan cümlede eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir. Eylemin görgü tanığı konuşmacının kendisidir ve bu birleşik zamanla konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılır.

(255) *Am kançaar, **köjer apardım**,— dep Dagba-Dorju xarulaan* (EX, 235).

‘Şimdi ne yapayım, taşınacaktım, — diye Dagba-Dorju cevap verdi.’

(256) *Çaa eşterimniñ dugayında **çugaalaar apardım*** (ÇEÇ, 38).

‘Yeni arkadaşlarımın hakkında konusurdum.’

2.6.1.1.1.3. *-(A)r apargan*

Fiil + *-(A)r + apar-* + *-gan* (II. tip geçmiş zaman eki) + kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde *apar-* fiili *-(A)r apargan* yapısında II. tip geçmiş zaman *-gan* ekini alıp birleşik sürekli geçmiş zaman biçimbirimi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimdeki görünüş-zaman işlevi Türkiye Türkçesindeki geniş zamanın hikâyesi ve rivayeti olan *-ArdI/-Armlş* yapılarına karşılık gelir. Bu görünüş-zaman biçimbiriminde eylem geçmişte konuşma anından önce başlamış ve bir süre devam etmiştir. Bu yapıyla konuşmacının bizzat tanık olmadığı ancak başka birinden duyduğu durumlar anlatılır. Ayrıca görgü tanığının konuşmacının kendisi olduğu ve konuşmacının bizzat şahit olduğu eylemler anlatılırken de bu yapı kullanılır.

(257) *Kızılga iyi xonganıñ kejeezinde aalınçe **çanar apargan*** (EX, 7).

‘Kızıl’da iki gün konakladıktan sonra akşamına eve doğru dönerdi.’

(258) *Oon turjuk, onu ooldar xoy kadarıp çoraaş, çerge bezin öttüner apargannar* (UykXemII, 89).

‘Hatta, erkekler koyun güderken o yerde bile onu taklit etmeye başlarmışlar.’

2.7. *er-*

Tuva Türkçesinde *er-* fiili ana fiil olarak kullanılmamaktadır. Ancak ETü. *er-* fiilinden kalıplaşarak dilbilgiselleşmiş yapılar bulunmakta olup *er-* fiili varlığını bu yapılarda sürdürmektedir.

Clauson, *er-* fiilinin ‘bir hâlde bulunmak’ (İngilizce *to be*), *bol-* fiilinin ise ‘bir hâle gelmek’ (*to become*) anlamına geldiğini belirterek *er-* fiilinin ‘olmak’ anlamında yüklemde sıklıkla yardımcı fiil olarak kullanıldığını, zamanla sözcüğün sonundaki /r/ sesini kaybettiğini ve yerini *bol-* ve *tur-* fiillerine bıraktığını bildirir (EDPT, 193, 331).

Erdal, *er-* ve *bol-* yardımcı fiilleri ile *kal-*, *tur-*, *bar-*, *yorı-* gibi fiiller arasında belli farklar olduğunu; *kal-*, *tur-* gibi fiiller sadece sözlüksel fiille birleştiğinde yardımcı fiil olarak kullanılırken *er-* ve *bol-* fiillerinin kendi kullanımlarında da yardımcı fiil özelliğinin görüldüğünü belirtir. Ayrıca *kal-*, *tur-* gibi fiillerin sözlüksel anlamlarının, yardımcı fiil olarak kullanılan anlamlarından farklı olduğunu ancak bu durumun *er-* ve *bol-* fiillerinde görülmediğine değinir (2004: 323). Erdal’ın bu görüşlerine göre *er-* ve *bol-* fiillerinin dilbilgiselleşme ilkelerinden **devamlılık ilkesinin** özelliklerini taşıdığı görülür.

Korkmaz, Eski Türkçe *er-* fiilini *er-* > *ir-* > *i-* biçiminde gelişim göstererek isim soylu sözcüklerin yüklem olarak kullanılmasını sağlayan ve birleşik fiil çekimlerinde görev alan bir fiil olarak tanımlar (2003: 81).

Ceritoğlu, *er-* ve *bol-* fiillerinin eş görev için kullanılan ana yardımcı fiiller olduğunu ancak aralarında kılınış özellikleri ile ilgili bir fark olduğunu belirtir: Eski

Türkçede yer alan *er-* ana yardımcı fiili sınır vurgulamayan birleşik fiillerin oluşturulmasında kullanılmış ve belirleme noktasından önce gerçekleşmeye başlayıp belirleme noktasında da süreklilik gösteren birleşik eylemler oluşturmuştur. *Bol-* ana yardımcı fiili ise kılınış açısından ön sınır vurgulayan birleşik fiillerin oluşturulmasında kullanılmış ve belirleme noktasında başlayıp ve belirleme noktasından sonra süreklilik belirten birleşik fiiller oluşturmuştur (2013: 159-160).

Katanov, Tuva Türkçesinde gelecek zaman ve istek kipinin birleşik çekiminde yalnızca III. teklik kişide *er-* fiilinin geçmiş zaman biçimi *erti* ve *ergi* yapılarının kullanıldığından ve bu yapıların Türkiye Türkçesindeki *-idi* yapısına karşılık geldiğinden bahseder: *çorur ergi* ‘yaşayacaktı’, *çoray erti* ‘yürümek isterdi’, *körgey erti* ‘görmek isteyecekti’ (1903: 726, 865-869). Ancak incelenen metinlerde bu yapıların örneği tanıklanamamıştır.

İsxakov ve Pal’mbax, Türk lehçelerinde kopula olarak kullanılan *e-* < *er-* fiilinin Tuva Türkçesinde *eves* ve *eveyn tur* olumsuz şekilleri dışında kullanılmadığı bildirirler (1961: 411).

2.7.1. *er-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *er-* fiili ana fiil olarak kullanılmaz ancak art zamanlılık ilkesine göre *er-* fiilinden gelişerek dilbilgiselleşmiş yapılar özelleşme ilkesine örnek olarak kopula ve yüklemde kiplik işaretleyicileri olmanın yanı sıra bağlaç görevinde de işlek bir şekilde kullanılır.

2.7.1.1. *er-* Fiilinin Kopulalaşması

2.7.1.1.1. *eves*

er- + *-ves* (olumsuzluk eki)

Erdal, yüklemi isim olan olumlu cümlelerde özne ile yüklem arasındaki bağı belirtmek için *är-*, *bol-* ya da *ol-* biçimleri kullanıldığı gibi hiçbir şey kullanılmadığını da ifade ederek olumsuz cümlelerde Türkçede “değil” yapısına karşılık gelecek şekilde yalnızca *ärmäz* biçiminin kullanıldığını belirtir. Örneğin; *älig bägig ölüm madar agzıntın bultumuz ärmäz mü?* (U III 69,14) ‘Hükümdarı ölümün pençesinden (dışarı) çıkarmadık mı?’ Ayrıca bir önermenin doğru olmadığı belirtilmek istendiğinde de olumsuz çekimlenmiş fiil yapıları için *ärmäz* yapısının kullanıldığı bildirir. Örneğin; *burun til ätöz ärklig alır ärmäz ıraktakı atkanguğ* (Abhi B 77b13) ‘koklama, tatma ve dokunma duyularının uzaktan kavraması söz konusu değildir’ (2004: 324).

Katanov, Tuva Türkçesinde *äbäs* (*ämäs*) yapısının kopula olarak kullanılan *olur-*, *tur-*, *çor-*, *çıdır-* yardımcı fiillerinin tam tersi olduğunu yani olumsuz biçimleri olduğunu ifade eder. Örneğin; 1) *sen kam ämäs sen* ‘sen kam değilsin’, 2) *paar ämäs* ‘o gidecek olan değil’, 3) *añaar çoraan ämäs* ‘oraya giden o değil’, 4) *tüñgürlüg ämäs pän* ‘tefli değilim’ (1903: 832).

İsxakov ve Pal’mbax, *eves* sözcüğünün ‘değil’ anlamında olumsuzluk parçacığı olarak kullanıldığını bildirir. Örneğin; *dag eves* ‘dağ değil’, *ol eves* ‘o değil’, *ındıg eves* ‘öyle değil’, *bilbes eves* ‘bilmiyor değil’ (1961: 432).

Tuva Türkçesinde *eves* yapısı Eski Türkçe *er-* fiili üzerine olumsuz sıfat-fiil eki *-ves* alarak kalıplaşmış ve kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir. Tuva Türkçesinde isim cümlelerinde yüklem olumsuz olarak işaretlenmesinde *eves* yapısı kullanılır.

(259) *Tıva dıl erteminde tıva dıldın diyalekterin bölükteeringe xamaarışkan
aytırıg ajık boop artpışaan, çüge dize mañaa xamaarıştır ertemdennerniñ
bodaldarı çanğıs aay eves* (Kuular, 2019: 63).

‘Tuva dilbiliminde Tuvacanın ağızlarının sınıflandırılmasıyla ilgili problem açıklığa kavuşturulmamıştır, çünkü bilim adamlarının bu konudaki görüşleri ortak değildir.’

(260) *Suur bile ol arazı **ulug ırak** eves* (Bag, 41).

‘Köy ile onun arazı çok uzak değil.’

Tıbıkova, bazen kipsel sözcükler ile kipsel parçacıkları birbirinden ayırmanın çok zor olduğunu ifade ederek bazen kişi ve çoğul eklerini alan yüklemle ilişkili bir pozisyonda bulunan *emes* gibi parçacıkların kiplik anlamda görüldüğünü belirtir. Örneğin; Alt. *Onı aytkanın ukkan emezim* ‘onun ne dediğini duymuş değilim.’ (2009: 53). Türkiye Türkçesinde “fiil + sıfat fiil eki + değil” yapısı cümlede konuşanın kararlılığını ve bilginin kesinliğini yansıtır. Yani cümlede eylemin gerçekleştiği zamanla ilgili olarak geçmişte ya da şu an gerçekleşmediğine, gelecekte de gerçekleşmeyeceğine dair bir bilgi olduğunu ve *-miş değil* yapısının da konuşura göre gerçekleştirilmesi gerekli olan bir eylemin gerçekleşmemesinden kaynaklı bir sitem ortaya koyduğu belirtilir (Seçkin, 740-741). Tuva Türkçesinde *-GAn* geçmiş sıfat-fiil ekiyle çekimlenmiş fiilin olumsuz işaretlenmesinde için kullanılan *eves* yapısıyla da kipsel içerik olarak bir sitem ifade edilir. Katanov da özellikle özneyi vurgulamak için *äbäs* yapısının kullanıldığını belirtir (1903: 872).

(261) *Bo orannıñ o’duñ o’ottap suun **ijip çoraan** eves men* (AKM, 40).

‘Bu yerin otunu toplayıp suyunu ičen ben değilim.’

(262) *Kim bilir onu, kiji **körgeñ** eves-dep İçin-Xorluu ximirengen* (Bag, 45).

‘Onu kimse bilmez, kimse görmüş değil, diye İçin-Xorluu homurdandı.’

Ağca, Eski Türkçede *ermez* işaretleyicisinin *bar* ve *yok* sözcükleriyle birlikte kullanıldığını *bar ermez* yapısının ‘yoktur’, *yok ermez* yapısının ise ‘vardır’ anlamına geldiğini bildirir (2010: 124; 2015: 84).

- *Bo belgüler yene yalinguz at üze ök bar erürler neng inçip çın kirtü töz üze **bar ermezler*** ‘Bu alametler de sadece isim ile vardır, doğru kök ile asla var değildir (yoktur)’ (AY, 388, 8-10, Bayrak, 2021:15).

Tuva Türkçesinde *eves* yapısı *bar* ‘var’ ve *çok* ‘yok’ sözcükleri ile kiplik işaretleyicisi olarak da dilbilgiselleşmiştir. Varlık yüklemine olumsuz parçacık *eves* ile birleşimi bir nesnenin yokluğunun ifade eder ve *bar éves* ‘var değil, yoktur’, *çok éves* ‘yok değil, vardır’ anlamlarına gelir (Sereedar, 2019: 127).

- (263) *Olarda mal xöy **bar éves*** (Bag, 105).

‘Onlarda mal çok yoktur.’

- (264) *Sadıgda tañnıl bar éves* (Sereedar, 2019: 127).

‘Dükkada bekçi falan yok.’

Tuva Türkçesinde *bar éves* yapısı *çok* ‘yok’ sözcüğünden daha vurgulu bir olumsuzlama ifade eder. Başka bir deyişle, *çok* sözcüğü bir şeyin yokluğunu basitçe ifade ederken *bar éves* yapısı daha güçlü bir şekilde vurgulayarak bildirir. *Bar* varlık yüklemi ile *eves* olumsuzluk parçacığı bir nesnenin yokluğunun ifade edici yüklem olarak hareket eder. Bu yapıyla konuşmanın muhatabının bunu bildiğine dair bir varsayım bildirilir ve konuşmanın muhatabı bunu biliyorsa bu beklenmedik bir durum değildir ve Altay Türkçesinde de bu yapı *bar emes* olarak görülür (Sereedar, 2019: 128).

- (265) *Ögde aybılaptar biçii uruglar **bar éves*** (TK, 62).

‘Yurtta, herhangi bir şey yapmasını isteyen çocuk yoktur.’

- (266) *Tıvalarda ındıg ertinelər **bar éves*** (UykXemI, 105).

‘Tuvalarda öyle değerli madenler yok.’

Bayrak, Eski Türkçede *ermez* yapısının bazı örneklerde isimleri niteleyen yokluk işaretleyicisi işlevinde görüldüğünü belirtir (2021: 192). Tuva Türkçesinde *eves* yapısı

sıfatlarda yokluk işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Katanov da *ämäs* yapısının bu işlevde kullanıldığını belirtir (1903: 872). Örneğin; *ırak ämäs aalga parık-pal*. ‘yakın bir köye git’. Bu işlev Hakas Türkçesinde *nimes*, Altay Türkçesinde ise *emes* olarak görülür. Örneğin; Alt. *caman emes kiji* ‘kötü olmayan insan’, *işterkey emes bala* ‘çalışkan olmayan öğrenci’; Hak. *köp nimes* ‘biraz’ gibi (Güner Dilek, 2022: 131; Subrakova, 2006: 204).

Tuv. *ajık ünner* ‘ünlü sesler’ ~ *ajık eves ünner* ‘ünsüz sesler’ (TuvRuSl, 41).

Tuv. *todargay amğı üye* ‘belirli şimdiki zaman’ ~ *todargay eves amğı üye* ‘belirsiz şimdiki zaman’ (Sat ve Salzıımaa, 1980: 197).

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *eves* yapısında dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. Tuva Türkçesinde *er-* sözcüğü Eski Türkçede ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kopula, kiplik ve yokluk işaretleyicisi konumlarına genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kopula, kiplik ve yokluk işaretleyicisi işlevlerinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kopula, kiplik ve yokluk işaretleyicisi işlevlerindeki *eves* yapısındaki *er-* fiili *er-* + *-Bes* > *eves* şeklinde kademeli bir değişim göstererek fiil kökündeki /r/ sesi kayba uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde ETü. *er-* fiilinin *eves* yapısında dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er-* + *-mez* > Tuv. *er-* + *-BAs* (olumsuz sıfat-fiil eki) > *emes* > *ebes* > *eves* (kopula, kiplik ve yokluk işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kopula, kiplik ve yokluk işaretleyicisi işlevlerinde kullanılan *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula,

kiplik ve yokluk işaretleyicisi birimlerine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kopula, kiplik ve yokluk işaretleyicisi konumlarına geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.1.2. *irgin*

ir- (< *er-*) + *-gin* (< *-GAn* geçmiş zaman eki)

Tuva Türkçesinde *irgin* yapısı isim soylu yüklemelerde kullanılan kiplik parçacığı olarak tanımlanır (Şamina, 2020: 39; Bayır-ool, 2009:15; Seeredar, 2019: 254). Oorjak, *irgin* yapısının güvenilirlik açısından bakıldığında kiplik ya da duygusal bir nüans içermediğini belirtir (2018: 139). İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *irgin* yapısının yumuşatıcı parçacık olarak kullanıldığını bildirir (1961: 433). Erdal, Eski Türkçede *ärkän* yapısının Maniheist çevre metinlerinde ve KB'de (1493, 2055 ve 485) isim cümlelerinde görüldüğünü bildirir. Örneğin; *Yer täñri yok ärkän* (Xw 133-4) 'Yer gök yok imiş' (2004: 477). Tatarintsev, *irgin* parçacığının *er-* fiilin geçmiş zaman biçimi *erken* yapısıyla bağlantılı olduğunu kabul eder (EtSITuv II, 378).

Nasilov, Tuva Türkçesinde *irgin* sözcüğünün yumuşatma parçacığı olarak nitelendirildiğini belirtir. Örneğin; *beş ooldug bolgan irgin men* 'beş oğlanlı hâle geldim.' Tuva Türkçesindeki *irgin* parçacığının diğer Türk lehçelerindeki *eken*, *iken* kip işaretleyicileri ile karşılaştırılması gerektiğini, bu işaretleyicilerin genellikle *er-* fiilinin *-kAn* sıfat-fiil biçiminden geliştiğine inanıldığını ve *er-* fiilinin birçok Türk lehçesinde varsayım (öyle görünüyor) ifade etmek için kullanıldığını bildirir. Ayrıca *eken*, *iken* yapılarının varsayım ifade etmenin yanı sıra bilgi aktarmak için de kullanıldığını ve konuşmacı tarafından dolaylı kaynaklardan alınan bilgiyi (*diyorlar* gibi) ilettiğini belirtir. Tuva Türkçesinde bu anlamların açıkça görülmediğini ve bu anlamların çoğunlukla *-GAn* geçmiş zaman ekiyle kurulmuş cümlelerde kullanıldığını ifade eder.

Ona göre bu varsayım anlamı çıkarımsal geçmiş zaman ekinin önde gelen özelliklerden biridir ve böylelikle şüphe, varsayım anlamına sahip olan isme *irgin* yapısının eklenmesiyle bu zamansal biçimin anlamsal bütünlüğüne katkıda bulunulur. *İrgin* yapısının kullanılması özellikle folklor dilinin karakteristik özelliğidir. *Eken, iken* kiplik sözcüğü diğer Türk lehçelerinde (Özb., KKalp. ve Kaz.) kullanılır ve Tuva Türkçesinde ise varsayım kipliği işlevini kaybederek anlatı ve masal tarzının bir işareti hâline gelmiştir (1964: 322).

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinden gelişen *irgin* yapısı isim soylu sözcükleri yüklem yapma işlevinde kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir. Duha ağzında da *eryen* şeklinde görülen yapı kanıtsal parçacık olarak tanımlanır ve folklor metinlerinde dolaylı aktarım işaretleyicisi olduğu bildirilir (Ragagnin, 2011: 185). Tuva Türkçesinin güneydoğu ağızlarında da *ergin* biçiminde görülür (Sat, 1987: 74; Kuular, 2012: 138).

Tuva Türkçesinde *irgin* yapısı ifadenin anlamını yumuşatma çağrışımına sahiptir ve ifadeye masalsı bir tat verir. *İrgin*, bir ortaç veya bir isimle birlikte konuşmacının başkalarından öğrendiği bir eylemi bildirmek için kullanılan analitik bir yüklem oluşturur. Bu parçacığın genellikle anlatsal konuşmaların ve folklor metinlerinin başlangıçlarında genellikle *çüve* ‘şey’ sözcüğüyle birlikte kullanıldığı görülür (Monguş, 1998: 135; 2009: 172; Bayır-ool, 1991: 118-119).

(267) *Kiji бүрүзүнүн бир конçуг чиксеер чөми турар болгай, Xerteugen deerzi çigirge konçug sundulug amutan irgin* (MKL, 203).

‘Herkesin çok sevdiği bir yiyecek vardır ve Xerteugen şekere çok düşkün imiş.’

(268) *İyi balıkçı çoraan irgin* (TSTY, 592).

‘İki balıkçı var imiş.’

(269) *Daş başı sarıg-şokar turda, dört karaktıg, ses davannıg Dönen-Kaldarın mungaş, çige songu çükçe salıp ünüp deer çeeringe deep sirtineynip degbes çeringe ujudup hiineynip bat çıtkan çüveñ irgin* (TuvDes, 406).

‘Taş başı sarı iken dört gözlü sekiz bacaklı Dönen-Kaldar’ına binerek tam kuzeye doğru yola çıkıp dokunduğu yere dokunup ses çıkarıp dokunmadığı yerde uçurup uğuldayıp gitmiş imiş.’

(270) *Xoyju aşak-kaday kolxoz tövünden eleen ırak çerde çurttap turar çüveñ irgin* (BugÜs, 30).

‘Koyun besleyen karı-koca kolhoz merkezinden oldukça uzakta yaşıyorlarmış.’

(271) *Çugaalap turgan Xaan-Tögöldür çüveñ irgin* (TuvDesII, 60).

‘Konuşan Han-Tögöldür imiş.’

Tuva Türkçesinde ETü. *er-* fiili *irgin* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kopula işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçe *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan kopula konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kopula işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kopula işlevindeki *irgin* yapısındaki ETü. *er-* fiili *er- + -ken*
> Tuv. *irgin* şeklinde kademeli bir değişim göstererek erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kopula işaretleyicisi işlevinde kullanılan ETü. *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kopula konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.2. *er-* Fiilinin Yüklemde Kip-Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde kiplik içeriği dilbilgiselleşmiş yapılar üzerinden işaretlenir. Bu yapılardan bazıları da ETü. *er-* fiilinin de içinde bulunduğu yapılarla oluşturulur. ETü. *er-* fiilinden gelişen bu yapılar kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir. Kopulalaşarak dilbilgiselleşen *eves* yapısı da kiplik işaretleyicisi olarak kullanılır, *eves* yapısının bu işlevi *eves* başlığı altında değerlendirilmiştir.

2.7.1.2.1. *evespe* /*eves be*

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *evespe* < *eves* + *be* sözcüğünün 'değil mi' anlamında kiplik parçacığı olarak kullanıldığını bildirirler. Örneğin; *düün çanıp kelgen evespe* 'ne de olsa gece döndü, değil mi?' (1961: 433). Bayır-ool, Tuva Türkçesinde *evespe* *on* parçacığının da *evespe* parçacığının taşıdığı anlamla eşdeğer olduğunu ve bir fiile ya da bir isme bağlanarak varsayılan bir eylem hakkındaki soruyu ifade eden bir analitik bir yüklem oluşturduğunu belirtir (Bayır-ool, 2009a:145, Monguş, 1998: 126). Tenişev de *evespe* sözcüğünün olumlu parçacık olarak kullanıldığını belirtir. Örneğin; *şıdıraa margıldazı bolur evespe!* 'satranç turnuvası olacak değil mi?' (1968: 603).

Tuva Türkçesinde *evespe* yapısı *er-* fiili üzerine -BAs olumsuzluk eki ve *be* soru edatı olarak kalıplaşmasıyla oluşmuş ve dilbilgiselleşerek 'değil mi?' anlamında onay cümlesi kurmaya yarayan bir kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir. *Eves be*

parçaçıklı analitik yapı (fiil + *-DI ~ -GAn, -(I)p tır + evespe*) soru ifadelerinde konuşmacının bir iddiası olarak kullanılır, konuşmacının kendisi ikna olmuştur ve karşısındakinin söylediğinin doğruluğunu ve güvenilirliğini onaylamasını bekler. *-(A)r + evespe* yapısı da konuşmacının gelecekte zorunlu olarak değerlendirdiği bir durumu aktarır ve böyle bir değerlendirme konuşmacının yaşam deneyimine dayanır.

(272) *Bo buga kedizi barıp çonnu a'skarar-çemgerer evespe* (SÇ, 138).

‘Bu kanal daha sonra halkı besleyecektir.’

(273) *Ol Amırınıñ xay-baçıdı kiji bolganga taraar eves be?* (EX, 146).

‘Amırın’ın günahları her insana yayılmaz değil mi?

(274) *Tos kestig aldın-ala ogum bo üyede bodum çayaanım, kelir üyede kejik-buyan ogu-dep turgan-dır evespe* (TuvDesII, 58).

‘Dokuz keskili altın-ala okum bu zamanda yeteneğim, gelecek zamanda uğur sanış oku olacaktır değil mi?’

(275) *Bögiin baza deer tergiin-ne ayas xünnep tur evespe* (ÖdgÇay, 48).

‘Güneş bugün de güneş hâlâ çok net bir şekilde parlıyor değil mi?’

(276) *Bir-le katap Buur bile Küjügen aajok-la margıja berip-tirler evespe* (ÖdgÇay, 71).

‘Bir keresinde Buur ile Küjügen oldukça büyük bir tartışma yaşamışlar değil mi?’

Monguş, *evespe* parçacığının şimdiki-gelecek zaman ortacı ile birlikte uyarı, dikkat, emir anlamında analitik bir yüklem oluşturduğunu belirtir. Bu işlev aynı zamanda *-GAn + evespe* yapısında da görülür ve *-DI + evespe* yapısıyla ise konuşan eylemin nasıl gerçekleştiğine dair öyküsünü doğrudan aktarır (2009: 162-163).

(277) *İndig çugaa çügle bis üstün arazında bolgan **evespe**, Orlan Opayeviç*
(SÇ, 201).

‘O konuşma sadece üçümüzün arasındaydı, dikkatinizi çekerim, Orlan Opayeviç.’

(278) *Çondan sadıp algan maldı ıyap bo ayda kürünege dujaagan turar **evespe***
(SÇ, 176).

‘Halktan satın alınan büyükbaş hayvanların bu ay içinde mutlaka devlete teslim edilmesi gerekiyordu, unutmayın!’

(279) *Eşterim avtobusçe xöön çok kirdiler, **evespe** (Monguş, 2009: 163).*

‘Bunun üzerine arkadaşlarım otobüse gönülsüzce bindiler.’

Tuva Türkçesinde *evespe* yapısının *oŋ* ‘aslında, ne de olsa’ parçacığıyla birlikte kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleştiği görülür, *evespe oŋ* yapısıyla isim ya da fiil soylu yüklem görevindeki sözcüklerle analitik yüklem oluşturulur ve bu yapıyla konuşmacının bakış açısından eylemin mümkün olduğu varsayılır (Monguş, 2009: 163).

(280) *Malçın-mulçun bagay ulus boluruvuska, bisti kızıglaar dargalar **evespe oŋ***
(Monguş, 2009: 163).

‘Biz sadece basit çobanlar olduğumuz için, patronlar bize önyargılı davranıyor olabilir.’

(281) *Baydal ındıg-tır **evespe oŋ** (UykXemI, 7).*

‘Vaziyet böyle olabilir.’

Tuva Türkçesinde ETü. *er-* fiili *evespe* ve *eves be* yapılarında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda onay, dikkat, uyarı bildiren bir kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçe *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *evespe* yapısı *eves* ve *be* unsurlarının birleştirme ve kaynaşması yoluyla meydana gelmiştir ve *er-* fiili *er-* + *-Bes* + *be* > *eves be* > *evespe* şeklinde kademeli bir değişim göstererek ses kaybına uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er-* + *-mez* > Tuv. *er-* + *-BAs* (olumsuz sıfat fiil eki) + *be* (soru edatı) > *eves be* > *evespe* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan ETü. *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.2.2. *iyik*

Çağatay, “Tuba ağzında *iyik*” adlı makalesinde *iyik* sözünün pekiştirme, bildirme, soru gibi görevlerle kullanıldığı ve *iyik* < *er-yük er-* ‘imek’ fiilinin *-yük* geçmiş zaman ekiyle kalıplaşmış olduğunu belirtir (1969: 171-174).

Nasilov, Standart Tuva Türkçesinde *iyik* yapısının ilginç olduğunu ve neredeyse düzenli olarak, *-Çlk* geçmiş zaman ile kurulan cümlelerin, *-GAn iyik* yapısıyla kurulan

cümleyle eşdeğer olduğunu ifade eder. Örneğin, *çüü bolçuk?* ‘ne oldu?’ ifadesi *çüü bolgan iyik* ‘ne oldu?’ ifadesine eşdeğerdir. Ona göre bazı Tuvalar ikinci ifadenin daha anlamlı olduğunu belirtir. Öte yandan *iyik* parçacığının dilek kipi yapısının oluşumunda da kullanıldığını ifade eder: gelecek zaman ortacı + *iyik*. Örneğin: *Tuva bay bolza, bir yanzı köör iyik, kiji kıldır sanaar iyik* (AS, 140) ‘Eğer bir Tuvalı zengin olsaydı, ona farklı gözle bakılırdı, bir insan olarak kabul edilirdi’; *Sen moon çoruy barzınza, deere bolur iyik* (AS, 29) ‘Eğer buradan ayrılırsan, daha iyi olurdu’. Ayrıca *iyik* parçacığının bazı cümlelerde sadece yoğunlaştırıcı bir anlama sahip olduğunu bildirir. Örneğin; *Kım bilir onu, bildiğer iyik be ol* (UH, 9-44) ‘Onu kim bilir, onu tanıdın değil mi?’; *Kijide kaş salaa bar iyik?- on iyik*. ‘Bir insanın kaç parmağı olabilir ki’ – ‘On, elbette!’ (1966: 96-99).

İsxakov ve Pal’mbax, *-çık* zamanının kökenini bu *iyik* parçacığına bağlar ve *-çık* ekinin *-GAn iyik* yapısı ile tarihsel olarak mümkün olan birleşiminde *-GAn* ekinin kaybolması, bileşenlerinin tamamen kaynaşması ve doğal geçiş aşamalarından geçerek fonetik gelişiminin bir sonucu olarak görür (1961: 378-379).

Nasilov, yukarıda belirtilen hipoteze karşı çıkararak, Tuva Türkçesinde *-çık* geçmiş zaman ekinin ayrı bir zaman eki olarak Eski Türkçe *-yuk* ile ilişkili olduğu ve *-çık* ekinin fonetik olarak *-yuk* ekine karşılık geldiği sonucuna varır. Ona göre Tuva Türkçesindeki *iyik* parçacığı Standart Tuva Türkçesinde bağımsız bir fiil olarak korunmayan ve yalnızca tarihsel olarak sabit morfolojik oluşumlarda (*irgi, irgin, ertik* vb.) ayırt edilen *er-* ‘olmak’ fiilinden meydana gelir. *İyik* yapısının $< *er- (y \sim i)k$ çok eski bir oluşum olduğundan ve *er-* biçiminin fiil sisteminde kaybolmasından dolayı *-yık* ekinin tarihsel fonetik görünümü *iyik* parçacığında korunduğu ifade eder. $er-y(i)k > iyik$ yapısı Tuva Türkçesinde belirli bir kiplik anlamına sahip olduğundan *er-* fiil olarak kullanılmayı bırakmış, bir kuvvetlendirme parçacığı olarak parçacık kategorisine

geçmiştir (1969: 98-99). *İyik* yapısıyla ilgili daha fazla görüş için bakınız (Tenişev, 1988: 364-368).

Tenişev, *iyik* sözcüğünün parçacık görevinde şart kipiyle çekimlenmiş birleşik cümlelerde kullanıldığını belirtir. Örneğin; 1. *sen düün kelgen bolzunza, eki bolur iyik* ‘sen gece gelseydin, iyi olacaktı’, *daarta ayaz xün bolur bolza, eki bolur iyik* ‘yarın hava açık olursa, iyi olacak idi’. 2. soru edatıyla birlikte kullanılır ancak çevrilmez ‘*Ak-kız kelgen iyik be?* ‘Ak-kız geldi mi?’, *kım kelgen iyik?* ‘kim geldi?’ 3. sonuçta, aynı, aslında *ındıg iyik be?* ‘öyle mi?’ (TuvRuSl, 204).

Bu yapı Tuva Türkçesi ağızlarında da görülür. Standart Tuva Türkçesindeki işlev ve anlamlara sahip olan Duha ağızındaki *iyək* yapısı yüklem parçacığı olarak değerlendirilir (Ragagnin, 2011: 175). Soyot Türkçesinde de *iik* şeklinde dilbilgiselleşen yapı geçmiş zaman yüklem parçacığı olarak değerlendirilir. Örneğin; *ol düün kelgen iik* ‘o dün gece geldi’ (Rassadin, 2010: 101).

Tuva Türkçesinde *iyik yapısı* er- fiili üzerine -yik geçmiş zaman ekinin gelmesiyle oluşmuş ve dilbilgiselleşerek hem pekiştirici bir anlamında hem de onay cümlesi kurmaya yarayan bir kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

Standart Tuva Türkçesinde şart kipinin anlamını ifade etmek için aktif olarak -(A)r *iyik* yapısı kullanılır. Hem şart kipiyle kurulmuş cümlelerin ana kısmında hem de bağımsız olarak basit bir cümlede kullanılır. Her iki durumda da amaçlanan istenen eylemin gerçekleşmemiş geçmiş olması veya konuşmacının bakış açısından konuşma anından önce gerçekleşmesi gereken eylem anlamını ifade eder. Gerçekleşmemiş koşulların belirtilmesi eylemlerin gerçekleştirilememesi olasılığının tanımlandığı durumlarda anlamsal olarak zorunludur. Bazen dilek kipinin kullanıldığı basit cümlelerde (veya sıfat cümlesinin yokluğunda) ve koşul ilişkisinin resmî olarak ifade edilmediği durumlarda açıklanan durumun gerçekleşebileceği koşulların göstergesi bağlam içinde yer alır. Bu durumda, anlatılan olayların var olmamasına yol açan

koşulların (nedenlerin) yokluğuna ilişkin bilgi yalnızca mantıksal olarak yeniden yapılandırılır (Oorjak, 2018: 286-299).

(282) *Bo çookta mındıg solun közülbeen çüve **iyik*** (UykXemI, 44).

‘Bu yakınlarda böyle gazete görülmeyen şey aslında.’

(283) *Men-ne seeñ bile kadı çoraan bolzumsa, xoylar çirtpes **iyik** men*
(AKM, 25).

‘Ben de seninle birlikte gelseydım, koyunları yedirmezdım aslında.’

(284) *Bo kiji eves bolza, meeñ mınçaar çurttap ajıldap çoruur xarum kayda*
*boor **iyik*** (ÇonXün, 6).

‘Eğer bu kişi olmasaydı bu şekilde yaşayacak, çalışacak gücüm olmayacaktı aslında.’

(285) *Ax, kayı-bireeñer kıs booru kay, Indıg bolgan bolza, ulam **örüür iyik***
men (Öñnük, 19).

‘Ah, biriniz kız olacaktı. Eğer öyle olsaydı, çok mutlu olurdum.’

Tuva Türkçesinde ETü. *er-* fiili *iyik* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve niyet kipliği işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde ETü. *er-* fiili dilbilgiselleştiği yapılarda *er-* < *ir-* şeklinde daralır (Tenişev, 1988: 365). Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *iyik* yapısında *er-* fiili *er-* + *-yük* < *iyik* şeklinde kademeli bir değişim göstererek fiil kökü ses kayba uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er-* + *-yük* > Tuv. *iyik* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.2.3. *iyikpe*

Tuva Türkçesinde *iyikpe* sözcüğü ‘değil mi’ anlamlarında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapı olumlu gelecek zaman ekli bir fiille birlikte kullanıldığında bir eylemin gerçekleşmesi konusundaki şüpheyi ifade eder (Bayır-ool, 2009a: 16). *İyik be / iyikpe* parçacığı olumlu çekimlenmiş soru cümlelerinde bağlama bağlı olarak gizli bir olumsuzluk ve olumsuz çekimlenmiş fiillerle aksine bir olumluluk ifade edebilir. Monguş bunun için *Etkin üyezinde sunnıy karaa köstür iyik be* ‘Çiftleşme mevsiminde kızıl geyiklerin gözleri görmez’ örneğini verir (Monguş, 2009: 147). Aşağıdaki örneklerde *iyikpe* parçacığının şüphe, gizli olumluluk ya da olumsuzluk gibi çeşitli kiplik anlamları bağlam içinde görülebilir:

(286) *Etkin üyezinde sunnıy karaa köstür iyik be. Xalıy-daa bergen bolza, çer ıraar eves. Dürgedep körbes sen* (ÇAÇ, 45).

‘Kükreme sırasında kızıl geyiğin gözleri görmez (kötü görebilir). (Bu nedenle) O kaçmış olsa bile çok uzaklaşmış olamaz. Acele edemez misin (yakalamak için).’

(287) *Bodunuzun xarı xamaan çok, kaş öşküzünün onçazın bezin **bilir iyikpe***
(Bayır-ool, 2009a: 118).

‘Sadece yaşını değil, keçilerinin birçoğunun güvenliğini bile bilmiyordur (biliyor mu acaba?).’

(288) *Xarın körgey-le bis aan ale... Şınap-daa bolza kiji maŋaa surgadır **iyikpe***
(Ç, 223).

‘Tamam, bir bakalım... Onun öğütlerini dinlemeye gerçekten ihtiyacım yok kesinlikle.’

Bayır-ool, *iyikpe* parçacığının bir soruyla birlikte açıklama yapmak için ve konuşmacı tarafından varsayımı tespit etmek, bir düşünceyi, açıklığa kavuşturmak ya da doğrulamak için kullanıldığını belirtir (2009a:17). Duha ağzında da görülen *iyəkpe* yapısı soru parçacığı olarak değerlendirilir. Örneğin; *Batə gelgen iyək-pe?* ‘Bat geldi değil mi? (Ragagnin, 2011: 177). Olumsuz gelecek zaman ekli bir fiille birlikte kullanıldığında ise konuşmacının bakış açısından varsayılan bir şeyin olasılığı, kabul edilebilirliği gibi kiplik anlamların yanı sıra böyle bir olasılığın kesinlikle gerçek olduğuna dair bir anlamını da ifade eder (Bayır-ool, 2009a: 16).

(289) *Inçalgan bolza a’t kırından köstü berbes **iyikpe*** (Bag, 22).

‘Öyle olsaydı, at üstünden gözükmez miydi (kesin gözükürdü)?’

(290) *Bagda it sıganıp-la tur, e’t çıdı bilip turbas **iyikpe***
(Bayır-ool, 2009a: 118).

‘Tasmalı köpek havlıyor, görünüşe göre et kokusu alıyordur.’

Tuva Türkçesinde *iyikpe* yapısının *bol-* fiili ile yüklemde kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleştiği yapılar (*bolbas iyik be*, *bolbazıkpe*, *bolbazıkpa*) *bol-* fiili başlığı altında incelenmiştir (Bkz. bölüm 2.5.1.2.5.)

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *iyikpe* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçe *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde *iyikpe* yapısına gelişerek dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiili dilbilgiselleştiği yapılarda daralır (*er- > ir-*) (Tenişev, 1988: 365). Tuva Türkçesinde hem birleştirme hem de kaynaşma içeren kiplik işaretleyicisi işlevlerinde *iyikpe* yapısında *er-* fiili *er- + -yük > iyik + be > iyikpe* şeklinde kademeli bir değişim göstererek erozyon sürecini de geçirmiştir. Nadiren de olsa kaynaşma içermeyen *iyik be* biçimi de görülür.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er- + -yük* > Tuv. *iyik + be* (soru edatı) > *iyik be* > *iyikpe* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *iyikpe* yapısındaki *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği

dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.2.4. *eveyikpe*

Tuva Türkçesinde Eski Türkçe *er-* fiili *eveyikpe* yapısında söz konusu eylemin doğruluğu hakkında karşı taraftan teyit alma arzusuna dair bir çağrışıma sahip kiplik işaretleyicisi (Monguş, 2019: 146) olarak dilbilgiselleşmiştir. Dilbilgiselleşen *eveyikpe* yapısı *eves* + *iyikpe* unsurlarının birleştirme ve kaynaşması yoluyla meydana gelmiştir.

(291) *Bis sug bajınga baarıvıska, bir urug suglap kelir. Akım ooŋ-bile çugaalajır. Akım meni çorudupkaş, ol urug-bile artıp kalır eveyikpe, dep Çakpajık sula çaŋnap turgan irgin* (UŞ, 32).

‘Biz pınara vardığımızda, bir kız su almaya gelir. Abim onunla konuşur. Abim beni gönderdikten sonra o kızla kalmaz mı diye Çakpajık fena kızılıyordu.’

(292) *Sotpa meni sannı üleerin ööredip turgaş, “Pioner çaraş” dep ırnı kadı ööretken eveyikpe* (AYL, 32).

‘Sotpa bana sayıları bölmeyi öğretirken “Pioner çaraş” adlı şarkıyı öğretti ki!’

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *eveyikpe* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma

doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve onay alma kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde hem birleştirme hem de kaynaşma içeren kiplik işaretleyicisi işlevindeki *eveyikpe* yapısında *er-* fiili *er-* + *-Bes* + *iyik* + *be* > *eves iyik be* > *eveyikpe* şeklinde kademeli bir değişim göstererek birleşimdeki her yapı ses kaybına uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er-* + *-mez* [> Tuv. *er-* + *-BAs* (olumsuz sıfat fiil eki) > *emes* > *ebes* > *eves*] + > ETü. *er-* (fiil) > *er-* + *-yük* [> Tuv. *iyik*] + *be* (soru edatı) > *eves iyik be* > *iyikpe* > *eves iyik be* > *eveyik be* > *eveyikpe* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.2.5. *ertik*

Tenişev, Tuva Türkçesinde *ertik* yapısının parçacık olduğunu ifade eder. Örneğin; *sug xöy bolgan, tarılgaga eki bolgay ertik* ‘ Su çok olsaydı, ekinler için iyi olurdu.’ (TuvRuSl, 619).

Nasilov, Tuva Türkçesinde *-gay* biçimi ve *ertik* parçacığının birleşiminden oluşan çok ilginç bir dilek kipi yapısı bulunduğunu bu *-gay ertik* yapısının bir yandan *ertik* parçacığının *-r-* *iyik* dilek kipi yapısıyla, diğer yandan Türk lehçelerindeki *edi* < *er-di* biçimiyle karşılaştırılabilineceğini, Tuva Türkçesinde *ertik* parçacığının **er-* ve *-tik* olarak ayrıştırılabilineceğini, *-tik* ekinin < *-dik/-dıq* ekiyle ilişkili olduğunun daha

kabul edilebilir olduğunu ve *ertik* parçacığının bir zamanlar geçmiş zaman anlamına sahip olduğunu belirtir. Eski Türkçe *dik/-dıq* ekiyle ilgili daha fazla bilgi için ilgili çalışmaya bakılabilir (1966: 104).

Oorjak, Sibirya Türk lehçelerinde *e(r)*- fiilinin (Sah. *-ar ete-*, *-bit ete-* ve Alt. *edi-* geçmiş zaman biçimleri) dilbilgiselleşmiş biçimleriyle fiil çekim sistemine girdiğini Tuva Türkçesinde izlerinin *iyin*, *iyik*, *ertik* gibi birkaç parçacıkta kaldığını belirtir (2015: 99). Aynı zamanda koşullu olasılık cümlelerinin analitik göstergeleri uygun olan (*-gay ertik*, *-ar ertik*, *-ar iyik*, *-ar turgan (iyik)*, *-ar turdu*) koşul-şart kipi biçimleri temelinde oluşturulduğunu ifade eder (2018: 49). Bu tür bir yapı birçok Türk lehçesinde bulunur ve dilek kipinin gelecek-geçmiş biçimi (Türk gramerlerinde şimdiki zamanın hikâyesi) olarak nitelendirilir. Böyle bir yapı ile aktarılan ifadede eylemin gerçekte gerçekleşmediğine ancak gerçekleşebileceği veya gerçekleşmesi gerektiğine dair atıfta bulunulur (Tenişev, 1988: 365; Nasilov, 1974: 82-83; Monguş, 2019: 167).

Bayır-ool, nadiren kullanılan ve neredeyse kaybolan *ertik* parçacıklı *-gay* dilek kipi ile *iyik* parçacıklı *-ar turgan* biçiminin bir miktar yer değiştirdiğini ve bu yapıların oluşumunun Tuva Türkçesinde daha geç bir kökene işaret ettiğini belirtir (2009a:18). *Ertik* yapısındaki *-tik* ekinin kesin kabul edilmiş bir izahı yoktur ancak *iyik* yapısıyla da ilgili olarak *-yık/-yik* ile ilişkili olabileceği belirtilir (Tenişev, 1988: 365). Tuva Türkçesinde *ertik* yapısının Eski Türkçe *erdük* yapısıyla (Yıldırım, 2016) ilişkili olduğu olduğu muhtemel gözükmemektedir.

(293) *Er kiji bajınga turgan bolza, ujurlug bolgay ertik — dep Buyan xıylangan* (UykXemI, 14).

‘Adam evinde kalsaydı, sebebi olurdu — diye Buyan homurdandı.’

(294) *Çugaa bilir bolza, aytırıptar **deey ertik*** (Bag, 391).

‘Konuşmayı bilseydi, sorduruverirdik.’

(295) *Xuuda xereemni indıg bagay kılğan bolzumsa, bodum şorum **deey ertik***

(Ç, 3).

‘İşimi bu kadar kötü yapmış olsaydım, benim hatam olduğunu söyledim.’

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *-gay/-ar ertik* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçe *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve niyet kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *ertik* yapısı *er-* fiili *er-* + *-dük* > *ertik* şeklinde kademeli bir değişim göstererek ses kaybına uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er-* + *-dük* > Tuv. *ertik* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan Eski Türkçe *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.2.6. *iyin*

Sat ve Salzınmaa *iyin* yapısının olumlu bir parçacık olduğunu bildirirler (1980: 243). *Tolkoviy slovar' tuvinskogo yazıka*'da da *iyin* yapısı bir şeyi onaylamak için kullanılan bir parçacık olarak tanımlanır (TSTY I, 583).

Tuva Türkçesindeki bu yapının yakın karşılığı Tofa Türkçesinde *iyen* yapısıdır ve vurgulayıcı, şaşkınlık aynı zamanda güven içeren güçlendirici bir parçacık olarak kullanılır (Rassadin, 1978:271). Toju ağzında hem *iyin*, *iyen* hem de kalın ünlünü *ıyan* biçimi bulunur (Çadamba, 1974: 96). Altay Türkçesinde de *iyne* edatı bulunur ve 'ya, değil mi, sadece, elbette, tam' anlamlarına gelir (Güner Dilek, 2022: 267).

Bayır-ool, *iyin* parçacığının yapısının tam olarak açıklığa kavuşturulmadığına değinir. Sat ve Salzınmaa, *iyin* yapısını < i- yin şeklinde morfolojik olarak ikiye ayırır ve bunlardan ilkinin *er-* fiil köküyle bağlantılı olduğunu ikincisinin kesin bir açıklaması olmadığını belirtir (1980: 244). Onlara göre *iyin* sözcüğü şüphesiz parçacıktır ve kip ile homojen hâle gelmiştir (*eken ~ iken ~ ekan*) (2009a: 112). Duha ağzında da *iyen* şeklinde görülen yapının *erken* yapısı ile ilgili olduğu belirtilir. Kopula parçacığı olarak kullanılan yapıyla konuşmacı bilişsel ya da duygusal ayrışma gösterir ve kişisel kanıtlara ya da çıkarımlarına dayanarak söylenen cümle ile ilgili herhangi bir sorumluluk kabul etmez. Anlambilimsel olarak dolaylılık ve retorik arasında gidip gelir ancak şüphe ve varsayım gibi epistemik nüans içermez. Örneğin; *öön jok iyan* 'görünüşe göre çadırında değil.', *ındıg iyan* 'öyle oluyor.' (Ragagnin, 2011: 181).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *iyin* sözcüğünün yumuşatıcı parçacık olarak kullanıldığını bildirir. Örneğin; *bo çılın düjüt çaagay iyan* 'bu sene ekin iyi' (1961: 433). *İyin* sözcüğü, bir ifadenin anlamını yumuşatmak için kullanılan bir nezaket parçacığı olarak da tanımlanır. *İyin* parçacığının bu anlamı esas olarak karşılıklı konuşmalarda uygun bir tonlama ile aktarılır. Konuşmacı ifadeyi yumuşatmak için cümlelerin sonunda *iyin* parçacığını kullanır. Bu nedenle *iyin* aynı zamanda güçlü bir

şekilde telaffuz edilir ancak konuşma dilinde *iyin* içermeyen veya ona karşılık gelen bir tonlama içermeyen cümleler bazen saygısızlık olarak algılanabilir (Bayır-ool, 2009a: 115).

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *iyin* yapısında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

(296) *Bo çılın çılan çılı kirer, inçangaş kış çımçak bolur **deer iyin*** (Bödü, 90).

‘Bu yıl yılan yılı, bu yüzden sıcak bir kış olacağını söylüyorlar.’

(297) *Traktor **büdü** xevirlig iyin. Çügle sug patrubogu çarılğan ışkaş-tır.*

Öske çerleri ajırbaan bolgu deg (AD, 125).

‘Traktör sağlam görünüyor. Sadece su musluğu patlamış gibi görünüyor’

Diğer yerleri hasarsız muhtemelen.’

Tuva Türkçesinde *-dIr iyin* yapısı ise konuşanı eylemin inandırıcılığına ikna etmek, ifadeyi doğrulamak ve güçlendirmek için kullanılır (Bayır-ool, 2009a: 91). Bu yapıyla konuşmacı eylemin kesin bir bilgi olduğuna ikna eder ve onaylar, *iyin* yapısı bu işlevi ile kesinlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

(298) *Bistiñ şerig turda, kortkan xerek çok! Küş bar, Olar bisti-daa, silerni-daa dömey **kamgalaar boldur iyin*** (Ç, 353).

‘Bizim askerimiz varken korkmaya gerek yok,! Gücümüz var. Onlar bizi de ve sizi de aynı şekilde korumaya devam edeceklerdir.’

(299) *Buyan-Badırgını eves, Onzulaktı noyan **kılıp kaar ujurlug turgan-dır iyin!*** (UykXemI, 215).

‘Buyan-Badırgı’yı değil, Onzulak’ı başkan yapmalıymış.’

(300) *İrbijey ireyniñ **sözü-dür iyin**, aji-tölün inçaar adaar* (Darja, 2006: 119).

‘Yaşlı İrbijey’in sözüdür, çocuklara öyle diyorlar.’

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *iyin* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve niyet kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *iyin* yapısı *er-* fiili *er-* + *-ken* > *Tuv. iyen* şeklinde kademeli bir değişim göstererek erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin *iyin* yapısında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > ETü. *er-* + *-ken* > *Tuv. *iken* > ? > **iyen* > *iyin* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.2.7. *ıyna*

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *ıyna* ‘galiba’ sözcüğünün *iyin* + *aan* parçacıklarının birleşiminden oluştuğunu ve konuşulan gerekliliğe ait görüş bildiren bir kiplik parçacık olarak tanımlarlar. Örneğin; *bilir ıyna* ‘biliyor galiba’, *ol eves ıyna* ‘o değil galiba’ (1961: 433). Monguş da *ıyna* parçacığının *iyin* + *aan* parçacıklarının

birleşiminden oluştuğunu kabul eder ve isim ya da fiile eklendiğinde konuşmacının bakış açısından varsayılan ya da öngörülmek istenen bir eylemi ifade eden analitik yüklem oluşturduğunu bildirir (1998: 150; 2019: 187).

(301) *Karaktarıñ imiretip algaş, idik daarap-la, buttarıñ kırınga sarıg xünnü badırıp olurup turdu ıynaan* (Duñ, 188).

‘Gözlerini şaşı yaparak, ayakkabı dikerek bacaklarının üstünde tüm gün oturuyordu, galiba.’

(302) *Buyan küzün ögge, orta olurar eves, bir bolza balıktap bir bolza torlaa dızaktap xalıp çor ıynaan* (UykXemII,80).

‘Buyan sonbaharda evde oturacak değil, ya balık avlamak ya da keklik yakalamak için koşturuyordur herhâlde.’

(303) *Indıg bolza-daa öske eş-öörge ovaarımça bolur ıynaan* (AD, 37).

‘Öyle olsa da diğer arkadaşlara karşı dikkatli olur herhâlde.’

(304) *Ol inçaar bolur ujurlug turdu-daa ıynaan* (KBay, 171).

‘O bu şekilde olmalıydı herhâlde.’

Bayır-ool, *ıynaan* parçacığının zayıf bir ifadeyi dile getirdiğini bir şeyin kayıtsız, ilgisiz, olasılık veya izin verilebilirlik anlamı itibarıyla ‘görünüşe göre’, ‘muhtemelen’, ‘belki’ anlamlarında kullanıldığını ve soru cümleleri oluşturmak için kullanılabildiğini belirtir. Tuva Türkçesinde *eves ıynaan* parçacığının da *ıynaan* parçacığının taşıdığı anlamla eşdeğer olduğunu belirtir (2009a: 130).

(305) *Udurlanmas siler ıynaan?* (Bayır-ool, 2009a: 130).

‘Ters tepki vermezsiniz umarız’

(306) *Ak Alaş dep çerler dıñnaan siler ıynaan?* (Bayır-ool, 2009a: 130).

‘Ak Alaş adında bir yer duymuşsunuzdur galiba?’

Tuva Türkçesinde *er-* fiili hem birleştirme hem de kaynaşma içeren *ıyna*an yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işaretleyicisi olarak kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *ıyna*an yapısı *iyin* + *aan* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuş *iyin* + *aan* > *iyina*an > *ıyna*an şeklinde kademeli bir değişim göstererek *iyin* yapısı ses kaybına uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan Eski Türkçe *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.3. *er-* Fiilinin Bağlaçlaşması

2.7.1.3.1. *bir eves*

bir + *eves* < (*er-* + *-mez*)

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *bir eves* yapısının ‘eğer’ anlamında cümle başı bağlaç olarak kullanıldığını belirtir. Örneğin; ***bir eves*** *bilgen bolzumsa*,

inçanmas turgan iyik men ‘Eğer bilseydim, öyle yapmazdım’ (1961: 453). Soyot Türkçesinde de *bir emes* yapısı ‘eğer’ anlamında bağlaç olarak kullanılır. Örneğin; ***bir emes men gelsem, tuşkay bis*** ‘eğer ben gelirsem, görüşürüz.’ (Rassadin, 2010: 88, 223).

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *bir eves* yapısında ‘eğer’ anlamında bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(307) ***Bir eves mindig çüve bolza, orustap çugaalaarı berge eves-tir***
(UykXem I, 120).

‘Eğer böyleyse, Rusça konuşmak zor değildir.’

(308) ***Bir eves xuviskaal ünmeen bolza, lama-daa bolur turdum ıyna***
(Bag, 95).

‘Eğer devrim olmasaydı, lama olacaktım galiba.’

(309) ***Bir eves bijik bilir turgan bolza, saazinga çugaazın bijeeş xolunga tudup***
algaş, nomçuptar ertik (Oorjak, 2018: 289).

‘Eğer okuma yazma bilseydi, konuşmasını kağıda yazıp elinde tutup okurdu.’

Tuva Türkçesinde *er-* fiili birleştirme içeren *bir eves* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘eğer’ anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede *er-* fiili ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin *bir eves* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er-* + *-mez* > Tuv. *bir* + *eves* > *bir eves* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *bir eves* yapısındaki *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.7.1.3.2. *iyikpe*

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *iyikpe* sözcüğünün 'veya, ya da' anlamında ayırıcı bağlaç olarak kullanıldığını bildirir. Örneğin; *bögün agaar eki-dir, xavanı iyikpe xayırakannı ujurar boor bis* 'bugün hava güzel, yaban domuzunu ya da ayıyı öldüreceğiz galiba'. Ayrıca *iyikpe* sözcüğünün *azı* 'ya da' bağlacıyla birlikte kullanıldığına da değinir. Örneğin; *bayır üyezinde şkolavıska čaa şii turgust unar iyikpe azı ulug konsert bolur* 'bayramda okulumuzda yeni oyun oynanacak ya da büyük bir konser verilecek' (1961: 452).

Tenişev, Tuva Türkçesinde *iyikpe* sözcüğünün ilk olarak 'ya da' anlamında kullanıldığını, ikinci anlamının ise 'değil mi' olduğunu ifade eder (TuvRuSl, 204).

Tuva Türkçesinde *iyik* yapısı ve *be* soru edatıyla birleşerek *iyikpe* 'veya, ya da' anlamlarında bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(310) *Meñee çadag-terge iyikpe mototsikl xerek* (TuvRuSl, 204).

'Bana bisiklet ya da motosiklet gereklidir.'

(311) *Tıva maadırlarınñ barık-la dögerezi, mögeler iyıkpe azı toı dora dize olarınñ arazında xürejip bilbes kiji çok.*¹¹

‘Tuva kahramanalarının neredeyse hepsi güreçşi ya da en azından onların arasında güreşmeyi bilmeyen yoktur.’

Tuva Türkçesinde *er-* fiili *iyıkpe* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘ya da’ anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Eski Türkçede *er-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken Tuva Türkçesinde *iyıkpe* yapısına gelişerek dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde hem birleştirme hem de kaynaşma içeren bağlaç işlevinde *iyıkpe* yapısında *er-* fiili, *er- + -yük < iyık + be < iyıkpe* şeklinde kademeli bir değişim göstererek erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *er-* fiilinin bağlaç işlevinde dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *er-* (fiil) > *er- + -yük* > Tuv. *iyık + be* (soru edatı) > *iyık be* > *iyıkpe* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *iyıkpe* yapısındaki *er-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan

¹¹ https://rtyva.ru/press_center/tyva_news/10333/ (Erişim Tarihi 11.10.2022)

bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *er-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.8. *de-*

Eski Türkçede *de-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde “1. söylemek, demek konuşmak, *bu oyul ne ter?* (DLT 1, 74); 2. adlandırmak; 3. saymak, inanmak, düşünmek; 4. a) doğrudan konuşmaları belirtir b) için, çünkü, diğerleri gibi anlamında bağlaç görevinde kullanılır; 5. istek kipiyle çekimlendiğinde (*-ayın tesä*) bir şeyi yapmak istemek, *özün bay bolayın tise* ‘zengin olmak istersen’ (KB, 1292)” şeklinde verilir (DTSl, 545).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’ *de-* fiilinin anlamları “*deer* II /*de-*, *di-* 1. a) demek, söylemek, *çüü deer boor, oonuu şın!* ‘bir şey demeyecek, o haklı!’ b) demek, toplanmak, varsaymak *kinoga baar deer men* ‘sinemaya gitmeyi düşünüyorum’; 2. denilen, adlı, *Ulug-Xem deer xem bo-dur* ‘Ulug-Xem adlı nehir budur.’; 3. yardımcı fiil olarak yansıma sözcüklerden fiil oluşturur, *çijirt deer* ‘cızırdamak’” olarak verilir (1968: 196).

2.8.1. *de-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *de-* fiili de yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir ve dilbilgiselleşen yapılarında çok fazla çeşitlenmeye sahip olması onun metin sıklığının önemine işaret eder. *De-* fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek birtakım dilbilgisel çeşitlenmelere uğrar: Yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik ve kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir. *De-* fiilinin yardımcı fiilleşmesi kopulalaşmasına da olanak sağlar. Bunların yanında *de-* ‘söylemek’ fiili üzerine zarf-fiil ekinin gelmesiyle dilbilgiselleşmiş bir dizi bağlaç ve edat da bulunur. Tüm bu çeşitlenmelerdeki dilbilgiselleşme süreçlerinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolurken dilbilgisellik derecesi artar.

2.8.1.1. *de-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

De- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde ‘demek, söylemek’ anlamında ETü. *te-*, TTür. *de-*; Gag. *de-*; Azb. *de-*; Trkm. *dī-*; Sal. *diy-*, Özb. *de-*; Uyg. *dä-*, Krm. *de-*; Tat. *di-*; Başk. *ti-*; Kırg. *te-*; Kaz. *de-*; KBalk. *de-*, KKalp. *de-*, Kum. *de-*; Nog. *de-*; SUyg. *di-*, Hak. *ti-*, Şor. *te-* Tuv. *de-*, Alt. *de-*, Çuv. *te-* Sah. *die-*, Dolg. *die-* şeklinde kullanılır (Starostin vd. 2003, 1358).

Erdal, *de-* ‘söylemek’ fiilinin ses karışıklığı göstermeyen Eski Türk metinleri dâhil söz başında *d-* sesinin bulunmadığı Türk dilleri arasında bile yaygın olduğunu; bunun nedeninin ise klitik gibi bir kullanıma sahip olması ve bu fiilin yalnızca alıntılanan dizelerden sonra kullanılması olduğunu belirtir (2004: 100).

Özözen, Türk dilinin tarihsel dönemleri göz önünde bulundurulduğunda işlev ve kullanım açısından *de-* fiilinin dikkat çeken fiillerden biri olduğunu ve söz başı /d-/’leşmenin belirgin bir biçimde ortaya çıkmadığı Orta Türkçe döneminde hem /d-/’li hem de /t-/’li biçiminin kullanıldığını belirtir. Ayrıca *de-* fiilinin edatlaşma eğiliminde olan bir fiil olduğuna ve çeşitli bağlaçlarla kalıplaşarak kullanıldığına dikkat çeker (2007: 114).

Zülfikar, Türkçede ses yansımalı birincil biçimlerin *de-* fiiliyle kullanıldığını ve daha çok zarf görevinde kullanılan bu biçimlerin belirtici ve açıklayıcı görevlerinin *de-* fiiline eklenen zarf-fiil ekiyle sağlandığını belirtir. Örneğin; *pır diye*, *caz diye*, *küt diye* gibi. Ayrıca *de-* fiiliyle kullanılan birincil biçimlerin zarf-fiil eki almadan da kullanıldığını bu durumda *de-* fiilinin hareketi anlatan birincil biçimin çekimini sağlayan yardımcı fiil olarak kullanıldığına değinir. Örneğin; *dank de-* ‘acı bir biçimde anlamak’, *mıh deme-* ‘hiç söz söylememek’ gibi (1995: 94).

Tuva Türkçesinde de *de-* ‘demek’ fiili yardımıyla yansıma sözcüklerle birlikte kullanılarak yardımcı fiilleşir. Örneğin; *kızaş de-* ‘(kırmızı bir nesne için parlamak’,

kızaŋnaş kızaş didi ‘yıldırım çaktı’ gibi (İsxakov, Palmbah, 1961: 415). Sat ve Salzıŋma, *de-* fiilini yardımcı fiil olarak “*dürgeŋ vid*” başlığı altında ele alırlar ve eylemin hızlı bir şekilde yapıldığını belirttiğini söylerler. Tuva Türkçesinde *de-* ‘demek’ fiili yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı bir biçimde gerçekleştiğini göstererek dilbilgiselleşmiştir.

(312) *A’ttıg ooldar fermaje karaş didi.*

‘Atlı oğlanlar çiftliğe doğru kayboluverdi’ (Sat, Salzıŋmaa, 1980: 168).

2.8.1.2. *de-* Fiilinin Yüklemde Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

2.8.1.2.1. Niyet Kipliği

2.8.1.2.1.1. *-(A)yn deeş /-(A)yn dep*

-(a)yn (I. teklik kişi emir kip eki) + *de-* + *-geş* (geçmiş zaman zarf-fiil eki)

-(a)yn (I. teklik kişi emir kip eki) + *de-* + *-(I)p* (zarf-fiil eki)

Tuva Türkçesinde niyet kipliği de dilbilgiselleşmiş yapılar üzerinden işaretlenir. Bu yapılardan bazıları da *de-* fiilinin de içinde bulunduğu analitik yapılarla oluşturulur. Bu yapılar I. teklik kişi emir kipi eki ve *deeş* ve *dep* işlevsel sözcükleri aracılığıyla sağlanır. *De-* fiili bu yapılarda kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir. Monguş bu yapılarda *deeş* ve *dep* yapılarının niyet kipliği anlamı ifade ederek cümlede yüklem görevinde bulunduklarını belirtir (1987: 83) Oorjak, bu yapıların ikisinde niyet anlamında kullanıldığını ancak *deeş* ile kurulan yapının niyette arzu edilebilirlik çağrışımı yaptığını ifade eder.

(313) *Mında töreliŋer bar be?- didim. İye, çeenim urug bar, kadı töreen kış duŋmamnıŋ uruu. Aŋaa ujurajıptayn deeş* (2018: 438).

‘Burada akrabalarınız var mı? dedim. Evet yeğenim var, kendi kız kardeşimin benden küçük kızı. Onunla buluşayım diyorum.’

(314) *Men-ne korga berdim. Daartadan egelep öskeer **dajıglanıp alıyn dees***
(EH, 120).

‘Ben de korktum. Yarından itibaren başka yere taşınayım diyorum.’

(315) *Men açam-bile kadı ög **ögleeyn dees*** (EH, 271).

‘Ben babamla birlikte oba kurayım diyorum.’

(316) *Çok, serjant, sen meen oomnu ta kançaar ugaarıñnı boduñ bil, a men bo
kijilerde çüvenin şının **çugaalap bereyn dep*** (Xöl, 63).

‘Hayır, Çavuş, sen beni nasıl anlayacağını kendin bul ancak ben bu
insanlara gerçeği söyleyeceğim.’

(317) *Siler-bile sadıglajıp-saarjıp magam xangan. Ma, şildi karmannap al.
Men **çoruuyn dep*** (Xöl, 82).

‘Sizinle alışveriş yapmaktan memnunum. Al şu şişeyi, cebine koy. Ben
gideyim.’

Tekin, Eski Türkçede *teyin*, *tiyin* ve *tip* yapıları ile kurulan yan cümlelerde *teyin*, *tiyin* ve *tip* bağlaçlarının temel cümledeki eylemin amacını belirtmek için kullanıldığını belirtir (2003: 215). Bu yapılar, Tuva Türkçesinde ana cümlede kullanılan niyet kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

- *Anı **ayıtayın tip** sülädim* ‘Onu sorayım diye sefer ettim’ (BK D 41).
- *Sogdak bodun **itäyin tiyin...** tämir kapıgka tägi sülädimiz* ‘Soğdak halkını örgütleyeyim diye Demir kapı’ya kadar sefer ettik (BK D 39).

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *-(A)yn dees* ve *-(A)yn dep* yapılarında ‘demek’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda niyet bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve niyet kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin niyet kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

de- (fiil) > + *-(A)yn* + *de-* + *-geş* (geçmiş zaman sıfat-fiil eki) > *-(A)yn* + *deş*
(kiplik işaretleyicisi)

de- (fiil) > + *-(A)yn* + *de-* + *-(I)p* (zarf-fiil eki) > *-(A)yn* + *dep* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi olarak kullanılan *de-* fiilinin *-(A)yn deş* ve *-(A)yn dep* yapısında gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi işlevine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.8.1.2.1.2. *-(A)r dep / -(A)r dep tur-/olur-/çor-/çıdır*

-(A)r + *de-* + *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *tur-/olur-/çor-/çıdır-*

Şamina, Tuva Türkçesinde niyet kipliği olarak kullanılan “fiil + *-(A)r dep tur-/olur-/çor-/çıt-*” yapısının bir cümlede öznenin niyet ya da istek içeren eylemini belirtmek için kullanıldığını belirtir (Oorjak, 2018: 400). Ayrıca Tuva Türkçesindeki bu tür yapılarda hem görünüş-zaman hem de kiplik işlevi bulunduğunu ifade eder (Şamina, 2010: 208).

(318) *Men ol dugayın senden aytırar dep turdum* (XI, 141).

‘Ben de sana bunu soracaktım.’

(319) *Seeñ dileeñni xandırar dep olurdu* (EX, 88).

‘O senin isteğini yerine getirecekti.’

(320) *Am doraan durgunnap çoruur dep turdum* (AOT, 118).

‘Şimdi hemen kaçacaktım/kaçmaya niyetleniyordum.’

(321) *Bistiinde ulug doy bolur dep tur* (AYL, 167).

‘Büyük bir kutlama yapacağız.’

(322) *Açamniñ artınçe çastınar dep çorumda, açam: Şımda, xoy alır sen oğlum deeş meni kuspaktap alğan* (AOT, 9-10).

‘Babamın arkasına saklanmak isterken babam: daha hızlı, koyun alacaksın sen oğlum diye beni kucakladı.’

Tuva Türkçesinde *de-* fiili ve ana yardımcı fiiller *-(A)r dep tur-/olur-/çor-/çıdır-* yapısında” temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda niyet bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

De- fiili ve temel yardımcı fiiller ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiş, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve niyet kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmişlerdir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin ve ana yardımcı fiillerin niyet kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmelerinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

de- (fiil) > + *-(A)r* + *de-* + *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *tur-/olur-/çor-/çıdır-* > *-(A)r dep tur-/olur-/çor-/çıdır-* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi olarak kullanılan *de-* fiilinin ve temel yardımcı fiillerin *-(A)r dep tur-/olur-/çor-/çıdır-* yapısında gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi işlevine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük oldukları fiil konumundan bağımlı bir birim konumuna geliştikleri dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin ve temel yardımcı fiillerin özerklik seviyeleri kaybolmuş dilbilgisellik dereceleri artmıştır.

2.8.1.2.2. Varsayım Kipliği

de- + *-ÇIk* (geçmiş zaman eki)

Oorjak, Tuva Türkçesinde “fiil + *-gan, -ar, -bışaan + dijik* (< *de-* (yardımcı fiil) + *-yık* (geçmiş zaman eki)” yapısının aynı zamanda dolaylı anlatımlarda bizzat şahit olunmayan eylemleri bildiren bir yapı olduğunu ifade eder. Altay Türkçesinde de *de-* fiilinin benzer işlevde kullanıldığını belirtir (2018: 169-170). Altay Türkçesinde analitik yapılı yüklemlerde yer alan *dejer, dejet* ve *deşken* yapılarının dolaylı kanıtsal zaman yapılarında kanıtsal parçacık olarak ele alındığı ifade edilir. Örneğin; *Altınay kelgen dejet* ‘Altınay’ın geldiği söyleniyor.’ (Efremov, 2017: 54).

(323) *Çerlik oran dijik* (UykXemI,42).

‘Yabani bir yer söylendi.’

(324) *Çaa bijik tıvılgan çüve dijik, ta kandıg çüve oozu* (Bag, 25).

‘Yeni yazı bulunduğu söylendi, o nasıl bir şey kim bilir.’

(325) *Mındaa bir diine Kurgag-Adırğa düñgür edi turgan dijik. Sen onu dıñnadıñ be, Erteş?* (Oorjak, 2018: 169)

‘Geçen gece Kurgag-Adır köyünde bir tef sesi duyulduğu söylendi. Sen onu duydun mu, Erteş?’

Ragagnin, Duha ağzında da *tiik* (< *te-* + *-Jlk*) yapısının kanıtsal parçacık işaretleyicisi olarak kullandığını belirtir. Örneğin; *erte purə šayda po jërlerde Totattar turyan jime tiik* ‘Eskiden bu yerlerde Dodotlular vardı (Dodotluların olduğu söyleniyor.)’ (2011: 184).

Tenişev, Tuva Türkçesinde *diyik* yapısının ‘varsayalım, diyelim ki’ anlamında kullanılan bir parçacık olduğunu belirtir. Örneğin; *ol kelgen-daa diyik* ‘o geldi varsayalım’ (TuvRuSl, 162).

Tatarintsev, Tuva Türkçesinde hem *diyik* hem de *dijik* şeklinde her iki biçimin de var olduğunu, bunların *de-* fiili üzerine geçmiş zaman eki *-yık/-yik* gelmesiyle oluştuğunu ve parçacık görevinde “varsayalım, diyelim, örneğin, gerçek mi (soru cümlesinde)?” gibi anlamlarda kullanıldığını ifade eder (EtSlTuv II, 154).

Oorjak, “fiil + *-GAn*, *-(A)r*, *-MİşAAAn* + *dijik* (< *de-* (yardımcı fiil) + *-ÇIk* (geçmiş zaman eki)” yapısının varsayım kipi parçacığı olarak dilbilgisel bir işlevde kullanıldığını ifade eder (2018: 226). Ancak bu işlevde isimlerden sonra da kullanıldığının dikkati çeker.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinden gelişen *dijik* yapısı varsayım kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

(326) *Sen dilgi dep aŋ dijik sen. Döo oydan barıp küskelep körem* (ÇAÇ, 38).

‘Sen tilki diye bir hayvansın diyelim ki. Şuradaki çayırda gidip bir fare yakala da göreyim.’

(327) *Aal-oranı mında uruglar ada-iyezinden ap-daa alır dijik. A xöy nuruuzunda dömey-le çok* (LD, 67).

‘Burada aileri olan çocukların ebeveynlerinden para alacaklarını varsayalım. Ancak çoğunda hâlâ para olmayacak.’

(328) *Çijee dijik. Men kolusçu dijik men. Çayladır sigen kestim. O şuptu kolustuu boor be* (EX, 185).

‘Örneğin diyelim ki. ben kolhozçu bir çiftçiyim varsayalım. Bütün yaz ot biçtim. Hepsi kolhozun otu mu olacak?’

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *dijik* yapısında ‘demek’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘varsayalım, diyelim ki’ anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

De- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kiplik işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *dijik* yapısındaki *de-* fiili *de-* + *-jik* > *dijik* şeklinde kademeli bir değişim gösterip fiil kökünde /e/ sesi daralarak /i/ sesine gelişmiş böylelikle erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin *dijik* yapısında dilbilgileşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

de- (fiil) > *de-* + *-jik* (geçmiş zaman eki) > *dijik* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi olarak kullanılan *de-* fiilinin *dijik* yapısında gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.8.1.3. *de-* Fiilinin Kopulalaşması

de- + *-er* (sıfat-fiil eki) + *zi* (III. teklik kişi iyelik eki)

Şçerbak, Arapça ve Farsçanın etkisinde kalmayan Türk lehçelerinde bağlaç kurma yolları hakkında görüşlerini desteklemek için Tuva Türkçesinden örnekler verir. Bu konuda esas olarak ele alınan bağlaçların çeşitli fiillerin zarf-fiil biçimleri olduğunu ve bunların da Rus dilinin bağlaçlarından etkilenecek oluşturulduğunu söyler. Tuva Türkçesinde *deerzi* için *de-* ‘demek, söylemek’ fiilinin gelecek zaman sıfat-fiil biçimi olduğunu ve Rusça *что* ‘ki’ bağlacı görevinde kullanıldığını belirttiğine değinir (1987: 114).

Tatarintsev, Tuva Türkçesinde *deerzi* yapısının zamir görevinde ‘biri, herhangi biri’ anlamında kullanıldığını ve bu yapıya Tuva Türkçesi dışında başka bir lehçede rastlamadığını belirterek Şçerbak’ın Tuva Türkçesindeki *deerzi* hakkındaki görüşlerine katıldığını ifade eder (EtSlTuv II, 333).

Gündoğdu Koçoğlu’nun *deerzi* yapısını ayrıntılı bir biçimde ele aldığı çalışması bulunur. Konuyla ilgili olarak Tuva Türkçesinde *deerzi* yapısının farklı anlam ve işlevlere bürünerek dilbilgiselleştiğini ve bağımsız bir sözlük birimi olan *de-* fiilinden gelişen bu yapının dilbilgiselleşme süreçlerinden anlamsızlaşmaya maruz kalarak ‘demek, söylemek’ anlamını kaybederek ‘dendiği, denen şey’ anlamından uzaklaştığını bunun neticesinde *de-* fiilinin kategorisizleşerek Türkiye Türkçesinde *ol-* (< *bol-*)~ *i-* (< *er-*) yardımcı fiili gibi bir işlevde kullanıldığını belirtir (2016: 189).

Tuva Türkçesinde *de-* fiilini *isim* + *deerzin* kuruluşunda ‘olduğu’ anlamında kopula işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

(329) *Çogum kımını uştal-baştaal erge-çağırgazı ekil deerzin dika bildinmes*
(MKL, 47).

‘Aslında kimin liderliğindeki iktidarın halk için daha iyi olduğu bilinmez.’

(330) *S.A. Sarıg-ool tıva dılga çogaal oçulgazınıñ **pioneri deerzi** utpas xerek*
(Oorjak, 2018: 316).

‘S.A. Sarıg-ool’un Tuva diline edebî çeviri konusunda öncü olduğu unutulmamalıdır.’

Eski Türkçede *tetir* kopulası benzer işlevde kullanılır. Erdal, *tetir* yapısının didaktik metinlerde veya pasajlarda anlamının genellikle kopulanınkine çok yaklaştığını belirterek ‘bir şeye ... denmesiyle’ ‘bir şeyin ... olması’ arasındaki benzerlikle açıklar. Örneğin; *bo tetir kertgünčniñ on törlüg yörügi* ‘bunlar imanın on anlamı olarak (kabul edilir)’ (TT VB 128) (Erdal, 2004: 325). Bu yapı ile ilgili olarak *te-* fiili üzerine *-t-* çatı eki (edilgenlik işlevinde) ve *-ir* geniş zaman ekinin geldiği görüşü yaygındır. Konuyla ilgili ayrıntılı çalışma için (Doğan, Özalan, 2013’e) bakılabilir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiili “fiil + -GAn/-(A)r + *deerzi*” yapısında *-dİğI*, *-AcAğI* yapılarının bildirdiği anlamında kullanılır ve bu yapıda da kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(331) *Bo şülükčülerniñ bodalinga N. Kuularnıñ çamdık şülükteri badıtkal*
bolup turar deerzin kördüvüs (TuvÇog, 44).

‘Bu şairlerin düşüncelerine N. Kuular’ın bazı şiirlerinin kanıt olduğunu gördük.’

(332) *Ooñ eyezi eleen şıdaldıg **kiji çoraan deerzi** bildinip turgan* (Bag, 198).

‘Onun sahibinin oldukça güçlü biri olduğu biliniyordu.’

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *deerzi* yapısında kopula işlevinde ‘demek’ temel somut anlamından uzaklaşarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiili ana fiil işlevinde bağımsız bir fiil olarak sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan kopula işlevine genişlemiş, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve isim cümlelerinde ve sıfat-fiil kuruluşlu yan cümlelerde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin *deerzin* yapısında kopulalaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *tetir* > Tuv. *de-* (fiil) > *de-* + *-er* (sıfat-fiil eki) + *+zi* (III. teklik kişi iyelik eki) > *deerzi* (kopula)

Tuva Türkçesinde kopula işlevinde kullanılan *de-* fiilinin art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. *De-* fiili bu işleviyle fiil kopula yapısını örneklendirmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kopula konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.8.1.4. *de-* Fiilinin Bağlaçlaşması

2.8.1.4.1. *deerge*

de- + *-erge* (birleşik zarf-fiil eki) < *de-* + *-er* (sıfat-fiili eki) + *+ge* (yönelme durum eki)

Şçerbak, Tuva Türkçesinde *deerge* için *de-* ‘demek, söylemek’ fiilinin gelecek zaman sıfat-fiilin yönelme durumu olduğunu belirtir (1987: 114).

İsxakov ve Pal’mbax, *de-/di-* yardımcı fiilinin bazı biçimlerinin başka Türk lehçelerinde olduğu gibi Tuva Türkçesinde de son çekim edatı hâline geldiğini ve kendinden önce gelen sözcüğü vurgulamak için *de-* fiilinin gelecek zaman sıfat-fiil şekli olan *deerge* yapısının kullanıldığına değinir. Örneğin; *o tavarılga deerge* ‘o olayla ilgili ise’ (2019: 413, 369).

Sat, bu yapının *de-* ‘demek, söylemek’ fiili ile gelecek zaman sıfat-fiil eki ve yönelme durum eklerinden (*deerge* < *de-* + *-ir* + *ge*) oluştuğunu ve ‘dendiğinde’ anlamından uzaklaşarak konuşanın cümlede sözcüğü vurgulamak istediğinde kullandığı bir yardımcı söz durumuna geçmiş olduğunu belirtir (Bayır-ool, 2019b: 152’den Sat, 1961: 62).

Bayır-ool, *deerge* sözcüğünü Tuva Türkçesinde basit bir cümlede vurgu yapmaya yarayan bir parçacık olarak tanımlar. Ayrıca sıfat tamlamasının bulunduğu belirli sıfat-fiil yapılarında kullanıldığına değinir (2009b: 153). Tuva Türkçesinde *deerge* yapısının kullanımı ile bu yapılarda ifade ettiği anlamı ve basit bir cümledeki işlevinin *bolza* parçacığının işleyişiyle benzer şekilde olduğunu belirtir. Daha önce yapılan çalışmalarda Sibirya Türk lehçelerinde Tuva Türkçelerinde *deerge* yapısının anlamsal, yapısal ve işlevsel benzerinin tespit edilemediğini ve Tuva Türkçesindeki işlevinin basit bir cümlede pekiştirme parçacığı olmasının muhtemel olduğunu ve belirli yapılardaki durumunun Moğol dilleri etkisinden kaynaklandığını belirtir (Bayır-ool, 2009b: 155). Bu görünüşünü desteklemek için de Moğol diliyle ilgili şunları belirtir:

Fiilleri vurgulamak için kullanılan parçacıkları cümlenin üyelerini ayırt etmenin bir aracı olarak görmeleri Moğol dillerinin karakteristik özelliğidir. Dilbilgisel bu parçacıklar açıklamalarda geleneksel olarak konunun göstergeleri olarak adlandırılır.

Nadelyayev'in önerdiği Moğol dilindeki söz bölükleri, söz bölüklerinin sözdizimsel işlevlerini ve ek dilbilgisel özelliklerini sözdizimiyle bağlantılı olarak ifade eden parçacıklardan (özne göstergeleri, bağlaçlar, sözdizimsel kiplik içeren sözcükler) oluşur (Nadelyayev, 1988: 108). Buryat-Moğol dilinde, varoluş fiillerinden oluşan yapıların örneğin; *ge-* 'konuşmak, adlandırmak' fiilinin işlevsel biçimleri ve iyelik işaretleyicileriyle kullanımları bulunur. Örneğin; sıfat-fiil *geeje*, basit sıfat-fiil *geedeg*, birleşik sıfat-fiil *gedeg*, bağlayıcı zarf-fiil *geje* gibi (Bayır-ool, 2009b: 155'den Sanjeyev, 1941: 143).

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *deerge* yapısında 'ise' anlamında bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir ve cümlede daha çok Bayır-ool ve Sat'ın da belirttiği üzere özneyi vurgulayıcı bir işlevde kullanılır.

- (333) *Kırgannar **deerge** amıdıraldıñ kadıg-bergezin şıdajıp ertken kijiler-dir*
(TÇBU, 1).

'Yaşlılar ise hayatın zorluğunu atlatabilmiş kişilerdir.'

- (334) *Lama xam **deerge** men ıškaş kijiler-dir, **burgan deerge** burgan-dır*
(UykXemI, 28).

'Lamalar kamlar ise benim gibi insandır, Tanrı ise Tanrıdır.'

Soyan, Tuva Türkçesinde *ınça-* fiilinin zarf-fiil eki almış biçimi olan *ınçaar* yapısı ile *de-* yardımcı fiilinin birleşik zarf-fiil ekli biçimiyle kalıplaşarak oluşmuş *ınçaar deerge* ve *ınça deerge-daa* yapılarının 'ama, öyleyse, o zaman' anlamlarında kullanıldığını belirtir. Zamir kökenli *ınçaar* sözcüğüyle kurulan bu yapılarda *de-* yardımcı fiilinin anlamını kaybederek dilbilgiselleştiğini söyler (2010b: 12).

- (335) *Çaraştaa-bile kadı çoruur-daa sagıştıg. Inçaar **deerge** a'dı çok*
(Bag, 113).

'Çaraştaa ile birlikte gitmeyi düşünüyorum. Ama atı yoktur.'

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *deerge* yapısında ‘demek’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda “ise” anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin *deerge* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

de- (fiil) > *de-* + *-er* (sıfat-fiil eki) + *+ge* (yönelme durum eki) > *deerge* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *de-* fiilinin *deerge* yapısında gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

Tuva Türkçesinde *deerge* bağlacı diğer söz gruplarıyla birleşerek *ol deerge*, *çüge deerge*, *çül deerge*, *beti deerge* şeklinde bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapılarda da *de-* fiilinin dilbilgiselleşmeleri süreçleri *deerge* bağlacında olduğu gibi gelişmiş olduğundan tekrar değerlendirilmeyecektir.

2.8.1.4.1.1. *ol deerge*

Tuva Türkçesinde *ol* ‘o’ ve *deerge* ‘ise’ yapılarının birleşmesiyle oluşan bu analitik yapı ‘o ise, yani, ki’ anlamlarında açıklama bildirir ve cümle başı bağlacı olarak kullanılır. Soyan da *deerge* yapısının *ol* ‘o’ ve *bo* ‘bu’ zamiriyle kullanıldığını ve ‘yani’ anlamına geldiğini belirtir (2010: 225).

(336) *Çedide, çönüür nazın, ol deerge sezen bir xarnı xarlap algaş, tını üzülgüje çurttaar nazınıñ kijileri bolur* (TÇBU, 11).

‘Yedincisi, bir ayağı çukurda olan yaş yani seksen bir yaşını geçirip nefesi tükenene kadar yaşayan insanlardır.’

(337) *Beşte, ulug nazın, ol deerge dörten aldıdan aldan bir xarga çedir nazılıg kijiler* (TÇBU, 11).

‘Beşincisi, büyük yaş (yaşlılık) dönemi yani kırk altıdan altmış bir yaşında olan insanlar.’

(338) *Ol deerge eñ baştaygı parlattingan xarılzaalıg tıva sözüglelder bolur* (Kuular, 2019: 62).

‘Bu ise birbiriyle bağlantılı basılan ilk Tuvaca metindir.’

(339) *Aldıda, kırıgannar, ol deerge aldan birden sezen bir xarga çedir nazılıglar-dır* (TÇBU, 11).

‘Altıncısı, yaşlılar yani altmış birden seksen bir yaşa kadar olan dönemdeki insanlardır.’

2.8.1.4.1.2. *çüge deerge*

İsxakov ve Pal'mbax, *çüge deerge* yapısının birleştirici bağlaç olarak ‘çünkü’ anlamında ana cümleden sonra gelen sebep bildiren yan cümlenin başında kullanıldığını belirtir. Örneğin; *kelbes men, çüge deerge çayım çok* ‘gelmeyeceğim, çünkü vaktim yok.’ (1961: 453; Şçerbak, 1987: 114). Tenişev de sözlüğünde *çüge deerge* yapısının ‘çünkü’ anlamında kullanıldığını söyler (1968: 549). Sat ve Salzıñmaa da *çüge deerge* yapısının birleşik cümlelerde açıklama cümlesinin başına gelerek ana cümleyle birleşerek sebep bildirdiğini belirtir (1980: 238).

Tuva Türkçesinde *çüge deerge* yapısı *çüge* ‘niçin, neden’ ile *deerge* ‘ise’ sözcüklerinin birleşmesiyle ‘çünkü’ anlamında bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Çüge deerge* nedensellik işleviyle iki cümleyi birbirine bağlar. Johanson’a göre bu tür bir yapı nedensellik bildiren bir bağlaşık bağlayıcı olarak işlev görür ve bu işlevle ardışık iki cümle sözdizimsel olarak birbiriyle bağlanır ve bağlayıcı unsur sözdizimsel açıdan ikinci cümlenin bir parçası sayılır (1993: 230).

(340) *Xam kijiniñ serizin ürep baza bolbas, **çüge deerge** ol xamniñ kargıjı çeder, onu buskan kiji bodu ölür bolgaş ooñ xa-duñmaları kırlır dijiir*
(TÇBU, 12).

‘Kamın barakası kırılmaz, çünkü o kamın bedduasını alan insan ölür ve onun akrabaları ölür denilir.’

(341) *Örge, küske, alaktaağı, çılan, morzuk, tarbagan üngürlerni ürep bolbas, **çüge deerge** olar çer şimçeeşkinin baş burungaar bilir amıtannar dijiir*
(TÇBU, 11).

‘Köstebek, fare, zıplayan tavşan, yılan, porsuk, dağ sıçanı deliklerine zarar verilmez, çünkü onlara depremi önceden bilen canlılar denilir.’

2.8.1.4.1.3. *çül deerge*

Tuva Türkçesinde *çül dize* yapısı *çül* ‘ne?, nedir?’ ile *deerge* ‘ise’ bu analitik yapı ‘yani, ona ne dersek’ anlamlarında cümle başı bağlacı olarak dilbilgiselleşmiştir. Tenişev sözlüğünde *çül deerge* yapısının ‘yani’ anlamında kullanıldığını söyler (1968: 551). *Çül deerge* yapısı da nedensellik işleviyle iki cümleyi birbirine bağlar. *Çül deerge* yapısı *ol* ‘o’ ve *bo* ‘o’ zamirleri ile birlikte de kullanılır. Örneğin; *ol çül deerge* ‘onun anlamı şudur, o şu anlama gelir’, *bo çül deerge* ‘bunun anlamı şudur, bu şu anlama gelir’ (Soyan, 2010: 227). Taranan metinlerde bu yapının bir örneği tespit edilmiştir.

(342) *Onu iyi talalıg kıldır körüp bolur. Bireede, onu şınçileeriniñ berge talazı bar, çül deerge töp dialekt amgı tıva literaturlug dıldıñ ündezın, özek dialektizi bolur* (Kuular, 2019: 66).

‘Ona iki taraftan bakılabilir. Birincisi, onu araştırmanın zor tarafı vardır yani merkezî ağız günümüz edebî dilin öncüsü ve ana ağzıdır.’

2.8.1.4.1.4. *beti deerge*

Tuva Türkçesinde *beti deerge* yapısı *beti* ‘bu taraf’ ile *deerge* ‘ise’ sözcüklerinin birleşmesi ile analitik yapı olarak karşımıza çıkar ve cümle başı bağlaç dilbilgiselleşerek ‘en azından, hiç olmazsa’ anlamında kullanılır. *Bét* sözcüğü, Türk dilinin erken dönemlerinden itibaren ‘insan yüzü’ anlamında kullanılmıştır (EDPT, 296). Bu sözcük Türk lehçelerinde genel olarak ‘yüz’ ve ‘yanak’ gibi sözlük anlamını çağrıştıracak şekilde kullanılmakla beraber ‘taraf’, ‘yön’ ifade eden anlamlara da sahiptir. Tuva Türkçesinde ‘yüz’ anlamını yitirerek 3. teklik kişi iyelik eki ile kalıplaşmış ve ‘yön’, ‘taraf’ anlamı bildiren bir son çekim edatı işlevi kazanmıştır.

Tenişev sözlüğünde Tuva Türkçesindeki *beti deerge* yapısının cümlede ‘en azından’ anlamında kullanıldığını söyler (1968: 101, 173). Taranan metinlerde bu yapının bir örneği tespit edilmiştir.

(343) ***Beti deerge*** *orus dıldı alban öörenir, eki bilir ujurlug siler* (Bag, 380).

‘En azından Rusçayı zorunlu bir şekilde öğrenip iyi bilmeniz gerekir.’

2.8.1.4.2. *dize*

de- + *-ze* (şart kipi eki)

Katanov, Tuva Türkçesinde *te-* ‘demek’ fiilinin şart biçimi olan *tizä* yapısının nedensellik bildirdiğini belirtir. Örneğin; *min palıktap pardım, padanjaam tizä ögdü oluruk-paldı*. ‘ben balık tutmaya gittim, bu yüzden çocuğum evde kaldı.’ (1903: 855).

Şçerbak, Tuva Türkçesinde *dize* için *di-* ‘demek, söylemek’ fiilinin şart çekimli biçimi olduğunu ve bu yapıyla kurulan bağlaçlar olduğunu belirtir (1987: 114).

İsxakov ve Pal’mbax, *de-/di-* yardımcı fiilinin bazı biçimlerinin başka lehçelerde olduğu gibi Tuva Türkçesinde de son çekim edatı hâline geldiğini ve *de-* fiilinin şart ekli çekimli biçimi olan *dize* yapısının Rusça *çtobi, dlya togo* ‘amacıyla, bunun için’ bağlaçlarıyla aynı işlevde kullanıldığını belirtir. Örneğin; *kadık bolur dize, küş kultura kılır herək* ‘Sağlıklı olmak için spor yapmak gerek’ (1961: 454).

Soyan, *dize* yapısının *ol* ‘o’ ve *bo* ‘bu’ zamirleriyle kullanıldığını ve *ol dize* ‘o’ ‘yani’, *bo dize* ‘bu’, ‘yani’ anlamlarına geldiğini belirtir (2010: 225).

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *dize* yapısında hem ‘ise’ anlamında bağlaçlaşmış hem de ‘için’ anlamında edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Dize* yapısının da *bolza* ve *deerge* yapılarında olduğu gibi vurgulayıcı bir işlevde kullanıldığı görülür.

(344) *Eştıp öörenir dize, sugje kirer apaar* (Oorjak, 2018: 271).

‘Yüzmeyi öğrenecek ise suya girmek zorunda.’

(345) *Inçalza-daa seenj bo aytırıglarınga taptıg xarulap beer dize, xöy-le üye iştinde andara-dündere bodanır apaar* (KS, 96).

‘Ancak sorularına tam olarak cevap verebilmek için uzun süre düşünmek gerekecek.’

(346) *Aziyanıñ tövü kayda turarıl? Ol dize kiji çetpes ırak çerde kıldır bildinip turgan* (AT, 132).

‘Asya’nın merkezi neresidir? Onun insanın ulaşamayacağı uzak yerde olduğu anlaşılıyordu.’

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *dize* yapısında ‘demek’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut ‘ise’ ve ‘için’ anlamında

kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

De- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevindeki *dize* yapısındaki *de-* fiili *de- + -ze > dize* şeklinde kademeli bir değişim göstererek fiil kökünde /e/ sesi daralarak /i/ sesine gelişmiş böylelikle erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin *dize* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

de- (fiil) > *de- + -ze* (şart kipi eki) > *dize* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *de-* fiilinin *dize* yapısında gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

Tuva Türkçesinde *dize* bağlacı diğer söz gruplarıyla birleşerek *çüge dize*, *çül dize*, *beti dize*, *dora dize* şeklinde bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapılarda da *de-* fiilinin dilbilgiselleşmeleri süreçleri *dize* bağlacında olduğu gibi gelişmiş olduğundan tekrar değerlendirilmeyecektir.

2.8.1.4.2.1. *çüge dize*

Tuva Türkçesinde *çüge dize* yapısı < *çüge* ‘niçin, neden’ ile *dize* ‘ise’ sözcüklerinin birleşmesi ‘çünkü’ anlamında bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Çüge dize*

nedensellik işleviyle iki cümleyi birbirine bağlar. Johanson'a göre bu tür bir yapı nedensellik bildiren bir bağlaşık bağlayıcı olarak işlev görür ve bu işlevle ardışık iki cümle sözdizimsel olarak birbiriyle bağlanır ve bağlayıcı unsur sözdizimsel açıdan ikinci cümlenin bir parçası sayılır (1993: 230).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *çüge dize* yapısını birleştirici bağlaç olarak ele alırlar ve ana cümleden sonra gelen sebep bildiren yan cümlenin başında 'çünkü' anlamında kullanıldığını belirtirler (2019: 412).

(347) *Attıg kiji şaap bolbas dijir, çüge dize bajındıva çaŋnık düjüpter*
(TÇBU, 17).

'Ata binen kişi çok hızlı koşturamaz, çünkü başına yıldırım düşer.'

(348) *Tıva dıl erteminde tıva dıldıŋ diyalekterin bölükteeringe xamaarışkan*
aytırg ajık boop artpışaan, çüge dize maŋaa xamaarıştır ertemdennerniŋ
bodalardı çaŋgıs aay eves (Kuular, 2019: 63).

'Tuva dilbiliminde Tuvacanın ağızlarının sınıflandırılmasıyla ilgili problem açıklığa kavuşturulmamıştır, çünkü bilim adamlarının bu konudaki görüşleri ortak değildir.'

Altay Türkçesinde de *çüge dize* yapısına benzer *neniŋ uçuŋ deze* bağlacı bulunur. Örneğin; *Neniŋ uçuŋ deze kezikte men ol uuldardaŋ kamaandu bolup alarım* 'Çünkü bazen ben o delikanlılara bağlı olacağım.' (Güner Dilek, 2022: 251).

2.8.1.4.2.2. *çül dize*

Tuva Türkçesinde *çül dize* yapısı *çül* 'ne?, nedir?' ile *dize* 'ise' sözcüklerin birleşmesiyle 'yani, ona ne dersek' anlamlarında cümle başı bağlacı olarak dilbilgiselleşmiştir. Tenişev sözlüğünde *çül dize* yapısının 'yani' anlamında kullanıldığını söyler (1968: 551). *Çül dize* yapısı *ol* 'o' ve *bo* 'o' zamirleri ile birlikte de

kullanılır. Örneğin; *ol çül dize* ‘onun anlamı şudur, o şu anlama gelir’, *bo çül dize* ‘bunun anlamı şudur, bu şu anlama gelir’ (Soyan, 2010: 227) .

(349) **Çül dize** *Beezi kojuunnun çızaan çerinden ulug düjümetter moorlap kelgen* (UykXemII, 65).

‘Yani Beezi kojuununun yönetim yerinden büyük memurlar hoşgeldiler.’

(350) *Tere-Xölçe baştay a’ttangannar çangılap olurar surag dıñnalğan. Çül dize, üymeen çaza şaptırğan* (EX, 282).

‘Tere-Xöl’e doğru ilk gidenlerin geri gelmekte oldukları duyuldu. Çünkü isyan çıkmıştı.’

2.8.1.4.2.3. *beti dize*

Tuva Türkçesinde *beti dize* yapısı *beti* ‘bu taraf’ ile *dize* ‘ise’ sözcüklerin birleşmesiyle ‘en azından’ anlamlarında cümle başı bağlacı olarak dilbilgiselleşmiştir. Tenişev sözlüğünde *beti dize* yapısının ‘en azından’ anlamında kullanıldığını söyler (1968: 101).

(351) **Beti dize** *darganın bodun, ılañgıya oon alban yozundan daşkaar talazın eki bilip alır deeş bezin, tıvaların sotsiyal çetkileringe bürütke dip alğan tavarılğaları eveeş eves.*¹²

‘En azından başkanın kendisini, özellikle onun resmî emri dışında yönlerini iyi bilmek için bile Tuvaların sosyal çevrelerine kaydettirme olayları az değildir.’

(352) **Beti dize** *mındıg, düüzü ındıg, bir katap inçangan, mınçangan deeş-le çünü bilir boldur salaa bazıp sanap turup beer* (EX, 202).

¹² https://rtyva.ru/press_center/tyva_news/34194/ (Erişim Tarihi 09.10.2022)

‘En azından öyle orası öyle bir kere şöyle öyle yapıp neyi biliyorsa parmak sayıp duruyor.’

2.8.1.4.2.4. *dora dize*

Gündoğdu Koçoğlu, *dora dize* yapısının ‘en azından’ anlamında kullanıldığını belirtir (2018: 709). Tenişev’in sözlüğünde *dora* ve *dize* sözcüklerinin anlamları *dora* ‘daha kötü’ ve *dize* ‘için’ şeklinde geçer (TuvRusSl, 162, 173). Taranan metinlerde bu yapının bir örneği tespit edilmiştir.

(353) *Tıva maadırların barık-la dögerezi, mögeler iyıkpe azı toŋ dora dize oların arazında xürejip bilbes kiji çok.*¹³

‘Tuva kahramanlarının neredeyse hepsi güreçşi ya da en azından onların arasında güreşmeyi bilmeyen yoktur.’

2.8.1.5. *de-* Fiilinin Edatlaşması

2.8.1.5.1. *dees*

de- + *-geş* (geçmiş zaman zarf-fiil eki)

Şçerbak, Arapça ve Farsçanın etkisinde kalmayan Türk lehçelerinde bağlaç kurma yolları hakkında görüşleri için Tuva Türkçesinden örnekler verdiği çalışmasında Tuva Türkçesindeki *dees* için *di-* ‘söylemek, konuşmak’ fiilinin geçmiş zaman zarf-fiil biçimi olduğunu belirtir. *De-* fiilinin zarf-fiil eki *-gaç* ~ *-gaş* ekini alarak *degeş* > *dees* şeklinde oluştuğunu söyler (1987: 83, 114).

Yong-Söng Li, *dees* sözcüğünün *de-* fiilinin zarf-fiil ekli biçimi olduğunu ve Tuva ve Tofa Türkçelerinde amaç bildiren bir son takı olarak kullanıldığını belirtir.

¹³ https://rtyva.ru/press_center/tyva_news/10333/ (Erişim Tarihi 11.10.2022)

Örneğin; Tuv. ‘için, uğruna, -mek için, diye’ *çüg le silerni dees keldim* ‘sırf sizin için geldim’; *men maŋaa dıŋtanır dees keldim* ‘ben buraya dinlenmek için geldim’; *taybıŋı dees tulçup turar dayınçı meeŋ daŋgıraam* ‘barış için savaşıyor savaşçı benim andımdır’. Tof. ‘-mek için, diye’ *bis mında ulug h’er’ek çarar dees çıldıvıs* ‘biz burada büyük işi çözmek için toplandık’; *ekkidi işteng en dees* ‘iyi çalıştığı için’. Ayrıca bu sözcüğün Tofa Türkçesinde 3. kişi emir kipi ile ortaç görevinde kullanıldığını ancak bu kullanımda henüz son takı olmadığını da değinir. Örneğin; Tof. *oolbı üpteenekkidi öörensın dees* ‘oğlanı ikna etmiş, iyi öğrensin diye’ (2004: 215-216).

İsxakov ve Pal’mbax, *de-/di-* yardımcı fiilinin bazı biçimlerinin başka lehçelerde olduğu gibi Tuva Türkçesinde de son çekim edatı hâline geldiğini ve *de-* fiilinin geçmiş zaman zarf-fiil biçimi olan *dees* yapısının ‘için’ anlamında bağlaç görevinde kullanıldığını ifade ederler (2019: 413). Tuva Türkçesinde kullanılan *dees* yapısının Rusçada *za, dlya, radi* edatlarına karşılık geldiğini belirtir. Örneğin; *taybıŋ dees* ‘barış için’. Bağlaç görevinde ise *zatem, (dlya togo), çtobı* bağlaçlarının işlevinde *silerniŋ-bile çugaalajır dees keldıvıs* ‘sizlerle konuşmak için geldik’, *taraa eki ünzüın dees, çerni çemişçider bis* ‘ekin iyi çıksın diye toprağa gübre atarız’ örneklerini belirtir (2019: 314).

Rassadin, Tofa Türkçesinde *dees* yapısını bağlaçlar başlığı altında ele alır ve *de-* ‘demek, söylemek’ fiiline *-geç* zarf-fiilinin eklenmesiyle oluşarak ‘için’ anlamında kullanıldığını ifade eder (1978: 265).

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *dees* yapısında (*de- + -geç > dees*) *-geç* zarf-fiil eki alarak kalıplaşmış ve edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Aynı zamanda bu işleviyle kipsel içerik olarak amaç ve niyet işaretler.

(354) *Bistiŋ burungu ögbelerıvıs amıradıp-çurttaar dees, aji-tölün doruktur azıraar dees, aŋ-çutka aldirtbas dees, oran baylaa bolur aŋnı, kuştı baza balıktı taarıştır ölürüp çip çoraan* (TÇBU, 13).

‘Bizim atalarımız, yaşamlarını sürdürmek için, çocuklarını besleyip büyütmek için, açlığa yenilmemek için, doğanın zenginliği olan av hayvanlarını, kuşu ve balığı dengeli bir şekilde (ne çok ne az) öldürüp yemişler.’

- (355) *Xaylıg xalap dirgelir **dees**, aldı harlıg tölüñerni kara düne çorgannap tur*
(TuvŞ, 92).

‘Bela felaketin çoğalması için, altı yaşındaki çocuğunuzu karanlık gecede çağırıyor.’

- (356) *Astıktırıp alır **dees**, kargak çarazın dükpürüp hamçık aarığ xaldatkan-dir*
(TuvŞ, 92).

‘Yolundan şaşırtmak için kara salyasını tükürüp bulaşıcı hastalık bulaştırmıştır.’

Tuva Türkçesinde *dees* ‘için’ edatının *dees oon-daa öske, dees öske-daa, dees-le baar* şeklinde kalıplaşarak ‘gibi’, ‘ve benzeri’ anlamında kullanıldığı da görülmektedir (Gündoğdu Koçoğlu, 2019: 259).

- (357) *Kımnar-kımnar xolga kirgen didin ale eniim? Baza-la damçır çugaadan ılavılap dıñnaanım kijiler: Dajıma, Tajıpay, Uzun-Belek, Araajı, Dorjukay, Urtumay, Kürde-Kadırlıpay, Sadıya, Agarjaa, Katkıjıvay, Samdan, Kalbak, Sorukpay, Sarık-Dajı, Şırap Şoydan, Xorlug-ool, Doñgulak, Çoldak-ool, Xaydıp Dolçuñ, Kalbaaday, Düpten, Borbak-ool, Daş-ool, Bara-Xöö, Şara-Xöö, Şagbaan, Hamakay, Kökpey, Xandıñ suglar **dees oon-daa öskeler** didir-dir* (AD, 147).

‘Kimler kimler kol kola girmiş dedin değil mi kardeşim? Yine dedikoduyu kesin olarak duyduğum kişiler: Dajıma, Tajıpay, Uzun-Belek, Araajı, Dorjukay, Urtumay, Kürde-Kadırlıpay, Sadıya, Agarjaa,

Katkıjıvay, Samdaŋ, Kalbak, Sorukpay, Sarık-Dajı, Şırap Şoydaŋ, Xorlug-ool, Doŋgulak, Çoldak-ool, Xaydıp Dolçuŋ, Kalbaaday, Düpten, Borbak-ool, Daş-ool, Bara-Xöö, Şara-Xöö, Şagbaan, Hamakay, Kökpey, Xandıŋ gibiler dedi.’

- (358) *Onnuŋ tooldarında, toolçurgu çugaalarında, uran-çüülünde ol alban çaraş, ugannıg, çeçen-mergen, attarı bezin onzagay: Aldın-Daŋgıda, Xün-Kadın, Ay-Kadın, Çaraş Elena, Mergen Vasilisa, Xenzigbey **dees-le baar**.*¹⁴

‘Onun masallarında, efsanelerinde, sanatında o kesin akıllı, hoş sohbet, isimleri dahi özeldir: Aldın-Daŋgıda, Xün-Kadın, Ay-Kadın, Çaraş Elena, Mergen Vasilisa, Xenzigbey ve benzeri.’

Tuva Türkçesinde *dees* ‘için’ bağlacının *ol* ve *bo* zamirleriyle birlikte kalıplaşarak *ol dees* ‘o sebepten dolayı, o sebeple’, *bo dees* ‘bu nedenle, bu sebepten dolayı’ anlamında kullanıldığı da görülmektedir.

- (359) ***Ol dees*** *Kurbustu xaan ajınıp-xoradaaş, meni daş köjee kıldır xuuldurup kaan* (İP, 105).

‘O yüzden Kurbustu Kağan kızarak, beni taştan bir anıta dönüştürdü.’

- (360) *Bodal çokka çugaaladıŋar. **Bo dees** silerge amıdızında xemçeg onaavas men* (TD, 41).

‘Düşünmeden söylediniz. Bu nedenle size karşı henüz bir işlem yapmayacağım.’

¹⁴ https://tyv.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B5_%D0%BA%D0%B8%D0%B6%D0%B8

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *deeş* yapısında ‘demek, söylemek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘için’ anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

De- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan edat konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve edat işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde edat işlevindeki *deeş* yapısındaki *de-* fiili *de-* + *-geş* < *deeş* şeklinde kademeli bir değişim göstererek zarf-fiil ekinin ilk sesi kayba uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin *deeş* yapısında edatlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

de- (fiil) > *de-* + *-geş* > *deeş* (edat)

Tuva Türkçesinde edat işlevinde kullanılan *de-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan edat birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan edat konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.8.1.5.2. *dep*

de- + *-(I)p* (zarf-fiil eki)

Erdal, Eski Türkçede konuşma veya düşünceden alıntı yapmak için en yaygın olarak, değişmeyen içeriğin ardından *te-* ‘söylemek’ fiilinin *-(I)p* zarf-fiil ekli biçimi

olan *tep* yapısının (Türkiye Türkçesindeki ‘diye’ sözcüğüne hem köken hem de işlev olarak karşılık gelir) geldiğini belirtir (2004: 504).

Biray, Eski Türkçeden itibaren Türk dilinin bütün lehçelerinde işlek olarak kullanılan *dep* sözcüğünün *de-* fiiline getirilen *-(I)p* zarf-fiil ekiyle oluşan zarf göreviyle kullanılan bir sözcük olduğunu ve bazı Türk lehçelerinde sadece *-(I)p* zarf-fiil eki yerine *-A / -I* zarf-fiil eki kullanıldığını ancak işlevlerinin çok fazla değişiklik göstermediğini yani lehçeler arasındaki farklılığın fonetik değişiklikten ibaret olduğunu belirtir. *Dep* veya *deye*, *diye*, *deyü*, *tiyin*, *deyin*, *tep tip deyip diyüp* yapılarının Eski Türkçeden beri günümüz Türk lehçelerinde de söz diziminde özel ve farklı bir işleve sahip olduğuna ve bu yapının bazen kök anlamını kaybetmeden iki cümleyi bağlayarak bazen de kalıplaşarak bağlama edatı işleviyle karşımıza çıktığına değinir (2008: 401).

İsxakov ve Pal’mbax, *de-/di-* yardımcı fiilinin bazı biçimlerinin başka Türk lehçelerinde olduğu gibi Tuva Türkçesinde de son çekim edatı hâline geldiğini ve *de-* fiilinin zarf-fiil biçimi olan *dep*’in ‘diye’ anlamında kullanıldığını belirtir (2019: 413). Ayrıca *dep* yapısının bağlayıcı zarf-fiili yardımcı sözcük olarak kullanıldığını ve doğrudan ve dolaylı konuşmayı yazarın sözleriyle bağlama, yan cümleyi ana cümleye bağlama, basit cümlelerin öğelerini konuşma, düşünme ve duygu fiillerine bağlama, eki tamlananla bağlama işlevleri olduğunu ifade ederek bunları örneklendirirler. Aşağıdaki örneklerde *dep* düz konuşmayı yazarın sözleriyle bağlamaktadır (2019: 305):

(361) *Ergim duŋma, eki be?- dep egenmiŋaan mendiledim.*

‘Değerli kız kardeşim merhaba! diye çekinerek selamlaştım.’

(362) *Alıs ulug çurttalğanı turguzarda aldın eves, bilig herek çedip al! – dep avam sözü çüreem-bile kadı sop çor.*

‘Asıl büyük hayatı inşa etmek için altın değil, bilim lazım, ulaş bilime!- diye annemin sözü kalbimle beraber atıyor.’

Aşağıdaki örnekte ise yan cümleyi ana cümleye bağlamaktadır:

(363) *Kolhoz dargazı kelgen **dep** bodaan bis.*

‘Kolhoz başkanı geldi diye düşündük.’ (2019: 305)

Bu örnekte ise *dep* birinci ve ikinci basit cümle öğelerini yükleme bağlar.

(364) *Kandığ **dep** bodur tur sen?.. Men moon durgunnay beer **dep** bodap tur men, avay .*

‘Ne düşünüyorsun?. Ben buradan kaçayım diye düşünüyorum, anne.’
(2019: 305).

İsxakov ve Pal’mbax, *dep* yapısının deyim ve kalıplaşmış sözlerde de geçtiğini belirtirler. Örneğin; *dep çüvezin* ‘şuna bak’, *kım çüü dep* ‘nasıl da!’, *çüü dep çüvel* ‘bu nasıl bir şey? onu kım dep adaarıl? ‘onun adı ne?’ *dep be* ‘diye mi’ gibi (2019: 305-306).

(365) *Oglu nazı çedip keerge, onu düirgen aaylap-baştap kaar **dep** bodap baza katap kadayı-bile sümeleji bergen* (Bag, 31).

‘Oğlu büyüyünce, onu çabucak düzene koyayım diye düşünüp bir kere daha karısına danıştı.’

(366) *Olarnıñ uruun aytırıp keerin manap turza-daa, ındıg doraan, ındıg baçım kelir **dep** bodavaannar* (Bag, 54).

‘Onların kızını istemeye geleceklerini bekleseler de o kadar hızlı gelecekler diye düşünmemişler.’

Tuva Türkçesinde *de-* fiili *dep* yapısında ‘demek, söylemek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan edat konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve edat işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *de-* fiilinin *dep* yapısında edatlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

de- (fiil) > *de-* + *-(I)p* > *dep* (edat)

Tuva Türkçesinde edat işlevinde kullanılan *de-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan edat birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan edat konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *de-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9. *ınça-*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *ınça-* fiilinin anlamları “*ınçaar-* /*ınça-* 1. öyle yapmak, *ınçap bolbas* ‘öyle yapamaz’; 2. öyle, *ınçaar çugaladı* ‘öyle söyledi’; 3. ve başka bir yer, *Turan ınçaar çoraan bis* ‘Turan’da başka yerlere gittik” olarak verilir. Ayrıca *ınçal-* ve *ınçan-* fiillerinin de aynı anlama geldiği bildirilir (1968: 597-598). Bu fiil Tuva Türkçesinin Duha ağzında *ınja-*, Tofa ve Soyot Türkçelerinde de *ınça-* olarak görülür (Ragagnin, 2011: 101; Rassadin, 2005: 130; 2010: 217).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *+ça-* ekinin zamir tabanlarına eklenerek fiil türettiğini belirterek bu ekle ile türetilmiş *ınça-* ‘öyle yapmak’ (*ın-* < *ol*), *ınınça-* ‘böyle yapmak’ (< *bo*) ve *kança-* ‘ne yapmak, nasıl yapmak’ (*kay* (*kan*) ‘hangi’) fiilleri bulunduğunu bildirirler (1961: 271). İsxakov ve Pal'mbax'ın iddia ettikleri fiil yapan *-ça* ekinin yalnızca bu üç fiilde görülmesi ve ekin müstakil olarak zamirlerle sınırlı

kalmış olması hem tarihsel hem de çağdaş Türk dili alanında -ça biçiminde fiil yapan bir ek bulunmayışı ve her üç fiilin de zamirlerin denkleşen anlamlarıyla fiilleşmiş olmaları daha farklı bir açıklamayı gerekli kılmaktadır. Clauson, *ança* yapısının *ol* ‘o’ zamirinin eşitlik biçimi olduğunu ‘öyle, öylece’ anlamına dikkat çeker. Ayrıca TT VIII’de *inçe* olarak görüldüğünü ancak *ınça* olarak da telaffuz edildiğini, bu *ınça* biçiminin bugün Tuva Türkçesinde bulunduğunu ve muhtemelen orijinal şeklinin *ınça* olabileceğini ifade eder (EDPT, 172). Eski Türkçede eşitlik hâlinde tanıklanan *ınça* (< *in* + *ça*) ‘öylece, öyle’, *munça* (< *munça* ~ *munça* < *bun* + *ça* ‘böylece, böyle’, *kança* (< *kan* + *ça*) yapılarına (Erdal, 2004: 199, 206, 211) ve Tuva Türkçesinde de *ınça* ‘öyle, öylece’, *munça* ‘böyle, böylece’ (TuvRuSl, 305, 597) olarak görülüyor olmalarına dayanarak *ınça*-, *munça*- ve *kança*- yapılarının analogik bir gelişim yolu izleyerek fiilleşmiş olmaları mümkün görünmektedir. Moğolcada zamirlerden türemiş *eyimü* ‘böyle’ > *eli*- ‘bu biçimde davranmak’ ve *teyimü* ‘öyle’ > *teyi*- ‘o biçimde ‘davranmak’ fiillerinin bulunması da Tuva Türkçesindeki bu analogik gelişimi destekleyici bir nitelikte karşımıza çıkar (Poppe, 2019: 94).

Eski Türkçede *ınça* yapısının şu şekilde kullanıldığı görülmektedir:

- *ınça qaltı* ‘öyle kaldı’ (TT IV, A 55).
- *ınça belgürtti* ‘öyle açıkladı’ (M I 7, 2-8 ; EDPT, 172).
- *ınça sözleştimiz* ‘öyle sözleştik/anlaştık’ (USp. 108, 5; EDPT, 172).

2.9.1. *ınça*- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *ınça*- ~ *ınçal*- ~ *ınçan*- fiili Sayan Türkçesi grubuna özgü bir fiildir ve bu fiilden gelişen çok sayıda dilbilgiselleşmiş yapı bulunur. Bu dilbilgiselleşmiş yapılar Tuva Türkçesinde yüksek bir metin sıklığına sahiptir ve konuşma dilinde de sıklıkla kullanılır. *Inça*- ~ *ınçal*- ~ *ınçan* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek dilbilgisel

kategoride yer alan bağlaç ya da zarf konumlarına gelişir. Tüm bu çeşitlenmelerdeki dilbilgiselleşme süreçlerinde *ınça-* ~*ınçal-* ~ *ınçan-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolurken dilbilgisellik derecesi artar. Tofa ve Soyot Türkçelerinde de görülen *ınça-* fiilinin dilbilgiselleşmesiyle oluşan bağlaç ve zarflar bulunur (Rassadin, 2005: 130; 2010: 42).

2.9.1.1. *ınça-* Fiilinin Bağlaçlaşması

2.9.1.1.1. *ınçaarga*

ınça- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’ + *-arga* (birleşik zarf-fiil eki) < *-ar* (gelecek zaman sıfat-fiil eki) + *ga* (yönelme durum eki)

Tenişev, *ınçaarga* sözcüğünün anlamlarını “1) ama, *taygalar bajında xar çaapkan, ınçaarga diiñçiler am-daa a’ttanmaan* ‘dağların başına kar yağdı ama sincap avcıları hâlâ dışarı çıkmadılar’; 2) öyleyse, bu durumda, bu yüzden, *ınçaarga ajildap kırıptep ujurlug bis* ‘öyleyse işe başlamalıyız’; 3) öyle mi.. *ınçaarga bolur be?* ‘öyle olur mu?’” şeklinde verir (1968: 597).

Tuva Türkçesinde *ınçaarga* yapısı *ınça-* ‘öyle yapmak’ fiili üzerine *-arga* birleşik zarf-fiil eki getirilmesiyle kalıplaşarak ‘ama’ anlamında bağlaçlaşmıştır. *Inçaarga* bağımsız cümle bağlayıcısı işlevinde iki bitimli cümleyi nedensellik temelinde birbirine bağlama işlevinde kullanılır (Johanson 1993: 218; Aydemir, 2015b: 227).

(367) *Ol kırgan çünü-daa bilir. Inçaarga ol kırgan bilir çüvezin töögüp xööreves* (KL, 20).

‘Yaşlı adam her şeyi bilir. Ama o yaşlı adam ne bildiğini söylemeyecek’.

(368) *Inçaarga ındıg çugaanı kayın tıp aldın?* (UykXemI, 14)

‘Ama öyle konuşmayı nereden buldun?’

(369) *Şımbay öörenip turar-dır siler. Er xeyler! İnçaarga tool ıdıp bilir siler be?- dep am-na aytırgan* (EX, 287).

‘Yeterince iyi öğreniyorsunuzdur. Beyler! Bu durumda destan anlatabilir misiniz? diye şimdi sordu.

(370) *İNçaarga bilbes men, mundaagılar* (UykXemI, 45).

‘Öyleyse ben bilmiyorum, buradakiler.’

Tuva Türkçesinde *ınça-* fiili *ınçaarga* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda “ama, öyleyse, bu durumda” anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Inça- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ınça-* fiilinin *ınçaarga* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ınça- (fiil) > *ınça-* + *-ar* (sıfat-fiili eki) + *+ga* (yönelme durum eki) > *ınçaarga* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *ınça-* fiilinin *ınçaarga* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ınça-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.1.2. *inçalza-daa*

inçal- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’ + *-za* (şart kipi eki) + *daa* (pekiştirme edatı)

Tenişev, *inçalza-daa* yapısının anlamını ‘ama’ olarak belirtir. Örneğin; *kırgan inçalza-daa şurak a’t* ‘yaşlı ama güçlü at’ (1968: 598).

İsxakov ve Pal’mbax, *inçalza-daa* bağlacının karşıtlık bağlacı olduğunu ve *inça-* fiilinden türediğini, kökeninin zamir olduğunu ancak morfolojik yapısının karışık olduğunu belirtir (2019: 411).

Rassadin, Soyot Türkçesinde *inçal-* fiilinin *inçalsa* ‘eğer öyleyse’ *inçalsa ta* ‘buna rağmen’ anlamında bağlaç olarak kullanıldığını belirtir (2010: 42). Çadamba, Toju ağzında *inçanza-daa* ‘ama’ şeklinde bulunduğunu söyler (1974: 54). Cungan ağzında ise *inçalsada* ‘ama’ şeklinde görülür (Mawkanuli, 1999: 259)

Tuva Türkçesinde *inçalza-daa* yapısı *inçal-* ‘öyle yapmak’ fiili üzerine *-za* şart kipi eki getirilmesiyle kalıplaşarak ‘ama’ anlamında bağlaçlaşmıştır.

(371) *Inçalza-daa* *çaңgıs aytırıǵıñ baajızın tıp çadaan* (UykXemI, 16).

‘Ama yalnız sorunun ipucunu bulabilirdi.’

(372) *Inçalza-daa* *ilbi-şidi dugayında aas kırınga çugaalar turza-daa, amidıralga indig xuulgaazınnar turbaan* (UykXemI, 21).

‘Fakat sihir-büyü hakkındaki sözler sözlü olarak yaşasa da, gerçek hayatta öyle sihirler olmamış.’

(373) *Inçalza-daa* *xire-xire xölünde-le um kelir* (TuvÇog, 37).

‘Ama zaman zaman duruma göre ağlayasım gelir.’

Tuva Türkçesinde *inçal-* fiili *inçalza-daa* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda

‘ama’ anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ınçal-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ınçal-* fiilinin *ınçalza-daa* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ınçal- (fiil) > *ınçal-* + *-za* (şart kipi eki) > *ınçalza-daa* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *ınçal-* fiilinin *ınçalza-daa* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ınçal-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.1.3. *ınçalzajok*

ınçal- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’+ *-za* (şart eki) + *çok* ‘yok’

Tenişev, *ınçalzajok* sözcüğünün anlamını ‘ama, yine de ancak’ şeklinde belirtir (1968: 598). İsxakov ve Pal’mbax, *ınçalza çok* bağlacının karşıtlık bağlacı olduğunu, *ınça-* fiilinden geliştiğini, kökeninin zamir olduğunu ancak morfolojik yapısının karışık olduğunu belirtir (2019: 411). İncelenen metinlerde sadece *ınçalzajok* yapısı tespit edilmiştir.

Tuva Türkçesinde *ınçalzajok* yapısı *ınçal-* ‘öyle yapmak’ fiili üzerine *-za* şart kipi eki ve *çok* ‘yok’ sözcüğünün getirilmesiyle kalıplaşarak ‘ama, buna rağmen’ anlamlarında bağlaçlaşmıştır.

(374) *İndig-dır, irem inçalzajok men haram kadıg, karjı doşkun kijilerniñ öön oybas kirer çañnıg kiji boldur men iyin* (TuvDes, 386).

‘Öyledir ihtiyar, fakat ben cimri sert acımasız kişilerin evinin kenarından geçmemek gibi alışkanlığı olan kişiyim.’

(375) *Ajıl doozulgan, inçalza çok hoduva şimeen namdavaan* (İsxakov, Pal’mbax, 2019: 411).

‘İş bitti, buna rağmen ses kesilmemişti.’

(376) *Inçalzajok biçii bolganda, oozunuñ ünü ög murnunda kudu alızı dıñnalğan* (Xöl, 29).

‘Fakat biraz zaman geçtiğinde onun sesi obanın önünden aşağıya doğru duyuldu.’

Tuva Türkçesinde *inçal-* fiili *inçalzajok* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘ama, buna rağmen’ anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *inçal-* sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevindeki *inçalzajok* yapısı *inçalza çok > inçalzajok* şeklinde değişim göstererek *çok* sözcüğünün ilk sesi /ç/ ötümlüleşerek /j/ sesine gelişmiş böylelikle erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *inçal-* fiilinin *inçalzajok* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ınçal- (fiil) > *ınçal-* + *-za* (şart kipi eki) + *çok* ‘yok’ > *ınçalza çok* > *ınçalzajok*
(bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *ınçal-* fiilinin *ınçalzajok* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ınçal-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.1.4. *ınçanmije*

ınçan- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’+ *-ma* (olumsuzluk eki) + *-gije* (zarf-fiil eki)

Tenişev, *ınçanmije* sözcüğünün anlamı ‘ama, yine de ancak’ olarak belirtir (1968: 598). Rassadin, Soyot Türkçesinde *ınça-* ve *ınçan-* ‘o şekilde yapmak’ fiillerinin bağlaç olarak *ınçansa* ‘eğer öyleyse’ şeklinde kullanıldığını belirtir (2010: 42). İsxakov ve Pal’mbax, *ınçanmije* bağlacının karşıtlık bağlacı olduğunu ve *ınça-* fiilinden geliştiğini, kökeninin zamir olduğunu ancak morfolojik yapısının karışık olduğunu belirtir (2019: 411).

İsxakov ve Pal’mbax *ınçanmije* yapısında yer alan *-gije* ekini “sınırlandırma kipi” olarak ele almaktadırlar. *Al-* ‘almak’ fiilinin III. teklik kişi olumsuz çekiminde *albaaje* ‘almayana kadar’ yapısını *albaaje* < *al-* + *-ba* + *-gije* olarak verirler (2019: 372). Bu sebeple *ınçanmije* bağlacının da *ınçan-* + *-ma* + *-gije* dilbilgiselleşmiş olması muhtemel gözükmemektedir.

(377) *İnçanmije Çiŋgis bile Kezer çanğıs kiji deerı çastırığ* (AÇM, 9).

‘Ancak Çengiz ile Kezer yalnız insan demek hatadır.’

(378) *Sook turgan ınçanmije eştip turgan bis* (İsxakov, Pal’mbax, 2019: 411).

‘Soğuktu, buna rağmen biz yürüyorduk.’

Tuva Türkçesinde *ınçan-* fiili *ınçanmije* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘ama, buna rağmen’ anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Inçan- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevindeki *ınçanmije* yapısı *ınçan-* + *-ma* + *-gije* > *ınçanmagije* > *ınçanmije* şeklinde değişim göstererek zarf-fiil ekinin ilk sesi kayba uğramış ve böylelikle erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ınçan-* fiilinin *ınçanmije* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ınçan- (fiil) > *ınçan-* + *-ma* (olumsuzluk eki) + *-gije* (zarf-fiil eki) > *ınçanmije* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *ınçan-* fiilinin *ınçanmije* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ınçan-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.1.5. *ınçangaş*

ınçan- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’+ *-gaş* (zarf-fiil eki)

Tenişev, *ınçangaş* sözcüğünün anlamını “1) bu nedenle *xün izip kelgen xoylar, develey bergen* ‘güneş çıkınca koyunlar gölgelere sığındı’; 2) öyleyse *ınçangaş men şın çugaalaan-dır men* ‘öyleyse ben doğru söyledim’, 3) böylece” olarak bildirir (1968: 598).

Tuva Türkçesinde *ınçangaş* yapısı *ınçan-* ‘öyle yapmak’ fiili üzerine *-gaş* zarf-fiil eki getirilmesiyle kalıplaşarak ‘ama’ anlamında bağlaçlaşmıştır.

Inçangaş bağlacının durum ekiyle genişletilmiş *ınçangaştıı* ‘bu nedenle’ biçimi de bulunur. İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *-gaş* geçmiş zaman zarf-fiilinin durum ekleriyle ve çokluk ekiyle çekimlenmiş yapıların bulunduğunu ve Katanov’un halk edebiyatı örneklerinde *bargaştıı, bargašta, bargaştan; kelgeştıı, kelgeşterde, kelgeşterden* yapıların geçtiğini belirtir (1961: 335). Tuva Türkçesindeki *ınçangaş* yapısı bağımsız cümle bağlayıcısı olarak iki bitimli cümleyi nedensellik temelinde birbirine bağlama işlevinde kullanılır (Johanson, 1993: 218; Aydemir, 2015b: 227).

Soyan *ınçangaş* bağlacının *-daa, -la, be, harın, boor, ıynaana, iyikpe, çadavas* gibi çeşitli parçacıklarla kullanıldığını ‘muhtemelen, bu sebeple’ anlamlarına geldiğini belirtir (2010: 227).

(379) ***Inçangaş*** *araga-darıdan ırak çoruur xerek* (UykXemI, 23).

‘Bu yüzden içkiden uzak durmak gerek.’

(380) ***Inçangaştıı*** *bolza čaa kolxoztıı bolza baştaygı turguzukçu xuralınga kolxoztıı baştaygı dargazınga kımını songup alır bis?* (Bağ, 32)

‘Bu nedenle de olsa yeni kolhozun ilk kurucu meclisine kolhozun ilk başkanı olarak kimi seçeceğiz?’

Tuva Türkçesinde *ınçan-* fiili *ınçangaş* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda

‘ama, buna rağmen’ anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Inçan- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan bağlaç konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve bağlaç işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *inçan-* fiilinin *inçangaş* yapısında bağlaçlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

inçan- (fiil) > *inçan-* + *-gaş* (zarf-fiil eki) > *inçangaş* (bağlaç)

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *inçan-* fiilinin *inçangaş* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *inçan-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.1.6. *inçanmayn*

inçan- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’+ *-mayn* (olumsuz zarf-fiil eki)

Tenişev, *inçanmayn* sözcüğünün “1. *inça-* fiilinin olumsuz zarf-fiil biçimi, 2) ‘elbette, tabii ki’” anlamında olduğunu belirtir (1968: 597). Gündoğdu Koçoğlu, *inçanmayn kançaar* söz öbeğinin ‘elbette’ anlamında bağlaç olarak kullanıldığını ifade eder (2010: 318). Tenişev’in *inçanmayn* sözcüğünün tek başına ‘elbette’ ifade ettiğini belirtmesine rağmen taranan metinlerde *inçanmayn* sözcüğünün sadece *kançaar* ‘nasıl’ sözcüğüyle kalıplaşarak dilbilgiselleştiği tespit edilmiştir.

(381) *A’ttıg kiji inçanmayn kançaar, torlur eves* (UykXemI, 105).

‘Atlı kişi tabi öyle yapar, pes eder mi hiç!’

(382) *Indıg ulug kürünege duzalajıp çede beerge, inçanmayn kañçaar-deeş,*
Samdañ baştaktanıp kattırgan (Bag, 159).

‘Böyle büyük devlete yardım etmek için geldiğinde, elbette diyerek
Samdañ şaka yapıp gülmüş.’

Tuva Türkçesinde bağlaç işlevinde kullanılan *inçan-* fiilinin *inçanmayn kañçaar* yapısında da gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan bağlaç birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan bağlaç konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *inçan-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.2. *inça-* Fiilinin Zarflaşması

2.9.1.2.1. *inçap*

Tuva Türkçesinde *inça-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış biçimi olarak değerlendirilen *inçap* sözcüğü *tur-*, *çor(u)-*, *olur-*, *çıdır-*, *bar-*, *kel-* yardımcı fiillerinin zarf-fiil ekli biçimleriyle kalıplaşarak dilbilgiselleşir ve ‘ama, öyleyse, bundan dolayı’ anlamlarında zarf görevinde kullanılır. Rassadin, Soyot Türkçesinde *inçap* sözcüğünün zarf görevinde olduğunu ‘böylece, dolayısıyla’ anlamlarına geldiğini bildirir (2010: 217). Her ne kadar Tuva Türkçesinde *inçap* yapısı *inça-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış biçimi olarak değerlendirilse de ETÜ. *ançıp/inçıp/inçip* yapılarıyla ilişkili olduğu açıktır.

Clauson, *ançıp/inçıp* yapısının muhtemelen *ança erip* yapısından geliştiğini ve her zaman bir cümle başında tek başına bulunduğunu, normalde ‘bu böyledir’ ya da ‘bu kadar’ anlamına geldiğini, daha az sıklıkla neredeyse ‘öte yandan, ama’ anlamına geldiğini ya da yeni bir cümle başlangıcını işaret etmek için herhangi bir parça içeriği olmadan kullanıldığını belirtir (EDPT, 173). Erdal ise Eski Türkçede bu şekilde geniş kapsamlı kısaltmaların bulunmadığını; bu tarzdan bir etimolojik izahın zorlama olduğunu ifade ederek *ançıp* ‘bu durumda, bu nedenle’ bağlacının *an + ç(a)* yapısına

-(X)p zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir. *Inçip* ve *inçap* ‘bu durumda, böylece’ yapılarının Maniheizt, Budist ve Hristiyan kaynaklarında görüldüğü ifade eder (2004: 201, 206). İlk olarak *ançip* şekliyle sadece Uygur Kağanlığına ait runik yazıtlarda ve Irk Bitig’de görülmüş, daha sonraki metinlerde *inçip* biçimini almıştır Erdal 2004: 206, EDPT: 173b ; Karahan, 2014: 72):

- *Ançulayu ok siz-ik-leri turup üstünki il-ke... miş etöz-in inçip a/gır/ ayag kılur-lar : takı ne ayıt/mak/ krgek* (HT VI 10/5).

‘Bu şekilde şüpheleri gidip, en üstün ülkeye ...-miş. Vücudunu böylece saygı ve hürmetle sunarlar. Daha başka ne söylemeli’ (Karahan, 2014: 214):

- *amtı amrak oğlanım, ança biliñler: bu ırk bitig edgü ol. ançip alku kentü ülügi erklig ol* (IB 66/I).

‘Şimdi sevgili çocuğum, şöyle biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Fakat herkesin kendi kaderi kudretlidir.’

- *Bilip öçmek erser inçip bagtın öñi üdrülmek tözlüg erür tip timiş erser . munuñ bar iki törlüg yörügleri* (Üİ 105a/17).

‘Bilip sönme ise, ‘bu durumda bağdan ayrılmak köklüdür’ diye dediğinde, bunun iki türlü manası vardır.’

Tuva Türkçesinde *ınça-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış biçimi olarak değerlendirilen *ınçap* sözcüğü *tur-*, *çor(u)-*, *olur-*, *çıdır-*, *bar-*, *kel-* yardımcı fiillerinin zarf-fiil ekli biçimleriyle kalıplaşarak dilbilgiselleşir ve ‘ama, öyleyse, bundan dolayı’ anlamlarında zarf görevinde kullanılır. Soyan, zamir kökenli *ınçap* sözcüğüyle kurulan bu yapılarda yardımcı fiillerin anlamlarını kaybederek dilbilgiselleştiklerini belirtir (Soyan 2010b: 12; 2010c: 102-110):

tur-: *inçap tura* ‘bundan dolayı’, *inçap turda* ‘bundan dolayı, ondan sonra’,
inçap turda-la, *ol-la inçap turda* ‘bundan dolayı’, *inçap-minçap turda-la* ‘bundan
dolayı’, *inçap turza-da* ‘bundan dolayı’, *inçap turza*, *inçap turza-turza* ‘bundan sonra, o
zaman’, *inçap turbuje* ‘ama’, *inçap turuvusta* ‘sonra’

çor-: *inçap çorda* ‘bundan dolayı’, *inçap çoruy* ‘bundan dolayı’, *ol inçap çoraaş*
‘bundan dolayı’, *inçap çorza-çorza* ‘bundan sonra, o zaman’

olur-: *inçap ora* ‘bundan dolayı’, *inçap olura* ‘bundan dolayı, sonra’, *inçap*
orgaş ‘bundan dolayı’, *ol-la inçap olurda* ‘bundan dolayı’

çıdır-: *inçap çıdırda* ‘bundan dolayı’

kel-: *inçap keerge* ‘bundan dolayı, bu nedenle’, *inçap keerde* ‘dolayısıyla, bu
nedenle’

bar-: *inçap barganda* ‘bundan dolayı’, *inçap baarga* ‘bundan dolayı’, *inçap*
barza ‘eğer öyleyse’, *inçap baar bolza* ‘öyleyse’, *bir-tee inçap barganda* ‘öyleyse’
(Soyan 2010b:12; 2010c: 102-110).

(383) *Akızı moorap kalgan çıtkan Oozun kuspaktap algaş, kara sug-bile bajın*
*buu-xaa şaptagılaan. **Inçap turda**, Eres-ool müñ-ne detkerlip kelgen*
(ÖdgÇay, 104).

‘Abisi baygın yatıyordu... Onu kucaklayıp sonra pınar suyu ile başını
ıslattı. Ondan sonra Eres-ool kendine geldi.’

(384) *İviler baştarın ködür güley berdiler. **Inçap tura**, xamık mal too-bıdaradı*
salçıp-la kagdılar (ÖdgÇay, 59).

‘Geyikler başlarını kaldırmaya başladılar. Ondan sonra tüm mal etrafa
doğru dağıldı’.

(385) *Barıp uşsumza-daa, bo udaada aarıvadım. **Inçap turuvusta** Artış-ool iyi ejı-bile iviler mungulapkan keldiler* (ÖdgÇay, 45).

‘Düşmeme rağmen, bu sefer incinmedim. Sonra Artış-ool iki arkadaşıyla geyik üzerinde geldi.’

(386) *Dıka-la ırıp keldivis. **Inçap çoruvusta**, soovustan ıttar eerip egeledi* (ŞuuÖtt, 139).

‘Çok uzaklaştık. Sonra köpekler arkamızdan havlamaya başladılar.’

(387) *Börülerniñ büzeleli çurlıp-la organ. **Inçap çorza-çorza**, bir şuram xire çerge çookşulap kelgenner* (AkAz, 84).

‘Kurtların kuşatması gittikçe yoğunlaşıyordu. Ondan sonra bir atlayış mesafesine yaklaştı.’

(388) *Kortuk kiji ejinge eş-daa boop şıdavas. **Inçap olura** Artış-ool menden aytırığ saldı* (ÖdgÇay, 52).

‘Korkak bir insan eşine arkadaş bile olamaz. Ondan sonra Artış-ool bana bir soru sordu.’

(389) ***Inçap keerde** kul’tura-çırdıuşkın tövü bolur ujurlug¹⁵*

‘Bu yüzden kültür-aydınlanma sosyal-kültürel gelişim merkezi olması gerek.’

(390) ***Inçap keerde** sinkveyn deerge beş oduruglug kıska şülük¹⁶*

‘Bundan dolayı sinkveyn¹⁷ adlı beş mısralı kısa şiir.’

¹⁵ <https://tmgnews.ru/medeeler/skelerni-chastyryynga-renir/> (Erişim Tarihi 02.03.2023)

¹⁶ <https://nsportal.ru/shkola/rodnoy-yazyk-i-literatura/library/2016/01/23/azhyk-kicheel-setkilimnin-besh-oduruunda-toreen> (Erişim Tarihi 02.03.2023)

(391) *Inçap keerge, kımını-bile sadıglajır men?* (UykXemI, 110).

‘Dolayısıyla, kimle ticaret yapacağım?’

(392) *Çamdıkta çartık ay sug işinde çaap keer. Inçap baarga, bışkak idiktin düğü tazarıp kaar* (OrsŞöl, 13).

‘Bazen yarım ay boyunca içine yağmur yağacak. Bundan dolayı geyik derisindeki ayakkabıların tüyü kelleşecek.’

Tüm bu örneklerde *inçap* yapısıyla kurulan yardımcı fiilli kuruluşlarda sözcüklerin temel anlamlarını kaybederek anlamsızlaştığı ve sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoriye geçerek kategorisizleştiği dikkati çeker. Bu yapılardaki hem *inça-* fiilinin hem de onunla birlikte kullanılan yardımcı fiillerin bağımsız sözcük oldukları fiil konumundan bağımlı birim olan zarf konumlarına geliştikleri dilbilgiselleşme süreçlerinde özerklik seviyeleri kaybolmuş dilbilgisellik dereceleri artmıştır.

2.9.1.2.2. *inçaar*

inça- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’+ *-ar* (sıfat-fiil eki)

Tuva Türkçesinde ‘öyle, o biçimde, o şekilde’ anlamında kullanılan *inçaar* yapısı *inça-* ‘öyle yapmak’ fiili üzerine *-ar* sıfat-fiil eki gelmesiyle (İsxakov, Pal’mbax, 2019: 238) zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(393) *Çügle didim şülükçü inçaar badıtkap şıdaar* (TuvÇog,35).

‘Sadece cesur şair o şekilde doğrulayabilir.’

(394) *Ol inçaar bolur ujurlug turdu-daa ıynaar* (KBay, 171).

‘O öyle olmalıydı herhâlde.’

¹⁷ Bir kelime oyununun adı.

(395) *İrbijey ireyniñ sözü-dür iyin, aji-tölün inçaar adaar* (Darjay, 2006: 119).

‘Yaşlı İrbijey’in sözüdür o, çocuklarını öyle adlandırır.’

Tuva Türkçesinde *inça-* fiili *inçaar* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘öyle, o biçimde, o şekilde’ anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Inça- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken ara kategoride bulunan zarf konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *inça-* fiilinin *inçaar* yapısında zarflaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

inça- (fiil) > *inça-* + *-ar* (sıfat-fiil eki) > *inçaar* (zarf)

Tuva Türkçesinde zarf işlevinde kullanılan *inça-* fiilinin *inçaar* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden ara kategoride yer alan zarf birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *inça-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.2.3. *inçaarda*

inça- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’+ *-arda* (birleşik zarf-fiil eki)

Tenişev, *inçaarda* sözcüğünün ‘o zaman’ anlamında olduğunu belirtir. Örneğin; *inçaarda olar ködeege çurttap turganlar* ‘onlar o zaman köyde yaşıyorlarmış’ (1968: 597). İsxakov ve Pal’mbax da *inçaarda* yapısının *inça-* fiili üzerine *-ar* sıfat-fiil

eki ve *-da* bulunma durum eki gelerek kalıplaşmasıyla oluştuğunu bildirir (2019: 238).

Bu yapı Soyot Türkçesinde de görülür (2010: 217).

Tuva Türkçesinde *ınçaarda* yapısı *ınça-* ‘öyle yapmak’ fiili üzerine *-arda* birleşik zarf-fiil eki getirilmesiyle kalıplaşarak ‘o zaman’ anlamında zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(396) *Belder-Ala a't-bile ınçaarda bir tavarışkan men* (TuvDesII, 80).

‘Belder-Ala at ile o zaman karşılaşmıştım.’

(397) *Siler ınçaarda şuptuñar biçii çaş turgan siler* (Soyan, 2018:66).

‘O zaman siz hepiniz küçük yaştaydınız.’

(398) *Inçaarda-la čaa bajıñ alır men* (AkTöş, 61).

‘O zaman yeni evini alacağım.’

Tuva Türkçesinde *ınça-* fiili *ınçaarda* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘o zaman’ anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Inça- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken ara kategoride bulunan zarf konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ınça-* fiilinin *ınçaarda* yapısında zarflaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ınça- (fiil) > *ınça-* + *-arda* (zarf-fiil eki) > *ınçaarda* (zarf)

Tuva Türkçesinde zarf işlevinde kullanılan *ınça-* fiilinin *ınçaarda* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden ara kategoride yer alan zarf birimine doğru tek

yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ınça-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.9.1.2.4. *ınçaldır*

ınçal- ‘öyle davranmak, böyle yapmak’ + *-dır* (< *-dır* ettirgenlik eki + *-A* zarf-fiil eki)

Tuva Türkçesinde ‘öyle, öylece, o biçimde, o şekilde’ anlamında kullanılan *ınçaldır* yapısı *ınçal-* ‘öyle yapmak’ fiili üzerine *-dır* (< *-dır*) ekinin gelmesiyle (Tenişev, 1968: 598) zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir. Bu yapı *şak* sözcüğüyle de birlikte ‘işte böyle, aynen öyle’ anlamlarında da kullanılır (Soyan, 2010c: 121).

(399) *Çalbak- Mıyıs ınçaldır ölüp çıtkan, Aña ölüm-bile eves, maadrlıg, çorgaar ölümü-bile ölüp çıtkan* (Xöl, 54).

‘Çalbak- Mıyıs öylece öldü. O ölümle değil, kahramanlığı ve gururu da ölünce öldü.’

(400) *Aalınga bargaş, ınçaldır ijer bolzuŋza, şag-töre kaduraan, şagda magat çok, saaskanda çilig çok duŋmazı monu sögleen* (TuvDes, 422).

‘Köye varınca öyle içersen, sülalen güçsüzleşir, zaman tabi hep geçer, saksagan iliksiz kardeşi bunu söyledi.’

(401) *Şıyaan am, on maadır şak ınçaldır aji-tölün törüp azıraan malın ökteredip ulug çurtun tutkaş, uzun çırgalın çırgap çoruy barıp-tır oo.* (TuvDes, 472).

‘Evet, on bahadır işte böylece çoluk çocuğunu doğurtup yetiştirdiği hayvanlarını çoğaltıp büyük yurt kurarak uzun mutluluğu yaşamaya devam etmişlermiş.’

Tuva Türkçesinde *ınça-* fiili *ınçaldır* yapısında ‘öyle yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘öyle, öylece, o biçimde, o şekilde’ anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Inça- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken ara kategoride bulunan zarf konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. *Inçaldır* yapısında yer alan *-dır eki* *-dıra* biçiminde birleşik bir ek olup ekin sonunda *-A* zarf-fiil eki kayba uğradığından dolayı erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ınçal-* fiilinin *ınçaldır* yapısında zarflaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

ınçal- (fiil) > *ınça-* + *-dır (-a)* (ettirgenlik eki) > *ınçaldır(a)* > *ınçaldır* (zarf)

Tuva Türkçesinde zarf işlevinde kullanılan *ınçal-* fiilinin *ınçaldır* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden ara kategoride yer alan zarf birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ınçal-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.10. *al-*

Eski Türkçede *al-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*’da şu şekilde verilir: “1. almak, *elig aldı, açtı ogıdı bitig* ‘hükümdar mektubu aldı ve açıp okudu’ (KB 1557); 2. elde etmek, *bilig kimde bolsa beğüklük alur* ‘bilge kimde olursa o büyüklük bulur’ (KB 154); 3. seçmek, *sözüg barça tıŋla kerekeni al* ‘her sözü dinle ancak gerekli olanı al’ (KB 5876); 4. evlenmek, kız almak, *tür (giş) kağan kızın ertinü ulug törün ogluma alı birtim* ‘Türgiş hakanının kızını büyük bir törenle oğluma alıverdim’ (BK K 10); 5.

takas etmek, *bu oglanı bir toruğka aldım* ‘bu köleyi bir ata satın aldım’ (DLT I, 373); 6. götürmek, *kişig tuttum aldım küçün yarmakın men* ‘ben insanları tutup zorla paraları aldım’ (KB 6543); 7. yakalamak, *bir buğu aldı, şıl buğunu dalnug çubuki birle ığaça bağladı, kiddi* ‘bir geyik yakaladı, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve gitti’ (OKD, 29); 8. ele geçirmek, fethetmek, *tañut bodunug buzdum oğlın yutuzın yulkısın baramın anta altım* ‘Tangıtlara doğru sefer ettim, Tangut halkını hezimete uğrattım’ (BK D24); 9. yardımcı fiil *-a/-e* zarf-fiil eki ile eylemin yoğunluğunu belirtir, *Toguz Oguz bodunımın tirü kubratı altım* ‘Dokuz Oğuz halkımı topladım’ (MÇ K5); 10. yardımcı fiil *-(I)p* zarf-fiil eylemin kendisi için yapıldığını belirtir, *tezginür ilde arkış yorıp agı çuz tiyiñ kiş alır sen tirip* ‘kervanları diyar diyar gezerek dünyayı dolaşırken ipekli ve sırmalı kumaşlar ile sincap ve samur kürkleri toplarsın’ (KB 5367)” (DTSl, 71).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’da *al-* fiilinin anlamları “*alır /al-* 1. almak; 2. elde etmek, ele geçirmek, *silerniñ çagaañnarnı alğan men* ‘sizin mektubunuzu aldım’; 3. kabul etmek, almak, *xemçeg alır* ‘ceza almak’; 4. yardımcı fiil olarak kişinin kendisi için gerçekleştirdiği bir eylemi ifade eder, *ap alır* ‘kendisi için almak’, *bodap alır* ‘düşünmek’, *sadıp alır* ‘satmak’” olarak verilir (1968: 56).

2.10.1. *al-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *al-* fiili yardımcı fiil işlevinde *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir.

2.10.1.1. *al-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Al- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. Türk dilinde ‘almak’ anlamında ETü. *al-*, TTür. *al-*; Gag. *al-*; Azb. *al-*; Trkm. *al-*; Sal. *al-*, Özb. *al-*; Uyg. *al-*,

Krm. *al-*; Tat. *al-*; Başk. *al-*; Kırg. *al-*; Kaz. *al-*; KBalk. *al-*; KKalp. *al-*, Kum. *al-*; Nog. *al-*; SUyg. *al-*, Hak. *al-*, Şor. *al-* Tuv. *al-*, Alt. *al-*, Çuv. *il-* Sah. *ıl-*, Dolg. *ıl-* şeklinde kullanılır (Starostin vd. 2003: 283). *Al-* fiili Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup Çağdaş Türk lehçelerinde de ‘almak’ temel anlamının yanı sıra yardımcı fiil işlevi yüklenerek isim veya fiil türünden sözcüklerle birleşerek sözdizimi unsuru olarak da işlev görür.

Şçerbak, yardımcı fiilleri iki gruba ayırmaktadır. Birinci gruba giren yardımcı fiiller *-(y)a* ve *-(I)p* zarf-fiillerle, sıfat-fiillerle ve isim-fiillerle birleşirler ve çeşitli tür ve kip (başlama, bitiş, tükenme, anilik, yönelme, yeterlik, olasılık, eylemi yapma denemesi) ifade ederler. *Al-* ‘almak’ fiilini de birinci gruba ait bir fiil olarak değerlendirir (1984: 134).

Clauson, *al-* fiilinin ‘almak’ anlamında kullanıldığını, bu anlamının yanı sıra ‘çıkarmak (şapkayı, eyeri vb.), evlenmek, satın almak’ gibi yan anlamları olduğu, birçok söz öbeği ve birleşik sözcüklerde ikinci öge olarak kullanıldığını belirtir. *Alıp bar-*, *alıp ket-* ‘götürmek’, *alıp kel-* ‘getirmek’ yapılarında çoğunlukla iki sözcüğün kaynaşarak *appar*, *ekkit*, *akkel-* gibi biçimler olarak karşımıza çıktığına değinir. Ayrıca *al-* fiilinin *u-* fiili gibi her zaman değil ama genellikle yeterlik bildirdiğini de ifade eder. Örneğin; *kele almadı* ‘gelemedi’ (EDPT, 124).

Erdal, *al-* fiilinin yardımcı fiil olarak öznenin eylemi kendi yararına yaptığını belirttiğini bildirir. Örneğin; *Tokuz oguz terä kovratu altım* ‘Dokuz Oğuz halkımı topladım’. Çok az sayıdaki *-(I)p* zarf-fiil ekli almış fiille birlikte kullanıldığında da eylemin kendisi için yapıldığı anlamını ifade ettiğini belirtir (2004: 261).

Anderson, *al-* ‘almak’ fiilinin Sayan-Altay Türk lehçelerinde yardımcı fiil olarak yeterlik fiili olarak görüldüğünü ve Tuva Türkçesinde *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille beraber kullanıldığında yeterlik ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *Tuv. ol bijiy albas* ‘o

yazamaz’. Aynı zamanda Hakas Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille aynı anlamda kullanıldığını belirtir (2004: 184 -185).

Katanov, Tuva Türkçesinde *al-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığını eylemin kendisi yararına yapıldığını bildirdiğini ifade eder. Örneğin; *uttup al-* ‘uyumak (kendi için)’, *tünep al-* ‘gecelemek (kendi için)’, *tıp al-* ‘kendi için bulmak’, *çıldıp al-* ‘kendi için yatmak’, *emnıp al-* ‘kendi için ya da kendini tedavi etmek’ gibi. *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille beraber kullanıldığında ise bir şeyi yapabilmeyi ya da fiil olumsuz çekimlenmiş ise yapamamayı ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *onu al albas* ‘onu alamaz’ (1903: 732-733).

İsxakov ve Pal’mbax da Tuva Türkçesinde *al-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil ekli bir fiille birlikte kullanıldığında öznenin eylemi kendisi için yaptığını ifade ettiğini bildirir. *Bijip al-* ‘kendi için yazmak’, *nomçup al-* ‘kendi için okumak’, *olurup al-* ‘kendi için oturmak’. *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille beraber kullanıldığında fiil olumlu çekimlenmiş ise olabirirliğini, olumsuz çekimlenmiş ise olamazlığını ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *bijiy al-* ‘yazabilmek’, *bijiy alba-* ‘yazamamak’ (1961: 412).

Tuva Türkçesinde *al-* ‘almak’ fiili *-A* zarf-fiil eki almış bir fiil ile birlikte kullanılarak yardımcı fiilleşmiş bunun sonucunda yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

(402) *Öske çergerge ijigip çurttay albas* (Bağ, 98).

‘Başka yere alışıp yaşayamaz.’

(403) *Men biçiminde xorjok kiji boor men, ulus köre albas* (UykXemII, 289).

‘Ben küçükken geçimsiz bir kişiydim, onlar göremez.’

Tuva Türkçesinde *al-* fiili *-(A) al-* yapısında ‘almak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda yardımcı fiilleşerek yeterlik kipliği işaretleyicisi işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve

dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir.

Tuva Türkçesinde *al-* fiilinin yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

al- (fiil) > *-A* (zarf-fiil eki) + *al-* > *-A al-* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde *al-* ‘almak’ fiili *-(I)p* zarf-fiil ekli bir fiille birlikte kullanıldığında ise yarar kılınışı bildiren bir işlevde öznenin eylemi kendisi için yaptığını ifade eden bir yardımcı fiil olarak dilbilgiselleşmiştir. Bu bağlamda *al-* fiili temel anlamından buna bağlı yan anlamlarından uzaklaşarak anlamsızlaşma ve kategorisizleşme aşamalarını geçirerek dilbilgiselleşmiştir.

(404) *Sigenni ılap kıldır ovaalap algan* (UykXemI, 21).

‘Otu doğru bir şekilde yığmış.’

(405) *Ulus oon-moon olarnı çara sop algan* (UykXemI,58).

‘İnsanlar onları her taraftan hızlıca ayırmış.’

Tuva Türkçesinde *al-* fiilinin yardımcı fiil olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci de kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

al- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *al-* > *-(I)p al-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yeterlik kipliği işaretleyicisi işlevinde kullanılan *al-* ‘almak’ fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil ve yeterlik kipliği işaretleyicisi birimlerine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *al-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.11. *bil-*

Eski Türkçede *bil-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde “1. bilmek, tanımak, *bu oγul ne ter?* (DLT 1, 74); 2. öğrenmek, bilmek, haber almak, tanımak, 3. sorumluluk almak; 4. yardımcı fiil işlevinde *-a, -u* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında birşeyin gerçekleştirme olasılığı (yetenek) kipliğini ifade eder; 5. istek kipiyle çekimlendiğinde (*-ayın tesä*) bir şeyi yapmak istemek, *özün bay bolayın tise* ‘zengin olmak istersen’ (KB, 1292)” şeklinde verilir (DTSI, 98).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *bil-* fiilinin anlamları “*bilir- /bil-* 1) bilmek, *ılap bilir* tam olarak bilmek, *bilip çoruur* çok önceden bilmek, *bile tura* bilme, *bilip çıdar* (olurar, turar) bilmek, *daap bilir tanımak*, sezgisel olarak tahmin etmek; 2) yapabilmek, *nomçup bilir* ‘okuyabilmek’ *bilbes men* a) bilmiyorum, b) nasıl okunacağını bilmiyorum; 3) anlamak, *utkazın bilir* anlamını anlamak, *bilbeyn-dir men* anlamıyorum, *bilip alır* a) öğrenmek; b) anlamak, *bile beer* a) öğrenmek, b) anlamaya başlamak, *bilip kelir* a) öğrenmeye gitmek, b) hatırlamak” şeklinde verilir (1968: 104).

2.11.1. *bil-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesi gramerlerinde *bil-* fiili yardımcı fiil olarak değerlendirilmez ancak *-(I)p* zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir.

2.11.1.1. *bil-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Erdal, KB’de *-U bil-* yapısının yeterlik kipliği olduğunu ifade eder (2004: 260). Kara, Türk dilinde *bil-* fiilinin en sık ve en yaygın kullanılan tasvir fiili olduğunu ve Eski Türkçeden itibaren her dönemde ve lehçede benzer ya da farklı biçimlerle (*-A* ya

da -(I)p zarf-fiille) ortaya çıktığını, bazen temel anlamıyla bazen de bağlama göre değişik işlevlerde kullanıldığını belirtir (2011: 1421).

Tuva Türkçesinde -(I)p bil- yapısı -(I)p şıda- yapısıyla anlam ve işlev açısından eşdeğerdedir. -(I)p bil- yapısı her zaman geniş-gelecek zaman eki ile çekimlenir. Olumlu çekim -(I)p bilir yapısıyla olumsuz çekimi ise -(I)p bilbes yapısıyla karşılanır.

Tuva Türkçesinde -(I)p bilir/bilbes yapısı içsel edinilmiş olasılığın geniş şimdiki zamanda beceri ve yeteneklere ve buna bağlı olarak beceri ve yetenek eksikliğine dayalı gizli gerçekleşmemiş (olmayan) eylem olasılığı anlamında olumlu ve olumsuz kutupluluğun simetrik bir karşılığını ifade eder. -(I)p bil- yapısı anlamsal olarak içsel edinilmiş (olmayan) belirli beceri ve yeteneklerin varlığı/yokluğunu ifade edebilir. Kazanılmış yeteneğin doğasında entelektüel faaliyetler ve sosyal faaliyetlerde, uygulamalı nitelikte belirli becerilere sahip olma anlamı vardır (Oorjak, 2018: 208).

(406) *Inçaarga kaška çedir **sanap bilir sen**, Şoraan?* (A, 9)

‘Öyleyse kaç kadar sayabilirsin, Şoraan?’

(407) *Ol uruglar bile **oynap bilir*** (KX, 7).

‘O çocuklarla oynayabilir.’

(408) ***Tıvalap bilbes** kiji sen be?* (ÖdgÇay, 12).

‘Tuvaca konuşamayan kişi sen misin?’

(409) *Şımbay öörenip turar-dır siler. Er xeyler! Inçaarga tool **ıdıp bilir siler be?**- dep am-na aytırgan* (EX, 287).

‘Yeterince iyi öğreniyorsunuzdur. Beyler! Bu durumda destan anlatabilir misiniz? diye şimdi sordu.’

Tuva Türkçesinde bil- ‘bilmek’ fiili -(I)p zarf-fiil eki almış bir fiil ile birlikte kullanılarak yardımcı fiilleşmiş bunun sonucunda yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak

dilbilgiselleşmiştir. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir.

Tuva Türkçesinde *bil-* fiilinin yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

bil- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *bil-* + *-ir* (gelecek zaman ek) > *-(I)p bilir* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde yeterlik kipliği işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bil-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yeterlik kipliği işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bil-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.12. *şıda-*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *şıda-* fiilinin anlamları “*şıdaar-* /*şıda-* 1. yapabilmek; 2. dayanmak, tahammül etmek” olarak verilir (1968: 586).

Tuva Türkçesinde *şıda-* fiili Moğol dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde ‘yapabilmek’ anlamında kullanılan bir fiildir. Moğol dilinde Orta Moğ. *şıda-*; Yazılı Moğ. *şıda-*; Halh. *çada-*; Bur. *şada-*; Kalm. *çad-*; Ord. *şıda-*; Mog. *şıda-*; Dag. *şadə-*; Dong. *şıda-*; S.-Yugh. *şəda-*, *hda-*; Mongr. *sda-*, *şda-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003: 1129).

Çağatay Türkçesinde de *şıda-* fiili ‘yetmek, dayanmak, yapabilmek, üstesinde gelmek, yenebilmek’ anlamına gelir (Güner Dilek, 2022: 68’den Kincses-Nagy, 2018: 80-81). Rassadin, Türk lehçelerinde *şıda-* fiilinin değişik fonetik varyantlarının görüldüğünü belirtir (1978: 168).

2.12.1. *şıda-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *şıda-* fiili yardımcı fiil işlevinde Sibiry grubu Türk lehçelerinde görülen ve Moğolcadan ödünçlenen bir fiildir ve Moğolcada *çada-* ~ *çida-* biçiminde görülen fiil yardımcı fiil olarak yeterlik kipliği işlevinde kullanılır (Kullmann, Tserenpil, 2008: 201; Ujyediin, 1998: 207). Tuva Türkçesinde de *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir.

2.12.1.1. *şıda-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Tuva Türkçesinde *şıda-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşir ve bunun sonucunda da yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

Şamina, *-(I)p şıda-* yapısını gerçek olasılık (potansiyel olasılığa karşı olarak) iletmenin bir aracı olarak nitelendirir. Onda ise *-(I)p şıda-* yapısını öznenin güç, beceri, hazır olma, arzu, zaman gibi mevcudiyetine dayanan bir fırsat olarak tanımlar. Yani fırsat ile kastedilen fiziksel olasılık, edinilen içsel nitelikler, öznenin harekete geçmeye duygusal ve psikolojik hazırlığına dayanan bir olgu olduğudur. Söz konusu *-(I)p şıda-* yapısının geniş bir anlamı alanı vardır ve olumsuz biçimi *-(I)p şıdava-* yapısı da iç ve dış faktörlerden kaynaklanan yetersizliği (imkansızlığı) ifade eder (Oorjak, 2018: 85).

(410) *Süldem aşak ındıg başkarıkçı bolup şıdaar be?* (UykXemI,30)

‘İhtiyar Süldem öyle yönetici olabilir mi?’

(411) *Onu bezin körbeyn çıtkaş, ög-büle uyazı örttedip şıdavas men*
(UykXemI, 20).

‘Onu dahi görmediğim hâlde, aile yuvasını yakamam.’

(412) *Ağaa ogulug xaru berip şıdavaan* (Bağ, 30).

‘Ona kesin cevap veremedi.’

(413) *Olarnı kiji kançaar **kırıp şıdaarıl**?- dep çugaalap turgan* (AKM, 83).

‘Onları insan nasıl kırabilir? diye söylüyordu.’

(414) *Çügle didim şülükçü inçaar **badıtkap şıdaar*** (TuvÇog, 35).

‘Sadece cesur şair o şekilde doğrulayabilir.’

Tuva Türkçesindeki *şıda-* fiili ağızlarda da dilbilgiselleşmiştir. Aydemir, Tsengel Tuva ağzında *-(I)p şıda-* yapısının Moğolcadan kopyalandığını ve olasılık gibi tanımlayıcı nüansları işaret ettiğini ve böylece *-(I)p bol-* yapısının işleviyle benzer bir kullanıma sahip olduğunu belirtir (2009: 46). Duha ağzında da *-(I)p şıta-* yapısı yeterlik kipliği olarak dilbilgiselleşmiştir (Ragagnin, 2011: 116).

Rassadin, Tofa Türkçesinde *-(I)p şıda-* yapısının yeterlik bildirdiğini ifade eder. Örneğin; *oŋ ujuŋ şıdar* ‘o uçabilir’. Soyot Türkçesinde de aynı işlevde kullanılır (2010: 212). Ayrıca Altay Türkçesinde *-(I)p şıda-*, Hakas Türkçesinde *-(I)p şıda-*, Saha Türkçesinde ise *-a sataa ~ sıtaa* şeklinde bulunduğunu belirtir (1978: 167). Güner Dilek, Altay Türkçesinde *-(I)p çıda-* yapısının bu işlevde kullanıldığını bildirir (2022: 71). Tenişev, *şda-* yeterlik işleviyle bir eylemi gerçekleştirme olasılığı biçiminin Sarı Uygur Türkçesinde de mevcut olduğunu ve bu yapının Sarı Uygur Türkçesine özgü özelliklerinden biri olduğunu bildirir (1966: 72).

Anderson, Tuva Türkçesinde bu yapının *-(I)p çıda-* şeklinde görüldüğünü ve yeterlik bildirdiğini belirtir. Örneğin; *bister oynap çıdar bis* ‘biz oynayabiliriz’ şeklinde çevirmiştir (2004: 187) ancak bu cümlede geçen *çıda-* fiili yeterlik bildirmez, burada kullanılan fiil *çıdar/-çıt-* ‘yatmak’ fiilidir ve süreklilik işlevinde görünüş-zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

Tuva Türkçesinde *şıda-* ‘yapabilmek’ fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiil ile birlikte kullanılarak yardımcı fiilleşmiş bunun sonucunda yeterlik kipliği işaretleyicisi

olarak dilbilgiselleşmiştir. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir.

Tuva Türkçesinde *şıda-* fiilinin yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

şıda- (fiil) > -(I)p (zarf-fiil eki) + *şıda-* > -(I)p *şıda-* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde yeterlik kipliği işaretleyicisi işlevinde kullanılan *şıda-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yeterlik kipliği işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *şıda-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.13. *çada-*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *çada-* fiilinin anlamları “*çadaar/çada-* yapamamak, becerememek, başaramamak; *silerni tıp çadap kaan bis* ‘sizi bulamadık’; *monu kılıp çadadım* ‘bunu yapamadım’; *çadaarda* a) yapamama, bir yol bulamama; b) en kötü sonda; zar zor” olarak verilir (1968: 507).

Moğol dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde *jada-* fiili ‘yapamamak’ anlamında kullanılan bir fiildir. Moğol dilinde ‘yapamamak’ anlamında Orta Moğ. *jada-*, Yazılı Moğ. *yada-*; Halha Moğ. *jada-*; Bur. *yada-*; Kalm. *jadā-*; Ord. *jada-*; Mongr. *jadā-*, *idā-* şeklinde kullanılır (Starostin vd. 2003: 1129).

2.13.1. *çada-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *çada-* fiili de Moğolcadan ödünçlenen bir fiildir ve Moğolcada *yada-* biçiminde görülen fiil *çida-* fiilinin tam tersi bir anlama sahiptir, yani bir kişinin yapamadığı bir durumu ifade eden bir yardımcı fiil olarak kullanılır

(Ujiyediin, 1998: 207-208). Tuva Türkçesinde de *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kiplik işaretleyicisi ve zarf olarak dilbilgiselleşir.

2.13.1.1. *çada-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Tuva Türkçesinde *çada-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşmiş ve bunun sonucunda da olumsuz yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

Tuva Türkçesinde fiili *-(I)p ça-da-* yapısı imkânsızlığı aktaran bir yapı olarak değerlendirilir. Dilde geçmiş ve şimdiki zaman eklerini alarak işlev görür, böylece imkânsız bir eylemi ya geçmiş ya da şimdiki zamanda ifade eder. Şamina, *-(I)p ça-da-* yapısının “imkansızlık anlamının, öznenin genel zihinsel ve fiziksel durumuyla bağlantılı ek bir çağrışımla yani eylemi gerçekleştirmeye izin vermeyen haricî bir nedenin varlığıyla karmaşılaşabileceğini” oldukça doğru bir şekilde ifade ettiğini belirtir (Ooojak, 2018: 214). Bir eylemi gerçekleştirmenin yetersizliği (imkânsızlığı) kişinin fiziksel, duygusal-psikolojik, entelektüel yeteneklerinin sınırına ulaşması, sınırlı yetenekler ve bunlarla ilişkili olarak bir eylemi gerçekleştirmek için bir veya daha fazla başarısız girişim ile ilişkilidir. Bu *-(I)p ça-da-* yapısı da eylemi gerçekleştirmeye yönelik başarısız girişimlerin bir sonucu olarak eylemin imkânsızlığını ifade eder, bunun nedeni öznenin fiziksel, zihinsel, duygusal ve psikolojik kaynaklarının sınırı ve eylemi gerçekleştirememesi durumudur.

(415) *Inçalza-daa çağgıs aytırıgnıñ baajızın tıp çaadaan* (UykXemI, 16).

‘Fakat yalnız sorunun ipucunu bulamadı.’

(416) *Kajaa dolu xamık kiji, çemnendi, kajaazından ünüp çadadı* (TUT, 43).

‘Ahır dolu olan herkes, yemek yedi, ahırından çıkamadı.’

Tuva Türkçesindeki *çada-* fiili ağızlarda da dilbilgiselleşmiştir. Ağızlarda bu fiilin Moğolcadan ödünçlendiği belirtilir. Tsengel Tuva ağzında *-(I)p jada-* yapısının imkansızlığa işaret ettiğini ve böylece *-(I)p bol-* yapısının olumsuz biçimine karşılık geldiğini belirtilir (Aydemir, 2009: 46). Duha ağzında da *-(I)p yada-* biçiminde görülür (Ragagnin, 2011: 117). Tofa ve Soyot Türkçelerinde de *-(I)p çada-* yapısının olumsuz anlamda yeterlik bildirdiği belirtilir. Örneğin; *tıp çadadım* ‘bulamadım’ (Rassadin, 1978: 166; 2010: 185).

Tuva Türkçesinde *çada-* ‘yapamamak’ fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiil ile birlikte kullanılarak yardımcı fiilleşmiş bunun sonucunda olumsuz yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir.

Tuva Türkçesinde *çada-* fiilinin olumsuz yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

çada- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *çada-* > *-(I)p çada-* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde olumsuz yeterlik kipliği işaretleyicisi işlevinde kullanılan *çada-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan olumsuz yeterlik kipliği işaretleyicisi doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çada-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.13.1.2. *çada-* Fiilinin Yükleme Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

2.13.1.2.1. *çadavas*

çada- + *-vas* (gelecek zaman olumsuzluk eki)

Tuva Türkçesinde *çadavas* yapısı geçmiş ya da şimdiki zamanla oluşturulan bir cümlede bir fiille ya da isimle kullanıldığında olasılık bildiren analitik yüklem oluşturur (Monguş, 2009: 176). Konuşmacının bakış açısından *çadavas*, sözde olası bir eylemi ifade eden bir kiplik işaretleyici işlevinde kullanıldığından dolayı dilbilgiselleşmiştir. İsxakov Pal'mbax da *çadavas* yapısının kiplik parçacığı olarak kullanıldığını belirtir (1961:432).

(417) *Azı sagıjı ındıg çadavas* (UykXemI, 212).

‘Ya da düşüncesi öyle olabilir.’

(418) *Ada-izezi onu Kök-Urug dep ta çop adap kaan çüve, biçiizinde şolazı turgan çadavas* (Bag, 8).

‘Anne babası ona bir sebeple Kök-Urug adını vermiş, küçükken lakabı olabilir.’

(419) *Çaş ooldu ulam çılgılap turgaş, öşkü xanın eelen ijirtipken bolza, karakka çüve artpas çadavas* (ÇK, 16).

‘Eğer çocuğun hâlâ ateşi varsa, içmesi için daha fazla keçi kanı verilirse, gözünde hiçbir şey kalmayabilir.’

(420) *Delgermaa: Kançaarıl, kıstar xüleep alır be? Küdee-xüregen-da bolur beer çadavas* (Monguş, 2009: 176).

‘Delgermaa: Ne yapmalı kızlar kabul eder mi? Damat belki damat olur.’

Bayır-ool, *çadavas boor* yapısının ‘muhtemelen’ gibi varsayımsal bir anlam ifade ettiğini ve *boor* parçacığıyla birleştiğinde kendi anlam değerini koruduğunu belirtir. *Çadavas boor* parçacığının yapısında bir *boor* bileşeni olmasına rağmen, temel anlam olan ‘büyük olasılıkla’ *çadavas* parçacığı tarafından ifade edilir ve *çadavas boor* yapısında kullanılan *boor* nötr anlam ifade eder (2009a:12-13).

(421) *Kadarçıların baza xeveer arttırar çadavas boor bis* (Bag, 48).

‘Çobanlarını da değiştirmeden kalabiliriz (kalırsınız belki).’

Tuva Türkçesinde *çada-* fiili *çadavas* yapısında ‘olmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çada- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve olasılık kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *çadavas* yapısı kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

çada- (fiil) > *çada-* + *-vas* > *çadavas* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *çada-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çada-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.13.1.2.2. *çadapçok/çadap çok*

çada- + *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *çok* ‘yok’

İsxakov Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *çadapçok* yapısının *çadavas* parçacığıyla eşdeğer olduğunu belirtir. Örneğin; *kelirim çadapçok (çadavas)* ‘gelebilirim’ (1961: 432). Tenişev de *çadapçok* sözcüğünün *çadavas* ve *magatçok* yapılarıyla aynı anlamda kullanıldığını belirtir (1968: 507). Tuva Türkçesinde *çadapçok* yapısı geçmiş ya da şimdiki zamanla oluşturulan bir cümlede bir fiille ya da isimle kullanıldığında olasılık bildiren analitik yüklem oluşturur. Konuşmacının bakış açısından *çadapçok* sözde olası bir eylemi ifade eden bir kiplik işaretleyici işlevinde kullanıldığından dolayı dilbilgiselleşmiştir.

Tuva Türkçesinde *çadapçok* yapısı *çada-* fiili üzerine *-(I)p* zarf-fiil ekinin ve *çok* ‘yok’ sözcüğüyle gelmesiyle kalıplaşmış ve dilbilgisel bir görev üstlenerek ‘belki, olabilir’ anlamlarında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Dilbilgiselleşen bu yapının kaynaşmamış *çadap çok* biçimi de görülür.

(422) *Bügü çonnun aayı-bile sovet erge-çagırgaje kirgen bolganda, kandaay çüvel xarın, öskerlip çadapçok* (Bag, 181).

‘Bütün halk fikir birliği içinde Sovyet yönetimine girdiği zaman, ne olacak acaba, değişilebilir.’

(423) *Kımiskayak dıt sargızı-bile aktaşkan boop çadap çok* (A, 133).

‘Karıncalar melez ağacı kenesi ile yarışmış olabilir.’

Tuva Türkçesinde *çada-* fiili *çadapçok* yapısında ‘yapamamak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çada- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve niyet kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevindeki *çadapçok* yapısının dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

çada- (fiil) > *çada-* + -(I)p + *çok* > *çadap çok* > *çadapçok* (kiplik işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *çada-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çada-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.13.1.3. *çada-* Fiilinin Zarflaşması

çada- + *-arda* (zarf-fiil eki)

Tuva Türkçesinde *çadaarda* yapısı *çada-* fiili üzerine *-arda* zarf-fiil ekinin gelmesiyle kalıplaşmış ve dilbilgisel bir görev üstlenerek ‘zar zor’, ‘bir şekilde’ anlamında zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir. Darjay, *çadaarda* zarfının *çadaar* ‘yapamamak’ fiili üzerine +dA bulunma durum ekinin gelmesiyle oluştuğunu belirtir.

(424) *Xurulbay suurnuñ bajınga aray dep çadaarda-la çetken* (2006: 170).

‘Xuralbay köyün tepesine zar zor ulaşmış.’

(425) *Aa, xalak, am ooda çadaarda dörten xarlıg bolurum kay* (TE, 65).

‘Ah, ne yazık, şimdi bir şekilde kırk yaşında olsaydım.’

Çadaarda zarfı *arga* ‘zor’ sözcüğüyle kalıplaşarak *arga çadaarda* ‘zar zor; ister istemez’ anlamında kullanılır (TuvRuSl, 66) ve *arga* sözcüğünün bu yapıda pekiştirici bir işlevde kullanıldığı görülür.

(426) *Öske kijiden iyatkan boor, biçii ool arga çadaarda ünüppen*
(UykXemII, 258).

‘Başkasından utanmış olabilir, küçük oğlan zar zor çıktı.’

Tuva Türkçesinde *çada-* fiili *çadaarda* yapısında ‘yapamamak’ temel somut anlamından uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘zar zor anlamında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çada- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken ara kategoride bulunan zarf konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *çada-* fiilinin *çadaarda* yapısında zarflaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

çada- (fiil) > *çada-* + *-arda* (zarf-fiil eki) > *çadaarda* (zarf)

Tuva Türkçesinde zarf işlevinde kullanılan *çada-* fiilinin *çadaarda* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden ara kategoride yer alan zarf birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çada-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.14. *çet-*

Eski Türkçede *yet-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*’da şu şekilde verilmektedir: “1. yetişmek, ulaşmak, *emdi anı kim yeter* ‘şimdi ona kim yetişir’ (DLT

I,192); 2. yetmek; 3. iyileşmek (bir yara hakkında) *yetmiş yaşığ kartadı* ‘iyileşen yarayı tırmaladı (DLT I, 245)’ (DTSl, 245).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’da *çet-* fiilinin anlamları “*çeder/çet-* 1) ulaşmak, varmak, *dagnıñ bajınga çeder* ‘dağın zirvesine ulaşmak’, *aynıñ kırınga çeder* ‘ayın yüzeyine varmak’, *bajınga çeder* ‘ulaşmak’; 2) yetişmek, *murnakçılarıñ ajıl talazı bile çeder* ‘işçileri geçmek için koşmak’; 3) ulaşmak, *stantsiyaga çeder* ‘istasyona varmak’; 4) yeterli olmak, *küjüvüs çeder* ‘gücümüz yetecek’; 5) uzanmak, ulaşmak, *deeviirge çeder* ‘tavana ulaşmak’” olarak verilir (1968: 524).

2.14.1. *çet-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *çet-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.14.1.1. *çet-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Çet- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde ETü. *yet-*, TTür. *yet-*; Gag. *yet-*; Azb. *yet-iş-*; Trkm. *yet-*; Sal. *yet-*, Özb. *yet-*; Uyg. *yet-*, Krm. *yet-*; Tat. *cit-*; Başk. *yet-*; Kırg. *çet-*; Kaz. *jet-*; KBalk. *çet-*; KKalp. *jet-*, Kum. *yet-*; Nog. *yet-*; SUyg. *yet-*, Hak. *çit-*, Şor. *çet-*, Tuv. *çet-*, Alt. *yet-*, Çuv. *şit-*, Sah. *sit-*, Dolg. *hit-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003:1536).

Clauson, *yet-* fiilinin aslen ‘geçmek, yetişmek, yakalamak (bazen hareketin her iki tarafı tarafından), yerinde duran bir şeye ulaşmak (durağan bir nesneye ulaşmak)’ gibi anlamlar içerdiğini ancak erken dönemlerden itibaren ‘yeterli olmak’ yani ‘gereksinim duyulanı yakalamak’ veya bazen daha genel olarak ‘ulaşmak’ anlamlarında neredeyse geçişsiz olarak kullanıldığını ve bu kullanımlarda nesne belirtilirse genellikle yönelme durumunda yer aldığını belirtir (EDPT, 884b).

Altay Türkçesinde yardımcı fiil işlevinde kullanılan *çet-* fiilinin belirli bir sınıra erişen eylemi işaret ettiği belirtilir (Güner Dilek, 2022: 66).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *çet-* fiilinin yardımcı fiil işlevinde kullanıldığını belirtirler. Ancak verdikleri örnekte *çet-* fiilinin ana fiil olarak kullanıldığı görülür. Örneğin; *çet-* 'ulaşmak' *çedip kel-* 'gelmek', *aalçılar çedip kelgenner* 'misafirler geldiler' (1961: 413). Gündoğdu Koçoğlu da *çet-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış fiille birlikte kullanıldığında yardımcı fiil işlevinde kullanıldığını belirtir (2018: 672).

Tuva Türkçesinde *çet-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin gerçekleşme sınırına yaklaştığını bildiren bir işlevde ve yeterlik kipliği işaretleyicisi işlevinde yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir.

(427) *Kırgan-avazınga ıglap çetken*: “*Meen çılım bagay-dır, Meni çüğe küske çilda töreen?... çugaalaan.* (AOT, 4).

‘Yaşlı annesine neredeyse ağlayarak: “Benim yılım kötü. Beni neden fare yılında doğurdun?”... söylemiş.

(428) *Çügge kiji bodu körüp çetpes* (UykXemI, 122).

‘Sadece insan kendi göremez.’

(429) *Kiji körüp xanmas, magadap çetpes* (UykXemI, 357).

‘İnsan görüp tatmin olmaz, hayran kalamaz.’

Tuva Türkçesinde *çet-* fiili *-(I)p* *çet-* yapısında ‘ulaşmak’ temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda hem yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak hem de kılınışsal içerik bakımından eylemin

gerçekleşme sınırına yaklaştığını bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çet- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *çet-* fiilinin yardımcı fiil olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

çet- (fiil) > -(I)p (zarf-fiil eki) + *çet-* > -(I)p *çet-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiil işlevinde kullanılan *çet-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil işlevinde kılınıp ve kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çet-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.15. *kör-*

Eski Türkçede *kör-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. görmek, *körür közüm körmez teg bilir biliğim bilmez teg boltı* ‘gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu’ (K K10); 2. itaat etmek, tabi olmak, *Türk bodun tabgaçka körür arti* ‘Türk halkı o zaman Çin’e bağımlı idi’ (T 1); 3. tecrübe etmek, *On-ok bodum emgek kördi* ‘On-ok halkı ızdırap gördü’ (K D19); 4. dinlemek *bu savı körüp* ‘bu sözü dinleyip’ (AY 617); 5. yardımcı fiil, *yälü kör* ‘sürün atları’ (T 26)” (DTSl, 308).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *kör-* fiilinin anlamları “*köör /kör-* 1. görmek; 2. incelemek, bakmak; 3.bakmak, ilgilenmek, *mal köör*

‘hayvana bakmak’; 4. tecrübe etmek, *oon körbeen çüvezi çok* ‘onun görmediği bir şey yok’; 5. okumak *eki dep köör* ‘iyi okumak’; 6. yardımcı fiil olarak a) rica belirtir *öörenikçilerge çaa solunardan berip körünjer* ‘öğrencilere yeni gazeteden verin lütfen’, b) eylemin bir deneme olduğunu gösterir *bo xemge balıktap kördüvüs* ‘bu nehirde balık tutmaya çalıştık’, *karandaş-bile bijip körem* ‘kalem ile yazmaya çalışın’; 7. bulunma durum eki almış biçimle karşılaştırma ifade eder *kjın xovaa köörde, arıg işti çılıg* ‘kışın bazkıra nispetle orman içi ılıktır’; 8. yönelme durum ekli *kör-* fiili *al-* fiilinin sıfat-fiil biçimiyle birlikte giriş sözcüğü olarak kullanılır *moon ap köörge* ‘bu nedenle’” olarak verilir (1968: 258).

2.15.1. *kör-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *kör-* fiili yardımcı fiil işlevinde *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir. Ayrıca birleşik zarf-fiil ekiyle kaynaşarak sözdiziminde zarf olarak işlev görür.

2.15.1.1. *kör-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde *kör-* fiili çeşitli anlam ve işlevleri olan geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. Türk dilinde ETü. *kör-*, TTür. *gör-*; Gag. *gör-*; Azb. *gör-*; Trkm. *gör-*; Sal. *kör-*, Özb. *kur-*; Uyg. *kör-*, Krm. *kor-*; Tat. *kür-*; Başk. *kür-*; Kırg. *kör-*; Kaz. *kör-*; KBalk. *kör-*; KKalp. *kör-*, Kum. *gör-*; Nog. *kör-*; SUyg. *gör-*, Hak. *kör-*, Tuv. *kör-*, Alt. *kör-*, Çuv. *kor-*, Sah. *kör-*, Dolg. *kör-* şeklinde kullanılır (Starostin vd. 2003:567).

Erdal, *kör-* fiilinin yardımcı fiil olarak öznenin sözlüksel fiilin işaret ettiği eylemi gerçekleştirmeye niyetli olduğunu ifade etmek için kullanıldığını ve bunun

bilinçli bir niyeti ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *katıg yanı kura kördüm*¹⁸ (DLT III, 219) ‘sert yayımı çekmeye çalıştım’. Bu anlamın Orhon Yazıtlarında da görüldüğüne değinir. Örneğin; *buṇadıp kagan yelü kör temiş* (Tuṇ, 26) ‘kağan endişelenmiş ve ‘hızlı sürmeye dikkat et!’ demiş. Ayrıca emir kipinde çekimlenmiş bir fiilde öğüt verici bir içerikle kullanıldığı ifade eder: *yelü kör* ‘hızlı sürmeye bak!’ (Tuṇ, 26); *saklanu körgil* ‘dikkatli olmaya bak!’ (TT X 426) (2004: 313, 524).

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *kör-* ‘görmek’ fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanıldığında emir kipiyle çekimlenmiş ise eylemin rica bildirdiğini belirtir. Diğer kiplerle çekimlenmiş eylemlerde ise eylemin denenerek gerçekleştiğini belirttiğini ifade ederler. Örneğin; *berip kör* ‘lütfen verir misin?, *meṇee čaa nomdan berip körüṇer* ‘bana yeni kitaptan verir misiniz, lütfen?’, *balıktap kör-* ‘balık tutmayı denemek’, *olar xölge balıktap kördüler* ‘onlar gölde balık tutmayı denediler.’ (1961: 414).

Aydemir de Tsengel Tuva ağızında *-(I)p gör-* yapısının ‘yapmaya çalışmak, yapmaya çabalamak’ anlamında kipsel bir nüansı işaret eden bir birleşik fiil olduğunu vurgular. Standart Tuva Türkçesinde benzer bir işlevinin bulunduğunu ve emir kipiyle çekimlenmiş fiillerde ise kibar bir istek işlevini işaret ettiğini belirtir (2009: 44).

Anderson da *-(I)p kör-* yapısının ‘bir şey yapmayı denemek’ anlamında Tofa ve Tuva, Hakas ve Şor ve Türkmen Türkçelerinde bulunduğunu ifade eder (2004: 180-181).

Tuva Türkçesinde *kör-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiil ile birlikte kullanıldığında eylemin denenerek gerçekleştiğini bildiren bir yardımcı fiil işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Aynı zamanda emir kipiyle çekimlenmiş fiillerde

¹⁸ *katıg yānı kura kördüm* ‘katı ve güçlü yayı kurdum’ (DLT 442)

niyetin ön planda olduğu bir istek ya da rica belirten kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

(430) *Etkin üyezinde sunnıy karaa köstür iyik be. Xalıy-daa bergen bolza, çer ıraar eves. **Dürgedep körbes sen?*** (ÇAÇ, 45).

‘Kükreme sırasında kızıl geyiğin gözleri görmez (kötü görebilir). (Bu nedenle) O kaçmış olsa bile çok uzaklaşmış olamaz. Acele edemez misin?’

(431) *Yevsey Yegoroviç men am **dıştanıp ap köreyn*** (UykXemI, 48).

‘Yevsey Yegoroviç ben şimdi, dinlenmeye çalışayım.’

(432) *Biz kayın bilir bis, sen-ne **bilip kör*** (AKM, 52).

‘Biz nereden bilelim, sen anlamaya çalış.’

(433) *Ak-öölj eenzirey berdi. **Bodap kör*** (TuvŞ, 37).

‘Ak oba ıssızlaşırverdi, bir düşünmeyi dene.’

(434) *Uruglar avazı, sen baza **ıglavayn kör*** (UykXemI, 24).

‘Çocukların annesi sen de ağlama lütfen.’

Tuva Türkçesinde *kör-* fiili *-(I)p kör-* yapısında ‘bakmak, görmek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda niyet/istek kipliği işaretleyicisi işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *kör-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiil ile birlikte kullanılarak yardımcı fiilleşmiş, bunun sonucunda emir kipiyle çekimlenerek kullanıldığında niyet/istek kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Fiil kategorisinden yardımcı fiil kategorisine doğru olan tek yönlü gelişiminde de genişleme ve kategorisizleşme süreçleri eşlik etmiştir.

Tuva Türkçesinde *kör-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

kör- (fiil) > -(I)p (zarf-fiil eki) + *kör-* > -(I)p *kör-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı işlevinde kullanılan *kör-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *kör-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.15.1.2. *kör-* Fiilinin Edatlaşması

kör- ‘görmek’ + *IrdA* (birleşik zarf-fiil eki)

Tuva Türkçesinde *köörde* yapısı *kör-* yardımcı fiili üzerine *-IrdA* zarf-fiil eki getirilmesiyle oluşmuş ve karşılaştırma edatı olarak dilbilgiselleşmiştir. Tenişev, bu yapının *köör/kör-* fiilinin bulunma durum eki almış biçimi olduğunu ve karşılaştırma bildirdiğini ifade eder. Örneğin; *kıjın xovaa köörde, arıg işti çılg* ‘kışın bozkıra nispetle orman içi ılıktır.’ (1968: 258). Tuva dilinin açıklamalı sözlüğünde de yönelme durum ekli bir isimle birlikte kullanılan *köörde* yapısının ‘biri ya da birşeyle karşılaştırıldığında/-a bakılırsa’ anlamına geldiği bildirilir (TSTY II, 201).

(435) *Arjaan ireyge köörde, ooŋ kadayı didim bolgan* (UykXemI, 95).

‘Yaşlı Arjaan’a bakılırsa karısı cesurdu.’

(436) *Tanaylarnıŋ-daa Tonaylarnıŋ-daa xarık-deŋgeli şırak. Aŋaa köörde, Barısxöönüŋ uluzunuzn amıdıralı şoolug eves* (AK, 80).

‘Tanayların da Tonayların da yaşam standartları yüksek. Onlara kıyasla, Barısxöölülerin hayatı pek iyi değil’.

(437) *Ajılday bergende, ol ayak eriş bezin erninge deertpes. Aḡaa köörde kadayı xarın aray şıdanmas* (Xöl, 42).

‘Çalıştığı zaman, bir kadehin kenarını bile dudağına değdirmez. Onunla karşılaştırıldığında karısı dayanamaz.

Tuva Türkçesinde *kör-* fiili *köörde* yapısında ‘görmek’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Kör- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan edat konumuna genişlemiştir. Bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve edat işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde edat işlevinde kullanılan *köörde* yapısı *kör-* + *-ür* + *de* > *körürde* > *köörde* şeklinde kademeli bir değişim göstererek sesbilimsel içeriğinde kayıp yaşamış ve erozyon sürecine de uğramıştır. Tuva Türkçesinde *kör-* fiilinin *köörde* yapısında edatlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

kör- (fiil) > *kör-* + *-Irda* (zarf-fiil eki) > *körürde* > *köörde* (edat)

Tuva Türkçesinde edat işlevinde kullanılan *kör-* fiilinin *köörde* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan edat birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan edat konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *kör-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.16. *ças-*

Eski Türkçede *yaz-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. hata yapmak, *ol keyikni yazdı* ‘o geyiği vurmayı kaçırdı’ (DLT III, 59); 2. günah işlemek; 3. özel bir çağrışım anlamı olan yardımcı fiil, *ol anı uru yazdı* (DLT III, 59) ‘neredeyse ona çarpıyordu’” (DTSl, 250).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *ças-* fiilinin anlamları “*çaza-/ças-* 1) hata yapmak; 2) ıskalamak, hedefi kaçırmak; 3) gelecek zaman eki almış fiille kullanıldığında neredeyse anlamına gelir” olarak verilir (1968: 510).

2.16.1. *ças-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *ças-* fiili *-(A)r* geniş-gelecek zaman eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.16.1.1. *ças-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde *ças-* fiili ETü. *yaz-*, TTür. *yazı-*; Gag. *yaz-*; Azb. *yazı-*; Trkm. *yaz-*; Özb. *yoz-*; Uyg. *yaz-*; Tat. *yaz-*; Başk. *yaz-*; Kırg. *caz-*; Kaz. *jaz-*; KKalp. *caz-*, Kum. *yaz-*; Nog. *yaz-*; SUyg. *yaz-*, Hak. *ças-*, Tuv. *ças-*, Alt. *yas-*, Çuv. *kor-*, Sah. *sılı-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003:473).

Clauson, Eski Türkçede *yaz-* fiilinin ‘bir hata yapmak, suç işlemek, günah işlemek’ daha sınırlı sayıda ‘yolunu kaybetmek’ anlamlarına geldiğini belirterek ilk başlarda yardımcı fiil olarak ‘bir şeyi yapamamak’ anlamında, daha sonra ‘bir şeyi yapma noktasına gelmek’ anlamında kullanıldığını bildirir (EDPT, 983).

Erdal, *yaz-* fiilinin Kaşgarlı'da *ol anı uru yazdı* (DLT III, 59) ‘neredeyse ona vuracaktı.’ cümlesinde yardımcı fiil hâline gelmiş gibi görüldüğünü belirtir. Ayrıca *ol*

*keyikni yazdı*¹⁹ (DLT III, 59) ‘o ava atışta yanıldı’ cümlesinde *yaz-* fiilinin o aşamada neredeyse gerçekleşecek olan kasıtsız eylemi değil yalnızca öznenin gerçekleştiremediği eylemi ifade ediyor olmasının muhtemel olduğunu ve dolayısıyla bu yardımcı fiilden yeterlik bölümünde bahsedildiğini ancak burada yeterlikten ziyade yetersizlik söz konusu olduğunu ifade eder (2004: 260).

Anderson, Tofa Türkçesinde *-A ças-* yapısının ‘neredeyse tamamlandı’ olarak ifade edilebileceğini ve daha çok geçmiş zamanda ortaya çıktığını belirtir (2004: 145). Tof. *kişinin münün işe jaştım* ‘birinin çorbasını neredeyse içtim’ (Rassadin, 1978: 169). Tuva Türkçesinde biçimsel ve işlevsel olarak benzer bir oluşumun perifrastik olarak ifade edildiğini ancak Tofa Türkçesinden farklı olarak geniş-gelecek zaman eki ile çekimlenmiş bir fiille kullanıldığında *ças-* fiilinin geçmiş zamanda çekimlendiğini ifade eder. Örneğin; *nomum çedirip alır çastım* ‘kitabımı neredeyse kaybedecektim’, *uduur çazıp turdum* ‘neredeyse uyuyacaktım’ (Anderson, 2004: 146).

Şamina, *-(A)r ças-* yapısının özel bir görünüş biçimi olarak değerlendirir. Ona göre zaman aşaması yardımcı fiil tarafından belirtilir. Eylem ya da durum zaman ekseninde başlangıç sınırına çok yakındır ancak eylem gerçekleşmek üzere olmasına rağmen gerçekleşmemiştir. Görünüşsel anlam neredeyse yeni bir durumun hazırlık aşamasına işaret eder ancak onunla aynı anlama gelmez (2010: 77).

Tuva Türkçesinde *ças-* fiili *-(A)r ças-* yapısında eylemin neredeyse gerçekleşecekmiş olduğunu belirten bir işlevde kullanılarak yardımcı fiilleşmiştir. Aynı zamanda bu yapı çıkarımsal bir kiplik işaretleyicisi olarak da işlev görür.

(438) *Oon başka öske kaday-bile çurttaar çaskan-dır siler* (Bag, 133).

‘Yoksa, başka kadınla yaşayacaktınız neredeyse.’

¹⁹ *ol keyikni yazdı* ‘o, atışta avı ıskaladı’ (DLT 376).

(439) *Baştay ol teveen²⁰ oskunuptar çaskılaan* (UykXemI, 16).

‘İlk önce, o teveğini düşürecek gibi olmuş/neredeyse düşürecekmiş.’

Tuva Türkçesinde *ças-* fiili *-(A)r ças-* yapısında ‘hata yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda eylemin neredeyse gerçekleşeceğini bildiren ve aynı zamanda çıkarımsal bir kiplik işaretleyicisi bir işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Ças- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ças-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ças- (fiil) > *-(A)r* (geniş-gelecek zaman eki) + *ças-* > *-(A)r ças-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *ças-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ças-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.17. *ber-*

Eski Türkçede *ber-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*’da şu şekilde verilir: “1. vermek, *bizinä tapınyu yüküngü ertini berüp ermiş* ‘bize saygı ve hürmete

²⁰ *tevek*, bir oyunda kullanılan aletin adı.

layık bir mücevher verdi' (Uyg I, 8₁₈); 2, evlenmek, *kızımı kalınsız bertim* 'kızlarımızı başlık parasız evlendirdim' (E 47 7); 3. ödemek; 4. a) yardımcı fiil, -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin başkası için yapıldığını bildirir, *tabgaç kaganka ilin törisin alı birmiş* 'Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar' (K D8), b) -(I)p zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiil olarak eylemin tamamlanmış olduğunu belirtir, *bir yumgag taşı üzüp berdi* 'bir taş parçası kırırverdi' (Uyg I 7₁₇)" (DTSl, 95).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *ber-* fiilinin anlamları "*beer /ber-*, 1. vermek, *bo nomnu mejee ber* 'bu kitabı bana ver', *sös ber-* 'söz vermek'; 2. vermek, servis etmek *düşteki çem beer* 'akşam yemeği servis etmek', *üleger beer* 'örnek vermek'; 3. yardımcı fiil -a/-e zarf-fiil eki ile eylemin başlangıcını ya da sonunu bildirir, *bijiy berdim* 'yazıverdim'; 4. -(I)p zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin başkası için yapıldığını bildirir, *mejee adın çugaalap ber* 'bana adını söyle'" olarak verilir (1968: 132).

2.17.1. *ber-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *ber-* fiili hem -A hem de -(I)p zarf-fiil eklerini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.17.1.1. *ber-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

ber- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan, geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. Türk dilinde 'vermek' anlamında ETü. *ber-*, TTür. *ver-*; Gag. *ver-*; Azb. *ver-*; Trkm. *ber-*; Sal. *ber-*, Özb. *ber-*; Uyg. *bär-*, Krm. *ver-*; Tat. *bir-*; Başk. *bir-*; Kırg. *ber-*; Kaz. *ber-*; KBalk. *ber-*; KKalp. *ber-*, Kum. *ber-*; Nog. *ber-*; SUyg. *per-*, Hak. *pir-*, Şor. *per-*, Tuv. *ber-*, Alt. *ber-*, Çuv. *per-*, Sah. *bier-*, Dolg. *bier-* şeklinde kullanılmaktadır (Starostin vd. 2003: 353). *Ber-* fiili Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup Çağdaş Türk lehçelerinde de

‘vermek’ temel anlamının yanı sıra yardımcı fiil işlevi yüklenerek sözdizimi unsuru olarak da kullanılır.

Erdal, Eski Türkçede yarar kılınışı (*version*) olarak ya öznenin kendisini ya da cümlede atıfta bulunulan eylemin yararlanıcısı olarak başka bir varlığı belirttiğini ifade eder. Eski Türkçede, nesne türü ya da yararlanıcılık yardımcı fiil olarak *ber-* ‘vermek’ fiili ile ifade edilirken özne türü ya da kendine-yararlanıcılığın yardımcı fiil olarak *al-* ‘almak’ ile ifade edildiğini belirtir. Örneğin; *eçimiz Sıntar Šalıka aydımız, başlap berij tep* (Mait, Ölmez & Raschmann, 2002: 133) cümlesinde *ber-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki ile kullanıldığını bildirerek ‘biz, kardeşimiz Sıntar Šalı’ye yazmasını rica ettik ve bize bir iyilik yap ve başla dedik’ şeklinde aktarır. İlgili eserde *başlap berij* yapısının “Fang gleich an!” ‘hemen başla’ şeklinde aktarıldığını bu çevirideki ‘gleich’in muhtemelen *ber-*’e karşılık geldiğini Türkiye Türkçesindeki *ver-* fiilinin yardımcı fiil işlevi ile örtüştüğünü ifade eder (2004: 260-261).

Yuldaşev, *-A ber-* yapısının tek bir anlama sahip en yaygın genel biçimlerden biri olduğunu Özbek, Uygur, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Türkmen, Başkurt, Tatar ve diğer bazı Türk lehçelerinde *-A ber-* biçiminin çoğunlukla aktif fiillerle kullanıldığını ve çok nadiren Başkurt Türkçesinde *yeşer-* ‘gençleşmek’ örneğinde olduğu gibi durum fiilleri ile de kullanıldığını ve genellikle bir eylemin son aşamasından önce gerçekleştiğini veya sürecin devam ettiğini belirtir. Ona göre Tuva, Hakas ve kısmen Altay Türkçelerinde söz konusu biçim eylemin başlangıç aşamasının ifade eder. Fiillerin *-A ber-* hâli bitmişliğe (*perfective*) göre nötrdür ve eğer fiil bağlam açısından bitmişlik ifade ediyorsa bir eylemin bir bütün olarak bitmesi ya da bir eylemin ilk aşamasının bitmesi anlamına gelir. Örneğin; Alt. *sala ber-* ‘gitmek’, *ıylay ber-* ‘ağlamak’ gibi. Eğer fiiller bitmemişlik (*imperfective*) ifade ediyorsa o zaman *-A ber-* yapısı süreci devam ettirmek gibi sıradan bir anlama gelir. Örneğin; *ıylay ber-* ‘ağlamaya devam etmek’, *sala ber-* ‘yürümeye devam etmek’ gibi. Bu durumda,

biçimin anlamı nihai olarak bağlam koşulları tarafından belirlenir (1965: 80). Yuldaşev'in bu açıklaması Heine ve Kuteva'nın dilbilgiselleşmenin bağlam kaynaklı yeniden yorumlama olduğu görüşleriyle örtüşür.

Eski Türkçede *ber-* (*bir-*) fiilinin yardımcı fiil işlevinde *-A*, *-I* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanımı Orhon Yazıtlarında tanıklanır:

➤ *Türk bodunıy ilin törisin tuta birmiş iti birmiş* (BK D3).

‘Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş ve düzenleyivermiş.’

Gökçe *-(I)p + ber-* yardımcı fiiliyle oluşan analitik yapının Oğuz Türkçesi dışındaki Çağdaş Türk lehçeleri ve ağızlarında düzenli bir biçimde yarar kılınışını işaretlediğini ve *-A + ber-* analitik yapısının aksine sınırlı bir gelişim gösterdiğini ifade eder (2013: 85).

Anderson, *ber-* fiilinin Sayan-Altay Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bir yardımcı fiil olduğunu belirtir. Tuva ve Tofa Türkçelerinde *-A/-I/-y* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanıldığında başlama bildiren bir yardımcı fiil olduğunu yani ‘birşeye başlamak’ anlamı ifade ettiğini bildirir. Örneğin; Tof. *bis alıp bolbas slerni arta beriner bodınarnıy çerinerde!* ‘biz sizi alamayız, kendi yerinizde kalın’; Tuv. *bijiy berdim* ‘yazmaya başladım’ (2004: 111-112). Tofa Türkçesinde *-(I)p ber-* yapısının ise yararcılık çatısı (*benefactive voice*) bildiren yardımcı fiil olduğunu ve öznenin eylemi başkası yararına yaptığını ve diğer Türk lehçelerinde de bu yapının aynı işlevde kullanıldığını ifade eder (2004: 200-207).

Katanov, Tuva Türkçesinde *per-* (*ber-*) fiilinin *al-* fiilinin karşıtı bir fiil olduğunu ve *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin başkası için yapıldığını bildirdiğini ve çoğunlukla etken fiillerle kullanıldığını, *-I* zarf-fiil eki almış bir fiille beraber kullanıldığında ise eylemin kendisi için yapıldığını ve genellikle dönüşlü fiiller ile kullanıldığını belirtir (1903: 729-730).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *ber-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil ekli bir fiille birlikte kullanıldığında öznenin eylemi başkası için yaptığını ifade ettiğini belirtir. *Bijip berdim* 'yazdım (başkası için)', *ajıldap berdim* 'çalıştım (başkası için)', *satıp berdim* 'satın aldım (başkası için)'. -A zarf-fiil eki almış bir fiille beraber kullanıldığında ise kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ifade ettiğini ve bu başlangıcın eylemin devam etmesiyle birleştiğini ve bunun sonucunda da eylemin tamamlanmış olduğunu ifade ettiğini bildirir (1961: 412).

Tuva Türkçesinde *ber-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ve tezliğini ifade eden bir işlevde dilbilgiselleşmiştir.

(440) *Xünçe bak çañçaan kiji ölü bergeş, aza oranına baarga, dılın odura kezip kaaptar dijir* (TÇBU, 17).

'Güneşe kötü davranan biri öldüğünde, şeytan diyarına varınca, onun dilini keserler derler.'

(441) *Bodunuñ ününden korga berdi* (UykXemI, 9).

'Kendi sesinden korkuverdi.'

(442) *Am Ak-Haçın nazıdap kırıy bergen* (Bag, 7).

'Şimdi Ak-Naçın yaşlanmaya başladı.'

(443) *Irgak ool ıglay berdi* (ımıraa) (TUT, 150).

'Kambur oğlan ağlamaya başladı (sivrisinek).'

(444) *Aynıñ çaazı ünüp keldi, buura deg çıl erte berdi* (TuvŞ, 50).

'Aynı yenisi çıkageldi, buğra gibi yıl geçip gitti.'

Tuva Türkçesinde *ber-* fiili -A *ber-* yapısında 'vermek' temel somut anlamından uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak fiilin başlangıcını ve tezliğini

bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Ber- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ber-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ber- (fiil) > -A (zarf-fiil eki) + *ber-* > -A *ber-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde *ber-* ‘vermek’ fiili *-(I)p* zarf-fiil ekli bir fiille birlikte kullanıldığında ise yarar kılınışı bildiren bir işlevde öznenin eylemi başkası için yaptığını ifade eden bir yardımcı fiil olarak dilbilgiselleşmiştir.

(445) *Bazar çeriñ kayda çüvel, bazar çeriñ **aytıp bereyn*** (TıvXamAlg, 23).

‘Basacağın yer nerededir, basacağın yeri söyleyeyim (senin için).’

(446) *Meñee adın **çugaalap ber*** (TuvRuSl, 132).

‘Bana adını söyle.’

Tuva Türkçesinde *ber-* fiili *-(I)p* *ber-* yapısında ‘vermek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda fiilin yarar kılınışı bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Ber- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ber-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ber- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *ber-* > *-(I)p ber-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *ber-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ber-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.18. *bar-*

Eski Türkçede *bar-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilir: “1. gitmek, yola çıkmak, *naru bar* ‘buraya ’ (DLT I,) *beş yegirmi yaşımda tabgaç kanka bardım* ‘yirmi beş yaşında Tabgaç hanına vardım’ (E 119); 2. gitmek, dolaşmak, *yir sayu bardıg* ‘her yere gittin’ (K G 9); 3. kaybolmak, *barmış neñiñ sakınma* ‘kaybolan mal için üzülme’ (DLT III, 361); 4. ölmek, *lagzın yıl bardınız siz* ‘domuz yılında öldünüz’ (İA b 2); 5. -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiil olarak eylemin başladığını bildirir, *türk bodun atı yok bola barmış erti* ‘Türk kağanının şanı (adı) azalmaya başladı’ (O 3)” (DTSl, 83).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *bar-* fiilinin anlamları “*baar /bar-* 1. gitmek, hareket etmek, ayrılmak, *men çoruy bardım* ‘ben gittim’; 2. eylemin tamamlandığını gösterir *a’t manğap çoruy bargan* ‘at kaçtı’ *kay bardın* ‘nereye gittin?’, *aşakka baar* ‘evlenmek’, *başı-bile baar* ‘uzun süre kaybolmak’” olarak bildirilir (1968: 81).

2.18.1. *bar-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *bar-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.18.1.1. *bar-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

bar- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan, geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. Türk dilinde ETü. *bar-*, TTür. *var-*; Gag. *var-*; Azb. *var-*; Trkm. *bar-*; Sal. *var-*, *bār-*, *pār-*, Özb. *bār-*; Uyg. *bar-*, Krm. *bar-*; Tat. *bar-*; Başk. *bar-*; Kırg. *bar-*; Kaz. *bar-*; KBalk. *bar-*; KKalp. *bar-*, Kum. *bar-*; Nog. *bar-*; SUyg. *par-*, Hak. *par-*, Şor. *par-* Tuv. *bar-*, Alt. *bar-*, Çuv. *pir-* Sah. *bar-*, Dolg. *bar-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003: 930). *Bar-* fiili, Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta olup Çağdaş Türk lehçelerinde de ‘varmak, gitmek’ temel anlamının yanı sıra yardımcı fiil işlevi yüklenerek sözdizimi unsuru olarak da işlev görür.

Erdal, Eski Uygur Türkçesinde *bar-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanıldığında ana fiil olarak son-dönüşümlü bir fiil seçtiğini belirtir. *-U bar-* yapısının ise Orhon ve Karahanlı Türkçelerinde hareket belirttiğini ifade eder (2004: 250-254).

- *Türk bodun öldüreyin urugsıratayın tir ermiş yokadu barır ermiş* (K D10).

‘Türk halkını öldüreyim neslini yok edeyim der imiş, (Türk halkı) yok olmak üzere imiş.’

- *...arkış kelmedi anı anıtayın tip süledim koorıgu eki üç kişiligü tezıp bardı* (BK D 41).

‘... kervanı gelmedi, onları korkutayım diye sefer ettim, (kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti.’

➤ *İnçip igleyü birle ök sav kodup tutar kapar ärkän ölüp bardı* (AY 4/19).

‘Hastalandığında, sözünün geçerliliğini kaybetti, gücünü tekrar kazanmaya çalışırken öldü.’

Gökçe, Eski Türkçede bulunan *-(I)p bar-* yapısında ana fiilin gerçekleşme derecelerini belirlediğini (tamamen, iyice gibi), *ölüp bardı* yapısında da eylemin beklenmedik, ani bir şekilde gerçekleştiğini belirtir. Ayrıca *-(I)p + bar-* yardımcı fiiliyle oluşan analitik yapının Türk dilinde ana fiilin niteliğine göre tezlik, süreklilik, başlama, yaklaşma gibi kılınış türlerini işaretlediğini, ayrıca kesin şimdiki zaman ve bitmişlik gibi görünüş zamanlı kategorilerin işaretlenmesinde de kullanıldığını ifade ederek bitmişlik işlevinin daha çok Sayan-Altay Türk lehçelerinde görüldüğünü bildirir (2013: 73-75).

Anderson, *bar-* fiilinin Sayan-Altay Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bir yardımcı fiil olduğunu ve *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanıldığında bitmişlik bildirdiğini ifade eder (2004: 120).

Katanov, Tuva Türkçesinde *par-* (*bar-*) fiilinin *-(I)p* ve *-A* zarf-fiil eki almış hareket fiilleri ile kullanıldığını belirtir. Kendinden önce gelen fiilin konuşulan kişiye ya da nesneye doğru hareketin yöneldiğini belirttiğini ifade eder. Örneğin; *koy südün sâp pardı* ‘koyunun sütünü sağdı (oraya gitti ve sağdı)’, *koyumnu pörü appardı* (*alıp pardı*) ‘koyunumu kurt götürdü’ *pudum uduy pardı* ‘bacaklarım uyuyakaldı (yani yoruldu)’ (1903: 874-875).

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *bar-* sözcüğünün ‘gitmek’ veya ‘yönelmek’ anlamlarına gelirken *-(I)p* ekiyle birleştiğinde ‘olma hâli’ ‘tamamlanma hâli’ gibi anlamlar taşıyabildiğini belirtir. Örneğin; *közülbeyn bar-* ‘görünmez olmak’, *çoruy bar-* ‘gitmek’, *a’t mañnap çoruy bargan* ‘at koşarak gitti’ (1961: 413).

Tuva Türkçesinde *bar-* fiili *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin bitmişliğini, *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında ise yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(447) *Am ol eş kadir dağlar artınçe **çaştınıp çoruy bargan*** (UykXemI, 8).

‘Şimdi o sarp dağlar ardına gizlenip gitmiş.’

(448) *Saraat sigen kıpkan soonda, ört **kalçaarap bargan*** (UykXemI, 13).

‘Saman yığını yandıktan sonra yangın hiddetlendi (hiddetlenmeye başladı).’

(449) *Ol **bijiy soksap bargan*** (Anderson, 2004: 120).

‘O yazmaya başlamıştı fakat yazmayı bıraktı.’

Gündoğdu Koçoğlu, *bar-* yardımcı fiilinin *-MAyn* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında, eylemin gerçekleşmemesinde bir sebebin varlığı olduğunun pekiştirildiğini ifade eder (2019: 262).

(450) *Çayan xam aḡaa oglun bezin **çagdatpayn bargan*** (UykXemI, 27).

‘Çayan kam, ona oğlunu dahi yaklaştırmamış.’

Tuva Türkçesinde *bar-* fiili *-A/-(I)p* *bar-* yapısında ‘varmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda fiilin başlangıcını ya da bitmişliği bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Bar- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bar-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

bar- (fiil) > *-A/-(I)p* (zarf-fiil eki) + *bar-* > *-A/-(I)p bar-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *bar-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bar-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.19. *kir-*

Eski Türkçede *kir-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilir: 1. girmek, bir şeyin içine nüfus etmek, *anta yana kirip Türgiş Kağan buyrukı az Totokuğ eliğin tutdı* 'orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini eli ile yakaladı' (K D 38); 2. girmek, içeri dalmak, *teñizke kirür körse köñlün tükel güher yinçü yakut çıkarur* meşel 'iyice dikkat edersen, onlar denize dalarak güher, inci ve yakut çıkaran insanlara benzer' (KB 4395); 3. girmek, katılmak *otuz artukı tört yaşıma Oğuz tezip Tabgaçka kirti* 'Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çin'e katıldılar' (BK D 38); 4. içeri girmek, *sen ötrü köni yolka kirdiñ toña* 'o zaman doğru yola girdin, aferin' (KB 36); 5. varmak, ortaya çıkmak, 6. başlamak; 7. etrafta dolaşmak; 8. maruz kalmak; 9. yaklaşmak; 10. yakalanmak; 11. vurmak (DTSI, 308).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *kir-* fiilinin anlamları "kirer /kir- 1. girmek; 2. içeri girmek; 3. reşit olmak, *ooñ xarı çeerbinge kirgen* 'o yirmi yaşına girdi'; 4. gitmek, gerekli olmak, tüketilmek, *ris suggarılğazınga xöy sug kirer* 'pirinci sulamak için çok su gerekir'; 5. sığmak, *bo şoodayga 80 kilogramm dalğan kirer* 'bu çuvala 80 kilo un sığar; 6. yardımcı fiil olarak başlama görünüşünü belirtir, *ajıldap kriptir* 'çalışmaya başladı'" olarak verilir (1968: 81).

2.19.1. *kir*- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *kir*- fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.19.1.1. *kir*- Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

kir- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan fiillerden biridir. Türk dilinde ‘girmek’ anlamında ETü. *kir*- sözcüğü, TTür. *gir*-; Gag. *gir*-; Azb. *gir*-; Trkm. *gīr*-; Sal. *kir*-, Özb. *kir*-; Uyg. *kir*-, Krm. *kir*-; Tat. *ker*-; Başk. *ker*-; Kırg. *kir*-; Kaz. *kir*-; KBalk. *kir*-; KKalp. *kir*-, Kum. *gir*-; Nog. *kir*-; SUyg. *ker*-, Hak. *kār*-, Şor. *kir*-, Tuv. *kir*-, Alt. *kir*-, Çuv. *kār*-, Sah. *kīr*-, Dolg. *kīr*- şeklinde kullanılır (Starostin vd. 2003:825).

Orhon yazıtlarında *kir*- fiili yer aldığı üç örnekte de ana fiil olarak kullanılmakta olup yardımcı fiil olarak kullanımına rastlanılmamaktadır (bkz. BK K14, BK D38, KT D38). Erdal ise Eski Türkçede *kir*- fiilinin yardımcı fiil olarak sadece KB’da *sevā kirse* örneğinde (Şçerbak 1961:153) tanıklandığını ve başka örneği olmadığını belirtir (2004: 9).

Clauson, *kir*- fiilinin başlama bildiren bir yardımcı fiil olarak kullanımına örnek olarak Kutadgu Bilig’i gösterir:

- *İlig bir kün oldurup özi yalñguzun okıp kirdi ay toldı sewnür özün* (KB, 620) *okıp girdi* yapısının ‘çağırmaya niyet etti’ anlamında kullanıldığını belirtir.
- *Yana aytu kirdi ilig öz sözün, yanut birdi ay toldı tügdi yüzün* (KB, 626) ‘Hükümdar biraz sonra söze başladı, Ay-Toldı cevap verdi yüzünü buruşturdu.’ *aytu kirti* yapısının ‘söylemeye başladı’ anlamında kullanıldığını ifade eder (EDPT, 736).

Anderson da *-(I)p kir-* yapısının Türk dilinde başlama bildiren bir yardımcı fiil olduğunu belirterek Tofa ve Tuva Türkçelerindeki *-(I)p kir-* yapısının da aynı işlevle ilişkili olduğuna değinir. Örneğin; Tuv. *keli salı kılıp kirgen* ‘o gelene kadar yapmaya başladı’. Ayrıca Tofa Türkçesinde *-(I)p kir-* ve *-A ber-* yapılarının birlikte kullanılarak başlama görünüşü işaretlediğini bildirir. Örneğin; *oolgıs öörenip kire berdi* ‘çocuklar öğrenmeye başladı.’ (Rassadin, 1978: 153). Saha Türkçesinde de başlama bildiren *-An kiir- en bar-* yapısının bulunduğunu ve Tofa Türkçesindeki *-(I)p kire ber-* yapısına benzediğini belirtir. Örneğin; *üleleen kiiren bar-* ‘çalışmaya başlamak’, *suruyan kiiren bar-* ‘yazmaya başlamak’ (2004: 140).

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *kir-* sözcüğünün ‘girmek’ anlamına geldiğini ve *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin başladığını ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *ajıldap kir-* ‘çalışmaya başlamak’, *olar şagda ajıldap kiripkenner* ‘onlar çoktan çalışmaya başladılar.’ (1961: 413).

Tuva Türkçesinde *kir-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ifade eden bir işlevde dilbilgiselleşmiştir.

(451) *Artel-kolxoztarje ulus-çonuvus mööñnejip kirer* (Bag, 98).

‘Çiftliklerde kolxozlarda halkımız seferber olmaya başlayacak.’

(452) *Am ırak taygalarınñ meñgi-doştarı erip olarnıñ suu Ulug-Xemçe xayıra çok ettep kiripken* (UykXemI, 4).

‘Şimdi uzak taygaların ebedî buzları eriyip onların suyu Ulug-Xem’e doğru düşünmeden akıp gidiyor.’

(453) *Dargan bodunuñ tudugju bildizin ajıglap kiripken* (KBay, 102).

‘Demirci kendisinin yapı bilgisini kullanmaya başlamış.’

(454) *Çılbar-ool am-na keep çugaaje kattıjıp kirgen* (Bag, 19).

‘Çılbar-ool şimdi gelip konuşmaya katıldı.’

Tuva Türkçesinde *kir-* fiili *-(I)p kir-* yapısında ‘girmek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak fiilin başlangıcını bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Kir- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *kir-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

kir- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *kir-* > *-(I)p kir-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *kir-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *kir-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.20. *ün-*

Tekin, Eski Türkçede *ün-* fiilinin *Irk Bitig*’de ‘çıkmaq, yükselmek, doğrulmak’ anlamlarında kullanıldığını belirtir.

➤ *Esri amga yalım kayaka ünüp barmış, ölümte özmiş* (IB, 49).

‘Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkılmış, ölümden kurtulmuş.’

➤ *Bedük tiz üze ünüpen möñreyür men* (IB, 60).

‘Yüksek dizlerimin üzerine çıkarak böğürürüm.’

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’da *ün-* fiilinin anlamları “*üner /ün-* 1 çıkmak, terk etmek, gitmek, bırakmak, *bajınıñdan daşkaar üner* ‘evinden dışarı çıkmak’, *xoolaydan ıñ ünüp tur* ‘bacadan çıkıyor’, *ajılga üner* ‘işe gitmek’, *sandan üner* ‘binayı terk etmek, *dayından üner* ‘savaşı terk etmek’; 2) yükselmek, çıkmak, *Möñgün-Tayganıñ şış bajına ünüp kelgenner* ‘Möñgün-Tayganın tepesine tırmandılar (çıktılar); *xün ünüp kelgen* gündeğümü; 3) büyümek, filizlenmek, *bo çerlerge taraa eki ünüp turar* ‘buğday bu bölgede iyi yetişir’; 4) tırmanmak, yukarı tırmanmak, *ıyaş üner* ‘bir ağaca tırmanmak’; 5) yayınlanmak, çıkmak, *çaa jurnal üngen* ‘yeni bir dergi yayımlandı’, *xünnüñ üner solun* ‘günlük bir gazete’; 6) başlamak (örn. nehrin), *bo xem duu dag çanından ünüp çıdar* ‘bu nehir o dağın yakınında başlıyor’; 7) bir yöne doğru yola çıkmak, *añçılar taygaje ünüp turlar* ‘avcılar taygaya doğru yola çıktılar’; 8) gitmek, gösterilmek (bir film performansı hakkında); 9) yardımcı fiil olarak başlangıç görünüşünü ifade eder, *ırlap üner* ‘şarkı söylemeye başlamak’; 10) işi bırakmak, *aağıldan üner* ‘iş bırakmak’; 11) duyulmak, *katkı ünüp tur* ‘güldüğünü olarak bildirilir (1968: 449).

2.20.1. *ün-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *ün-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.20.1.1. *ün-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Anderson, Tofa Türkçesinde *-(I)p ün-* yapısının *-A ber-* yapısı gibi başlama bildirdiğini ancak çok sık kullanılmadığını belirtir. Örneğin; *añnap ündüm* ‘avlanmaya başladım’, *işip ündüvüs* ‘içmeye başladık’(2004: 142, Rassadin, 1978:154).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *ün-* fiilinin 'çıkmaq' anlamına geldiğini, *-(I)p kir-* yapısında olduğu gibi *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin başladığını ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *ırlap ün-* 'şarkı söylemeye başlamak', *daŋ adarı bilek-le ıraajı kuşkaştar ırklap ürgenner* 'tan ağarmasıyla birlikte kuşlar ötmeye başlamışlardı.' (1961: 411).

Tuva Türkçesinde *ün-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(455) *Çüden-daa bo ört indında kılın pöşterge çetse, xalap üngeli ol, şında!*

'En kötüsü, eğer bu ateş diğer taraftaki kalın sedirlere ulaşırsa, (kesinlikle) sorun olmaya başlayacak, Acele edin! (BayÇurt, 127)

(456) *Bodu indıg çugaa dıŋnaaş, öskeer bodap iziglenip üngen* (Bag, 223).

'Kendi öyle konuşmayı duyduğu için, başka türlü düşünüp sinirlenmeye başlamış.'

(457) *Kara kuydan, kara kuskun ujuup ündü* (TUT, 47).

'Kara kuyudan, kara kuzgun uçmaya başladı.'

Tuva Türkçesinde *ün-* fiili *-(I)p ün-* yapısında 'çıkmaq' temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak fiilin başlangıcını bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Ün- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *ün-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ün- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *ün-* > *-(I)p ün-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *ün-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *ün-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.21. egele-

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *egele-* fiilinin anlamları “*egeleer/egele-* 1) başlamak, *öörenip egeleer* ‘öğrenmeye başlamak’; 2) başlamak, baş göstermek, *taraa kezişkini egeleen* ‘ekin biçmeye başladı’, *kişeel egeley bergen* ‘ders başlayıverdi’” olarak verilir (1968: 604).

2.21.1.1. egele- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *egele-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.21.1.1.1. egele- Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Sat ve Salzıımaa Tuva Türkçesinde *-(I)p egele-* yapısının başlama görünüşü bildirdiğini ve *egele-* fiilinin yardımcı fiil olarak eylemin başladığını ifade ettiğini belirtirler (1980: 167). Gündoğdu Koçoğlu da *egele-* fiilinin başlama bildiren bir yardımcı fiil olduğunu bildirir (2018: 215).

Tuva Türkçesinde *egele-* ‘başlamak’ fiili *-(I)p* zarf-fiili ile birlikte bir hareketin başladığını belirtmek için kullanılır. Moğolcada da *ekile-* biçiminde olan fiil eylemin

başlangıcını belirten bir yardımcı fiil olarak kullanılır. Örneğin; *aɣnacu ekilebe* ‘o avlanmaya başladı’ (Poppe, 1992: 211).

Tuva Türkçesinde *egele-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ifade ederek dilbilgiselleşmiştir. Böylelikle Moğolcadan ödünçlemiş olduğu bir fiili de kendi “zarf-fiil + yardımcı fiil” yapısında yardımcı fiilleştirmiştir.

(458) *Aaldarnıɣ ottarı öjüp egeleen* (UykXemI, 20).

‘Köylerin sobaları sönmeye başlamış.’

(459) *Çeder aalı çookşulap kelgende, am Çüldüm aytırıp egeleen* (Bag, 39).

‘Gideceği köye yaklaştığında, şimdi Çüldüm sormaya başladı.’

(460) *Kök-ool 10 xarlunda-la Bazır-Lamanıɣ baza Semis Dajı dep baynıɣ öşkü-xoyun kadarıp xöleçiktep egeleen* (TuvÇog, 5).

‘Kök-ool on yaşındayken de Bazır Lamanın ve Semis Dajı adlı zenginin koyunlarını keçilerini otlatıp hizmetçiliğe başladı.’

Tuva Türkçesinde *egele-* fiili *-(I)p egele-* yapısında ‘başlamak’ temel somut anlamını henüz kaybettmediğinden dolayı dilbilgiselleşmenin başlangıç aşamasında olduğu söylenebilir. Ancak kılınışsal içerik olarak birleşmiş olduğu fiilin başlangıcını bildiren işlevde kullanılarak anlam geçişi yaşamıştır.

Egele- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *egele-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

egele- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *egele-* > *-(I)p egele-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *egele-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *egele-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.21.1.1.2. *egele-* Fiilinin Edatlaşması

egele- + *-geş* (zarf-fiil eki)

Tuva Türkçesinde *egeleeş* yapısı *egele-* fiili üzerine *-geş* zarf-fiil ekinin gelmesiyle kalıplaşmış ve dilbilgisel bir görev üstlenerek cümlede bir sözcük grubuna ait unsurları bağlama işlevinde “itibaren, beri” anlamlarında edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(461) *Olar **baştaygı xünden egeleeş**, barık çarılbaannar* (KBay, 150).

‘Onlar ilk günden beri neredeyse hiç ayrılmadılar.’

(462) ***Ol üyeden egeleeş**, bajı bızaa deg, eederep kalgan* (UykXemI, 79).

‘O zamandan itibaren kafası buzağı gibi karıştı.’

Tuva Türkçesinde *egele-* fiili *egeleeş* yapısında ‘başlamak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘itibaren, beri’ anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Egele- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan edat konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve edat işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde edat işlevindeki *egeleeş* yapısındaki *egele-* fiili *egele-* + *-geş* > *egeleeş* şeklinde kademeli bir değişim göstererek zarf-fiil ekinin ilk sesi kayba uğramış ve erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *egele-* fiilinin *egeleeş* yapısında edatlaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

egele- (fiil) > *egele-* + *-geş* > *egeleeş* (edat)

Tuva Türkçesinde edat işlevinde kullanılan *egele-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan edat birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan edat konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *egele-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.22. *kel-*

Eski Türkçede *kel-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da “1. gelmek, *tüpüt kağanta bölön kelti* ‘Tibet hakanından Bölön geldi’(K K12) *beş yegirmi yaşımda tabgaç kanka bardım* ‘yirmi beş yaşımda Tabgaç hanına vardım’ (E 119); 2. ortaya çıkmak, görünmek, *kulak eşitse köñül bilir, köz körse üdhik kelir* ‘kulak işitirse gönül bilir, göz sevgilisini görünce coşkunluk gelir’ (DLT I,212); 3. gelmek *kışka etin kelse kalı kultluğ yay* ‘kutlu yaz geldiğinde kış için hazırlık edin’ (DLT I, 82); 4. belirlemek, tezahür etmek (arzu, eğilim; aitlik eki almış isimlerle birlikte), *yana yattı anca usı kelmedi* ‘tekrar biraz yattı fakat uyuyamadı’ (KB 4890); 5. *yönelme* durum eki almış bir isimle kullanıldığında ile bağlantılı olarak *qatunga kelsär oyulsuz ersär oyulı bolur* ‘Hükümdarın karısına gelince, eğer çocuğu yoksa, çocukları olacaktır (TT VII 29)’; 6. yardımcı fiil *yaruk yulduz togarda ughu keelip bakarmen* ‘parlak yıldız doğduğundan uyanıp gelir bakarım’ (DLT III, 194)” şeklinde bildirilir (DTSl, 295).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *kel-* fiilinin anlamları “*kelir/kel-* 1. gelmek, *bistiñ bajıñıvıska kel* ‘bizim evimize gel’; 2. yaklaşmak, adım atmak *ças kelgen* ‘bahar geldi’; 3. yardımcı fiil olarak a) uzun süren bir eylemi ifade eder, *açam ürgülçü zavodka ajıldap kelgen* ‘babam fabrikada uzun süre çalıştı’, b) başlama görünüşü, *xat xadıp kelgen* ‘rüzgar esti’; 4. *kel* (kelip yerine) zarf-fiili *çıdır*, *çorur* yardımcı fiilleri ile birlikte eylemin konuşmacıya doğru yönünü ifade eder *ooldar kel çıdırlar* ‘çocuklar buraya doğru geliyor’; 5. gelecek, *kelir çıl* ‘gelecek yıl, *kelir üye* ‘gelecek zaman’” olarak bildirilir (1968: 237).

2.22.1. *kel-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *kel-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.22.1.1. *kel-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Kel- fiili Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan, geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. Türk dilinde ‘gelmek’ anlamındaki ETü. *kel-* sözcüğü, TTür. *gel-*; Gag. *gel-*; Azb. *gäl-*; Trkm. *gel-*; Sal. *gel-*, Özb. *kel-*; Uyg. *käl-/kil-*, Krm. *kel-*; Tat. *kil-*; Başk. *kil-*; Kırg. *kel-*; Kaz. *kel-*; KBalk. *kel-*; KKalp. *kel-*, Kum. *gel-*; Nog. *kel-*; SUyg. *kel-*, Hak. *kil-*, Şor. *kil-* Tuv. *kel-*, Alt. *kel-*, Çuv. *kil-* Sah. *kel-*, Dolg. *kel-* şeklinde kullanılır (Starostin vd. 2003:538).

Eski Türkçede *kel-* fiili ile fiilin yöneliminin (*cislocative*) belirtildiği ve fiilin yön ve gösterim alanına sahip olduğu ifade edilir. Erdal, *käl-* ‘gelmek’ fiili ile tanımlanan eylemin anlatıldığı zamanki durumuna ulaşmadan önce bir süre devam ettiğini gösteren bir yardımcı fiil olarak kullanıldığını belirtir (2004: 253).

- *kılmış kazganmış buyan ädgü kılınçlarınıñ eşilü birikü kälip tüş bermäki üzä* (DKPAMPb 43, Erdal, 2004: 253).

‘Yaptığı ve kazandığı iyi ve aziz işlerin sonucu olarak yavaş yavaş önemli bir yığın hâline geldi ve meyve verdi.’

➤ *Olardıñ **kalu keldi** edgü törö* (KB, 269).

‘Onlardan iyi yasalar geçti.’

➤ *İki imigim birkerü.. töpüre bıçılur tüşedim .. azıg tişim kongrulup .. **tüşüp kelir boltı erti*** (AY 627/4).

‘İki mememin beraber dibinden kesildiğini gördüm, azı dişim az daha koparak düşüyor idi.’

➤ *Aning ara iki emigi iidip süt **akıp kelti*** (AY 621/15).

‘O arada iki memesinden eriyip süt aktı.’

Anderson, Sayan-Altay Türk lehçelerinde *-(I)p kel-* yapısının fiilin yönelimini (*cislocative*) ifade ettiğini yani yön ve gösterim alanına sahip olduğunu ve eylemin hem özneye hem de nesneye yönelik gerçek hareketi bildirdiğini belirtir (2004: 209).

Yuldaşev’a göre *-(I)p kel-* biçimi *-(I)p bar-* biçiminden çok daha fazla sayıda lehçede bulunur ve ondan daha farklı gelişmiştir. Kazakça, Kırgızca, Başkurtça ve Tatarca’da *-(I)p kel-*, *-(I)p bar-* yapısı ile aynı seviyededir ve prensipte sadece bir durumdan diğerine geçişi ifade eden fiillerden çok daha az sıklıkla oluşması ve bazı durumlarda konuşmacıya doğru eylemin yönünü karakterize etmesi bakımından farklılık gösterir. *-(I)p kel-* yapısı, *-(I)p bar-* yapısı gibi görünüş oluşturu bir biçimbirim olarak işlev görür: 1) Bir durumdan diğerine geçişi ifade etmek için kullanılan bir fiildir. Örneğin; Kırg. *maldıñ sanı köbeyip kele jatır* ‘sığır sayısı artıyor’, Bşk. *it beşep kile* ‘et pişiyor’. 2) Bazı aktif fiillerde, mükemmelleştirici anlamda kullanılır Kzk. *kolhoz üş jıldan beri joparın uzbey orındap keledi* ‘Kolhoz üç yıldır planını yerine getiriyor’ (1965: 77).

Yuldaşev ayrıca *-(I)p kel-* biçiminin Altay, Hakas, Tuva, Karakalpak, Özbek ve Uygur Türkçelerinde benzer şekilde işlev gördüğünü ve bu işleviyle de *-(I)p bar-* biçimiyle aynı seviyede yer aldığını belirtir. *-(I)p kel-* aktif fiillerde bitmemişlik anlamda kullanıldığında, bir durumdan diğerine geçişi ifade eden durum fiillerin oluşumlarıyla benzer karakteristiği olduğu ve sona yaklaşma anlamı olmaksızın bir süreç ifade ettiğini bildirir. Örneğin; Alt. *bis kanca cıldın turkunına iştenip keldivis* ‘birkaç yıl üst üste çalıştık’, Tuv. *men köndeege özüp kelgen men* ‘ben köyde büyüdüm’. Ona göre Altay, Hakas ve Tuva lehçelerinde bazı durum fiillerinin *-(I)p kel-* biçimi eylemin son ya da ilk aşamasının tükendiğini gösterir ve ilk iki lehçede genellikle eylemin son aşamasının bittiğini, diğerinde ise eylemin ilk aşamasının bittiğini ifade eder: Örneğin; Alt. *kara tuman kaynap keldi* ‘kara duman kaynayıp geldi’, Hak. *kün sık-kilgen* ‘güneş doğdu’, Tuv. *Oktyabr’ ayda xar çaap kelir* ‘ekim ayında kar yağmaya başlar’ (1965: 78).

Katanov, Tuva Türkçesinde *kel-* ‘gelmek’ fiilinin *bar-* ‘varmak’ fiilinin karşıtı bir ana fiil olduğunu, ayrıca *-(I)p* zarf-fiil eki almış hareket fiilleriyle birlikte kullanıldığında birine ya da bir şeye yönelimi belirttiğini ifade eder. Örneğin; *ünüp kel-* ‘buraya doğru çıkmak’ (1903: 728).

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *kel-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında iki işlevde bulunduğu belirtir: 1) Şimdiki zamana kadar devam eden uzun süreli bir eylemi belirtir. Örneğin; *ajıldap kel-* ‘şu ana kadar çalıştım’. 2) Eylemin başlangıcını ve bitişini belirtir. Örneğin; *xadıp kel-* ‘esmeye başlamak’, *xat xadıp kelgen* ‘rüzgar esmeye başladı’, *ırakta dağlar baraanı köstüp kelgen* ‘uzakta dağların karaltısı görüldü’ (1961: 413).

Tuva Türkçesinde *kel-* ‘gelmek’ fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiil ile kullanıldığında kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıç ve bitiş noktasını yani eylemin gerçekleşme süresini bildiren bir işlevde yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir.

(463) *Biçizinde araga işken kiji **kirip kelgeş**, kirer ög tıppas diji* (TÇBU, 20).

‘Küçüklüğünde içki içen kişi, yaşlandığında girecek oba bulamaz denilir.’

(464) *Ol büğü nazınında ög-büle çok **çurttap kelgen*** (Bag, 6).

‘O bütün hayatı boyunca ailesiz (bekar) yaşamış.’

-(I)p kel- yapısı aynı zamandan kendinden önce gelen fiilin konuşulan kişiye ya da nesneye doğru hareketin yöneldiğini belirtir.

(465) *Senday erten erte şaylay tırtıp kırgan a’dın ezertep bağlap kaaş, **öönge kirip kelgen*** (KBay, 138).

‘Senday sabahın köründe hızlıca çayını içiverip yaşlı atını eğrleyip bağlayarak, evine doğru girmiş.’

(466) *Börülerniñ büzeleli çurlıp-la organ. İnçap çorza-çorza, **bir şuram xire çerge çookşulap kelgenner*** (AkAz, 84).

‘Kurtların kuşatması gittikçe yoğunlaşıyordu. Ondan sonra bir atlayış mesafesine yaklaştı.’

(467) *Dıka-la **ırap keldivis**. İnçap çoruvusta, soovustan ıttar eerip egeledi* (ŞuuÖtt, 139).

‘Çok uzaklaştık. Sonra köpekler arkamızdan havlamaya başladılar.’

Tuva Türkçesinde kel- fiili -(I)p kel- yapısında ‘gelmek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak fiilin gerçekleşme süresini ve yöneldiği noktayı bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Kel- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *kel-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

kel- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *kel-* > *-(I)p kel-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *kel-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *kel-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.23. *kal-*

Eski Türkçede *kal-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. kalmak, *sir bodun yerinte bod kalmadı* ‘Sir halkının ülkesinde boy kalmadı’ (T B4); 2. yerinde durmak, kalmak, *bularda eñ üstün sekentir yorır iki yıl sekiz ay bir evde kalır* ‘bunlardan en üstte Zuhale dolaşır bir burçta iki yıl sekiz ay kalır’ (KB 131); 3. kalmak, (biri olmak veya bir pozisyonda olmak) *öd keçer kişi tuymas, yalñuk oğlu menğü kalmas* ‘zaman geçer, insan duymaz, Ademoğlu benci kalmaz’ (DLT I, 44); 4. bir pozisyonda kalmak, *beş yaşımga qañsız qalıp* ‘beş yaşında babasız kalıp’ (E45); 5. geride kalmak, *ol oyunda kaldı* ‘o oyunda kaldı’ (DLT II, 25); 6. a) yardımcı fiil, *-ı* zarf-fiil ekiyle eylemin bütünlüğünü ifade eder *tiriği küñ boltaçı erti yurtda yolta yatu kaltaçı ertiğiz* ‘hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler de yazıda yabanda yata kalacak idiniz’ (K K9), b) yardımcı fiil, *-galı* zarf-fiil ekiyle birlikte eylemin eksikliğini belirtir, *ol bargalı kaldı* ‘o varayazdı’ (DLT I, 22)” (DTSI, 410).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *kal-* fiilinin anlamları “*kalır / kal-* 1. kalmak, *çaaskaan kalır* ‘yalnız kalmak’ *ösküs kalır* ‘öksüz kalmak’; 2. yıpranmak (giysi hakkında); 3. yardımcı fiil olarak bitmiş bir eylemi ifade eder *ölüp kalır* ‘ölmek’, *orlup kalır* ‘kırmak’” olarak bildirilir (1968: 223).

2.23.1. *kal-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *kal-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.23.1.1. *kal-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Kal- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan, geniş bir kullanım alanına sahip fiillerden biridir. ETü. *qal-* ‘kalmak’ fiili, TTür. *kal-*; Azb. *gal-*; Trkm. *gal-*, Özb. *qol-*, Uyg. *qal-*, Tat. *qal-*; Başk. *qal-*; Kırg. *qal-*; Kaz. *qal-*; KBalk. *qal-*; KKalp. *qal-*, Kum. *qal-*; Nog. *qal-*; Hak. *xal-*, Şor. *qal-*, Tuv. *kal-*, Alt. *qal-*, Çuv. *jol-* Sah. *xāl-*, Dolg. *kāl-* şeklindedir (Starostin vd., 2003: 548).

Erdal, Eski Türkçede *kal-* fiilinin yardımcı fiil olarak hem ünlü hem de *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullandığında eylemde belirtilen sürecin sonunu işaret ettiğini belirtir. Örneğin; *amtı ärtip kalır äрки sän* (TT II, 2 7) cümlesinin serbest olarak ‘görünüşe göre yakında seninle her şey bitecek’ şeklinde çevirebileceğini ifade eder (2004: 253).

Tekin ise *kal-* fiilinin ünlü zarf-fiil ekiyle kullanıldığında eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirttiğini bildirir. Örneğin; *yat-u kal-* ‘yata kalmak, uzun süre yatmak’ (KT K 9, T 19) (2003: 99). Gabain de *kal-* fiilinin yardımcı fiil olarak *-A* ya da *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında bir oluş veya kılışın sürekliliğini işaretlediğini belirtir (1953b: 21).

Gökçe, *-(I)p kal-* analitik yapısının Eski Uygur Türkçesinde sıklıkla kullanılan bir yapı olduğunu ve Zieme'nin *-(I)p kal-* yapısıyla ilgili eylemin tamamen gerçekleşmiş olduğunu belirttiğine değinir. Aynı zamanda Eski Türkçede *-(I)p kal-* yapısının bir durumdan başka bir duruma geçmeyle oluşan durumda süreklilik işaretlediğini de belirtir (2013: 131-133).

- *Kaçan anta tegip ilinçü mengi işin ertürtükde ötrü ol üç tigitler hua çeçek tüş yimiş idigeli ilig begke ötüniüp **ayıtıp kaltılar*** (AY, 608/12).

‘Oraya ulaşıp eğlenip sevindikten sonra o üç prens çiçek, meyve yemiş toplamak için babaları hükümdara rica edip söylediler.’

Anderson *-(I)p kal-* yapısının Sayan-Altay Türk lehçelerinde tamamlanmış eylemi ifade etmede kullanılan yardımcı fiillerden biri olduğunu bildirir (2004: 116). Örneğin; Tof. *ol aşyak onu görgeş kıstarnı kışkıırıp xalğan* ‘o adam onu gördüğünde kızlarına bağırdı’ (Rassadin, 1978: 155).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *kal-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin tamamlandığını belirttiğini ifade ederler: *biçii uruglar udup kaldılar* ‘küçük çocuklar uyuyakaldılar’, *tañnıl şanda artıp kaldı* ‘bekçi harmanda kaldı’ (1961: 414). Katanov, *kal-* fiilinin yardımcı fiil işlevinde kendi anlamında kullanılabileceğini belirtir (1903: 878). Şamina *tur-*, *çor-*, *çıt* ve *olur-* fiillerinin yanında *kal-* yardımcı fiilinin de süreklilik bildiren bir fiil olduğunu belirtir (2010: 71).

Tuva Türkçesinde *kal-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak Eski Türkçedeki süreklilik işleviyle ilişkili olarak eylemin sürdürüldüğünü ifade eden bir işlevde dilbilgiselleşmiştir.

(468) *Daglarnıñ şölderniñ xarı **erip kalğan*** (UykXemI, 3).

‘Dağların çöllerin karı eriyip kaldı.’

(469) *Erteninde ottup kelirimge, xün xöörep kelgen, orukka turumzurap çoraaş, array erttir **udup kalgan boldum*** (Bag, 143).

‘Sabahında uyandığımda, güneş doğduğunda, yolda durarak, biraz daha uyuyakalmıştım.’

(470) *Ört bolganın baştay kim **körüp kaldı** inçaş?* (UykXemI, 14).

‘Yangın olduğunu ilk kim gördü peki?’

(471) *Semen Lukiç **kaygap kalgan*** (UykXemI, 37).

‘Semen Lukiç şaşırp kaldı.’

Tuva Türkçesinde *kal-* fiili *-(I)p kal-* yapısında ‘kalmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak bir eyleme ya da duruma girdiğini ve orada kaldığını bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Kal- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *kal-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

kal- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *kal-* > *-(I)p kal-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *kal-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim

olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *kal-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.24. *kag-*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *kag-* fiilinin anlamları “*kaar/kag-* 1. bırakmak, terk etmek *töreen xooraynuŋ kaar* ‘memleketten ayrılmak’, *nomnu ejimde kaaptım* ‘kitabımı arkadaşşıma bıraktım’; 2) koymak, *müŋe dus kaar* ‘çorbaya tuz koymak’; 3) üstesinden gelmek, bir mücadelede kazanmak, *ol beş möge kagdı* ‘beş güreşçiye yendi’; 4) yardımcı fiil olarak bir eylemin sonlandığını ifade eder, *meni bajınımga çedir üdep kaan* ‘beni eve kadar geçirdiler’, *çagaadan bijip kaar sen* ‘bir mektup yazacaksın’” olarak verilir (1968: 213).

Tatarintsev, *kag-* fiilinin Clauson’un *hapax legomenon* olarak belirttiği *ka-* fiiliyle bağlantılı olduğunu ve Tuva ve Tofa Türkçelerinde görülen *kag-* fiilinin sondaki /g/ sesinin bir tür kalıntı (Rus. *roda relkit*) olduğunu iddia eder (EtSlTuv III, 30-31). Clauson, *ka-* fiilinin *kala-* fiiliyle ilişkili olabileceğini ancak morfolojik bağlantısının belirsiz olduğunu bildirir. Örneğin; *yağma ol eşiçke otuŋ kadı* ‘tencerenin etrafına odun yığıldı, *ol tonug kadı* ‘giysiyi dolaba yerleştirdi/koydu.’ (DLT III, 249; EDPT, 578, 617).

2.24.1. *kag-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *kag-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir. Bu dilbilgiselleşen yapı Tofa ve Soyot Türkçelerinde de görülür.

2.24.1.1. *kag-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Anderson, *-(I)p kag-* yapısının Tofa Türkçesinde tamamlanmış eylemi ifade etmede kullanılan en karakteristik fiillerden biri olduğunu belirtir (2004: 140). Örneğin; Tof. *şe ijip kagdım* ‘çay içtim’ (Rassadin, 1978: 154). Tuva Türkçesinde ise bu yapının

Tofa Türkçesindeki kullanıma benzer ancak sınırlı bir kullanımı olduğunu ve bu işlevde daha çok *sal-* fiilinin kullanıldığını ifade eder (2004: 141). Rassadin, Soyot Türkçesinde de *-(I)p kag-* yapısının bitmişlik bildirdiğini belirtir (2010: 26).

Sat ve Salzıımaa da *-(I)p kag-* yapısını tamamlanmış görünüş olarak değerlendirerek bu analitik yapının eylemin hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini belirttiğini ifade ederler (1980: 168). Aydemir de Tuva Türkçesinin Tsengel ağzında *-(I)p kag-* yapısının eylemin son aşamasını bildirerek hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğine işaret eder (2009: 43).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *kag-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin tamamlandığını belirttiğini ifade ederler. Örneğin; *eş öörünge çagaadan bijip kaar sen* 'dostlarına mektup yazarsın', *olar meni aeordromga çedir üdep kaannar* 'onlar beni havaalanına kadar yolcu ettiler' (1961: 414).

Çadamba, *kag-* yardımcı fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin ya da durumun kesinliğini ve sonucunu bildirdiğini belirtir. Ayrıca *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında ise eylemin ya da durumun çok hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini bildirdiğini ve fiilin *-(I)p* (< *-(I)p it*) biçimbirimiyle kullanıldığını ve bazen bu işlevle *şap-* ve *tırt-* yardımcı fiillerinin yerine kullanılabileceğini de ifade eder. Örneğin; *çuruy kaaptı, çuruy şaptı, çuruy tırttı* 'hızlı ve kolay bir şekilde çizdi' (2013: 224-225). *Kag-* fiilinin eylemin ya da durumun hızlı ve kolay şekilde gerçekleştiğini bildiren işlevi *it-* fiilinin dilbilgiselleşmesiyle oluşan *-(I)p* biçimbirimiyle birlikte kullanılmasıyla ilişkilidir ve eylemin ya da durumun hızlı ve kolay şekilde gerçekleşmesi aynı zamanda tamamlandığına da işaret eder.

Tuva Türkçesinde *kag-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin tamamlandığını ifade ederek dilbilgiselleşmiştir. *Kag-* fiili ünlüyle başlayan bir ek aldığında fiilin son ünsüzü /g/ düşer ve uzunluk oluşur.

(472) *Oolakay aalinga  ook ulap kelge  k  rge, baglaa ta    a't **baglap kaap turgan*** (Bag, 42).

‘Oolakay köyüne yaklaşıp gelince bakmı , at ba lama dire inde    at ba lanmı  şekilde duruyormu .’

(473) *Bo  erge turum up eleen  urttay beer bolzunza, bodun **bilip kaar sen*** ( dg ay, 62).

‘Buraya yerleşir ve burada yeterince ya arsan, bunu kendin anlayacaksın.’

(474) *Ol kinonu **körüp kaan men*** (Anderson, Harrison, 1999: 64).

‘Ben o filmi çoktan izledim.’

(475) *Aarıy bergenimni **bilip kagdım*** ( eremisina, 1984: 71).

‘Hastalandı ımı anladım.’

Tuva Türkçesinde *kag-* fiili *-(I)p kag-* yapısında ‘bırakmak’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzakla mı  daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak fiilin tamamlandığını bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı ya amı  ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Kag- s zc   ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna geni lemi tir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *kag-* fiilinin yardımcı fiille mesinin gelişim süreci kademeli olarak  u şekilde gerçekleşmiştir:

kag- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *kag-* > *-(I)p kag-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *kag-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *kag-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.25. *sal-*

Eski Türkçede *sal-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. koymak; 2. atmak, *başın alıp kudhı saldı* ‘başını koparıp aşağıya attı’ (DLT II, 24); 3. vurmak; 4. götürmek, *suw yıgaçığ saldı* ‘su ağacı saldı, topladı’ (DLT II, 24); 5. el sallamak, işaret etmek, *ol manğa tonın saldı* ‘o bana elbisesiyle işaret etti’ (DLT II, 24); 6. belirlemek, tanımlamak, bulmak (DTSI, 245).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *sal-* fiilinin anlamları “*salır /sal-* / 1) farklı anlamlarda koymak, yerleştirmek, *çüve бүрүзүн чыдар çeringe salır* ‘her şeyi yerine koymak’, ‘hedef belirlemek’; 2) sarf etmek, *bügü kütü salır* tüm çabayı sarfetmek; 3) izin vermek, bırakmak, *atı salır* ‘atı salmak’; 4) mcz. uydurmak, aldatmak; 5) mcz. (bir şarkıyı vb.) ustaca, ustalıkla icra etmek” olarak bildirilir (1968: 366).

2.25.1. *sal-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *sal-* fiili *-(I)p* zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.25.1.1. *sal-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde *sal-* fiili çeşitli anlam ve işlevleri bulunan fiillerden biridir. Türk dilinde ETü. *sal-*, TTür. *sal-*; Gag. *sal-*; Azb. *sal-*; Trkm. *sal-*; Sal. *sal-*, Özb. *sol-*; Uyg. *sa(l)-*, Krm. *sal-*; Tat. *sal-*; Başk. *hal-*, Kırg. *sal-*; Kaz.

sal-; KBalk. *sal-*; KKalp. *sal-*, Kum. *sal-*; Nog. *sal-*; SUyg. *sal-*, Hak. *sal-*, Şor. *sal-*, Tuv. *sal-*, Tof. *sal-*, Alt. *sal-*, Çuv. *sol-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003:1277).

Clauson, Türk dilinde *sal-* fiilinin bir şeyi hareket ettirmek veya harekete geçirmek anlamında kullanılan şiddetli hareketin ima edildiği geniş bir anlam yelpazesine sahip bir fiil olduğunu ve geçişli ya da geçişsiz olarak kendi başına kullanılan birçok anlamı bulunduğunu belirtir (EDPT, 824b).

Türk dilinde *-(I)p sal* yapısı eylemin tamamlandığına, bittiğine işaret eden bir yardımcı fiil olarak bildirilir. Anderson, Hakas Türkçesinde *-(I)p sal-* yapısının *-(I)p bar-* yapısının aksine sadece geçişli fiiller ile birlikte kullanıldığında bitmiş görünüş işaretlediğini belirtir. *Sal-* fiilinin yardımcı fiil olarak sıklıkla Sayan-Altay Türk lehçelerinde kullanıldığını ancak sadece bu bölgeye özgü olmadığını da ifade eder. Örneğin; Uygur Türkçesinde tamamlanmış görünüşü belirtmekten daha ziyade eylemin yanlışlıkla gerçekleştirildiğine dair ek bir çağrışım yaptığını belirtir (2004: 125-128).

Tuva Türkçesinde *sal-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte kullanıldığında kılınışsal içerik olarak eylemin tamamlandığını ifade eden bir yardımcı fiil olarak dilbilgiselleşmiştir.

(476) *Anaynı çevinden **adırıp salıpkan*** (UykXemI, 22).

‘Keçiyi ipinden ayırırverdi.’

(477) *Kijini o’t çiiir kıldır **çaap salıp bolza**, çer-daa çedişpes çaalajıp ünere bolar* (AOT, 22).

‘İnsanı ot yiyen olarak yaratmış olsa, toprak yetmez, aralarında kavga etmeye başlar bunlar.’

Şamina, *sal-* fiilinin nadiren yardımcı fiil olarak kullanıldığını, (477) nolu cümlede geçen *adırıp salıpkan* örneğinde ise fiilin tam dilbilgiselleşmediğini ve temel anlamını koruduğunu belirtir (2010: 75).

Tuva Türkçesinde *sal-* fiili *-(I)p sal-* yapısında ‘koymak, yerleştirmek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak fiilin tamamlandığını bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Sal- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *sal-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

sal- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *sal-* > *-(I)p sal-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *sal-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *sal-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.26. *ıt-*

Eski Türkçede *ıd-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*’da “1. göndermek *tudun yamtarıg ıt(tı)m* ‘Tudun Yamtar’ı gönderdim’ (BK D 40); 2. açmak, dağıtmak, (saç için) *oot öñlüg qıp qızıl saçların artlarında ıdıp* ‘kıpkırmızı saçlarını arkamda dağıtıp (Uyg I 43); 3. yardımcı fiil görevinde kullanılır, *kağanladuk, kağanıg, ıçğını ıdmış* ‘kağan yaptıkları kağanı kaybettiler’ (O 2) şeklinde verilir (DTSI, 217).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’da *ıt-* fiilinin anlamları “*ıdar-* /*ıt-* 1. birini göndermek, *kiji idar* ‘bir kişiyi göndermek’; 2. (örneğin genç hayvanları beslenmeleri için salmak) bırakmak; 3. koşmak, *orukta maşına ıdıp*

olur ‘yolda araba koşar’ 4. (hikâye) anlatmak; 5. (bilmeceyi) tahmin etmek” olarak bildirilir (1968: 592).

2.26.1. *ıt-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *ıt-* fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek biçimbirimleşir. Bu dilbilgiselleşen biçimbirim hem standart türde hem de ağızlarda işlek bir şekilde kullanılır.

2.26.1.1. *ıt-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Id- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde ‘göndermek’ anlamında ETü. *ıd-*, Trkm. *ıy-*; Krm. *iy-*, Kırg. *iy-*; Kaz. *ıs-*; KBalk. *iy-*, KKalp. *iy-*, Hak. *is-*, Şor. *is-* Tuv. *ıt-*, Alt. *iy-*, Çuv. *jar-*, Sah. *ıt-*, Dolg. *ıt-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003: 611-612).

Erdal, *ıd-* ‘göndermek, yollamak’ fiilinin yardımcı fiil olarak bitmişlik, tamamlanmışlık işaretleyicisi olarak işlev gördüğünü ayrıca *-U* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında işaretlediği tamamlanmışlığın tek seferde ve kolay bir şekilde gerçekleştirilen bir tamamlanmışlık olduğunu belirtir (2004: 250, 257). Tekin ise *-A/-U* *ıd-* yapısının eylemi pekiştirdiğini bildirir. Örneğin; *ıçgın-u ıd-* ‘elden çıkarıvermek’ (KT D 6), *sanç-a ıd-* ‘mızraklayıvermek’ (KÇ D 7) (2003: 99).

Clauson da *ıd-* ‘göndermek’ fiilinin erken dönemlerde *-U* zarf-fiil eki almış bir fiille birlikte yardımcı fiil olarak kullanıldığında tamamlanmış bir eylemi ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *kaganladuk kaganın yitürü ıdmış* ‘tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş’ (K D7) (EDPT, 37).

Gabain, Eski Türkçede *ıd-* fiilinin *ayut-u ıd-* ‘sordurmak’ örneğinde kiplik bildiren bir yardımcı fiil olarak kullanıldığını, ‘esaslı bir şekilde sormak’ anlamında kullanılsaydı tasvirî fiil işlevinde olacağını belirtir. Örneğin; *ıd-* fiilinin asıl anlamının

‘göndermek’ olduğunu *ıçgınu ıd-* fiil kuruluşunun ‘tamamıyla yitirmek’ anlamına geldiğine değinir (2007: 89-90).

Yaylagül, *ıd-* fiilinin tarihî ve çağdaş Türk dilinde bir fiilin bulunabileceği her konumda yer aldığını belirtir. Ona göre *ıd-* fiili “öznenin bir varlığı kendinden uzaklaştırmasını, bu iş için de çoğu zaman bir aracı kullanmasını; varlığın yerini değiştirme işini bir başkasına devretmesini, aktarmasını anlatan, dolayısıyla da yeni bir eylemin bir başka özne tarafından yapılmasını tetikleyici” bir etkiye sahiptir (2007: 178).

Anderson, *ıd-* ‘göndermek’ fiilini bitmişlik ve başlangıç bildirimi başlığı (*perfective and inchoative*) altında ele alır ve yardımcı fiil olarak kullanılan *-(I)p ıd-* yapısının Sayan-Altay Türk dili alanında görünüş ifade eden yardımcı fiil sisteminin en karakteristik ve tarihî özelliklerinden biri olduğunu vurgular. Ona göre bu yapı Sayan-Altay Türk dili alanında eşzamanlı olarak ektir ancak art zamanlı olarak da açıkça kaynaşmış yardımcı fiil yapısıdır. Örneğin; ekin tam şekli Tofa Türkçesinde *-IbIt*, *-IvIt*, Tuva Türkçesinde *-Ivit-*, Hakas ve Şor Türkçelerinde *-IbIs*, Çulım Türkçesinde *-IpIs* şeklindedir. Bunların yanında ekin *-Is*, *-Ips*, *-pt*, *-(I)p* gibi allamorfları da bulunur (2004: 103).

Anderson, bu yapının hâlâ işlek bir şekilde çekim işlevinde kullanılmasına rağmen türetme unsuru olarak Sayan-Altay Türk dili alanında yardımcı fiil kuruluşunda biçimsel alana taşınmış olmasının en eski ve erken dönem dilbilgiselleşmesine kanıt olduğunu söyler (2004: 107). Bu yapının Sayan-Altay Türk dili alanında eskiliği göz önüne alındığında Türk dilinin tarihsel kaynaklarında da bulunmuş olmasının şaşırtıcı olmadığını ve çağdaş Uygur Türkçesinde de sözcüksel fiille kaynaşmış bir yapının bulunduğu bahseder. Örneğin; Uyg. *kel-ip-i-di-m~kel-iwi-di-m* ‘geliverdim’, *oqu-p-i-diη~oqu-wi-di-η* ‘okuyuverdin’ gibi (2004: 111).

Şçerbak da *ıd-* fiilini birinci grup yardımcı fiiller içinde ele alır ve yardımcı fiil olarak kullanıldığında kendi sözlüksel anlamını kaybettiğini söyler. Örneğin; Tuv. *berivit-* (*berip ıt-*) ‘geri vermek’, Hak. *parıbis-* (*parıp ıs-*) ‘gitmek’ (bitmiş, tamamlanmış şekil) (2019: 148-150).

Katanov, Tuva Türkçesinde *ıt-* fiilinin *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin beklenmedik bir şekilde tamamlandığını ifade ettiğini belirtir. Örneğin; 1) *olurup olurup pajımnı tırapıtım* (*tırab- ıttım*) ‘oturup oturup başımı taradım’, 2) *men arag işkeş-le adım kajıptar* (*kajıb-ıdar*) ‘men içki içerken atım kaçıp gitti’, 3) *adazın ödürüp ıttı* ‘babasını öldürüverdi (beklenmedik bir şekilde)’, 4) *kuruyak siktep-ıttı* ‘yaşlı kadın altını ıslattı (istemeyerek)’ (1903: 876).

Sat ve Salzıjmaa, *-IvIt-* ekinin *dozulgan vid* ‘tamamlanmış görünüş’ eki olduğunu ve *ıt-* yardımcı fiili ile *-(I)p* zarf-fiil ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtirler. Örneğin; *kirip + ıt-* > *kirivit-* ‘girivermek’, *xalıp + ıt-* > *xalıvit-* ‘atlayıvermek’. Ekin ikinci ünlüsünün düşmesiyle (*-ivit-* > *-ivt-*) oluşan *vt*, *pt* ya da ilerleyici benzeşmeyle *tt* şeklinde oluşan biçimleri olduğunu ifade ederler. Örneğin; *salıvit-ar* > *salıvitar* > *salıptar*, *bijivit-er* > *bijipter* ‘yazıp bitirmek’ (1980: 165-166). İsxakov ve Pal’mbox da ekin tamamlanmış görünüş ifade ettiğini belirtir. Örneğin; *çorupkan* ‘gitti’ gibi (1961: 408).

Tuva Türkçesinde *ıt-* ‘göndermek’ fiili *-(I)p* zarf fiil ekiyle birleşip kaynaşarak *-IvIt* şeklinde biçimbirimleşerek dilbilgiselleşmiştir. Bu biçimbirimin *-pt*, *-(I)p* gibi allamorfları da bulunur. Kılınışsal içerik bakımından fiile tezlik ve bitmişlik anlamı katar.

(478) *Am Çılbar-ool erten xoy kadarıp çorda baza katap ujuraşı beeringe idegeeş, öörüşküzü elekten xaynıgıp öönçe dürgeni konçug kılaştapkan*
(Bag, 21).

‘Şimdi Çılbar-ool sabah koyun otlatırken de tekrar rastlaşacağına inanarak, sevincini erkenden gösterip eve doğru hızla yürüyüvermiş.’

(479) *Anaynı çevinden adırıp **salıpkan*** (UykXemI, 22).

‘Keçiye ipinden ayırırvermiş.’

(480) *Men bo oranda törüttündüm -dep çugaalaas, demgi saazinnarı dedir **çoruduvudup*** turup-tur (AKM, 25).

‘Ben bu yerde doğdum diye söyleyerek söz konusu kağıtları tersine gönderip durmuş.’

(481) *Am irak taygaların meñgi-doştarı erip olarnıñ suu Ulug-Xemçe xayıra çok ettep **kiripken*** (UykXemI, 4).

‘Şimdi uzak taygaların bengi buzları eriyip onların suyu Ulug-Xem’e doğru düşünmeden akıp gidiyor.’

(482) *Mıyıtıg yanzılıg men, murnay **bilipter men*** (TuvŞ, 106).

‘Boynuzlu türdenim, önceden anlarım.’

Tuva Türkçesinde tespit edilebilen örneklerle bakıldığında *ıt-* ‘göndermek’ fiilinin yardımcı fiil olarak *-(I)p* zarf-fiil ekiyle kullanılarak ekleşmiş biçimbirimi görülür. Katanov’un vermiş olduğu örneklerin birinde *ıt-* fiilinin ekleşmeden yardımcı fiil olarak kullanıldığı görülür. Ancak modern dönem metinlerinde ve ağızlarında ekleşmemiş bir kullanım tespit edilememiştir. Tuva Türkçesi ağızlarında *-(I)p ıt-* (< *-(I)p ıd-*) yapısından biçimbirimleşen yapıların dilbilgiselleşme süreçleri farklı şekilde gelişim sergiler. Bu dilbilgiselleşme süreçlerinde her bir ağız farklı erozyon sürecine maruz kalmıştır. Tsengel ağzında *-ivd-*, Duha ağzında ise *-IβIt-*, güneydoğu ağızlarında *-IvIt-* biçiminde görülür (Aydemir, 2009: 44, Ragagnin, 2011: 109; Kuular, 2012: 119). Kuzeydoğu ağzı olan Toju ağzında ise *-vId-*, Kaa-Xem ve Bii-Xem

ağızlarında ise *-d* şeklinde bulunur. Örneğin; Standart Tuv. *bijipter*, Toju. *bijivider*, Kaa ve Bii-Xem. *bijider* (Çadamba, 1974: 94).

Tuva Türkçesinde *it-* fiili *-IvIt* yapısında ‘göndermek’ temel somut anlamlarından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda fiilin bitmişliğini ve tezliğini bildiren işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

It- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve biçimbirimleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşerek biçimbirimleşen yapının *-IvIt*, *-pt*, *-tt*, *-(I)p* gibi allmorfları bulunur. Bu yapı *-(I)p + it- > -IvIt- > -pt- > -tt- > -(I)p* şeklinde ekleşerek yoğun bir erozyon sürecine maruz kalmıştır.

Tuva Türkçesinde *it-* fiilinin yardımcı fiilleşerek biçimbirimleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

it- (fiil) > *-(I)p* (zarf-fiil eki) + *it-* > *-(I)p it* > *-(I)pıt* > *-(I)vıt* > *-(I)vt* > *-(I)p* (tezlik ve bitmişlik biçimbirimi)

Tuva Türkçesinde tezlik ve bitmişlik biçimbirimi işlevinde kullanılan *it-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan biçimbirime doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *it-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.27. *xon-*

Eski Türkçede *kon-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. konmak, *quğu quş uçtı kölije konmaz* ‘kuğu kuş uçtu gölüne konmayacak’ ” (TT 1₂₁₆); 2. yerleşmek, yaşamak için bir yer seçmek, *ben özüüm... Ötüken yerig konmuş* ‘ben kendim.... Ötüken toprağına yerleşmiş’ (T, 17) (DTSI, 455).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *xon-* fiilinin anlamları “*xonar /xon-* 1. geceyi geçirmek, konaklamak, *ara xonar* ‘arış yerine ulaşmadan önce geceyi geçirmek’ *olura xonar, tura xonar* ‘geceyi uykusuz geçirmek’ *çerge xonar* ‘açık gökyüzünün altında uyumak’; 2) inmek, konmak, (kuşlar, uçak hakkında); 3) beklenmedikliği ve eylemin hızını ifade etmek için yardımcı fiil olarak kullanılır, *korga xona beer* ‘aniden korkmak’, *kire xonup kelir* ‘anında gelmek (bir fikir hakkında)’” olarak verilir (1968: 482).

2.27.1. *xon-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *xon-* fiili -A zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.27.1.1. *xon-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *xon-* fiilinin -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini belirttiğini ifade eder (1961: 414).

Çadamba, *xon-* yardımcı fiilinin -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin ya da durumun ani ve beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini bildirdiğini ve genellikle algı ve duygu fiilleriyle birleştirildiğini belirtir. Ayrıca *turt-*, *şap-*, *kag-* fiillerinin yerine de kullanılarak geçişli ve geçişsiz fiillerle birleştirildiğini bildirir (2013: 224-226).

Altay Türkçesinde -A *kon-* yapısı eylemin birdenbire, beklenmedik bir şekilde yapıldığını bildirir (Güner Dilek, 2002: 65). Anderson, Altay Türkçesinde -A *kon*, Hakas Türkçesinde -A *xon-* yapılarının beklenmedik görünüş ifade ettiğini belirtir. Örneğin; Hak. *ibdeŋ sıyara para xonyam* ‘evden birdenbire ayrıldım’; Alt. *kızıl tülkü kire kondı* ‘kızıl tilki aniden fırladı’(2004: 130-131).

Tuva Türkçesinde *xon-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı ve o beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(483) *Udavaanda ulustuŋ ıdın dıynay xonup kaas, çügürüplettim*
(Çadamba, 2013: 224).

‘Çok beklemeden insanların sesini duyduğumda (ani ve beklenmedik bir şekilde) kaçtım.’

(484) *Soskar kire xonup kelgen* (UykXemI, 12).

‘Soskar (hızlıca) giriverdi.’

(485) *Çaraštaanıŋ çanından iray xona bergen* (Bag, 48).

‘Çaraštaanın yanından (aniden) uzaklaşiverdi.’

(486) *Buyannıŋ sagıjınga ulustuŋ ırı kire xonup kelgen* (UykXemI, 328).

‘Buyan’ın aklına halkın şarkısı geldi (ani ve beklenmedik bir şekilde)’

Tuva Türkçesinde *xon-* fiili -A *xon-* yapısında ‘geceyi geçirmek, konaklamak’ temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak bir eylemin ani ve beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Xon- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *xon-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

xon- (fiil) > -A (zarf-fiil eki) + *xon-* > -A *xon-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *xon-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *xon-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.28. *düş-*

Eski Türkçede *tüş-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilir: “1. düşmek, yere düşmek, *taş kuthuğka tüşti* ‘taş kuyuya düştü’ (DLT I, 456); 2. inmek *er attın tüşdi* ‘adam attan indi’ (DLT II, 13); 3. durmak; 4. düşmek, çıkmak; *azıq tişim qonrulup tüşüp kelir boltı* ‘azı dişim geçseyerek dökülmeye başladı’ (AY, 6274); 5. düşmek (yağış hk.), *ödsüz qolusuz keziksiz tolı tüşer qar jayar* ‘dolmuş düşmesi için tam zamanında, kar yağacak’ (AY, 5573); 6. düşmek, uğramak” (DTSl, 600).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *düş-* fiilinin anlamları “*düjer* /*düş-* 1. aşağı inmek, *ıyaştan düjer* ‘ağaçtan inmek’, *poezdiden düjer* ‘trenden inmek, *düje xalır* ‘birlikte atlamak’; 2. düşmek, dökülmek, *bürüler düjüp egeleen* ‘yapraklar dökülmeye başladı’, *Rossiyanga bir muş tos çüs on çedi çılda tsarizm (xaannıg yozu) düşken* ‘Rusya’da bin dokuz yüz on yedi’de çarlık düştü’; 3. içeri girmek, başlamak, *kış düşken* ‘kış mevsimi geldi’; 4. bir yerde kalmak; 5. batmak,

sugga düjer ‘suya batmak’, *malgaşka düjer* ‘balçığa batmak’; 6. yardımcı fiil olarak eylemin hızlı bir şekilde gerçekleştiğini ifade eder, *tura düştüler* ‘duruverdiler’” olarak bildirilir (1968: 186).

2.28.1. *düş-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *düş-* fiili -A zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.28.1.1. *düş-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Düş- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde ‘düşmek, inmek’ anlamında ETü. *tüş-*, TTür. *düş-*; Gag. *düş-*; Azb. *düş-*; Trkm. *düş-*; Özb. *tuş-*; Uyg. *tüş-*, Krm. *tüş-*; Tat. *tüş-*; Başk. *tüş-*; Kırg. *tüş-*; Kaz. *tüs-*; KBalk. *tüş-*, KKalp. *tüs-*, Kum. *tuş-*; Nog. *tüs-*; SUyg. *tüs-*, Şor. *tüş-*, Tuv. *düş-*, Alt. *tüş-*, Sah. *tüs-*, Dolg. *tüs-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003, 1385).

Eski Türkçede *tüş-* fiilinin Orhon Yazıtlarında ana fiil olarak kullanıldığı görülür:

➤ *Oplayu tegdi ol at anta **tüşdi*** (KT K4).

‘Sabırsızca hücum etti, o at orada düştü.’

Gabain, *düş-* fiilinin yardımcı fiil olarak -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında bir oluş veya kılışın aşağı doğru hareketini işaretlediğini belirtir (1953b: 20). Yuldaşev, -A *tüş-* yapısının aniden gerçekleşen bir eylemin aşamalarından birini tamamlanmasını bildirmek için kullanıldığını bildirir. Kırgız Türkçesinde yapının sıklıkla kullanıldığını, Karakalpak, Başkurt, Tatar, Kazak ve Kıpçak grubunun diğer bazı lehçelerinde nadiren kullanıldığını ve daha çok emir kipi çekiminde görüldüğünü ifade eder. Ayrıca Saha, Hakas, Tuva, Altay ve Kazak Türkçelerinde -A *tüş-* biçiminin

genellikle aniden ortaya çıkan eylem aşamalarından birinin bittiğini ifade ettiğini bildirir (1965: 80-81).

Anderson, Sayan-Altay Türk lehçelerinde *tüş-* fiilinin eylemin beklenmeden, ani bir şekilde, hızlıca gerçekleştiğini ifade eden bir yardımcı fiil işlevi bulunduğu işaret eder (2004:128). Saha Türkçesinde *-A tüs-* yapısının beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini belirtilir. Örneğin; *körö tüs-* ‘hızlıca bakmak’ (Korkina, 1982: 182). Altay Türkçesinde de çabuk biten ve ani bir hareketi bildirir (Güner Dilek, 2022: 65). Rassadin, Tofa Türkçesinde *-A* zarf-fiil eki almış bir fiile kullanıldığında eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir. Örneğin, *öge kire düştüm* ‘eve hızlıca girdim’, *olura düş-* ‘hızlıca oturmak’ gibi (1978:154).

İsxakov ve Pal’mbox, Tuva Türkçesinde *düş-* fiilinin *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini belirttiğini ifade ederler (1961: 414). Aydemir, *-A düş-* yapısının eylemin başlangıç sınırını işaretlediğini ve bu yapının ayrıca eylemin aniden ve beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini belirttiğine değinir (2009: 69). Çadamba, Tuva Türkçesinde *-A düş-* yapısının seyrek olarak kullanıldığını ayrıca geçişli ve geçişsiz fiillerle birleştirildiğini bildirir (2013: 226).

Tuva Türkçesinde *düş-* fiili *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı ve beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(487) *Sungar-ool şanaktıg a’ttıg şoşkudup kelgeş, tura düşken* (Bag, 79).

‘Sungar-ool kızaklı atıyla koşarak gelip duruverdi.’

(488) *Olura düşkeş, çünü-daa uttap çadaan* (KBay, 100).

‘Birden oturarak, hiçbir ses çıkaramadı.’

Tuva Türkçesinde *düş-* fiili *-A düş-* yapısında ‘geceyi geçirmek, konaklamak’ temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak bir eylemin hızlı ve beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Düş- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *düş-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

düş- (fiil) > *-A* (zarf-fiil eki) + *düş-* > *-A düş-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *düş-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *düş-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.29. *şap-*

Clauson, *şap-* sözcüğünün yansıma bir fiil olduğunu ve geçişli ve geçişsiz olarak birçok farklı anlam içerdiğini ve tüm bu anlamlar arasındaki bağlantının gürültülü bir eylemi tanımlamaları olduğunu belirtir. Karahanlı T. *er suvda şapdı* ‘adam suda yüzdü’ ve *ol atnı çibık birle şapdı* ‘ata hafifçe sopayla vurdu’, *çomak tat boynı:n şapdı* ‘Müslüman kafirin boynuna vurdu’, KB. *kayusı şapar* ‘bazıları yüzer (ve bazıları su içer)’, Harezmi T. *şap-* ‘acele etmek, kesmek’, Osm. ‘saldırmak, baskın yapmak’ XIV. ve XV. yy’da yaygın olarak kullanıldığını daha sonra nadiren ‘dörtmala koşmak’

anlamında ve daha genel olarak XV. yy'dan itibaren 'acele etmek' anlamında kullanıldığını ifade eder (EDPT, 394).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *şap-* fiilinin anlamları “*şavar/şap-* 1) at üzerinde dörtnala koşmak; 2) saldırmak (genellikle bir aygır ve bir deve hakkında); 3) dövmek, vurmak, *çaa şavar* 'tüm gücüyle vurmak'; *çılça şavar* 'düşmanı kırmak', *buza şavar* (örneğin bir tabak) kırmak, *çara şavar* 'bir darbe ile yarmak'; 4) yardımcı fiil olarak eylemin hızlı bir şekilde gerçekleştiğini ifade eder, *bijiy şaavit* 'hızlı yazmak', *çuruy şaavit* 'hızlı bir şekilde çizmek'” olarak verilmektedir (1968: 562).

2.29.1. *şap-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *şap-* fiili -A zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.29.1.1. *şap-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *şap-* fiilinin -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini belirttiğini ifade ederler (1961: 414).

Sat ve Salzıımaa da -A *şap-* yapısını tamamlanmış görünüş olarak değerlendirerek bu analitik yapının eylemin hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini bildirdiğini ifade ederler (1980: 168). Şamina, *sok-*, *şap-* ve *düş-* fiillerinin yardımcı fiil işlevinde eylemin gerçekleşmesiyle ilgili fiziksel bir etki bildirdiğini ifade eder (2010: 78).

Tuva Türkçesinde *şap-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(489) *Bo aşaktıñ a'dın **bijiy şaap al*** (KBay, 36).

‘Bu yaşlının adını hızlı bir şekilde yaz.’

(490) *Çaa men şay **beletkey şaaptayn**, manap körüner! dees, paştanır öreelçe dap-la berdi.*

‘Tamam ben çay hazırlayıvereyim (hızlı bir şekilde), bekleyin lütfen! diyerek mutfağa koştu.’ (Çadamba, 2013: 223).

Tuva Türkçesinde *şap-* fiili *-A şap-* yapısında ‘dört nala koşmak’ temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak bir eylemin hızlı ve beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Şap- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *şap-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

şap- (fiil) > *-A* (zarf-fiil eki) + *şap-* > *-A şap-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *şap-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *şap-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.30. *tirt-*

Eski Türkçede *tart-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. çekmek, sürüklemek, *isiz yolka tartgay iligni siz* (KB, 5739) ‘kötü insan hükümdarı da kötülüğe sürükler’; 2. çekip çıkarmak (kılıfindan), *qınıntın yıttı bıçakın tartıp* ‘kılıfindan keskin bir bıçak çıkarıp’ (Uyg III, 649); 3. çıkarmak, *suw körmekince etük tartma* ‘su görmedikçe pabuç çıkarma’ (DLT III, 426); 4. sunmak, teklif etmek; 5. tartmak, *ol yarmak tarttı* ‘o para tarttı’ (DLT III, 426); 6. dokunmak, vurmak, ‘*kiçig oylan yel tartsar bu vu oñ ayasinta berk tutsun* ‘eğer küçük bir çocuk kötü güçler tarafından vurulursa, bu tılsımı sağ avucunda tutsun’ (TT VII 278)” (DTSl, 538).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *tirt-* fiilinin anlamları “*tirtar/tirt-* 1) çekmek, sürüklemek, *xere tirtar* çekmek, germek; *üze tirtar* bir şeyi yırtmak; *ora tirtar* yırtmak; 2) mcz. toplamak (vergi); 3) azaltmak (örneğin kramp), *tirtar arıg* ‘kramp spazm’; 4) çekmek, *çuruk tirtar* a) bir resim çekmek; 5) sigara içmek, *taakpı tirtar* ‘sigara içmek’, *keeşpe tirtar* ‘tütün içmek’; 6) kıymak, ince ince parçalamak (et), 7) ayırmak (süt); ◇ *tala (tala-dugay) tirtar* önyargılı olmak; *baş tirtar* a) başaklamak (tahıllar hakkında), b) olgunlaşmak (çıban vb. hakkında)” olarak verilir (1968: 430).

2.30.1. *tirt-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *tirt-* fiili -A zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.30.1.1. *tirt-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Tart- fiili, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde çeşitli anlam ve işlevleri bulunan fiillerden biridir. Türk dilinde ETü. *tart-*, TTür. *tart-*; Gag. *tart-*; Azb. *tart-*;

Trkm. *dart-*; Sal. *ta't-*, Özb. *tört-*; Uyg. *ta(r)t-*, Krm. *tart-*; Tat. *tart-*; Başk. *tart-*; Kırg. *tart-*; Kaz. *tart-*; KBalk. *tart-*; KKalp. *tart-*, Kum. *tart-*; Nog. *tart-*; SUyg. *tart-*, Hak. *tart-*, Şor. *tart-*, Tuv. *turt-*, Tof. *tı'rt-*, Alt. *tart-*, Çuv. *tort-*, Sah. *tart-*, Dolg. *tart-* şeklinde görülür (Starostin vd. 2003: 1367).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *turt-* fiilinin -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini belirttiğini ifade ederler. Örneğin; *çeje turt-* 'acele bir şekilde çözmek' (1961: 414).

Anderson, Hakas Türkçesinde *tart-* fiilinin -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında başlama görünüşü belirttiğini bildirir. Ayrıca Eski Türkçe için de *qudu tart-* 'zayıf düşmek' örneğine yer verir (2004: 138-139).

Tuva Türkçesinde *turt-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(491) *Ol arazında demgi urugnuñ azıraan iyezi kudukka düjüp ölü turtıp kaaptır* (AKM, 98).

'O arada deminki kızın büyüten annesi su kuyusuna düşüp ölüvermiş (hızlıca/birden).'

(492) *Senday erten erte şaylay turtıp kırgan a'dın ezertep bağlap kaaş, öönge kirip kelgen* (KBay, 138).

'Senday sabahın köründe hızlıca çayını içiverip yaşlı atını eğrleyip bağlayarak evine doğru girmiş.'

Tuva Türkçesinde *turt-* fiili -A *turt-* yapısında 'çekmek' temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak bir eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini bildiren bir işlevde kullanılarak

anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Tirt- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *tirt-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

tirt- (fiil) > -A (zarf-fiil eki) + *tirt-* > -A *tirt-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *tirt-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *tirt-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.31. *sok-*

Eski Türkçede *sok-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. dövmek, vurmak; 2. öğütmek, parçalamak, *er tuz sokdı* ‘adam tuz dövdü’ (DLT II, 18); 3. gagalamak, *kuş meñ sokdı* ‘kuş taneleri gagsasıyla aldı’ (DLT III, 426)” (DTSl, 508).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *sok-* fiilinin anlamları “*sogar/sok**- 1) dövmek, vurmak; 2) dövmek, *demir sogar* ‘demir dövmek’; 3) dövmek, kesmek (et için), *şarı sogar* ‘boğa kesmek’; 4) vurmak (kalp hakkında. kalp atışı. nabız), 5) öldürmek; 6) yardımcı fiil olarak hızlı ve anlık bir eylemi veya durumu ifade eder.’ şeklinde bildirilir (1968: 379).

2.31.1. sok- Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *sok-* fiili -A zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.31.1.1. sok- Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Eski Türkçede *sok-* fiili DLT’de şu şekilde geçer: *er tüz sokdı* ‘adam tuz vb. şeyleri dövdü’, *kuş meñ sokdı* ‘kuş, taneleri gagasıyla aldı.’, *anı yılan soktu* ‘onu yılan soktu.’ (DLT, 238).

Tuva Türkçesinde *sok-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiil olarak eylemin hızlı bir şekilde gerçekleştiğini bildirdiği belirtilir (TSTY II, 693). Çadamba, *sok-*, *şap-* ve *tırt-* fiillerinin yardımcı fiil işlevinde kullanıldıklarında aynı işlevde olduklarını ve birbirlerinin yerine kullanılabildiklerini bildirir. Örneğin; *bijip sop aldım*, *bijiy şaap aldım*, *bijiy tırtıp aldım* ‘hızlıca yazdım’. Ancak bağımsız birer fiil olarak kullanıldıklarında hepsinin farklı anlamlarda olmalarından dolayı asla birbirlerinin yerine kullanılamayacaklarını da ifade eder. Ayrıca *sok-* fiilinin yaygın ve işlek ve bir kullanımı olduğuna da değinir (2013: 224-226).

Şamina *sok-*, *şap-* ve *düş-* fiillerin yardımcı fiil işlevinde kullanıldığında eylemin gerçekleşmesiyle ilgili fiziksel bir etki bildirdiğini ifade eder (2010: 78).

Tuva Türkçesinde *sok-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(493) *Kıstıñ açazı xarulay sop kaan* (TSTY II, 693).

‘Kızın babası hızlıca cevapladı.’

(494) *Kojazında iyi bajıñıñ ıttarı, çir şoñ ündü, ilçibelerin-daa üze sap algı deg*
(AT, 96).

‘Komşu iki evin köpekleri havladı, zincirlerini de koparabilecek kadar
sert ve hızlı bir şekilde parçaladı.’

(495) *Ulus oon-moon olarnı çara sop algan* (UykXemI, 58).

‘İnsanlar onları her taraftan hızlıca ayırmış.’

Tuva Türkçesinde *sok-* fiili *-A sok-* yapısında ‘dövmek, vurmak’ temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak bir eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Sok- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. *Sok-* fiili yardımcı fiil yapısında *-(I)p* zarf-fiil ekini aldığı fiilin son sesi düşürek erozyona uğrar: *sok-* + *-(I)p* > *sokup* > *sop*.

Tuva Türkçesinde *sok-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *sok-* > Tuv. *sok-* (fiil) > *-A* (zarf-fiil eki) + *sok-* > *-A sok-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *sok-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *sok-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.32. *xalı-*

Eski Türkçede *kalı-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilir: “1. yükselmek, havalanmak; 2. sıçramak, dörtnala koşmak, *at kalıdı* ‘at dörtnala koştu’” (DLT III, 272; DTSl, 411).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *xalı-* fiilinin anlamları “*xalır/xalı**- 1) atlamak, *uzuun xalır* ‘uzun atlamak’, *bediin xalır* ‘yüksekten atlamak’ ; 2) koşmak’ şeklinde bildirilir (1968: 466).

2.32.1. *xalı-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *xalı-* fiili -A zarf-fiil ekini almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşir.

2.32.1.1. *xalı-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Eski Türkçede *kalı-* fiili DLT'de şu şekilde geçer: *at kalıdı* ‘at zıpladı ve taşkınlık yaptı’ (DLT, 464).

Clauson, *kalı-* fiilinin havaya yükselmek, sıçramak anlamına geldiğini ve çağdaş lehçelerden Tuva Türkçesinde *xalı-* şeklinde yaşadığını bildirir (EDPT, 617)

Tuva Türkçesinde *xalı-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiill olarak eylemin hızlı bir şekilde gerçekleştiğini bildirdiği belirtilir (TSTY II, 693). Çadamba, *xalı-* fiilinin yardımcı fiili olarak *kir-*, *ün-*, *tur-*, *düş-*, *çet-*, *düş-* gibi az sayıda hareket fiilleriyle birlikte kullanıldığını gibi ifade eder. Eylemin hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini bildirdiğini ve seyrek olarak kullanıldığını belirtir (2013: 225- 226).

Tuva Türkçesinde *xalı-* fiili -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini ifade ederek dilbilgiselleşmiştir.

(496) *Aldı çanınga çookşulap kelze, ooŋ kırınçe mergelepteringe, ol ıyavıla ıyaççe üne xalır evespe* (TUK, 33).

‘Eğer bir samur yanına gelirse ve ona bir sopa atarsan, mutlaka bir ağaca kolayca tırmanacaktır.’

(497) *Tura xalıp kel çe, uruum dep avam duŋmamnı ottura-dır* (Çadamba, 2013: 224).

‘Çabuk kalk hadi, kızım diye annem kızkardeşimi uyandırır.’

Tuva Türkçesinde *xalı-* fiili *-A xalı-* yapısında ‘atlamak’ temel somut anlamından ve bu anlama bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kılınışsal içerik olarak bir eylemin hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini bildiren bir işlevde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Xalı- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan yardımcı fiil konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve yardımcı fiilleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *xalı-* fiilinin yardımcı fiilleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *kalı-* > Tuv. *xalı-* (fiil) > *-A* (zarf-fiil eki) + *xalı-* > *-A xalı-* (yardımcı fiil)

Tuva Türkçesinde yardımcı fiilleşen *xalı-* fiilinin gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yardımcı fiil konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan yardımcı fiil konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *xalı-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

2.33. *kıl-*

Eski Türkçede *kıl-* fiilinin anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilmektedir: “1. yapmak, *alp erin ölürip balbal kılı bertim* ‘yiğit erlerini öldürüp balbal yapıverdim’ (BK G7); 2. yapmak, birine karşı bir şey yapmak, hareket etmek, *negü kolsa kıldı ne kolsa kılur / negü aysa boldı ne aysa bolur* ‘ne istediye yaptı ve ne isterse yapar, ne dediye oldu ve ne derse olur’ (KB 3196); 3. bir şey yapmak, birine dönmek, birine dönüştürmek, *çıgañ bodunug bay kılum* ‘yoksul halkı zengin kıldım’ (KT D29); 4. bir kadınla ilişki yaşamak, *er kızığ kıldı*²¹ ‘adam kızı yaptı’ (DLT II 25); 5. isimle birlikte birleşik eylem oluşturur *or ot manga tusu kıldı* ‘o ilaç bana fayda verdi’ (DLT III, 224); 6. yansıma sözcüklerle birleşerek yansıma fiil oluşturur, *anınğ adhakı sart surt kıldı*²² ‘onun ayağı fart furt etti’” (DLT I 342) (DTSI, 442).

Clauson *kıl-* fiilinin ‘birisi için birşey yapmak anlamına geldiğini’ ve bu anlamının dışında *et-* fiili gibi işlek bir şekilde birleşik fiil yapılarında da kullanıldığını belirtmektedir (EDPT, 616).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *kıl-* fiilinin anlamları “*kılır /kıl-* 1. yapmak, etmek, çalışmak, inşa etmek ,*saazın kılır* ‘kağıt üstünde çalışmak’, *çazığ kılır* ‘hata yapmak’, *bajıñ kılır* ‘bir ev inşa etmek’, *durjulga kılır* ‘tecrübe etmek’; 2. düzeltmek, onarmak, *duygunu kılıp kaar* ‘tekerleği tamir eder’; 3. yapmak, eğitim görmek *kiçeel kılır* ‘ders yapmak’, *gimnastika kılır* ‘jimnastik yapmak’; 4. yönetmek, düzenlemek, *xural kılır* ‘toplantı düzenlemek’; 5. yapmak, etmek, *maadır çoruk kılır* ‘kahramanlık sergilemek’; 6. dönüştürmek, *sugbu bus kılır* ‘suyu buhara dönüştürmek’” olarak verilmektedir (1968: 277).

²¹ *er kızığ kıldı* ‘adam kız ile cima etti’ (DLT 241)

²² *anınğ adhakı sar surt kıldı* ‘onun ayağı ses çıkardı. Ayağın geniş ayakkabıda çıkardığı ses gibi’ (DLT 148)

2.33.1. *kıl-* Fiilinin Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *kıl-* fiili isim ve fiil türünden sözcüklerle kullanılarak yardımcı fiilleşir ve metin sıklığı yüksek bir zarf konumuna gelişerek işlek bir şekilde kullanılır.

2.33.1.1. *kıl-* Fiilinin Yardımcı Fiilleşmesi

Tekin, Orhon Türkçesinde *kıl-* yardımcı fiilinin bir isim ya da sıfat ile birleşerek birleşik fiil oluşturduğunu belirtir. Örneğin; *baz kıl-* ‘bağımlı kılmak’ (KT D15), *bay kıl-* ‘zengin kılmak, zengin etmek’ (BK D14), *bulun kıl-* ‘esir etmek’ (KÇ B5), *kul kıl-* ‘köle yapmak’ (BK D7), *kün kıl-* ‘cariye yapmak’ (KT D7), *uruş kıl-* ‘savaşmak’ (O 10) (2016: 94).

Orhon yazıtlarında *kılın-* fiili ise ‘yaratılmak’ anlamında ana fiil olarak geçmektedir:

- *Üze kök teŋri asra yağız yer kılındukda ekin ara kişi oğlu **kılınmış***
(KT D1).

‘Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış.’

- *Kılınmaduk erinç, oğlu kaŋin teg **kılınmaduk** erinç* (BK D6).

‘Yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.’

Erdal, geçişsiz ve geçişli fiiller arasındaki karşıtlığın *er-* ‘olmak’, *bol-* ‘olmak’ ve *kıl-* ‘yapmak’ yardımcı fiilleri tarafından yapıldığını belirtmektedir. Örneğin; *balık başlıg kıl-* ‘yaralamak’ (Maitr 78v1) örneği *balık başlıg bol-* ‘yaralanmak’ (Xuast I 9) örneğinin geçişli biçimidir (Erdal, 2004: 229).

Ercilasun, Kutadgu Bilig’de isim + fiil şeklinde kurulan birleşik fiiller arasında yardımcı fiil olarak *kıl-* fiilinin kullanıldığını belirtir (1984: 52).

Yıldız *kıl-* fiilinin Türk dilinin tarihsel dönemlerinden itibaren her türlü isim veya isim unsuru ile birleşik fiil meydana getirebilen ve çok işlek bir şekilde kullanılan yardımcı fiillerden biri olduğunu bildirir. Kutadgu Bilig’de bu fiille geçişli ve geçişsiz birleşik fiiller oluşturulduğunu, bu fiilin hem *-A* hem de *-(I)p* zarf-fiil eki ile birlikte esas fiildeki iş, oluş ve kılışı tasvir eden bir yardımcı fiil olarak kullanıldığını belirtir (2005: 422-423).

Tuva Türkçesinde *kıl-* ‘yapmak’, *kılın-* ‘yapılmak’ fiillerinin yardımıyla yansıma sözcüklerle ve hareket taklidî bildiren sözcüklerle birleşik fiil oluşturulur. Örneğin; *çijirt kıl-* ‘gümbürdemek’, *kıngırt kılın-* ‘çınlatmak’, *karaş* ‘siyah bir nesnenin görünüp kaybolması’ > *karaş kıl-* ‘gösterip saklamak’, *karaş kılın-* ‘görünüp kaybolmak’, *kızaş* ‘kırmızı bir nesnenin parlayıp sönmesi’ > *kızaş kıl-* ‘parlatıp söndürmek’, *kızaş kılın-* ‘parlayıp sönmek’ (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 461).

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde yansıma ve taklit fiillerinin aniden olduğunu ifade eden analitik biçimlerini oluşturmak için *kıl-* ve *kılın-* fiillerinin kullanıldığını, bu fiillerin Saha Türkçesinde *gın-* fiiliyle karşılandığını belirtirler. Örneğin; Tuv. *koşkaş kinnır-* ‘aniden gevşemek’, Sah. *çoxços gın-* ‘aniden çömelmek’, *xonos gın-* ‘aniden gerilivermek’. *Kıl-* fiiliyle oluşturulan bu biçimin tamamlanmış görünüşü olarak değerlendirirler (1961: 410).

Gündoğdu Koçoğlu, Tuva Türkçesinde *kıl-* fiilinin isimle birleşen bir yardımcı fiil olarak kullanıldığını aynı zamanda birkaç örnekte *-Ip* zarf-fiil eki almış fiillerle birlikte (*çogaadıp kıl-* ‘yaratmak’, *şutkup kıl-* ‘dökmek’) kullanıldığını belirtir (2018: 774).

2.33.1.2. *kıl-* Fiilinin Zarflaşması

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *-dIr/-tIr* ekinin sıfat ve fiil köklerine eklenerek zarf yaptığını ve fiil köküne eklenerek yapılan zarfların birleşik zarf-fiilin

kısalmiş biçimi ve ettirgen çatı eki olduğunu belirtirler. *Kıl-* yardımcı fiilinin geniş ve soyut bir anlam yelpazesine sahip olduğunu, isim ve başka sözcük gruplarından fiil yapmak için kullanıldığını belirterek birçok Türk dilinde bulunduğu değinir. Bu yardımcı fiilin zarf-fiil şekli sıfat ve zarflarla kullanıldığında tarz zarfı işlevinde birleşik zarf-fiili oluşturur. *Kıldır* sözcüğünün aslında *kıldıra* şeklinde olduğunu (*kıl-* fiil kökü + *-dır* ettirgenlik eki + *-A* zarf-fiil eki) ancak *-A* zarf-fiil ekinin düştüğünü ve birleşik zarf-fiil olarak algılandığını söylerler. Örneğin; *eki kıldır* ‘iyi’, *bagay kıldır* ‘kötü’, *çaraş kıldır* ‘güzel’, *şıngı kıldır* ‘ciddi’ gibi (1961: 426).

Aynı zamanda üleştirme sayı sıfatlarının *kıldır* sözcüğü ile birlikte kullanılarak anlam ve sözdizimi bakımından zarfa yaklaştığını ve birleşik zarf-fiil oluşturduğunu belirtirler. Örneğin; *bir-bir kıldır* ‘bire birer’, *iyi-iyi kıldır* ‘ikişer ikişer’, *üş-üş kıldır* ‘üçer üçer’, *iyi-iyi kıldır ülep beer* ‘ikişer ikişer bölmek’, *üş-üş kıldır üzüp beer* ‘üçer üçer ayırmak’, *on-on kıldır turguzaar* ‘onar onar kurmak’(1961: 214).

Şçerbak ise *-Dir* ekinin Tuva ve Tofa Türkçelerindeki zarflarda görüldüğünü, birleşik zarf-fiildeki *-A* ekinin düşmesinin Tuva Türkçesinde yaygın bir olgu olduğunu ve bu zarf yapan ekin sıfatlar üzerinde kullanılmasının onların fiil üzerinde kullanılmalarından önce gelişmiş olduğunun göstergesi olduğunu belirtir (1987: 40).

Darjay, *kıldır* zarfında görülen *-dır* ekinin Tuva Türkçesinde en verimli zarf oluşturma yollarından biri olduğunu belirtir. Ona göre *kıldır* zarfı isimlerle, sıfatlarla, zarf-fiillerle, yansıma sözcüklerle, figüratif anlam ifade eden deyimsele sözcüklerle, tekrar gruplarıyla, ikilemelerle ve sayılarla kullanılır (2006: 99-107).

Rassadin, Tofa Türkçesinde Tuva Türkçesindeki *kıldır* zarfına benzer *kılı* zarfı olduğu ve *kıl-* fiili üzerine *-ı* zarf-fiil eki getirilmesiyle oluştuğunu ve isimlerle birlikte kullanıldığını belirtir (1978: 250).

Tuva Türkçesinde *kıl-* ‘yapmak’ fiili *-dır* (< *-dıra*) eki ile kalıplaşarak ‘olarak, şekilde’ anlamlarında zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir. *Kıldır* zarfı, isimlerle, sıfatlarla, zarf-fiillerle, yansıma sözcüklerle ve ikilemelerle birlikte kullanılır.

- (498) *Bistiñ ögbelerivis çaş amutannarnı töleptig kijiler kıldır kijizidip çoraan*
(TÇBU, 6).

‘Bizim atalarımız çocukları sakin insanlar olarak yetiştirirlerdi.’

- (499) *Añaa xaru kıldır tıvalar orus kulaktarnıñ mal-maganın oorlap egeleen.*
(UykXemI, 36).

‘Ona cevap olarak Tuvalar Rus zenginlerinin malını çalmaya başladı.’

- (500) *Surguuldarnıñ xolunuñ xınaaş, çaraş kıldır pijider ujurlug* (KO, 2).

‘Öğrencilerin ellerini kontrol ettikten sonra, güzel bir şekilde yazdırmak gerekir.’

- (501) *Añçınıñ oruunuñ askınga aaldarnıñ uruğları kara şaar kıldır xonup keer*
(Darjay, 2006: 104).

‘Avcının yolunun önünde, köy çocukları kalabalık bir şekilde konaklamaya gelir.’

Tuva Türkçesinde *kıl-* fiili *kıldır* yapısında ‘yapmak’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda ‘olarak, o şekilde’ anlamlarında kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Kıl- sözcüğü ana fiil işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken ara kategoride bulunan zarf konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve zarf işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. *Kıldır* yapısında yer alan *-dır* eki

-*dıra* biçiminde birleşik bir ek olup ekin sonunda -A zarf-fiil eki kayba uğradığından dolayı erozyon sürecini de geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *kıl-* fiilinin *kıldır* yapısında zarflaşmasının gelişim süreci şu şekilde gerçekleşmiştir:

kıl- (fiil) > *kıl-* + *-dır(a)* > *kıldır(a)* > *kıldır* (zarf)

Tuva Türkçesinde zarf işlevinde kullanılan *kıl-* fiilinin *kıldır* yapısındaki gelişim süreci sözcüksel kategoriden ara kategoride yer alan zarf birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu fiil konumundan bağımlı bir birim olan zarf konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *kıl-* fiilinin özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3. TUVA TÜRKÇESİNDE İSİMLERİN DİLBİLGİSELLEŞMESİ

İsimler, dilbilgiselleşme teorisi temelinde sözcüksel (büyük) kategoride yer alır. Sözcüksel kategoride yer alan isimler dilbilgiselleştiğinde dilbilgisel kategoride yer alan kopula, kişi-sayı işaretleyicisi, zarf, edat, bağlaç ya da durum eki gibi birimlere gelişebilir. Bu dilbilgiselleşme sürecinde isimler anlamsızlaşabilir ve başka kategoriye geçtiğinde genişleyerek kategorisizleşebilir. Lehmann, kişiyle ilgili isimlerin dilbilgiselleştiklerinde kategorik bir işaretleyiciye dönüştüklerini aynı zamanda sayı işaretleyicisi olarak kullanıldıklarını belirtir (2002: 49-52).

Bu bölümde Tuva Türkçesinde yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen *kiji*, *ulus* ve *çüve* sözcükleri ile varlık-yokluk işaretleyicileri olan *bar* ve *çok* sözcükleri, kişi zamirlerinden dilbilgiselleşerek yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak kullanılan yapılar değerlendirilmeye alınmıştır.

3.1. *kiji*

Eski Türkçede *kişi* sözcüğünün anlamları *Drevnetyurkskiy slovar*'da şu şekilde verilir: “1. kişi, insan; 2. eş” (DTSI, 310).

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*' da *kiji* sözcüğünün anlamları “1) kişi, insan *kırgan kiji* ‘yaşlı insan’, *anıyak kiji* ‘genç insan’, *bir-le kiji* ‘biri’, *kiji niitileli* ‘insan topluluğu’; 2) milliyet, yaş, meslek vb. belirten isimlerle birlikte kullanılır. Ayrıca yüklemde bir parçası olduğunda çevrilmez: *Tıva kiji* ‘Tuvalı’, *orus kiji* ‘Rus’, *er kiji* ‘erkek’; *kıs kiji*, *xerejeen kiji* ‘kız, kadın’, *başkı kiji* ‘öğretmen’, *dargan kiji* ‘başkan’; *ajılkaar dees kelgen kiji* ‘çalışmaya gelen kişi’, *bo (amdı, demgi) kiji* kocam, karım; *kiji ortuzu* ‘orta yaşlı’; *kiji alır* ‘evlenmek’; *kiji bolur* ‘bir kişi olmak’; *çaŋgıs kiji deg* ‘(hepsi) bir olarak’” şeklinde bildirilir (TuvRuSI, 239).

3.1.1. *kiji* Sözcüğünün Yüklemde Kişi-Sayı İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *kiji* ‘kişi, insan’ anlamında kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcük anlamı ve dildeki kullanımı bakımından tıpkı zamir gibi varlığın yerini tutabilir. Dolayısıyla Tuva Türkçesinde oldukça işlek bir kullanıma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Tuva Türkçesinde *kiji* sözcüğünün cümlede dilbilgisel bir görev üstlenip yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak kullanılması dilbilgiselleşme teorisi temelinde değerlendirilir.

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde III. kişi zamirinin yüklemde nadir olarak kullanıldığını, onun yerine bu işlevin daha çok *kiji* ‘kişi’, *çüve* ‘şey, nesne’ ve anlamca onlara yakın sözcükler tarafından yerine getirildiğini belirtir. Örneğin; *çerle indig şıngı kiji* ‘her zaman böyle ciddidir’; *ol bistinge xünnüñ kelir çüve* ‘o bize her gün gelir’ Aynı zamanda bu sözcükler diğer kişi işaretleyicileriyle birlikte de uyum içinde olabilir. Örneğin; *ajılbaar kiji men* ‘çalışıyorum’, *ajılbaar ulus bis* ‘çalışıyoruz’ (1961: 223).

Lehmann, az bilinen ancak dillerde çok sık görülen bir kopula türünün kökeninin işaret zamiri kaynaklı olduğunu belirtir (2002: 23). Türk dilinde yüklemde üçüncü kişi için kullanılan *ol* kişi zamirinin kaynağının işaret zamiri olduğu (Tekin, 2003: 120; Şçerbak, 1981: 27) göz önüne alındığında *kiji*, *ulus*, *çüve* gibi isimlerin *ol* zamiri yerine kullanılarak dilbilgiselleşmeleri tesadüf değildir.

Monguş, Tuva Türkçesinde *kiji* sözcüğünün yüklemde şu işlevlerde bulunduğunu belirtir (2009: 98-100/ 1983):

1. Bir kişinin mesleği ve uğraşını aktarma. Örneğin; *bodum Timiryazev akademi yazınıñ surguulçu kiji men* ‘Timiryazev akademisinin bir öğrencisiyim.’

2. Bir kişinin adını ve uğruğu aktarma. Örneğin; **Dolgarmaa Nikolayevna Konçuk dep kiji men** ‘ Benim adım Dolgarmaa Nikolayevna Konçuk’tur.’, **Men Tıva kiji men** ‘Ben Tuvalıyım.’
3. Kişisel ve soysal ilişkilerdeki özellikleri aktarma. Örneğin; **Ol menden xar-daa, küş-daa talazı-bile ulug kiji** ‘O benden yaş bakımından da güç bakımından da büyüktür.’
4. Bir şeye sahip olma. Örneğin; **Mındıg bildirışkinnig kiji men** ‘böyle bir açıklamam var.’
5. Alışkanlık hâline gelmiş, düzenli eylemleri anlatma. Örneğin; **men xün bürü aş-çem beletkenip turar kiji men** ‘ben her gün yemek hazırlarım.’
6. Geçmiş zamanda gerçekleşmiş eylemlerde insanları karakterize etme. Örneğin; **Kürüne şıldalgazınga-daa mınçaar möğüdeveen kiji men** ‘Devlet sınavında bile bu kadar endişeli değildim.’
7. Gelecekte gerçekleşecek eylemleri aktarma. Örneğin; **Çaa, duñmalar, oruk kijisi men-daa yoruptayn, iyi şakta ujar kiji men.** ‘Şey, kardeşlerim, ben bir yolcuyum gideceğim, saat ikide ayrılacağım.’

Özbek, *kiji*, *ulus* ve *çüve* sözcüklerinin sözlük anlamları dışında, cümlede belirli işlevlerde kullanılmalarının birer dilbilgiselleşme örneği olduğunu ve bu kullanımlardan en dikkat çekici olanının kişi bildirme işlevinde kopula olarak kullanılmaları olduğunu belirtir. Örneğin; **Men oluva baar kiji men** ‘Ben oraya gideceğim.’ Bu örnekte *kiji* sözcüğü ‘ben oraya gidecek kişiyim’ şeklindeki anlamdan ‘ben oraya gideceğim’ şekline doğru bir gelişim sergilemiştir. Bu yapı bir isim cümlesi iken zamanla bu yapıdaki *kiji* sözcüğü kendi anlamını yitirerek yüklem bir parçası durumuna gelmiştir (2021: 223, Sat, 1983: 61).

Tuva Türkçesinde *kiji* sözcüğü yüksek bir metin sıklığına sahiptir bu da diğer birimlerle birlikte kullanılarak dilbilgiselleşmesine olanak sağlar. *Kiji* sözcüğü hem isim hem de fiil cümlelerinde teklik kişileri işaretleme işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. *Kiji* sözcüğü çoğunlukla cinsiyet, yaş gibi kişisel özellik bildiren isimlerde teklik kişileri işaretler ve konuşma dilinde kipsel-üslupsal bir nüansı işaret eder (Sereedar, 2019: 204).

(502) *İye, Buyan **dedir kiji*** (UykXem II, 249).

‘Evet, Buyan inatçıdır (bundan eminim, kesinlikle, biliyorum).’

(503) *Kojuun²³ **dargazı kiji men*** (Bag, 344).

‘Kojuun başkanıyım.’

(504) ***Ezirik kiji sen** be? –dep Çudurukpay aytırgan* (UykXemII, 57).

‘Sarhoş musun?’- diye Çudurukpay sormuş.’

(505) *Kandıg **aaylıg kiji sen!*** (TuvRuSl, 224).

‘Ne biçim insansın!’

(506) *Ooŋ malın çüge **oorlaar kiji sen?*** (UykXemII, 57).

‘Onun malını neden çalacaksın?’

(507) *Xural deerge, dıynaar dees **kelgen kiji men*** (Bag, 28).

‘Toplantı deyince, dinlemeye geldim.’

Altay Türkçesinde de *kiji* sözcüğünün isim cümlelerinde aynı işlevde kullanıldığı görülür. Örneğin; *men Altay kiji* ‘Altayım’ (Güner Dilek, 2022: 124).

²³ Tuva Cumhuriyetinde idarî bölümlere verilen ad.

Tuva Türkçesinde *kiji* sözcüğü yüklemde teklik kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleştiğinde temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Kiji* isim işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Kiji sözcüğünün kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *kişi* (isim) > Tuv. *kiji* (isim) > isim / fiil + zaman ekleri + *kiji* + kişi-sayı işaretleyicileri > kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *kiji* sözcüğünün art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *kiji* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.2. *ulus*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *ulus* sözcüğünün anlamları “*ulus* 1) insanlar; 2) millet, halk; *sovyet ulus* ‘sovyet halkı’, *ulus demokratiyazı* ‘halk cumhuriyeti’, *ulustar arazının politikazı* ‘uluslararası siyaset’” şeklinde verilir (1968: 439).

3.2.1. *ulus* Sözcüğünün Yüklemde Kişi-Sayı İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *ulus* ‘insanlar, millet’ anlamında kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcük anlamı ve dildeki kullanımı bakımından tıpkı zamir gibi varlığın yerini tutabilir bu sebeple Tuva Türkçesinde işlek bir kullanıma sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Tuva Türkçesinde *ulus* sözcüğü *kiji* sözcüğü kadar yüksek bir metin sıklığına sahip değildir ancak diğer birimlerle birlikte kullanılması dilbilgiselleşmesine olanak sağlar. *Ulus* sözcüğü hem isim hem de fiil cümlelerinde çokluk kişileri işaretleme işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Monguş, Tuva Türkçesinde *ulus* sözcüğünün yüklemde *kiji* sözcüğüyle aynı işlevlerde kullanıldığını belirtir (2009: 98-100). *Ulus* sözcüğünün kopulalaşarak dilbilgiselleşen fiillerle birlikte kullanımı için bölüm 2.1.1.2. ve 2.3.1.2.’ye bakınız.

(508) *Siler çüğe **ajıl kulbas ulus siler**?* (UykXemI, 78)

‘Siz neden iş yapmıyorsunuz?’

(509) *Bister orus çon-bile **aralajıp öörenip kalgan ulus bis*** (Bağ, 175).

‘Bizler, Rus halkıyla yaşamaya alıştık.’

(510) *Kandığ **aaylıg ulus siler**!* (AOT, 114).

‘Ne biçim insansınız!’

Altay Türkçesinde de *ulus* ‘kişiler’ sözcüğünün isim cümlelerinde aynı işlevinde kullanıldığı görülür. Örneğin; *bis Altay ulus* ‘Altayız’ (Güner Dilek, 2022: 124).

Tuva Türkçesinde *ulus* sözcüğü yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleştiğinde temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Ulus* sözcüğü isim işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük

dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Ulus sözcüğünün kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tuv. *ulus* (isim) > isim / fiil + zaman ekleri + *ulus* + kişi-sayı işaretleyicileri > kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *ulus* sözcüğünün art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *ulus* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.3. *çüve*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *çüve* sözcüğünün anlamları “*çüve* 1) şey, nesne, vücut, varlık *yanzı bürü çüveler* ‘farklı şeyler’, *çaraş çüve* ‘güzel bir şey’, *ında çüve bar be?* ‘orada bir şey var mı?; 2) zamir görevinde parçacık ya da dilbilgisel bağlayıcı olarak kullanılır, bu işlevde kullanıldığında Rusça çevirilerde çevrilmez, *Kara-ool tergüin öörenikçi çüve* ‘Kara-ool harika bir öğrenci’, *bögün konsert bolur çüve* ‘bugün konser olacak’” şeklinde bildirilir (1968: 549).

3.3.1. *çüve* Sözcüğünün Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *çüve* sözcüğü *kiji* ve *ulus* sözcükleri gibi yüklemde III. teklik kişiyi işaretlemeye görevli sözcük olarak kullanılır. İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde yüklemde III. kişi zamirinin nadir olarak kullanıldığını, onun yerine bu işlevin daha çok *kiji* ‘kişi’, *çüve* ‘şey, nesne’ ve anlamca onlara yakın sözcükler

tarafından yerine getirildiğini aynı zamanda bu sözcüklerin diğer kişi işaretleyicileriyle birlikte de uyum içinde olabildiklerini belirtir. Örneğin; *ol bistinge xünnüñ kelir çüve* ‘o bize her gün gelir’ (1961: 223).

Monguş, Tuva Türkçesinde *çüve* sözcüğünün Alt. *neme*, Hak. *nime*, Özb. *nima* şeklinde görüldüğünü ve bunların kökeninin Eski Türkçe *ne* ‘ne’ ve *nü* ‘ne’ zamirleriyle bağlantılı olduğunu belirterek Ramstedt’in görüşlerine dayanarak Moğolcadaki yapılarla da benzer olduğundan tekrar ödünçlenmiş olabileceğini öne sürer (*ne* ‘ne’ soru zamirinin kökeniyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Monguş, 2009: 112; Ramstedt, 1957: 77). Bu türden bir ilişkilendirme üzerinde durulabilir ancak Tuv. *çüve* ile Monguş’un belirttiği Alt. *neme*, Hak. *nime*, Özb. *nima* sözcükleri, her ne kadar ortaya çıkışları benzer bir seyir izlemiş olsa da bir ve aynı değildir. Bilindiği gibi, Çağdaş Türk lehçelerinde gördüğümüz Alt. *neme*, Hak. *nime*, Özb. *nima* gibi biçimler Eski Türkçeden itibaren tanıkladığımız *ne yme* gibi bir yapıdan *neme* olmuşlardır ve Eski Türkçe metinlerde *neme*’nin vasıta hâli ile genişletilmiş *nemen* biçimi de tanıklanmıştır (Erdal, 2004: 214). Tuva Türkçesindeki *çüve* biçimi de yukarıda da belirtildiği gibi cansızlar için soru zamiri ETü. *ne* ‘ne’ gibi ETü. *yme* (< *yime*) parçacığı ile benzer gelişme yolu izlemiş olmalıdır. Zira, bilindiği gibi Tuva Türkçesinde cansızlar için kullanılan soru zamiri *çü* ‘ne’ soru zamiri vardır ve *çüge* ‘niye’, *çül* ‘ne’ (< *çü ol*, bkz. bölüm 2.8.1.4.) *çünüü* ‘neye ait’, *çüden* ‘neden’ gibi (İsxakov, Palm’bah, 2019: 222) *çü* ‘ne’ yapısından genişletilmiş biçimleri de işlek olarak kullanılmaktadır. Muhtemelen *çüve* de *çüge* ve *çül* gibi Tuv. *çü* ‘ne’ soru zamirinden **çü yme* > **çüme* > **çübe* > *çüve* yoluyla ortaya çıkmış bir biçimdir ve işlevsel genişlemeye de uğrayarak canlılar için de kullanılır olmuştur.

Tuva Türkçesinde *çüve* sözcüğü yüksek bir metin sıklığına sahiptir; bu da diğer birimlerle birlikte kullanılarak dilbilgiselleşmesine olanak sağlar. *Çüve* sözcüğü hem

isim hem de fiil cümlelerinde teklik III. kişiyi işaretleme işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir.

(511) *Kögeezin deerge, baza-la bo xek ışkaş, **kök-bora kuş-la çüve*** (AOT, 47).

‘Yabani güvercine gelince, o da buradaki guguk kuşu gibi mavi-gri bir kuştur.’

(512) *Ada-iyezi onu Kök-Urug dep **adap kaan çüve**, biçiizinde şolazı turgan çadavas* (Bag, 8).

‘Anne babası onu Kök-Urug olarak bir sebeple adlandırmış, küçükken lakabı olabilir.’

(513) *Küskeer çayın avam Küskünnüg edeençe **köje bergen çüve*** (Monguş, 2009: 109).

‘Yazın sonlarına doğru annem Küskünnüg eteklerine doğru göç etti.’

Ragagnin, Duha ağzında *jime* ‘şey’ sözcüğünün kopula olarak kullanıldığını ve Moğolcada (Halha ve Darhat ağzında) *yum ~ yume* ‘şey’ sözcüğünün aynı işlevde bulunduğunu bildirir (2011: 179-180).

Moğ. *Mongol uls bol Aziin **oron yum*** ‘Moğolistan Asya ülkesidir’ (Kullmann, Tserenpil, 2008: 337).

Tuva Türkçesinde *kiji*, *ulus* ve *çüve* sözcükleri eklendikleri cümlelerde temelde kişi işaretleme işlevinde kullanılır. *Çüve* sözcüğünün geniş bir kullanım alanı bulunmasından dolayı bu işlev dışında başka işlevleri de vardır. Bu sebeple *çüve* sözcüğü *kiji* ve *ulus* sözcüklerine göre daha fazla nüansa sahiptir. *Çüve* sözcüğünün kişi-sayı işaretleyicisi dışındaki işlevleri şu şekildedir:

Cümlede *çüve* sözcüğünden önce kişinin olumsuz yönlerini ifade eden bir sözcük geldiğinde *çüve* sözcüğü söz konusu kişiye karşı bir onaylamama, bir alay ya da küçümseme anlamı katabilir (Monguş, 2009: 113; Sereedar, 2019: 210).

(514) *Seeŋ sümeŋ xey süme-dir, ool. Xam men deer, xamurgap çoruur çüve-dir sen* (KSÇ, 32).

‘Senin tavsiyen boş bir tavsiyedir, evlat. Kamım diye boşuna övünme!’

(515) *Bay-Kara aşak muŋ ajıg xoylug, suraqlıg bay çüve bolgay* (Sag, 210).

‘Yaşlı adam Bay-Kara, binden fazla koyunu olan ünlü zengin bir adam aslında!’

Mekânsal anlamı olan bir yer ya da yerleşim adı ifade eden yönelme durumundaki bir isimle birlikte kullanılan *çüve* sözcüğü geçmiş zaman ifade eder. Bu tür cümleler geçmişte belirli olayların (eylemlerin) gerçekleştiği yeri gösterir. *Çüve* sözcüğü bu cümlelerde gerekli bir yapısal bileşendir, konuşmacının kendisinin geçmişte meydana gelen olayların (eylemlerin) görgü tanığı olduğu gerçeğine dayanarak ifadenin gerçekliğine geçmiş zaman anlamı katar (Monguş, 2019: 115). Sereedar (2019: 152), bunun Tuva Türkçesine özgü karakteristik bir özellik olduğunu ve bu tür cümlelerin özellikle konuşma dilinde, kurgu metinlerde ve diyaloglarda sıkça görüldüğünü belirtir. *Çüve* sözcüğünün bu işlevi bağlam kaynaklı değerlendirmeye mümkün görülmektedir, geçmiş zaman işaretleyicisi olmanın yanı sıra ifadeye güçlendirme anlamı kattığı da dikkati çeker.

(516) *Bir katap Kızılga çüve* (Sereedar, 2019: 152).

‘Bir zamanlar Kızıl’daydı.’

(517) *Bo daayım sug Ösküs-Teyge çüve* (AOT, 136).

‘Dayımlar Ösküs-Tey’deydi.’

(518) *Eriin-ool aşaktıñ çaylaa Ak-Kara-Sugga çüve* (Sereedar, 2019: 152).

‘Yaşlı adam Eriin-ool’un yazlığı Ak-Kara-Su’daydı.’

Bu işlev zaman bildiren sözcüklerle kullanıldığında da görülür (Monguş, 2019: 115). Burada da bağlam kaynaklı değerlendirme ön plana çıkar, zira dilbilgiselleşme bağlam kaynaklı yorumlamanın bir çıktısı olarak tanımlanır. Genellikle geçmiş zamanla çekimlenmiş bağlamda görülmüş olması nedeniyle geçmiş zaman belirtme işlevi yanında güçlendirici bir parçacık olarak değerlendirilmesini de mümkün kılabilir.

(519) *1930 çıl çüve. Ulug-Xem kojuunuñ xoraazı kel deen dep mindig* (Şın, 1960/ 149).

‘1930 yılıydı. Ulug-Xem kojuununun parti komitesi beni çağırıyordu.’

Çüve sözcüğü -(A)r geniş-gelecek zaman ekli bir fiille kullanıldığında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşir. Bu yapı gereklilik ve pişmanlık içeren, tamamlanmamış ama arzu edilen ancak gerçekleşmeyen bir eylemden dolayı duyulan üzüntüleri bildirir (Monguş, 2019: 115).

(520) *Çok, uruum avazınıñ çanınga çoruur çüve* (KSÇ, 20).

‘Hayır, kızım annenin yanına gitmelisin.’

(521) *Oy, iyet... Karanı baza kel dep alır çüveni* (KSÇ, 18).

‘Ay, evet... Kara’yı da davet etmeliydik.’

Çüve sözcüğünün II. teklik kişi iyelik ekli biçimi olan *çüven* masallarda *irgin* parçacığıyla birlikte kullanılır ve yüklem bir parçası olarak anlatı işlevine sahiptir (Monguş, 2019: 114). Bu yapı genellikle anlatısal konuşmalarda ve folklor metinlerinde kullanılır (Bayır-ool, 1991: 118-119).

(522) *Daş başı sarıg-şokar turda, dört karaktıg, ses davannıg Dönen-Kaldarın mungaş, çige songu çükçe salıp ünüp deer çearinge deep sirtineynip degbes çeringe ujudup hiineynip **bar çıtkan çüven ırgın*** (TuvDes, 406).

‘Taş başı sarı iken dört gözlü sekiz bacaklı Dönen-Kaldar’ına binerek tam kuzeye doğru yola çıkıp dokunduğu yere dokunup ses çıkarıp dokunmadığı yerde uçurup uğuldayıp gitmiş imiş.’

Ayrıca *boor* ve *deen* parçacıklarıyla birlikte kullanıldığı *çüve boor*, *çüve deen* gibi kalıplaşmış yapılar da mevcuttur. *Çüve* sözcüğü bu yapılarda pekiştirme işlevinde kullanılır.

(523) *Çidirliğ çidirgen kiji **karalığ bolur çüve deen*** (UykXemI, 301).

‘Kaybı olan insan şüpheli olur derler.’

(524) *Kiji çugaalajıp tanıjar, mal kiştejip **tanıjar çüve boor*** (AOT, 126).

‘İnsan konuşarak tanışır, hayvan kişneyerek tanışır.’

Tuva Türkçesinde *çüve* sözcüğü yüklemde kişi-sayı, kiplik ve zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleştiğinde temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Çüve* sözcüğü isim işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan birimlere gelişerek genişlemiştir. Bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiştir. Kişi-sayı, kiplik ve zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Çüve sözcüğünün kişi-sayı, kiplik ve zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tuv. *çüve* (isim) > isim / fiil + zaman ekleri + *çüve* + kişi-sayı işaretleyicileri > kişi-sayı işaretleyicisi

Tuv. *çüve* (isim) > fiil + geniş-gelecek zaman eki + *çüve* + kişi-sayı
işaretleyicileri > kiplik işaretleyicisi

Tuv. *çüve* (isim) > isim + GA (yönelme durum eki) + *çüve* > ? geçmiş zaman
işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde temel olarak kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *çüve* sözcüğünün art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı, kiplik ve zaman işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *çüve* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.4. *çok*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*'da *çok* sözcüğünün anlamları “*çok* 1) olumsuz parçacık hayır, *çok, siler inçan dıstanıp turgan siler* ‘hayır, siz o zaman dinleniyordunuz’; 2) isimlerle birlikte kullanıldığında Rusça *bez*’e karşılık gelen sıfat ve zarf oluşturur *korguş çok (bessraşny, besstraşno)* ‘korkusuz’; 3) yokluk, *men çoğumda* ‘yokluğumda’, *çok bolza* ‘veya, ya da’” şeklinde bildirilir (1968: 538).

3.4.1. *çok* Sözcüğünün Dilbilgiselleşmesi

Tarihî ve Çağdaş Türk dili alanında *yok* sözcüğü ‘bulunmayan, mevcut değil’ anlamına gelir ve bu anlamda isim cümlelerinde *bar* ‘var’ sözcüğü tarafından ifade edilen varlık cümlelerinin olumsuz karşılığı olarak yokluk bildiren cümleleri oluşturur (Ağca, 2010: 186).

Gabain, Eski Türkçede *yok* ‘yok, yokluk’ anlamına gelen sözcüğün *yo-, yo-d-*un* ‘mahvolma’ sözcüğüyle bağlantılı olduğunu belirtir. Sözcüğün bu kök üzerine bazen edilgenlik bazen yapılan işin sonucunu bildiren, daha çok sıfat türeten -(U)k eki getirilmesiyle türetildiğini ifade eder (2007: 54).

Clauson, *yok* sözcüğünün ‘sahip olmamak’ anlamına geldiğini, *bar* sözcüğünün karşıtı olduğunu ve *yo- kökünden -k fiilden isim yapım eki ile türetildiği belirtir (EDPT, 895).

Tekin de *yok* sözcüğünün ‘yok’ anlamına geldiğini ve sözcüğün *yō- ‘yok olmak, mevcut olmamak’ köküyle bağlantılı olduğunu ifade eder (2016: 482).

Erdal, *yok* sözcüğünün kökeninin *yod-* “silmek; yok etmek” bağlantılı olduğunu ve sözcüğün Eski Türkçedeki *yok yodun* ve Karahanlı Türkçesindeki *yodug* ‘felaket’ sözcükleri ile ilişkili olduğunu bildirir (1991: 257).

Tosun, Tuva Türkçesinde *çok* biçiminde görülen sözcüğünün Türk dilinde genellikle sıfat, isim ve eklerle birlikte fiil ve yokluk işaretleyicisi olarak kullanıldığını, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Saha, Sarı Uygur ve Salar Türkçelerinde *yok* türevlerinin isimden isim yapım eki +sIz’ın yerine kullanıldığını belirtir (2020: 607).

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü yüksek metin sıklığına sahip sözcüklerden biridir ve dilbilgisel kategoride yer alan çeşitli birimlere gelişmesi bu metin sıklığıyla bağlantılıdır. Tuva Türkçesinde işlek bir şekilde kullanılan *çok* sözcüğü kopulalaşmış, yokluk ve kiplik işaretleyicisi, bağlaç ve ünlem konumlarına gelişerek dilbilgiselleşmiştir.

3.4.1.1. *çok* Sözcüğünün Kopulalaşması

Erdal, Eski Türkçede *yok* sözcüğünü “The copula” (kopula) başlığı altında değerlendirerek ‘yoktur’ anlamıyla kopula görevli sözcük olarak kullanıldığını belirtir (2004: 324).

Ağca, tarihsel Türk dili metinlerinde *bar* ve *yok* sözcüklerinin varlık ve yokluk ifade eden cümle tiplerinin iki temel işaretleyicisi olduğunu Eski Türk dilinde isim ile sonlanan sözdizimsel yapıyı yokluk ifadeli sonlamak için dilbilgiselleşen *yok* ‘yok,

mevcut olmayan' sözcüğünün kullanıldığını bildirir (2015: 95). Orhon Yazıtlarında görülen *bar* ve *yok* yüklem işaretleyicileri, Türk dilinin hemen hemen bütün tarihsel ve çağdaş alanlarında işlek bir şekilde kullanılır. Eski Türkçede *bar* ve *yok* sözcükleri ait oldukları isim öbeğini ya tek başlarına ya da bir yardımcı fiille birlikte kullanılarak dilbilgiselleşerek yüklemleştirmiştir (Ağca, 2015: 95).

- *Türk kagan Ötüken yış olursar ilte **buñ yok*** (BK K 2).

'Türk hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmederse) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.'

- *Ötüken yışda **yig idi yok ermiş*** (KT G 4).

'Ötüken dağlarında daha iyi bir yer asla yok imiş.'

- *ötrü m(e)n yana olarga yalbaru inçe tip tidim ay edgülerim, m(e)n özüm tenlesermn bu emgekimtin ıdı ozgum kutrulgum **yok turur*** (AY-II/10-14 Polat, 2018: 326'dan)

'Sonra ben yine onlara yalvararak şöyle dedim: Ey iyilerim, ben kendim düşününce bu eziyetlerden asla kurtuluşum yoktur.'

Yukarıda geçen birinci cümlede *yok* sözcüğü başka herhangi bir işaretleyiciye ihtiyaç duymadan tek başına kopulalaşarak isim cümlesinin yüklem olmasını sağlamasına rağmen ikinci cümlede kopula görevindeki *er-* yardımcı fiili birlikte kullanılmıştır. Dolayısıyla iki örneğe bakıldığında *yok* sözcüğünün geniş-şimdiki zamanı karşılayan ifadelerde tek başına kopulalaştığı, başka bir zaman dilimine ait ifadede ise *er-* yardımcı fiili ile birlikte kopulalaştığı görülür.

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü şimdiki zaman belirten cümlede başka bir işaretleyiciye ihtiyaç duymadan kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir.

- (525) *Indıg bolza-daa ında **xölzeer çüve baza çok*** (UykXemII, 147).

‘‘Ancak orada övünecek bir durum da yoktur.’

- (526) *Çaraşttaa-bile kadı çoruur-daa sagıştıg. İnçaar deerge a'dı çok*
(Bag, 113).

‘Çaraşttaa ile birlikte gitmeyi düşünüyorum. Ama atı yoktur.’

- (527) *Anğır-oolda kara sagış çok* (AOT, 350).

‘Anğır-ool’un kötü bir düşüncesi yoktur.’

Şimdiki zaman dışında kurulan isim cümlelerinde ise *tur-*, *çor(u)-* ve *bol-* fiilleriyle birlikte kopulalaştığı görülür. Sereedar, *çor(u)-* ve *bol-* fiilleri ile kurulan yapıların zaman anlamı dışında kipsel bir içerik de taşıdığını belirtir. Bu kipsel içerikle bilginin doğruluğu ve güvenirliliği ifade edilir (2019: 101).

- (528) *Biske inçan küş çok turgan* (EX, 147).

‘Bizim o zaman gücümüz yoktu.’

- (529) *Udavas Erzinge teveler çok turar* (Sereedar, 2019: 93).

‘Yakında Erzin’de develer olmayacak (öyle gözükyor).’

- (530) *Odagda Savandı çok bolgan* (UykXemI, 141).

‘Şenlik ateşinde Savandı yoktu (kesin olarak).’

- (531) *Çılan ıškaş kajar dayzın çok çoraan* (Sereedar, 2019: 101).

‘Yılandan daha kurnaz bir düşman yoktu (bunu kesin olarak biliyorum).’

Tuva Türkçesinde soru cümlelerinde klitikleşerek kullanılan *ol* zamiri *çok* sözcüğü üzerinde de kalıplaşarak *çogul* şeklinde kopula olarak kullanılır. Bu yapı Altay Türkçesinde *cogula* ve Hakas Türkçesinde *çogıl* şeklinde görülür (Nevskaya, Ozonova, 2019: 86; Sereedar, 2019: 124). Örneğin; Hak. *ibde kizi çogıl* ‘evde biri yok’ (Subrakova, 2006: 982). Şçerbak, Hakas Türkçesinde görülen *çogıl* ‘yok’ yapısını

çok + ol (işaret-şahıs zamiri) şeklinde açıklamıştır (2019: 38). Eski Türkçede benzer şekilde *ol* zamininin soru cümlelerinde kullanımına İrk Bitig’de *bar* yapısında rastlanır:

➤ *bağışı ne teg bar ol* ‘ipleri nasıl vardır?’ (İB 18).

Tuva Türkçesinde temel olarak soru cümlelerinde kullanılan bu yapının, soru cümlesi dışındaki cümlelerde de yüklem işlevinde kullanımı görülür. Bu yapıya ek olarak *çogulu* yapısı tespit edilmiştir. Sereedar, bu yapının *çogul* yapısından farklı olarak “fark edilmeme durumunda” kullanıldığını ve konuşma dilinde ayrı bir nüans kattığını belirtir (2019: 124).

(532) *A ol orustar am çüğe çogul?* (AOT, 136)

‘Ama o Ruslar şimdi neden yok?’

(533) *Şkolada Katya çogul* (Sereedar, 2019: 124).

‘Görünüşe göre Katya okulda yok.’

(534) *Erten çer çırıp kelgende, çanımda çıtkan akım çogulu* (AOT, 43).

‘Sabah hava aydınlandığında, yanımda yatan abim yoktu.’

Çogul yapısının *tur-* fiilinden gelişerek dilbilgiselleşen *-dur* kiplik biçimbirimiyle birlikte dilbilgiselleştiği *çogul-dur* ve *çoguldu* yapıları da görülür. Bu yapılar *çogulu* yapısıyla aynı işlevde kullanılır. Bu yapılarla kurulmuş cümlelerde de yokluğun sonradan fark edildiğini belirtilir. Sereedar, aslında bunların *çoguldur* yapısından kısalan biçimler olduğunu ifade eder (2019: 125). *Çogulu* yapısında görülen /u/ sesinin şimdiki zaman (Azb. Tebriz ağzı *alırı, keliri*) (Şçerbak, 1981: 27) ve görülen geçmiş zaman III. kişi çekiminde görülen Proto Türkçe *i zamiriyle (Arıkan, 2023: 122) ilişkili olabileceği düşünülebilir. Ancak eldeki verilere bakarak Tuva Türkçesinde *çogulu*, *çoguldu* ve *çoguldur* yapılarının aynı işlevde ve anlamda kullanılıyor olmaları

bizi *çogul-dur* > *çoguldu* > *çogulu* şeklinde bir gelişim olduğu düşüncesine sevk etmektedir.

(535) *Belen a't-daa çoguldu* (AOT, 312).

‘Görünüşe göre hazır bir at yok.’

(536) *İmirtiñde turgaş, a'dımga xalıp bardım. Çogul-dur* (TK, 173).

‘Sabah erkenden kalktım ve atın yanına koştum. Görünüşe göre gitmiş
(baktım ki yok).’

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü isim türünde sözcüksel kategoride bağımsız birim olarak yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan kopula işlevine genişlemiştir. Bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Çok sözcüğünün dilbilgiselleşmesiyle oluşan *çogulu* yapısı birden fazla dilbilgiselleşme örneği sergileyen bir yapı olarak karşımıza çıkar. Tuva Türkçesinde her biri farklı biçimlerde dilbilgiselleşen *çok* sözcüğünün, *tur-* fiilinin ve *ol* zamirinin tek bir yapı üzerinde de birleşmiş olmaları fazlasıyla ilginç görülmekle birlikte Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmenin boyutunu en çarpıcı şekilde özetlemektedir. *Çok* sözcüğü *çogulu* yapısında *çok* + *ol* + *-dur* (< *tur-*) > *çogul-dur* > *çoguldu* > *çogulu* şeklinde gelişim göstererek erozyon sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğünün isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşmasının art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *yok* > Tuv. *çok* (isim) > isim + *çok* (kopula)

ETü. *yok* > Tuv. *çok* (isim) + *ol* + *-dur* > isim + *çokul-dur* > isim + *çokuldu* > isim + *çokulu* (kopula)

Tuva Türkçesinde kopula işlevinde kullanılan *çok* sözcüğünün art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olan isim konumundan bağımlı bir birim olan kopula konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çok* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.4.1.2. *çok* Sözcüğünün Yokluk İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Erdal, Eski Türkçede *yok* sözcüğünün kopula işlevi yanında olumsuzlama/olumsuzluk sıfatı (*negating adjective*) işlevinde kullanıldığını belirtir. *Ätüzüntäki küçüm tañ adinçig yok* (PancÖlm 49) ‘Vücudumdaki güç takdire layık değil’ örneğinde *yok* sözcüğünün *ärmaz* yapısı yerine kullanıldığını ifade eder (2004: 324-325).

Ağca, Eski Türkçede *yok* sözcüğünün sıfat işlevinde kullanıldığını belirterek şu örneği verir: *ög kañ ikegüni kuruglı y(a)rlıkançuçı köñüllü iki ermez et’özlüg közünür erip öz tözi yok közünüdeki körkdeş erür tip bışrunğu ol* (BT VII A 418-422) ‘Anne ve baba, ikisi birlikte, temiz ve bağışlayıcı gönül (ile birlikte), tek vücut görünüp kendi esaslı olmayan aynadaki yansımasıdır deyip öğrenmeli.’ (Ağca, 2015: 90).

Türkçede +*sIz* eki eklendiği isimlerin anlamına bağlı olarak ‘yokluk’, ‘eksiklik’ anlamı katan ve olumsuz anlamda sıfatlar türeten bir ektir. +*sIz* ekinin Türk lehçelerindeki karşıtı +*LIG* isimden isim yapım ekidir. Bu ek de tıpkı +*sIz* gibi işlek bir ektir ve eklendiği sözcüğe ‘sahip olma’, ‘mensup olma’, ‘var olma’, ‘içinde bulundurma’ gibi anlamlar katar. +*LIG* eki tüm Türk lehçelerinde mevcuttur. +*sIz* eki ise Azerbaycan, Başkurt, Çuvaş, Gagauz, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay, Özbek, Tatar, Türkiye, Türkmen, Yeni Uygur

Türkçelerinde bulunur. Tuva, Hakas, Altay, Sarı Uygur, Salar, Saha ve Şor Türkçelerinde ise ekin yerine *yok* sözcüğünün türevleri kullanılır (Schöning, 2013: 233; Tosun, 2021: 605; Güner Dilek, 2022: 131).

Schöning, Güney Sibirya Türk lehçelerinin, Lena grubu Türk lehçeleriyle birlikte çok da uzun olmayan bir süre önce Kuzey-Doğu Türkçesi etkileşim alanını meydana getirdiğini ve bu bölgenin karakteristik özelliklerden birinin olumsuzluk bildiren **+sIz* eki yerine *yok* sözcüğünün kullanılması olduğunu ifade eder (2013: 238). Dambaa, Eski Türkçe *+sIz* olumsuzluk eki yerine Sibirya Türk lehçelerinde olumsuzluk oluşturmak için isimlerle birlikte *çok* parçacığının kullandığını belirtir (2005: 18).

Katanov, Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğünün Rusçadaki *bez* olumsuzluk önekiyle aynı anlamda olduğunu bildirir. Örneğin; *adı çok* ya da *at çok er- bez'imyannıy muj'* 'adsız er', *kuduru çok* ya da *kuduruk çok it bezxvostniy pyoc* 'kuyruksuz köpek', *kolu çok* ya da *kol çok möge –bez-rukiy bogatur* 'kolsuz güreşçi' (1903: 815).

İsxakov ve Pal'mbax, Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğünün yalnız olarak kullanıldığında diğer Türk lehçelerindeki *yok* ile eşdeğer olduğunu ancak yardımcı sözcük olarak kullanıldığında Rusçadaki *bez* ve *ne-* olumsuzluk edatıyla aynı anlamda olduğunu, Türk lehçelerinde *+sIz* ekine denk geldiğini ifade eder. Örneğin; *biliş çok* 'bilinmez, belirsiz' – *ça's çaar biliş çok* 'yağmurun yağıp yağmayacağı belirsiz'; *çanış-sınış çok* 'dayanıklı, sarsılmaz' - *çanış-sınış çok demiselci* 'dayanıklı mücadeleci'; *çaylaş çok* 'kaçınılmaz' – *çaylaş çok boluuşkun* 'kaçınılmaz olay'; *munuş çok* 'binilmez, binilmeyen', *munuş çok a't* 'binilmeyen at' (1961: 159-160).

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü yüksek metin sıklığına sahip sözcüklerden biridir. Sıfat ve zarf yapılarında yokluk işaretleyicisi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir.

(537) *Urug-daru çok çuvagançı kiji araan bolza, kojazı ögnüñ urugları oon ineklerini saar* (TÇBU, 63).

‘Çocuksuz yaşlı bir kadın hastalanırsa, komşu yurttaki çocuklar onun ineklerini sağar.’

(538) *Çırık örtemçey kırında ajık çok çüve çok* (UlgXem 94/2, 125).

‘Bu aydınlık dünyada gereksiz bir şey yoktur.’

(539) *Ol büğü nazınında ög-büle çok çurttap kelgen* (Bag, 6).

‘O bütün ömrü boyunca ailesiz (bekar) yaşamış.’

(540) *Inaar kiji kirer arga çok apargan turdu-deeş, Savandı ünü ünmetep şag bolgan* (UykXemI, 14).

‘Oraya girecek kişi çaresizce götürmüştü – diyerek Savandı çıkmadan uzun süre kalmış.’

Damba, tek başına kullanıldığında diğer Türk lehçelerinde *yok* sözcüğüne karşılık gelen *çok* sözcüğünün ayrıntılı bir tanımını vermiştir. Ona göre Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü kendinden önceki sözcükle birleşir ve böylece sentetik sözcük oluşturan ekler kategorisine girer, ayrıca olumsuzluğun analitik bir işaretleyicisidir. Tuva Türkçesinde bu şekilde işlek bir şekilde zarf türetmesinin Moğol dilinin etkisi olduğunu da belirtir (2005: 16-17). Darjay da Tuva Türkçesinde birleşik zarflarda yer alan *çok* sözcüğünün sentetik bir işaretleyici olduğunu ifade eder (2006: 184). Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü genellikle Moğolcadan alıntı sözcüklerle kalıplaşarak dilbilgisel bir görev üstlenip zarflaştırmıştır.

Rassadin, Tuva Türkçesinde Moğolcadan alıntılanarak oluşturulan bu yapıların Moğolca *-guy* olumsuz parçacığının *çok* olumsuz parçacığıyla değiştirilmesiyle

oluşturulduğunu belirtir. Örneğin; Moğolca *uramguy* ‘depresif’ ~ Tuv. *ırumçok* ‘depresif, kasvetli, bitkin’ (1980: 61).

Damba, *çok* sözcüğünün özgün anlamla bağlantısını yitiren ve ‘çok, son derece, oldukça, önemli’ anlamlarını ifade eden zarflar işlevinde dilbilgiselleştiğini ifade eder (2005: 16): Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmiş olarak karşımıza çıkan *çok* sözcüğü kalıplaşmış söz öbeklerinin bir kısmında +*sIz* ekinin bildirdiği anlamda kullanılırken bazı örneklerde ‘çok’, ‘gereğinden çok’, ‘sayısız’ anlamlarında kullanılır.

Orançok: ‘çok, önemli ölçüde’; *orançok ırakta* ‘çok uzakta’ (TuvRuSl, 325)
Oran ‘ülke, mahal, bölge; yer’ (TuvRuSl, 325).

Medeejok: ‘son derece, aşırı derecede, çok, güçlü, *medeejok solun nom* ‘çok ilginç bir kitap’ (TuvRuSl, 293) — *medee* ‘mesaj, haber, bilgi, veri, bilgi’ (TuvRuSl,292).

Xöyçok: Gündoğdu Koçoğlu, *xöyçok* sözcüğünün ‘çok, epey’ anlamında kullandığını bildirir (2018:56).

Ayançok: ‘çok, fazla, pek, çok güçlü, olağanüstü’ (TuvRuSl, 26); *-ıp* zarf fiilinden sonra gelerek eylemin güçlü bir şekilde gerçekleştirildiğini gösterir (Monguş, 2003: 31).

Emgeçok: ‘çok, bol, sayısız’; *emge-sançok, emge-hayaaçok* ‘pek çok, sayısız’ (Ölmez, 2007: 155).

Uşçok ~ usçok: *uşçok ırakta* ‘çok uzak’(TuvRuSl, 442).

Sançok: *san* ‘sayı’ + *çok* (TuvRuSl, 367).

Darjay, analiz edilen zarfların anlamının olumlu ve olumsuz bir yönü birleştirdiğini gösterir. Kalıplaşan bu zarfların tüm birleşenlerinin dilbilgisel kategorilerinin ve sözlüksel anlamlarının değiştiğini ve ayrı bir sözcük türüne

dönüştüğünü belirtir. Ana unsuru soyut anlamı olan bir isimden oluşan zarflara şu örnekleri gösterir (2006: 185-186).

Aajok: ‘çok, güçlü, alışılmadık, aşırı, korkutucu, oldukça’ < aay ‘düzen, uyum’ + çok (TuvRuSl, 26)

Argajok: ‘düzensiz, çözümsüz, çıkışsız, usulsüz, kötü’ (TuvRuSl, 66) < arga ‘usul, tarz, yol’ + çok; *arga çok* ‘aciz’ (EtSlTuv I, 131). Darjay, nicelik zarfı olarak eylemin yoğunlaştığını belirttiğini ifade eder (2006: 185).

Ugjok: ‘anlamsızca, uygunsuz olarak, tamamen’ < ug ‘yön’ (TuvRuSl, 432) + çok. *Eki mendizin ugjok utkan* ‘sınava gireceğimi tamamen unuttum.’ (Darjay, 2006: 185).

Turajok: ‘isteksizce, arzusuzca, gönülsüzce’ < tura ‘arzu, istek, irade’ (TuvRuSl, 423) + çok *Turajok kılır* ‘isteksizce yapmak’(Darjay, 2006:185).

Toomjok: ‘dikkatsizce’ < toomça ‘dikkat’ (TuvRuSl, 416) + çok Duruma bağlı olarak eylemin zayıflamasını gösteren nicel bir zarf (Darjay, 2006:185).

Xevirjok: ‘kötü, çirkin şekilde’ < xevir ‘biçim’ (TuvRuSl, 472) + çok (Darjay, 2006:185).

Bolgançok: ‘sık sık’ . Bol- fiilinin zarflaşma bölümünde incelenmiştir.

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü bağımsız bir birim olarak sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan yokluk işaretleyicisi konumuna genişlemiştir. Bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve cümlede sıfat ve zarf yapılarında yer alarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir. Moğolcada ödünçlenen sözcüklerde zarflaştığında erozyona uğramış ve birleşmede *jok* şeklinde kaynaşmıştır.

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğünün yokluk işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *yok* > Tuv. *çok* (isim) > isim + *çok* > sıfat /zarf (yokluk işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde yokluk işaretleyicisi işlevinde kullanılan *çok* sözcüğünün art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan yokluk işaretleyicisi konumuna doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olan isim konumundan bağımlı bir birim yokluk işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çok* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğünün durum ekleriyle kalıplaşarak dilbilgiselleştiği *çokka* ve *çokta* yapıları da bulunur. Bu yapıların dilbilgiselleşme süreçleri *çok* ile aynı şekilde gerçekleşmiştir ve bu yapılar da yokluk işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

3.4.1.2.1. *çokka*

Şamina, Tuva Türkçesinde *bar* ve *çok* sözcüklerinin karmaşık dilbilgisel yapılar oluşturduğunu ifade eder (1987: 55-56).

Gündoğdu Koçoğlu, *çok* sözcüğünün *çokka* yapısında yönelme durum ekiyle Türkiye Türkçesindeki *-madan* yapısının bildirdiği anlamında kullanıldığını belirtir. Örneğin; *albadalı çokka* ‘zorlamadan’, *dün-xün çokka* ‘gece gündüz demeden’, *xolumak çokka* ‘karıştırmadan’, *xöoredig çokka* ‘abartısız, abartmadan’, *ıt çokka-la* ‘köpek olmadan’, *karışkak çokka* ‘yanılmadan’, *küzel çokka* ‘arzusu taşımadan’ gibi (2018: 679).

Tuva Türkçesinde *çokka* sözcüğü *çok* sözcüğünü üzerine *+ka* yönelme durum eki gelmesiyle kalıplaşmış ve dilbilgisel bir görev üstlenerek Türkiye Türkçesindeki

olmadan, -*mAksIzIn*, -*mAdAn*, -*sIz* yapılarının bildirdiği anlamda yokluk bildiren bir işlevde dilbilgiselleşmiştir.

(541) ***Bodal çokka*** çugaaladıñar. Bo deeş silerge amıdızında xemçeg onaavas men (TD, 41).

‘Düşünmeden söylediniz. Bu nedenle size karşı henüz bir işlem yapmayacağım.’

(542) *Meen küzelim meen kirjilgem çokka-la büdüp turar-dır* (TK, 266).

‘Benim dileğim ben müdahil olmadan gerçekleşiyor.’

(543) *Ol ajıl çerle saadaaşkın çokka şıııday beer ujurlug* (EX, 95).

‘O iş her şeye rağmen gecikmeden (gecikme olmadan) devam etmeli.’

3.4.1.2.2. *çokta*

Şamina, Tuva Türkçesinde *bar* ve *çok* sözcüklerinin karmaşık dilbilgisel yapılar oluşturduğunu ve “*çok* + iyelik + bulunma durum eki” yapısının da I. ve II. kişilerde iyelik ekleri kullanılarak oluşturulduğunu, III. kişide ise iyelik eksiz kullanıldığını ifade eder (1987: 55-56).

(544) *Men çoğumda bo konçuğ Mañır Çeyzeñ, Dagır Xündü, Xerik boşka suglar budap kaaptar dep bargannnar ıškaş-tır.* (UykXemI, 238).

‘Ben olmadığımda bu kurnaz Mañır Çeyzeñ, Dagır Xündü, Xerik gözdağı vermek istiyor gibiler.’

(545) *Xat çokta sigen bajı şimçeves* (Şamina, 1987: 55).

‘Rüzgar olmadan ot kımıldamaz.’

Tosun, Tuva Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki -*mAdAn* zarf-fiili ile aynı işlevsel paralelliğe sahip *çokta* yapısı bulunduğunu ve bu yapının gerçekleşmesinin

şarta bağlı olduğu ‘olmadan, eğer yoksa’ anlamlarında zarf oluşturduğunu belirtir (2020: 612).

Tuva Türkçesinde *çokta* yapısı *çok* sözcüğünü üzerine *+da* bulunma durum eki gelmesiyle kalıplaşmış ve dilbilgisel bir görev üstlenerek ‘olmadan’ anlamında yokluk işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

(546) *Çaŋçıgıp kalgan kijige, ol çokta, berge-dir* (Bag, 81).

‘Alışan insan için, o olmadan zordur.’

(547) *Tura çokta küş çok, dus çokta amdan çok* (TuvRuSl, 57).

‘İrade olmadan güç yoktur, tuz olmadan tat yoktur.’

3.4.1.3. *çok* Sözcüğünün Yükleme Kiplik İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

çadapçok, magatçok

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü birleştirme ve kaynaşma içererek *çadapçok* ve *magatçok* yapılarında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Dilbilgiselleşen *çadapçok* yapısı ilgili bölümde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bkz. bölüm 2.13.1.2.2. *Çadapçok* yapısıyla aynı işlevde kullanılarak dilbilgiselleşen *magatçok* yapısı bulunur.

Tenişev, Tuva Türkçesinde *çadapçok, magatçok* ve *çadavas* sözcüklerinin eş anlamlı olarak kullanıldığını belirtir (TuvRuSl, 507). Tatarintsev *magatçok* sözcüğünün *magat* + *çok* ‘mümkün’ şeklinde oluştuğunu ve Moğolcada *magadguy* ‘mümkün’ şeklinde görüldüğünü belirtir (EtSlTuv IV, 34). Rassadin de Tuva Türkçesinde Moğolcadan alıntılanarak oluşturulan bu yapıdaki Moğolca *-guy* olumsuz parçacığının Tuv. *çok* olumsuz parçacığıyla değiştirilmesiyle oluşturulduğunu belirtir (1980: 61). İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *magatçok* sözcüğünün ‘belki’ anlamında kiplik

parçacığı olarak kullanıldığını ve konuşmanın gerekliliğine göre görüş belirtmek için kullanıldığını ifade ederler (1961: 432).

Nalbant, Eski Türkçede izine rastlanan, kullanım sıklığı Karahanlı Türkçesi döneminde artan *mat/met* yapısını enklitik edat olarak değerlendirilir ve bu edatın anlam bakımından Moğolcadaki *magat* sözcüğüyle benzerlikler gösterdiğini bundan dolayı köken bakımından Moğolcadaki *magat* sözcüğüyle ilişkili olduğunu bildirir (2007: 48). Moğolca-Türkçe sözlükte *magad* madde başında şöyle tanımlanır: “Kesin, elbette, şüphesiz, muhakkak, doğru, gerçek, muhtemel, belki de, galiba, aslen, sahiden, kesinlikle, emin olarak, şüphesiz, azim, karar (Lessing, 2003: 811). Tuva Türkçesinde yer alan yapı Moğolcayla benzerlik gösterir. Duha ağzında da kiplik parçacığı olarak değerlendirilir (Ragagnin, 2009: 183).

Tuva Türkçesinde *magatçok* yapısı Moğolcadan ödünçlenen *magaguy* sözcüğündeki olumsuzluk işaretleyicisinin Tuva Türkçesindeki *çok* olumsuzluk işaretleyicisiyle değiştirilerek birleşip kaynaşmasıyla kalıplaşmış ve dilbilgisel bir görev üstlenerek ‘belki, olabilir’ anlamlarında kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

(548) *Üyezi kelgen ol magatçok* (Bag, 194).

‘Zamanı geldi belki.’

(549) *Ol çedip kelir magatçok* (TuvRuSl, 258).

‘O muhtemelen gelir.’

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü *magatçok* yapısında ‘yok’ temel somut anlamından ve bu anlamlara bağlı yan anlamlardan uzaklaşmış daha soyut anlamda kiplik işlevinde kullanılarak anlam kaybı yaşamış ve dilbilgiselleşmenin ilk aşamasında anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir.

Çok sözcüğü isim işlevinde sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride bulunan kiplik işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük

dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve olasılık kipliği işlevinde dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılan *magatçok* yapısında *çok* sözcüğünün gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kiplik işaretleyicisi birimine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olduğu isim konumundan bağımlı bir birim olan kiplik işaretleyicisi konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çok* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

Tuva Türkçesinde *çadapçok* ve *magatçok* yapılarının işlevlerine benzer şekilde oluşmuş *bilişçok* ve *dizevejok* yapıları da bulunur. Bu yapılar Tuva Türkçesi sözlüklerinde tespit edilmiştir. Taranan metinlerde tespit edilemediğinden dolayı sözlüklerde verilen şekliyle bildirilmiştir. *Çok* sözcüğünün bu yapılarda da birleştirme ve kaynaşma sonucunda kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleştiğini söylenebilir.

Bilişçok: ‘olabilir, muhtemelen, belki’. Örneğin; *ça’s çaar bilişçok* ‘muhtemelen yağmur yağacak’ (TuvRuSl, 104); *Ta inaar bargan, ta öskeer bargan. Biliş-le çok* ‘Ya oraya gitti ya da gitmedi, muhtemelen.’ (TSTY I, 104).

Divezejok: *de-* + *-ve* (olumsuzluk eki) + *-ze* (şart eki) + *çok* “büyük bir ihtimalle”. *Divezejok, kim-daa bolza, kayun uttur!* ‘Büyük ihtimalle, kim olursa olsun, unutmaz!’ (Kyunzegeş, 1977: 136, TSTY I, 441).

3.4.1.4. *çok* Sözcüğünün Bağlaçlaşması

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü birleştirme ve kaynaşma içererek bağlaçlaşmıştır. Bağlaçlaşarak dilbilgiselleşen *bolzajok, çok bolza, inçalzajok* yapıları ilgili bölümlerde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bkz. bölüm 2.5.1.5. ve 2.9.1.1.3.

3.4.1.5. *çok* Sözcüğünün Ünlem Olarak Dilbilgiselleşmesi

Dilbilgiselleşme teorisine göre ünlemler küçük (dilbilgisel) kategoride yer alır (Lehmann, 2002: 119). Türk dilinde *yok* sözcüğü ‘hayır’ anlamında ünlem olarak kullanılır (Korkmaz, 2009: 1183; Tosun, 2020: 607; Güner Dilek, 2022: 246, Rassadin, 2009: 195).

İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğünün ‘hayır’ anlamında olumsuz bir parçacık olarak kullanıldığını belirtir (1961: 432). Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü inkâr bildiren bir söz olan ‘hayır, yok’ anlamlarında kullanılarak ünlem işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

(550) ***Çok***. *Bodanıp çıdır men, başkı* (Bag, 116).

‘Hayır. Düşünüyorum, öğretmenim.’

(551) ***Çok***, *uruum avazınıñ çanınga çoruur çüve* (KSÇ, 20).

‘Hayır, kızım annenin yanına gitmelisin.’

(552) ***Çok***, *serjant, sen meej oomnu ta kançaar ugaarıñı boduñ bil, a men bo kijilerde çüvenin şının çugaalap bereyn dep* (Xöl, 63).

‘Hayır, Çavuş, sen beni nasıl anlayacağını kendin bul ancak ben bu insanlara gerçeği söyleyeceğim’.

Tuva Türkçesinde *çok* sözcüğü bağımsız bir birim olarak sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan ünlem konumuna genişlemiştir. Bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve ünlem işlevinde kullanılarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde ünlem işlevinde kullanılan *çok* sözcüğünün art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan ünlem konumuna

doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olan isim konumundan görevli sözcük konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *çok* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.5. *bar*

Tenişev editörlüğünde hazırlanan *Tuvinsko-russkiy slovar*’ da *bar* sözcüğünün anlamları 1) *var mende on nom bar*, ‘on kitabım var’; 2) *bolur, apaar, turar* yardımcı fiilleriyle kullanıldığında var olmak, sahip olmak anlamına gelir, *biste xöy škola okulu bar apargan* ‘birçok okulumuz oldu’ şeklinde bildirilir (1968: 90).

3.5.1. *bar* Sözcüğünün Dilbilgiselleşmesi

Tuva Türkçesinde *bar* sözcüğü Eski Türkçedeki işlevini korumuş ve kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir.

3.5.1.1. *bar* Sözcüğünün Kopulalaşması

Erdal, Eski Türkçede *bar* sözcüğünü “Kopula” başlığı altında değerlendirerek ‘var’ anlamıyla kopula görevli sözcük olarak kullanıldığını belirtir (2004: 324).

Ağca, tarihsel Türk dili metinlerinde *bar* ve *yok* sözcüklerinin varlık ve yokluk ifade eden cümle tiplerinin iki temel işaretleyicisi olduğunu Eski Türk dilinde isim ile sonlanan sözdizimsel yapıyı varlık ve yokluk ifadeli sonlamaları için dilbilgiselleşen ‘var, mevcut’ temel anlamlı *bar* ile ‘yok, mevcut olmayan’ temel anlamlı *yok* sözcüklerinin kullanıldığını bildirir (2015: 95). Orhon Yazıtlarında görülen *bar* ve *yok* yüklem işaretleyicileri Türk dilinin hemen hemen bütün tarihsel ve çağdaş alanlarında işlek bir şekilde kullanılır. Köktürkçede *bar* ve *yok* sözcükleri ait oldukları isim öbeğini ya tek başlarına ya da bir yardımcı fiille birlikte kullanılarak dilbilgiselleşerek yüklemleştirmiştir (Ağca, 2015: 95).

➤ *Tabgaç süsi ba:r ermiş* ‘Çin ordusu varmış.’ (T 30).

- *y(i)me bir ekintin(i)η adırtı **öküş ba:r** ançulayu k(a)ltı yazuklug ern(i)η bağı külügi bogagusı **ag(ı)rl(ı)g yiniklig ba:r*** ‘Ayrıca birbirinin farkı çoktur. Şöyle ki günahkâr kişinin müptela oldukları hem ağır hem de hafiftir.’ (M III 6r 16-19) (Ağca, 2015: 95).
- *ol ödün baranas uluşta bir edgü alp yerçi suvçı **bar erti***. ‘O sıralarda Benares ülkesinde iyi, cesur kılavuz gemici vardı.’ (PKPK XXIII, 3).

Tuva Türkçesinde *bar* sözcüğü şimdiki zaman belirten cümlede başka bir işaretleyiciye ihtiyaç duymadan varlık bildiren bir işlevde kopulalaşarak dilbilgiselleşmiştir.

(553) *İnda damırlar ıškaş sudak suglar **bar*** (EX, 113).

‘Orada damarlar gibi akarsular var.’

(554) *Çüge deerge uk toojunu kayı-daa ulustuη dilinga tooldap turda, ında kezeede özkerilbeyn çoruur möñge ideyalar **bar*** (AKM, 3).

‘Çünkü asıl hikâye herhangi bir halkın dilinde anlatıldığında, orada hiçbir zaman değişmeden devam eden ebedî fikirler var.’

Ağca, Eski Türkçede *ermez* işaretleyicisinin *bar* ve *yok* sözcükleriyle birlikte kullanıldığını *bar ermez* yapısının ‘yoktur’, *yok ermez* yapısının ise ‘vardır’ anlamına geldiğini bildirir (2010: 124; 2015: 84).

- *bo belgüler yene yalınguz at üze ök bar erürler neng inçip çın kirtü töz üze **bar ermezler*** ‘Bu alametler de sadece isim ile vardır, doğru kök ile asla var değildir (yoktur)’ (AY, 388, 8-10, Bayrak, 2021:15).

Tuva Türkçesinde *eves* yapısı *bar* ‘var’ sözcüğüyle kiplik işaretleyicisi olarak da dilbilgiselleşir. Varlık yüklemine olumsuz parçacık *eves* ile birleşimi bir nesnenin

yokluğunu ifade eder. Örneğin; *sadıgda tañnıl bar eves* ‘dükkanında bekçi falan yok’ (Sereedar, 2019: 127).

Tuva Türkçesinde *bar eves* yapısı *çok* ‘yok’ sözcüğünden daha vurgulu bir olumsuzlama ifade eder. Başka bir deyişle, bir şeyin yokluğu *çok* sözcüğü ile basit bir şekilde ifade edilirken *bar eves* yapısıyla daha güçlü bir şekilde vurgulanır. *Bar* (varlık) yüklemi ile *eves* olumsuzluk parçacığı bir nesnenin yokluğunu ifade edici yüklemeler olarak işlev görür. Bu yapıyla konuşmanın muhatabının bunu bildiğine dair bir varsayım ifade edilir. Konuşmanın muhatabı bunu biliyorsa, bu beklenmedik bir durum değildir. Altay Türkçesinde de bu yapı *bar emes* olarak görülür (Sereedar, 2019: 128).

(555) *Olarda mal xöy bar eves* (Bag, 105).

‘Onlarda mal çok yoktur.’

(556) *Ögde aybılaptar biçii uruglar bar eves* (TK, 62).

‘Yurtta, herhangi bir şey yapmasını isteyecek çocuk yoktur.’

(557) *Tıvalarda ındıg ertinelər bar eves* (UykXemI, 105).

‘Tıvalarda öyle değerli madenler yok.’

Şimdiki zaman dışında kurulan isim cümlelerinde ise *bol-* ve *çor-* fiilleriyle birlikte kopulalaştığı görülür. Sereedar *çor-* ve *bol-* ile kurulan yapılarda zaman anlamı dışında kipsel bir içerikte de taşıdığını belirtir. Bu kipsel içerikle bilginin doğruluğu ve güvenirliliği ifade edilir (2019: 99).

(558) *Inda ulug-daa, biçii-daa ulus bar çordu* (Bag, 25).

‘Orada büyükler de küçükler de var idi.’

(559) *Soskar akımnıñ eşteri bar çoraan. Ertken çayın Çeenekke çoraaş körgen men* (UykXem I, 343).

‘Soskar’ın kardeşinin arkadaşları oradaydı (vardı). Geçen yıl Çeenek’e gittiğimde onları gördüm.’

(560) *Amırın ögge kirip kelirge, Sürün sugda Dönen-Kara bile Dambajık **bar boldu*** (EX, 104).

‘Amır’ın obasına girdiğinde Sürünlerde Dönen-Kara ile Dambajık vardı.’

Apar- yardımcı fiiliyle kullanıldığında aşamalı bir süre sonucunda oluşan varlık durumu belirtilir.

(561) *Baarımda-la ulug aar kara daş **bar apargan*** (Sereedar, 2019:91).

‘Ruhumda taş gibi ağır bir şey belirdi.’

(562) *Am dıka çaraş ırlar **bar apargan*** (Bag, 168).

‘Şimdi çok güzel şarkılar çıkı.’

(563) *Bis baraalgap keldivis. Çugula **xerek bar apardı**...* (AD, 109).

‘Biz kendimizi tanıttık. Bunu yapmak gerekliydi.’

Tuva Türkçesinde *bar* sözcüğünün tekrar grubuyla oluşturulan *barı bar, barın bar, barında bar* yapıları da bulunur. Bu biçimde kurulan isim soylu yüklem birinin ya da bir şeyin varlığını vurgulama işlevinde kullanılır. Bu analitik biçimler kılınışsal içerik olarak tamamlanmış eylem çağrışımı verir. Sereedar, bu yapıların günlük konuşma dilinde aktif olarak kullanıldığını sanatsal metinlerde nadiren kullanıldığını belirtir (2019: 118-119). Bu yapılarda görülen III. teklik kişi iyelik ekinin kökeni Ana Altayca ve Proto Türkçe *-i zamirine (Arıkan, 2023: 122) gider ve tamamlanmış eylem çağrışım yapması *-i zamirinin görülen geçmiş zaman III. kişi çekiminde kullanılmasıyla ilişkili olabilir.

(564) *İs **barın bar**, bo düne xar çaar magat çok* (OrsŞöl, 113).

‘Bir iz var sanırım, bu gece kar yağacak muhtemelen.’

(565) *Ça, moon ırak evespe bir eş **barı-la bar** çüve. Am kayda- Çederde boldu be azı Borda boldu be soruglap köör men ıyna* (Sereedar, 2019: 119).

‘Evet, buradan çok uzakta olmayan bir kişi var sanırım. Ama nerede olduğunu, Çeder’de mi yoksa Bor’da mı olduğunu araştıracağım’.

Tuva Türkçesinde *bar* sözcüğü isim olarak bağımsız bir birim olarak sözcüksel kategoride yer alırken dilbilgisel kategoride yer alan bağımlı bir birim olan kopula işlevine genişlemiştir. Bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşarak kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Tuva Türkçesinde *bar* sözcüğünün isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlama işlevinde kopulalaşmasının art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *bar* > Tuv. *bar* (isim) > isim + *bar* (kopula)

Tuva Türkçesinde kopula işlevinde kullanılan *bar* sözcüğünün art zamanlı gelişim süreci sözcüksel kategoriden dilbilgisel kategoride yer alan kopula işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bağımsız bir sözcük olan isim konumundan bağımlı bir birim olan kopula konumuna geliştiği dilbilgiselleşme sürecinde *bar* sözcüğünün özerklik seviyesi kaybolmuş dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.6. Zamirlerin Dilbilgiselleşmesi

Dilbilgiselleşme teorisi temelinde zamirler dilbilgisel kategoride yer alır. Dilbilgiselleşme sadece bağımsız sözcüksel birimlerin dilbilgisel konumlara yükselmesi olarak değerlendirilmez, aynı zamanda düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma yükselmesi anlamına da gelir (Kuryłowicz, 1965: 69). Lehmann, bağımsız bir zamirden, bir klitik zamir aracılığıyla, zamirle ilgili bir eke değişimin kademeli olarak gerçekleştiğini belirtir (2004: 159).

Heine ve Song, kişi zamirlerinin çoğu kişi-sayı işaretleyicisi ile ilgili olan birkaç temel kavramsal ayrım açısından kapsamlı bir şekilde tanımlanabilecek şematik bir anlama sahip olduklarını ve kişi zamirlerinin kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleştiklerinde anlamsızlaştıklarını belirtir. Ayrıca dünya dillerinin çoğunda kişi zamirlerinin fiilde kişi işaretleyicisi olarak kullanıldıklarını ifade ederler (2011: 589-590).

Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride yer alan kişi zamirleri de düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda yer alan yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi konumuna yükselerek dilbilgiselleşir.

3.6.1. Kişi Zamirlerinin Yüklemde Kişi-Sayı İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Korkmaz, kişi (şahıs) eklerini fiilin gösterdiği oluş ve kılışın hangi kişi tarafından yapıldığını bildiren bir gramer kategorisi olarak değerlendirir. Ona göre bu ekler, fiildeki oluş ve kılışı, bir şekil ve zaman kalıbı içinde kişilere bağlayan eklerdir. Çekimli bir fiilde konuşan, dinleyen ve kendinden söz edilen olmak üzere üç kişi vardır ve bu kişilerin teklik ya da çokluk biçimlerinde bulunmalarına göre sayı kategorisi eklenmiş olur (2003: 571).

Castrén, 1850 yılında yayımladığı *De Affixis Personalibus Linguarum Altaicarum* ‘Altay Dillerinde Kişi Ekleri’ adlı çalışmasında Fince, Samoyedce, Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasındaki kişi eklerine dayalı karşılaştırmalı bir inceleme yaparak, bu dillerdeki kişi zamirleri ve kişi ekleri arasındaki ilgiyi değerlendirmiştir. Türk lehçelerinde kişi eklerinin kavram ve ses bakımından farklı türleri bulunduğunu ve bunların üç gruba ayrıldığını belirtir: Birincisi çoğunlukla fiillere eklenen ancak bazı lehçelerde isimlere de eklendiği görülen yüklem ekleri, çoğunlukla şimdiki zaman ve gelecek zamanda kullanılırlar ve bu ekler kişi zamirleriyle bağlantılıdır. İkincisi genellikle geçmiş zamanda kullanılan yüklem ekleridir ve bunlar iyelik ekleriyle bağlantılıdır. Üçüncü grupta ise emir kipinde görülen yüklem ekleri yer alır (1850: 18).

Kotwicz, *İssledovaniye po Altayskim yazıkam* ‘Altay Dilleri Üzerine Araştırmalar’ adlı çalışmasında “Zamir Kökenli İyelik ve Kişi Ekleri” başlığı altında zamir ve iyelik kökenli kişi eklerinin kişi zamiriyle bağlantılı olduğunu belirterek Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Türk dilindeki kişi ekleri üzerine karşılaştırmalı bir inceleme yapmıştır. Türk dilinde bulunan iyelik ve kişi eklerinin kökeninin incelenmesinin Moğol dilinden daha zor olduğunu, Türk yazıtlarının 7.-8. yüzyıla uzandığını ve kesintisiz bir zincir hâlinde günümüze kadar ulaştığını, yazıtlarda da bu ekleşmenin gerçekleşmiş olmasından dolayı Moğol dilindeki eklerin araştırılmasının bir çok konuya açıklık getireceğini ifade eder (1962: 159-165, 181).

Baskakov da kişi eklerinin kişi zamirleriyle bağlantılı olduğunu ifade ederek Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerindeki kişi eklerini bildirir (1981: 57-61).

Kormuşin, Altay dillerinin fiil çekim sistemleri üzerine yaptığı çalışmasında fiil çekim sistemlerindeki en büyük farkın Moğol dilinde tüm zaman çekimlerinde fiil kişi eklerinin olmaması olduğunu belirtir. Çağdaş Moğolcada haber kiplerinin ana zamanlarında fiil kişi eklerinin Buryat, Kalmuk ve Dagur lehçelerinde bulunduğunu

ifade ederek Eski Moğolcada fiil kişi eklerini belirten bir gösterge bulunmadığını, Buryat, Kalmuk ve Dagur lehçelerinde de daha sonra ortaya çıktığını bildirir (1984: 60).

Poppe de Ortak Moğolcada teklik ve çokluk kişileri her birini ifade eden özel biçimler bulunmadığını belirtir. Örneğin; *irebe* ‘geldi’ fiilinin bütün kişileri işaretlediğini daha sonra kişi zamirlerinin fiillerde kişi ifade etmesi için enklitik olarak yükleme eklendiğini ve bunun Orta Moğolca döneminde yaygınlaştığını belirtir. Örneğin; *irebe bi* ‘geldim’, *irebi çi* ‘geldin’, *irebe ba* ‘geldik’ gibi. Bu kişi zamirlerinin enklitik olarak yükleme eklenmesinden sonra bağımsızlıkları kaybederek fiil kişi eklerine dönüştüklerini değinir (1987: 251). Poppe’nin bu açıklaması tam olarak dilbilgiselleşme teorisine göre zamirlerin dilbilgiselleşme süreçleri (Lehmann, 2004: 159) ile ilgilidir.

Sinor, Mançu dilinde kişi zamiri kökenli fiil kişi eklerinin bulunmadığını, Tunguz dilinde ise fiil çekiminde kişiyi işaretlemek için iyelik ekleri kullanıldığını ifade eder (1988: 733).

Räsänen, Proto-Türkçede fiil kişi çekiminde kişi zamirinin fiilden sonra gelerek fiille kişiyi bağladığını belirtir. Örneğin; ETü. *öltäçi sän* ‘öleceksin’, *ädgü ol* ‘o iyi’. Daha sonra yakın bir tarihte III. kişi için *turur* yapısının kullanılmaya başladığını belirterek fiil kişi ekleri için kişi zamirleri ile *turur* yapısının kullanıldığını bildirir (1957: 197).

Şçerbak ise Eski Türkçe, Sarı Uygur Türkçesi ve bazı Türk lehçelerinde fiil kişi eklerinin kullanılmadığını belirterek DLT’de “Oğuzlar, Kıpçaklar ve Suvarlarda” ETü. *men munda turduk* ‘ben burada durdum’, *ol keldük* ‘o geldi’, *biz keldük* ‘biz geldik’ *olar tagka agduk* ‘onlar dağa çıktılar’ (DLT II, 61) örnekleri bulunduğunu çağdaş lehçelerde ise fiil kişi ekleri olmadan kişiyi işaretlemek için kişi zamirlerinin kullanıldığı belirtir. Örneğin; S.Uyg. *men pıltı* ‘ben bildim’, *sen pıltı* ‘sen bildin’, *ol pıltı* ‘o bildi’, *mis pıltı* ‘biz bildik’, KKalp. *män algan man ~ män algan* ‘ben aldım’ *sän algan sañ ~ sän algan*

‘sen aldın’, Tat. (ağızlarda.) *min bargän* ‘ben vardım’, Özb. (ağızlarda.) *män bârgän* ‘ben vardım’, *sän bârgän* ‘sen vardın’, *biz bârgän* ‘biz vardık’, *siz bârgän* ‘siz vardınız’. Teklik ve çokluk kişi eklerinin olmamasının sebebinin çok açık olmadığını ifade ederek bu durumun Moğolcada da görüldüğünü, bunun bir iz olarak korunmuş olmasının sonucu olarak mı ya da dillerin birbirlerinden etkilenmeleri neticesinde kişi teklik çokluğu bildiren göstergelerin birden fazla olmasıyla mı alakalı olduğu sorusunun cevabının kişi eklerinin kökeninin kişi zamirlerinin değişim boyutlarına bakarak cevaplanması gerektiğini ifade eder (1981: 23-24). Şçerbak, kişi eklerinin kaynağının kişi zamirleri olduğunu belirterek Türk dilindeki teklik ve çokluk kişi eklerini üç gruba ayırır:

Birinci grup: şimdiki, geniş ve diğer zamanlarla istek kipi şekillerindeki teklik ve çokluk eklerinden oluşur ve bunlar kişi zamirleriyle (birinci ve ikinci kişi) ve *-lar* çokluk ekiyle ifade edilirler.

İkinci grup: görülen geçmiş zaman biçiminde ve şart kipli biçimde görülen teklik ve çokluk ekleri ikinci grubu oluşturur. Eski Türkçede, Sibiry grubu Türk lehçelerinde, diğer Türk lehçelerinin ağızlarında geçen kişi ekleri birinci grupta yer alan kişi ekleri ile benzerlik sergiler.

Üçüncü grup: emir ve istek kişi biçimlerinde görülen teklik ve çokluk kişi ekleridir. Birinci grupta yer alan kişi eklerinin Türk dilindeki gelişimini şu şekilde gösterir:

Teklik kişi ekleri

I. kişi *-pan ~ -pın ~ -pun ~ -ban ~ -bın ~ -van ~ -vanın ~ -man ~ -mın ~ -mun ~ -mın ~ -ma ~ -m ~ -n ~ -p*

II. kişi *-saŋ ~ -sıŋ ~ -suŋ ~ -san ~ -sın ~ -sın ~ -sun ~ -zaŋ ~ -zıŋ ~ -zuŋ ~ -sıŋ ~ -hıŋ ~ -ŋ ~ -n ~ -sa ~ -s ~ -ğın ~ -ğın*

Çokluk kişi ekleri

I. kişi a) -pız ~ -pıs ~ -bız ~ -buz ~ -bıs ~ -bıs ~ -bus ~ -bız ~ -bit ~ -but ~ -vız ~ -vuz
~ -vis ~ -vus ~ -mız ~ mız ~ -mıs ~ -pār ~ -uz ~ -z ~ -s ~ s

b) -vuzä ~ -vzä

c) k ~ -ğ

d) -sık

II. kişi a) -sıñız ~ -sıñız ~ -sıñız ~ -sınız ~ -sunuz ~ -sınıs ~ -sunus ~ -sıgıs ~ -savıs ~ -
hıgız ~ -sız ~ -sız ~ -suz ~ -sıs ~ -sıs ~ -sus ~ -sız ~ -r ~ -gız ~ -ñız ~ -gıt ~ -gıt

b) -sıñlar ~ -sıñnar ~ -sıñdar ~ -sunđor ~ -sıñar ~ -sıgar ~ -zağar ~ -zıñlar ~ -
zıgar ~ -sār ~ -sar ~ -zār ~ -zar ~ -sılar ~ -slar ~ -ıgar ~ -ār (1981: 24-30).

Dilbilgiselleşme teorisinin öncülerinden Condillac'ın *Essai sur l'origine des connaissances humaines* 'İnsan bilgisinin kökeni üzerine deneme' (1756) adlı çalışmasında da ifade ettiği gibi fiil kişi ekleri kişi zamirlerinin ekleşmesiyle oluşur. (Lehmann, 2002: 1). Bu bağlamda Altay dil ailesinde kişi zamirlerinin zamanla yüklemde kişiyi belirtmede kullanılan işaretleyicilere gelişmeleri bir dilbilgiselleşme olayı olarak karşımıza çıkar.

Eski Türkçede geniş zaman, şimdiki zaman, duyulan geçmiş zaman, -daçı ekli gelecek zaman ve -çI ekli gelecek zaman türlerinde kişi zamirli kökenli kişi ekleri kullanılır (Gabain, 2007: 80-82, Yavuzaslan, 2005: 1954).

Teklik kişi ekleri

I. *men ~ ben*

II. *sen*

III. Ø - ~ *ol*

Çokluk kişi ekleri

I. *biz ~ miz*

II. *siz*

III. - ~ *olar*

Tuva Türkçesinde de kişi zamirinden dilbilgiselleşerek yüklemde kişi işaretleyicisine dönüşmüş olan ekler *arın kojumaktarı* olarak adlandırılır ve *-gan*, *-çık*, *-(I)p tır*, *-bişaan* ekli geçmiş zaman türlerinde, şimdiki zaman ve gelecek zaman çekiminde ve isim soylu yüklem çekiminde kullanılır (İsxakov, Pal'mbax, 1961: 369-390).

İsxakov ve Pal'mbax, yüklem çekiminde kullanılan bu fiil kişi işaretleyicilerini *yüklem bildirme zamirleri* terimi ile ifade ederler (1961: 221).

Teklik kişi ekleri

Çokluk kişi ekleri

I. *men*

I. *bis*

II. *sen*

II. *siler*

III. *Ø - ~ ol*

III. *-lar/-ler, -nar/-ner, -tar/-ter*

Tuva Türkçesinde kişi zamiri kökenli kişi-sayı işaretleyicilerinin kullanıldığı *kel-* fiilinin *-GAn*, *-ÇIk*, *-(I)p-tIr*, *-BIŞAAn* ekli geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş-gelecek zaman türlerinde çekimlenmiş örnekleri aşağıda yer alır:

		-GAn	-ÇIk	-(I)p-tır	-BIŞaan
Teklik	I.kişi	<i>kelgen men</i>	<i>kelçik men</i>	<i>kelip-tir men</i>	<i>kelbişaan men</i>
	II.kişi	<i>kelgen sen</i>	<i>kelçik sen</i>	<i>kelip-tir sen</i>	<i>kelbişaan sen</i>
	III.kişi	<i>kelgen</i>	<i>kelçik</i>	<i>kelip-tir</i>	<i>kelbişaan</i>
Çokluk	I.kişi	<i>kelgen bis</i>	<i>kelçik bis</i>	<i>kelip-tir bis</i>	<i>kelbişaan bis</i>
	II.kişi	<i>kelgen siler</i>	<i>kelçik siler</i>	<i>kelip-tir siler</i>	<i>kelbişaan siler</i>
	III.kişi	<i>kelgen(ner)</i>	<i>kelçik (ter)</i>	<i>kelip-tir (lar)</i>	<i>kelbişaan (nar)</i>

		Şimdiki Zaman	Geniş-Gelecek Zaman
Teklik	I.kişi	<i>keep tur men</i>	<i>kelir men</i>
	II.kişi	<i>keep tur sen</i>	<i>kelir sen</i>
	III.kişi	<i>keep tur</i>	<i>kelir</i>
Çokluk	I.kişi	<i>keep tur bis</i>	<i>kelir bis</i>
	II.kişi	<i>keep tur siler</i>	<i>kelir siler</i>
	III.kişi	<i>keep tur (lar)</i>	<i>kelir (ler)</i>

3.6.1.1. Teklik I. Kişi Zamirinin Yüklemde Teklik I. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Eski Türkçede I. teklik fiil kişi eki olarak I. teklik kişi zamiri olan *bän ~ män* kullanılır (Erdal, 2004:192, Tekin, 2016: 112).

- *bän ança ter män.* ‘ben şöyle diyorum.’ (T 37).
- *sakinur män.* ‘yas tutuyorum.’ (BK B6).
- *ol yerimin subımın konar köçär bän* ‘o topraklarım üzerinde ve bu sularım boyunca konup göçerim.’ (Taryat Yazıtı B4).

Şçerbak, kişi eklerinin kaynağının kişi zamirleri olduğunu belirterek Türk dilinde teklik I. kişi ekinin dilbilgiselleşme sürecini şu şekilde ifade eder: *-pan ~ -pın ~ -pun ~ -ban ~ -bın ~ -van ~ -vânın ~ -man ~ -mın ~ -mun ~ -mın ~ -ma ~ -m ~ -n ~ -(I)p* (1981: 24).

Serebrennikov ve Gadjieva ise Türk lehçelerinde ise teklik I. kişi ekinin dilbilgiselleşme sürecini şu şekilde bildirirler: *-bın ~ -bin ~ -mın ~ -min ~ man ~ -men ~ -m ~ -ım . -im ~ -ın ~ -in ~ -am ~ -em ~ -(I)p* (2011: 134).

Tuva Türkçesinde de teklik I. kişi zamiri *men* yüklemde kişi-sayıyı işaretlemde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir.

(566) *Daartaga çedir xuusaa berip tur men, bodanıp al- deeş onu dedir kamerazınga apparıp sup kaannar* (KBay, 168).

‘Yarına kadar süre veriyorum, düşün taşın diyerek onu karşıdaki hücre sine götürüp koydular.’

(567) *Mıyıtıg yanzılıg men, murnay bilipter men* (TuvŞ, 106).

‘Boynuzlu türdenim, önceden anlarım.’

Katanov, Standart Tuva Türkçesinde *men* şeklinde bulunan işaretleyicinin *bän* olarak kullanıldığını ve ayrı olarak yazıldığını belirtir. Örneğin; *tip tur bän* ‘diyorum’, *aap tur bän* ‘alıyorum’ (1903: 718-719). Castrén, Karagas (Tofa) bu işaretleyicilerin bütün zaman çekimlerinde fiille bitişik şekilde yazıldığını belirtir. Örneğin; *alermen, alersen, aler, alerbes, *alerbis, alersilär, aler oder ~ alerlar* (1857: 40-47). Ancak Çağdaş Tofa Türkçesinde bu kişi işaretleyicileri ayrı şekilde yazılmaktadır. Örneğin; *alır men, alır sen, alır, alır bis, alır siler, alırlar* (İlgın, 2015: 205). Castrén’in Karagas (Tofa) Türkçesinde kişi işaretleyicilerinin bitişik şekilde yazıldığını göstermesi kişi zamirlerinin yüklemde kişi eklerine dönüştüğü görüşüyle (1850: 18) bağlantılı olduğu muhtemeldir.

Eski Türkçede *bän ~ män* şeklinde yüklemde kişiyi işaretlemek için dilbilgiselleşen işaretleyici Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşme sürecinde herhangi bir değişikliğe uğramadan *men* olarak korunmuştur. Eski Türkçedeki *men ~ ben* ikili şeklin varlığı göz önüne alındığında Katanov’un belirttiği *bän* şekli de göze çarpar. Ayrıca isim soylu yüklemde şimdiki zaman çekiminde yine *men* işaretleyicisi kullanılır.

(568) *Kojuun*²⁴ *dargazı kiji men* (Bag, 344).

‘Kojuun başkanıym.’

Tuva Türkçesinde *men* kişi zamiri yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Men* zamir işlevinde dilbilgisel kategoride yer alırken yine dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve teklik I. kişi kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Teklik I. kişi zamirinin teklik I. kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *bän* ~ *män* (zamir ~ kişi-sayı işaretleyicisi) > Tuv. *bän* (zamir) > fiil + zaman ekleri²⁵ + *bän* > fiil + zaman ekleri + *men* > kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde teklik I. kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *men* zamirinin art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *men* zamirinin özerklik seviyesi azalmış dilbilgisellik derecesi artmıştır.

²⁴ Tuva Cumhuriyetinde idarî bölümlere verilen ad.

²⁵ -*GAn*, -*ÇIk*, -(*I*)*p-tIr*, -*BIşAA*n ekli geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş-gelecek zaman ekleri

3.6.1.2. Teklik II. Kişi Zamirinin Yükleme Teklik II. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Eski Türkçede II. teklik fiil kişi eki olarak I. teklik kişi zamiri olan *sän* kullanılır (Erdal 2004:192, Tekin 2016:112).

➤ *Ol yergerü barsar türük bodun **ölteçi sen*** (KT G8).

‘O yere doğru gidersen (ey)Türk halkı öleceksin!’

Şçerbak, Türk dilinde teklik II. kişi ekinin dilbilgiselleşme sürecini şu şekilde belirtir: *saŋ ~-sıŋ ~-suŋ ~-san ~-sin ~-sın ~-sun ~-zaŋ ~-zıŋ ~-zuŋ ~-sıŋ ~-hıŋ ~-ŋ ~-n ~-sa ~-s ~-gın ~-gıŋ* (1981:24).

Serebrennikov ve Gadjeva ise Türk lehçelerinde ise teklik II. kişi ekinin dilbilgiselleşme sürecini şu şekilde bildirirler: *-sıŋ ~-siŋ ~-sin ~-sin ~-sen ~-san ~-saŋ ~-seŋ ~-sa ~-sé ~-sén ~-sıŋ ~-siŋ ~-hiŋ ~-hiŋ ~-gın ~-gin* (2011: 135).

Tuva Türkçesinde de teklik II. kişi zamiri *sen* yükleme kişi-sayıyı işaretlemeye kullanılarak dilbilgiselleşmiştir.

(569) *Saylıg, kumnug kurag çerniŋ, sayın **çılgap çıdır sen be?***

(TıvXamAlg, 186)

‘Taşlı, kumlu kurak yerin kumunu yalıyor musun?’

(570) *Çüge **çemneymeyn olur sen** oglum?* (AKM, 29)

‘Neden yemiyorsun oğlum?’

Katanov da Standart Tuva Türkçesinde *sen* şeklinde bulunan işaretleyicinin *sän* olarak eklendiğini belirtir: *tip tur sän* ‘diyorsun’, *aap tur sän* ‘alıyorsun’ (1903: 718-719). İsim soylu yükleme şimdiki zaman çekiminde yine *sen* işaretleyicisi kullanılır.

(571) ***Anıyak-kiji-dir sen**, aji-töl aas-kejik seeŋ murnunda...* (Sereedar, 93).

‘Sen gençsin, çoluk-çocuk, mutluluk senin önünde...’

(572) *Sen dilgi dep **an** **dijik** sen. Döö oydan barıp küskelep körem* (ÇAÇ, 38).

‘Sen tilki diye bir hayvansın diyelim ki. Şuradaki çayırda gidip bir fare yakala da göreyim.’

Eski Türkçede *sän* şeklinde yüklemde kişi-sayı işaretlemek için dilbilgiselleşen işaretleyici Standart Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşme süreçlerinden herhangi bir değişikliğe uğramadan *sen* olarak korunmuştur.

Tuva Türkçesinde *sen* kişi zamiri yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Sen* zamir işlevinde dilbilgisel kategoride yer alırken yine dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve teklik II. kişi kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Teklik II. kişi zamirinin teklik II. kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *sän* (zamir ~ kişi-sayı işaretleyicisi) > Tuv. *sän* (zamir) > fiil + zaman ekleri²⁶ + *sen* > kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde teklik II. kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *sen* zamirinin art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu

²⁶ -*GAn*, -*ÇIk*, -(*I*)*p-tIr*, -*BIşAA*n ekli geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş-gelecek zaman ekleri

dilbilgiselleşme süresinde *sen* zamirinin özerklik seviyesi azalmış dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.6.1.3. Teklik III. Kişi Zamirinin Yüklemde Teklik III. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Eski Türkçede geniş-şimdiki zaman ve gelecek zaman çekiminde teklik III. kişi çekimi genel olarak zamirsiz yapılır ancak *ol* zamirinin yüklemde teklik III. kişiyi işaretlemekte kullanıldığını gösteren birkaç örnek bulunur (Tekin, 2016: 170). Tekin, üçüncü kişi için kullanılan *ol* zamirinin işaret zamiri olduğunu belirtir (2003: 120). Gabain de *bo* ve *ol* işaret zamirlerinin kişi zamirlerinin III. kişisini temsil ettiklerini ve isim soylu yüklemde III. kişiyi işaretlemek için de *bo*, *ol* ve *o* zamirlerinin kullanıldığını bildirir (2007: 67-69). Şçerbak ise *ol* zamirinin kişi-işaret zamiri olduğunu belirtir (1981: 27).

Erdal, *ol* zamirinin I. ve II. kişiyle çekimlenmemiş fiillerde failin yerine geçebildiğini, bazen tek görevinin özne ve yüklem arasındaki bağı sağlamak gibi görüldüğünü belirterek bu işlevde gerçekten bir kopula olarak adlandırılabilceğini ifade eder (2004: 323-324).

➤ *Bilgä tunukuk aŋıg ol üz ol* (T 3).

‘Bilge Tunyukuk aksi mizaçlıdır, öfkelidir.’

➤ *Känäki nälök toŋgay, künäşkä olor-ur ol* (IB, 57).

‘Kovası niçin donacak (mı), güneşte duruyor.’

Şçerbak Eski Türkçe, Başkurt, Tuva ve Hakas gibi bazı Çağdaş Türk lehçelerinde III. kişi zamiri olan *ol*’un kullanıldığını belirtir. Azerbaycan Türkçesinin Tebriz ağızında III. kişi çekiminde görülen *i* sesinin büyük bir olasılıkla kişi zamiri *ol* ile bağlantılı olduğunu ancak eldeki verilere göre *ol* zamirinin yüklemde III. teklik kişiyi

işaretlemelerde düzenli kullanımı hakkında yeterli kanıt olmadığına değinir. Aynı zamanda Tuva Türkçesinde yüklemde kişiyi işaretlemek için *ol* zamiriyle birlikte *tur-* fiili yanında *bo* zamirinin ve diğer bağımsız sözcüklerin kullanılmasının tesadüf olmadığını da vurgular (1981: 27). Tuva Türkçesinde yüklemde kişi-sayıyı işaretlemek için dilbilgiselleşen yapılar “İsimlerin Dilbilgiselleşmesi” adlı bölümde ele alınmıştır.

Serebrennikov ve Gadjieva ise Proto Türkçede teklik III. kişi için özel bir ek bulunmadığını, Altay Türkçesinde kökeni net olmayan bir *-ı/-ĩ* eki bulunduğunu ve yüklemde III. teklik kişiyi işaretlediğini belirtirler (2011: 135).

Kotwicz, Proto Türkçede III. kişi için **ä(n)* ve **(i)n* biçimlerini kurar ve birçok araştırmacının kesinliğine kavuşturamadığı *-i* işaretleyicisinin kökeni Ana Altayca ve Proto Türkçe **-i* zaminerine gider. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için (Gabain, 2013: 133’den Kotwicz, 1936: 33; Arıkan, 2023: 107-113’e bakınız).

Tuva Türkçesinde yüklemde III. teklik kişiyi işaretleme genellikle zamirsiz yapılır ancak III. teklik kişi *ol* işaretleyicisinin görüldüğü örnekler de mevcuttur.

(573) *İndıg öglerniñ bireezi, şagdan tura-la kirip öörengeni, kırıgannıñ kadı ösken eji Uzun-Aşaktıñ çurtunçe **kalgıdıp organ ol*** (Bağ,7).

Öyle evlerden biri, çoktan beri girip alıştığı, ihtiyarın beraber büyüdüğü arkadaşı olan Uzun-Aşak’ın memleketine doğru yola koyulmuş.’

(574) *Ol **ajıldap tur ol*** (İsxakov, Pal’mbax, 1961: 223).

‘O çalışıyor.’

Aynı zamanda isim soylu yüklemelerde III. teklik kişiyi işaretlemek için *ol* zamiri kullanılır. İsxakov ve Pal’mbax, Tuva Türkçesinde III. kişi zamirinin yüklemde nadir olarak kullanıldığını, onun yerine bu işlevin daha çok *kiji* ‘kişi’, *çüve* ‘şey, nesne’ ve anlamca onlara yakın sözcükler tarafından yerine getirildiğini belirtir. Örneğin; *ol öörenikçi ol.* ‘o öğrencidir.’ (1961: 223).

(575) *Bügüdege nayıraldı! Mool çerge baarga, bir-le dugarında **duynalı** iyi sös ol* (Duñ, 215).

‘Dostça kalın! Moğol yurduna ilk kez gittiğinde duyacağın iki sözcüktür.’

(576) *Indıg bıjıg-daa eves, **en narın xevirlig bolur çüve ol*** (AOT, 39).

‘Öyle kolay da değildir, en zor şekilli birşeydir.’

İsxakov ve Pal’mbox, Tuva Türkçesinde soru cümlelerinde yüklemde soru şeklini işaretlemek için *-ıl/-il, ul/-ül,-l* ekleri kullanıldığını bu eklerin kökeninin de III. teklik kişi *ol* zamiri olduğunu belirtir (1961: 223):

(577) *Bo kımıl ? < kım + ol* ‘bu kimin?’

(578) *Sende çü barıl? < bar + ol* ‘sende ne var?’

(579) *Şkola bajıñı kandıgıl? < kandıg + ol* ‘okul binası nasıl?’

(580) *Taraanı kajan kezeril ? < kezer + ol* ‘ekini ne zaman biçecek?’

(581) *Bir xonuk kaş şaktıg bolurul? < bolur + ol* ‘bir gün kaç saattir?’

(582) *Bir şagda minut kajıl ? < kaş + ol* ‘bir saat kaç dakikadır?’ (İsxakov, Palm’bah; 1961: 223).

Eski Türkçede *ol* zahirinin soru cümlelerinde de kullanımına rastlanır (Erdal, 2004: 430).

➤ *bağışı **ne teg bar ol*** ‘ipleri nasıl vardır?’ (IB 18).

➤ *mäniñ kızım **kança baryok ol?*** ‘benim kızım nereye gitti?’ (U II 25, 21; Erdal, 2004: 430).

Tuva Türkçesinde yüklemde soru şeklini işaretlemek için III. teklik kişi *ol* ‘o’ zamiri *-(I)l* şeklinde klitikleşerek dilbilgiselleşmiştir. Klitik görevi üstlenen *-(I)l* yapısı soru cümlelerinde daha çok pekiştirme işlevinde kullanılır.

(583) *Çuru kaynaar **barganıl**?- dep aytırıp-tır* (AKM, 44).

‘Çuru nereye gitti?- diye sormuş.’

(584) *Aziyanıñ tövü **kayda turarıl**? Ol dize kiji çetpes ırak çerde kıldır bildinip turgan* (Soyan, 2010: 113).

‘Asya’nın merkezi neresidir? Onun insandan uzak, ulaşılmaz bir yerde olduğu anlaşıyordu.’

(585) *Olarnı kiji kaçaar **kırıp şıdaarıl**?-dep çugaalap turgan* (AKM, 83).

‘Onları insan nasıl yok edebilir? diye söylüyordu.’

Aynı zamanda *-(I)l* klitiğinin *çü*? ‘ne?’ soru zamiri üzerine gelerek *çül* (< *çü* + *ol*) yapısında kalıplaşarak dilbilgiselleştiği, bu yapının da bağlaçlaşarak dilbilgiselleşen *çül dize* ve *çül deerge* ‘çünkü’ yapılarında yer aldığı görülür (Bkz. bölüm 2.8.1.4.2.2. ve 2.8.1.4.1.3.).

Eski Türkçede *ol* şeklinde yüklemde III. teklik kişi-sayıyı işaretlemek için dilbilgiselleşen işaretleyici Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşme süreçlerinden herhangi bir değişikliğe uğramadan *ol* olarak korunmuştur.

Tuva Türkçesinde *ol* kişi zamiri yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Ol* zamir işlevinde dilbilgisel kategoride yer alırken yine dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve teklik III. kişi kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Soru cümlelerinde *-(I)l* şeklinde klitikleşerek dilbilgiselleşen *ol* zamiri *ol > -(I)l* şeklinde gelişim göstererek ses yapısında kayıp yaşayarak erozyon sürecini de geçirmiştir.

Teklik III. kişi zamirinin teklik III. kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *ol* (zamir ~ kişi-sayı işaretleyicisi) > Tuv. *ol* (zamir) > fiil + zaman ekleri²⁷
+ *ol* > fiil + zaman ekleri + *-(I)l* (kişi-sayı işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde teklik III. kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *ol* zamirinin art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *ol* zamirinin özerklik seviyesi azalmış dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.6.1.4. Çokluk I. Kişi Zamirinin Yüklemde Çokluk I. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Eski Türkçede çokluk I. fiil kişi eki olarak çokluk I. kişi zamiri olan *biz* kullanılır (Erdal, 2004: 192, Tekin, 2016: 169).

- *Näkä tüzär biz* ‘Niye kaçıyoruz?’ (T 38)
- *Üküş teyin näkä korkur biz* ‘onlar kalabalık diye niye korkuyoruz?’ (T 39)

²⁷ -GAn, -ÇIk, -(I)p-tIr, -BIşAAAn ekli geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş-gelecek zaman ekleri

Şçerbak, Türk dilinde çokluk I. kişi ekinin şu şekilde görüldüğünü belirtir: a) -
pız ~ -pıs ~ -bız ~ -buz ~-bis ~ -bıs ~ -bus ~-bız~ -bit~ -but~ -vız~ -vuz ~ -vis ~-vus ~ -
mız ~ mız ~ -mıs ~ -păr ~- uz ~-z ~-s ~ ş, b) -*vuzä ~- vzä*, c) *k ~ -ğ*, d) -*sık* (1981: 24).

Serebrennikov ve Gadjeva ise Türk lehçelerinde ise çokluk I. kişi ekinin şu şekilde görüldüğünü bildirir: -*bız ~ -biz* (KBalk., Kırg., Kum., Karay T.) ~ -*bız* (Tat.) ~ -
bíz (Başk.) ~ -*bıs ~- bis* (Alt., Hak., Şor., Tuv., ÇTat.) ~ -*bit ~ -bit* (Sah.) ~ -*miz* (Kırım
Tat., Özb., Uyg.) ~-*míz* (Kzk., KKalp., Nog.) ~ -*ız ~ -iz* (Türk., Gag.) ~ -*ıs~ -is* (Trkm.)
~ -*vis ~-vis* (ÇTat) ~ -*ih ~ -ih* (Azv.) ~ -*pú ~ -pir* (Çuv.) (2011: 135).

Katanov ise Tuva Türkçesinde ekin *bis* olarak eklendiğini belirtir. Örneğin; *tip tur bis* ‘diyoruz’, *aap tur bis* ‘alıyoruz’ (1903: 718-719). Tuva Türkçesinde de çokluk I. kişi zamiri *bis* yüklemde kişi-sayı işaretlemde kullanılarak dilbilgiselleştir.

(586) *Kajan, kaynaar çoruurun boduvus **bilir bis*** (UykXemI, 142).

‘Nezaman, nereye gideceğimizi kendimiz biliriz.’

(587) *Inçangaştıñ bolza çaa kolxoztuñ bolza baştaygı turguzukçu xuralınga kolxoztuñ baştaygı dargazınga kımını **songup alır bis**?* (Bag, 32)

‘Bu nedenle de olsa yeni kolhozun ilk kurucu meclisine kolhozun ilk başkanı olarak kimi sececeğiz?’

İsim soylu yüklemde şimdiki zaman çekiminde yine *bis* işaretleyicisi kullanılır.

(588) *Çangıs iyeden çara töreen, attıñ adır kulaa deg, beniñ iyi emii deg **alışkılar-la bolgay bis*** (TuvDes, 352).

‘Aynı anadan doğmuş atın iki ayrı kulağı gibi, dişi atın memesi gibi kardeşleriz aslında.’

Tuva Türkçesinde *bis* kişi zamiri yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Bis* zamir işlevinde

dilbilgisel kategoride yer alırken yine dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve çokluk I. kişi kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Çokluk I. kişi zamirinin çokluk I. kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *biz* (zamir ~ kişi-sayı işaretleyicisi) > Tuv. *bis* (zamir) > fiil + zaman ekleri²⁸ + *bis* > kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde çokluk I. kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bis* zamirinin art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *bis* zamirinin özerklik seviyesi azalmış dilbilgisellik derecesi artmıştır.

3.6.1.5. Çokluk II. Kişi Zamirinin Yüklemde Çokluk II. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Eski Türkçede çokluk II. fiil kişi eki olarak çokluk II. kişi zamiri olan *siz* kullanılır (Erdal, 2004: 192, Tekin, 2016:1 69,171).

➤ ...*Tägdökin türük bağlär kop bilir siz* (KT D 34).

‘(Prens Kül’ün....-ına ok) değdiğini, Türk beyleri hep bilirsiniz.’

➤ *Bödkä körügmä bağlär gü yañıltaçı siz* (KT G 11).

²⁸ -*GAn*, -*ÇIk*, -(*I*)*p-tIr*, -*BIşAAn* ekli geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş-gelecek zaman ekleri

‘Bu dönemde (tahta) sadık olan beyler, (sizler) mi ihanet edeceksiniz?’

Budist ve Maniheist çevre metinlerinde *sizler* şeklinde kullanıldığı görülür:

➤ *Arıtı saķınmatın böğünmetin muntağ tip **sözleyür sizler*** (Üİ 115b 2).

‘Hiç derinlemesine düşünmeden böyle diyerek söylersiniz.’

➤ *...Kim uzun üdüin inçkü meñig **bulgay sizler** alkınçsız buyan edgü kılınçig yme **algay sizler** tip y(a)rılıkadı...* (AY 198/17).

‘Çünkü (böylece) uzun süre rahatı, huzuru bulacaksınız; yok olmayan iyi davranışa sahip olacaksınız, diye buyurdu’ (Karahan, 2014:191).

Şerbak, Türk dilinde çokluk II. kişi ekinin şu şekilde görüldüğünü belirtir:

a) *-sıñız ~ -şıñız~ -şıñız ~ -sınız ~ -sunuz ~ -sınıs ~ -sunus ~ -sığıs ~ -savıs ~ -hığız ~ -sız ~ -sız ~ -suz~ -sis~ -sıs~ -sus ~ -sız ~ -r ~ -ğız ~ -ñız ~ -ğıt ~ -ğut; b) -sıñlar ~ -sıñnar ~ -sıñdar ~ -sunğdor~ -sıñar~ -sıgar~ -zağar~ -zıñlar ~ -zıgar~ -sār ~ -sar ~ -zār ~ -zar ~ -sılar ~ -slar ~ -ıgar ~ -ār* (1981: 24).

Serebrennikov ve Gadjeva ise Türk lehçelerinde ise çokluk II. kişi ekinin şu şekilde görüldüğünü bildirir: *-sız ~ -siz ~ (Kmk., KBalk., Uyg. Özb.) ~ -síz (Tat. Nog., KKalp.) ~ -sıñız~ -sıñız (Gag., Türk. Azb.) ~ hığız (Başk.) ~ -sıñdar ~ -sıñder (Kzk.) ~ -sıñar ~ -sıner (ÇTat., Hak., Kırg.) ~ -zar ~ -zér (Hak., Şor) ~ -sıgar ~ -sıgér (Alt.) ~ -ğıt ~ -git (-kıt~ -kit ~ -ñıt ~ -nit) (Sah.) ~ ür~ -ır (Çuv.) ~ silér ~ -siler (Tuv., Tof., Uyg.)* (2011:135).

Katanov da Tuva Türkçesinde ekin *siler* olarak eklendiğini belirtmektedir: *tip tur siler* ‘diyoruz’, *aap tur siler* ‘alıyoruz’ (1903: 718-719). Tuva Türkçesinde de çokluk II. kişi zamiri *siler* yüklemde kişi-sayıyı işaretlemde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir.

(589) *Ölüründen kortkaş, şının öçüüyn dize meñee **ekkeer siler*** (AD, 40).

‘Öldürdüğünden korkup gerçeği göstermek için bana getireceksiniz.’

(590) *Çügle inçan dürgen çana berip bolur siler* (UykXemI, 316).

‘Sadece o zaman hızlıca ayrılabilirdiniz.’

Eski Türkçede *siz* ve *sizler* şeklinde yüklemde kişi-sayıyı işaretlemek için dilbilgiselleşen işaretleyicinin Tuva Türkçesinde *siler* olarak kullanıldığı görülür.

Tuva Türkçesinde *siler* kişi zamiri yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Siler* zamir işlevinde dilbilgisel kategoride yer alırken yine dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve çokluk II. kişi kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Çokluk II. kişi zamirinin çokluk II. kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *siz* ~ *sizler* (zamir ~ kişi-sayı işaretleyicisi) > Tuv. *siler* (zamir) > fiil + zaman ekleri²⁹ + *siler* > kişi-sayı işaretleyicisi

Tuva Türkçesinde çokluk II. kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *siler* zamirinin art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *siler* zamirinin özerklik seviyesi azalmış dilbilgisellik derecesi artmıştır.

²⁹ -GAn, -ÇIk, -(Ip-tIr, -BIşAAAn ekli geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş-gelecek zaman ekleri

3.6.1.6. Çokluk III. Kişi Zamirinin Yükleme Çokluk III. Kişi İşaretleyicisi Olarak Dilbilgiselleşmesi

Eski Türkçede geniş-şimdiki zaman ve gelecek zaman çekiminde çokluk III. kişi çekimi genel olarak zamirsiz yapılır ancak Budist ve Maniheizt çevre metinlerinde *olar* zamirinin ve *-lar/-ler* eklerinin yükleme çokluk III. kişiyi işaretlemekte kullanıldığını gösteren örnekler bulunur (Tekin, 2016: 170, Yavuzarslan, 2005: 1954-1955). *Gabain de bo* ve *ol* işaret zamirlerinin kişi zamirlerinin III. kişisini temsil ettiklerini ve isim soylu yükleme III. çokluk kişiyi işaretlemek için de *bo*, *ol*, *olar* zamirlerinin ve *-lar/-ler* ekinin kullanıldığını ya da eksiz kullanım görüldüğünü bildirir (2007: 67-69).

Şinasi Tekin, Eski Türkçe adlı çalışmasında isim cümlelerinin sıklıkla *er-* ve nadiren de *tur-* fiillerinden oluşturulduğunu ve çokluk III. kişide *olar* zamirinin *er-tür ol* (*olar*) şeklinde görüldüğünü belirtir (1992: 101-102).

➤ (8) *Ɔayy aşçılar erdi olar* (9) *amtı kızartmış isiçler irklikler* (10) *öze kötürüp sızgırmış kızıl* (11) *bakır örtlög kamıçın susup içerler* (M, 72).

‘(8) Aşçı olanlar ise (9) şimdi kızgın kazan ve kaplar (10) üzerine götürüp eritilmiş kızıl (11) bakırı alevli kepçelere daldırıp içerler.’

➤ *Ölög et’özintin ... yavız yıd önüp ötkürü ögi kañı barça yirip yarsıp titip ıdalap ırak tezerler* (U III: 43/20-23).

‘Ölü vücudundan pis kokular yükselip bu sebepten dolayı anası ve babası hep iğrenip nefret ederek onu terkedip uzaklaşırlar.’ (Karahan, 2014: 209).

Şçerbak, çokluk III. kişinin *-lar* ekiyle işaretlendiğini ancak ekin kullanımının genel Türkçe için bir kurala bağlı olmadan serbest olduğunu ayrıca çokluğun kullanımında ekonomik bir yaklaşım eğiliminde olduğunu belirtir (1981: 27-28).

Serebrennikov ve Gadjeva ise Proto Türkçede çokluk III. kişi için özel bir ek bulunmadığını, bazı Türk lehçelerinde yüklemde çokluk III. kişiyi işaretlemek için teklik III. kişi biçimiyle *-lar* çokluk ekinin birleştiğini belirtir (2011: 137).

Tuva Türkçesinde yüklemde çokluk III. kişiyi işaretleme genellikle eksiz yapıdır ancak *-LAr* ekinin kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

(591) *Arazında çugaalajip avamnıñ-daa, açamnıñ-daa baştarınçe körüp kattırjip orarlar* (AOT, 137).

‘Aralarında konuşup annemin de, babamın da başlarına bakıp gölüşüyorlar.’

(592) *Dıka-la ırıp keldivis. İnçap çoruvusta, soovustan ıttar eerip egeledi* (ŞuuÖtt, 139).

‘Çok uzaklaştık. Sonra köpekler arkamızdan havlamaya başladı.’

Eski Türkçede yüklemde çokluk III. kişiyi ifade etmek için ya *olar* ~ *-lar* ~ *-ler* şeklinde ya da eksiz kullanım görülmüştür. Tuva Türkçesinde de yüklemde çokluk III. kişiyi ifade etmek için ya eksiz kullanım görülmekte ya da çokluk eki kullanılmaktadır ancak isim soylu yüklemelerde ve soru cümlelerinde *ol* kişi zamirinin klitikleşerek kullanıldığı yüklemelerde *olar* zamirinin kişi işaretleyicisi olarak kullanıldığı görülür.

(593) *Kıs duñmalarım: Uzun-kıs, Ujuktaar; ool-duñmalarım: Çaraş, Xeymerek olar* (AOT, 3).

‘Kız kardeşlerim: Uzun-kıs, Ujuktaar; erkek kardeşlerim: Çaraş, Xeymerek’tir.’

(594) *Ordennig, medal’dıg ulus körbeen eves olar* (Bag, 119).

‘Süslü, madalyalı insan görmemiş değiller.’

(595) *Çe, xarın kay baarıl olar?* (ÇAÇ, 31).

‘Tamam, gerçekten nereye giderler?’

(596) *Çe, kadir-turug hayalar arazinga te, çuñma eves, çejege deer şıdajırıl
olar.*

‘Sarp kayalar arasında, dağ keçisi değiller ya, ne kadar dayanacaklar ki
onlar.’ (Gündoğdu Koçoğlu, 2018: 90) / ne kadar dayanacaklar.

Tuva Türkçesinde *olar* kişi zamiri yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak temel somut anlamını kaybederek anlamsızlaşma sürecini geçirmiştir. *Olar* zamir işlevinde dilbilgisel kategoride yer alırken yine dilbilgisel kategoride yer alan kişi-sayı işaretleyicisi konumuna genişlemiştir, bu genişleme düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma doğru tek yönlü bir şekilde gerçekleşmiş ve çokluk III. kişi kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşerek kategorisizleşme sürecini geçirmiştir.

Çokluk III. kişi zamirinin çokluk III. kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin art zamanlı gelişim süreci kademeli olarak şu şekilde gerçekleşmiştir:

ETü. *olar* (zamir ~ kişi-sayı işaretleyicisi) > Tuv. *olar* (zamir) > isim ~ fiil + geniş-gelecek zaman eki + *-ıl* (klitik) + *olar* (kişi-sayı işaretleyicisi)

Tuva Türkçesinde çokluk III. kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde kullanılan *olar* zamirinin art zamanlı gelişim süreci düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda bulunan kişi-sayı işaretleyicisine doğru tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Bu dilbilgiselleşme süresinde *olar* zamirinin özerklik seviyesi azalmış dilbilgisellik derecesi artmıştır.

SONUÇ

“Tuva Türkçesinde Dilbilgiselleşme” adlı bu çalışmada dilbilgiselleşme teorisi temelinde Tuva Türkçesinde sözcüksel kategoride yer alan fiillerin ve isimlerin ara ve dilbilgisel kategorilere gelişmeleri neticesinde dilbilgiselleşen yapılar ile dilbilgisel kategoride yer alan düşük dilbilgisel konumdaki kişi zamirlerinin daha yoğun dilbilgisel konuma gelişmeleriyle dilbilgiselleşmiş yapılar ele alınmış, bu dilbilgiselleşmiş yapılar tarihsel ve karşılaştırmalı yöntem kullanılarak incelenmiştir.

Dilbilgiselleşme teorisi ve dilbilgiselleşme teorisine göre Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların incelendiği bu çalışmada şu sonuçlar elde edilmiştir:

1. Dilbilgiselleşme bağımsız bir sözcüğün zamanla geçirdiği biçimbilgisel, anlamsal ve sözdizimsel süreçler sonucunda dilbilgisel işlevlerinin artarak bağımlı bir birim olmasını ve yine dilbilgisel, bağımlı bir sözcüğün zaman içerisinde geçirdiği süreçlerle daha bağımlı bir birim hâline gelmesini açıklayan bir süreçtir. Dilbilgiselleşme süreçleri sonunda sözcüksel kategoride yer alan bağımsız sözcük dilbilgisel kategoriye gelişerek bağımlı bir birim konumuna gelişir ya da dilbilgisel kategoride düşük dilbilgisel konumda yer alan bir birim daha yoğun dilbilgisel konuma gelişerek daha bağımlı konuma gelişir. Bu süreçte birimin özerklik seviyesi kaybolur ancak yeni işlev kazandığı için dilbilgisellik derecesi artar.
2. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmeyle ilgili olarak sözcüksel kategoride yer alan fiillerin ve isimlerin ara ya da dilbilgisel kategorilere geçtikleri, dilbilgisel kategoride yer alan düşük dilbilgisel konumdaki kişi zamirlerinin de daha yoğun dilbilgisel konuma yükseldikleri belirlenmiştir.

3. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların gelişim süreçlerinde anlamsızlaşma, genişleme, kategorisizleşme ve erozyon süreçlerine uğradıkları tespit edilmiştir. İncelenen yapıların tümünün anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerine uğradığı görülmüş, erozyon sürecinin ise dilbilgiselleşmede geçirilmesi gereken zorunlu bir süreç olmadığı ve çoğunlukla metin sıklığı yüksek yapılar üzerinde gerçekleştiği belirlenmiştir. Bu dilbilgiselleşme süreçlerinde dilbilgiselleşen yapılar bağımlı bir birim konumuna geliştiklerinde özerklik seviyelerini kaybetmiş ancak dilbilgisellik dereceleri artmıştır.
4. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların dilbilgiselleşme ilkelerini yansıttıkları tespit edilmiştir. Dilbilgiselleşmede sıklık ilkesi dilbilgisel yapıların oluşmasında önemli bir ilke olarak değerlendirilir ve metin sıklığına sahip bir birimin diğer birimlerle kullanılma oranına bağlı olarak yeni dilbilgisel işlevler kazandığı bildirilir. Bu sebeple dilbilgiselleşme çeşitlenmeleri metin sıklığıyla doğru orantılıdır. Tuva Türkçesinde de dilbilgiselleşen yapılarda çeşitlenmenin en fazla olduğu yapıların çoğunlukla metin sıklığı yüksek yapılar olduğu tespit edilmiş ve bunların *tur-*, *çor(u)-*, *çıt-*, *olur-*, *bol-*, *de-*, *apar-* ve *ınça-* fiilleri ile *çok* sözcüğü olduğu belirlenmiştir. Dilbilgiselleşen yapıların art zamanlı ve eş zamanlı olarak Eski Türkçeden Standart Tuva Türkçesine doğru kademeli ve tek yönlü bir şekilde gelişim gösterdikleri tespit edilmiştir. Aynı zamanda katmanlaşma ilkesine uygun olarak yüklemde soru şeklini işaretlemek için *ol* ‘o’ zamirinden klitikleşerek dilbilgiselleşmiş *-(I)l* biçimi ile kişi-sayı işaretleyicisi *ol* zamirinin bir arada kullanılarak bir dilbilgiselleşme zinciri oluşturduğu gözlemlenmiştir. *Tur-* fiilinin

farklılaşma, *er-* fiilinin ise özelleşme ilkelerini örneklendirdikleri belirlenmiştir.

5. Dilbilgiselleşme her şeyden önce anlamsal ve bağlama bağlı bir süreçtir.

Bu sebeple dilbilgiselleşme bağlam kaynaklı yeniden yorumlamanın bir çıktısı olarak tanımlanır. Tuva Türkçesinde de dilbilgiselleşmenin bağlama bağlı süreç olduğu görülmüştür. Şimdiki zaman biçimbirimi olarak dilbilgiselleşen *tur-*, *çıt-*, *çor(u)-* ve *olur-* fiillerinin geniş zaman aralığına sahip oldukları bu fiillerin dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş şimdiki zaman biçimbirimlerinde şu anda gerçekleşmekte olan eylemi ifade ettikleri gibi bazen geçmiş ya da gelecek zamanı da ifade ettikleri ve bunun ancak metnin bağlamından anlaşılabileceği belirlenmiştir. *Er-* fiilinin dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş kiplik işaretleyicilerinin ifade ettikleri anlamların da bağlama bağlı olarak belirlenebileceği görülmüştür. *Inça-* fiilinin dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş *ınçap* zarfının yardımcı fiillerle birlikte kalıplaşarak dilbilgiselleştiği zarf kullanımlarında ifade ettikleri anlamların da yine bağlama bağlı olarak değerlendirilebileceği belirlenmiştir.

6. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yardımcı fiil yapıları ile kişi-sayı, varlık ve yokluk işaretleyicisi işlevindeki sözcüklerin işlevlerinin Eski Türkçede ve Türk lehçelerindeki görülen yapılarla uygunluk gösterdiği belirlenmiştir. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların en yakın örneklerinin çoğunlukla Kuzeydoğu Türk lehçelerinde olduğu görülmüştür. Varlık-yokluk işaretleyicisi olan *bar* ve *çok* sözcüklerinin kopula işlevinde Eski Türkçeyle şimdiki zamanla çekimlenmiş cümlelerde çoğunlukla uygunluk gösterdiği, *çok* sözcüğünün geçmiş zaman çekimlerinde Eski Türkçedeki *er-* fiili yerine *tur-* ve *çor(u)-*

fiilleriyle; *bar* sözcüğünün de *bol-*, *çor(u)-* ve *apar-* fiilleriyle kullanıldığı belirlenmiştir.

7. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıların gelişim süreçlerinde Tuva Türkçesi ağızlarında bulunan yapıların ara aşamaları örneklendirdiği görülmüş ve böylelikle Standart Tuva Türkçesinde tanıklanan yapılar ağızlarda görülen yapılarla ilişkilendirilerek açıklığa kavuşturulmuştur.
8. Tuva Türkçesinde Moğolcadan ödünçlenen sözcüklerin de Tuva Türkçesinin dilbilgisel özelliklerinin katılarak dilbilgiselleştirildiği görülmüş, bunun Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşme seviyesinin ileri derecede olmasıyla ilişkilendirilebileceği sonucuna varılmıştır. Ödünçlenen sözcüklerin çoğunlukla yokluk işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen zarflarda kullanıldığı belirlenmiş, bu dilbilgiselleşen yapılarda da Moğolca yokluk işaretleyicisinin yerine Tuva Türkçesinin kendi yokluk işaretleyicisi olan *çok* sözcüğünün kullanıldığı görülmüştür.
9. Tuva Türkçesinde incelenen yapılarda dilbilgiselleşme çeşitlenmesinin zarf, zarf-fiil, bağlaç, edat, sıfat ve ünlem olarak gerçekleştiği de görülmüştür. Zarf-fiilleşerek dilbilgiselleşen sözcükler süreklilik kılınışı bildiren *tur-*, *çit-*, *çor(u)-* ve *olur-* fiilleridir ve bu fiillerin zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşmeleri yardımcı fiil işlevleriyle ilişkilidir. Bağlaçlaşarak dilbilgiselleşen sözcükler *bol-*, *er-*, *de-* ve *ınça-* fiilleri ile *çok* sözcüğüdür. Edatlaşarak dilbilgiselleşenler ise *tur-*, *bol-*, *de-* ve *egele-* fiilleridir. Ünlem olarak dilbilgiselleşen tek yapı ise *çok* sözcüğüdür. İki dilbilgiselleşen sözcüğün tek bir yapı üzerinde dilbilgiselleştiği yapıların *bol-* + *çok* (*bolgançok*), *ınça-* + *çok* (*ınçalzajok*), *çada-* + *çok* (*çadapçok*), *bol-* + *er-* (*bolbazıkpe*), *er-* + *er-* (*eveyikpe*) şeklinde oluştuğu görülür. Tespit edilen örneklerdeki birleşik

kuruluşlarda *er-* fiili ve *çok* sözcüğü ikinci bileşen olarak sabit konumda bulunur.

10. Tuva Türkçesinde fiiller yardımcı fiilleşerek kılınıp, görünüş-zaman ve kiplik işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşmiştir. Aynı zamanda zarflaşarak ara kategoriye ya da edatlaşarak ve bağlaçlaşarak dilbilgisel kategoriye geçmiştir.

11. Dilbilgiselleşme süreçleri sonunda dilbilgisellik dereceleri artan ve en çok çeşitlenme gösteren *tur-*, *çor(u)-*, *çıt-*, *olur-*, *bol-*, *apar-*, *er-*, *de-* ve *ınça-* fiilleridir. Yardımcı fiilleşerek görünüş-zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen fiiller oluş fiilleri olarak değerlendirilen *tur-*, *çor-*, *çıt-*, *olur-*, *bol-* ve *apar-* fiilleridir ancak oluş fiili olarak değerlendirilen *er-* fiilinden görünüş-zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen bir yapı tanıklanamamıştır. Eski Türkçede *er-* fiili ile kurulan birleşik zamanların Tuva Türkçesinde *tur-* fiilinin dilbilgiselleşmesiyle oluşmuş yapılarla kurulduğu tespit edilmiştir. Kopulalaşan fiillerin yine *oluş* fiilleri olduğu görülmüş ve bunların da *tur-*, *çor(u)-*, *bol-* ve *er-* fiillerinin dilbilgiselleşmesiyle oluştuğu belirlenmiştir. Yüklemde kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen fiillerin *bol-*, *er-* ve *de-* fiilleri ile olduğu görülmüş bunlara ek olarak Moğolcadan ödünçlenen *çada-* fiilinin de kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleştiği dikkati çekmiştir.

12. Tuva Türkçesinde *tur-* fiili en yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir. Dilbilgiselleşen yapılarındaki çeşitlilik onun metin sıklığının önemine işaret eder. *Tur-* fiili yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik olarak süreklilik işaretler. Şimdiki zaman, geçmiş zaman ve birleşik zaman çekimlerinde işlek bir şekilde kullanılan *tur-* fiili görünüş-zaman

işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir. Şimdiki zaman işaretleyicisi olarak ETü. *-(I)p turur* yapısından gelişen *-(I)p tur* ve *-(I)p turar*, ETü. *-A turur* yapısından gelişen *-A-dIr* ve Tuva Türkçesinde özel bir şimdiki-gelecek zaman işlevinde dilbilgiselleşen *-(I)p turar + iyelik eki + bo ~ ol* biçimbirimleri ile geçmiş zaman işaretleyicisi olarak ETü. *-(I)p turur* yapısından gelişen *-(I)p-tIr* biçimbirimi tespit edilmiştir. ETü. *-(I)p turur* yapısından gelişen I. tip şimdiki zaman biçimbirimi *-(I)p -tur* ile III. tip kanıtsal geçmiş zaman *-(I)p-tIr* biçimbirimi dilbilgiselleşme ilkelerinden farklılaşma örneği sergilemiştir. Tuva Türkçesinde birleşik zaman çekimlerinde ETü. *er-* fiili işlevini *tur-* fiiline bırakmış ve *tur-* fiilinin birleşik zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşerek dilbilgiselleşmesine olanak sağlamıştır. Birleşik zaman biçimbirimi olarak *-GAn turdu*, *-MIşAAn turdu*, *-(I)p turdu*, *-(A)r turdu*, *-GAn turgan*, *-(I)p turgan*, *-MIşAAn turgan*, *-(A)r turgan*, *-GAlAk turdu*, *-GAlAk turgan*, *-GAn tur*, *-MIşAAn tur*, *-GAn turar* ve *-GAlAk turar* yapıları tespit edilmiş; *tur-* fiili bu yapılarda birleşik zaman biçimbirimi olarak dilbilgiselleşmiştir. Eski Türkçede kopula işlevinde *turur* şeklinde görülen Tuva Türkçesinde şimdiki-geniş zamanda *-tur/-dur* biçiminde klitikleşen *tur-* fiili *turur > turu > -tur > -dIr* şeklinde gelişim göstererek kopulalaşmıştır. Klitikleşen bu yapının genelleştirme, kesinlik, olasılık, tahmin, çıkarım gibi kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanıldığı da tespit edilmiştir. Ayrıca *tur-* fiili Türkiye Türkçesindeki *-DIğIndA*, *-(y)IncA*, *-iken* işlevinde kullanılan *turda* (< *tururda*) yapısında zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşmiştir. ‘İtibaren, beri’ anlamlarında kullanılan *tura* yapısında ve ‘karşın, bile’ anlamlarında kullanılan *turjuk* yapısında da edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir.

13. Tuva Türkçesinde *çıt-* fiili yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik olarak süreklilik işaretler ve şimdiki zaman ve birleşik zaman çekimlerinde *tur-* fiili kadar işlek kullanılmasa da görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir. Şimdiki zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen *-(I)p çıdır* ve *-(I)p çıdar* biçimbirimlerinin ETü. *-(I)p yatur* yapısından geliştiği tespit edilmiştir. Birleşik zaman biçimbirimi olarak *-GAn çıttı*, *-MışAAn çıttı*, *-GAn çıdır*, *-GAn çıdar*, *-MışAAn çıdır*, *-GAn çıtkan* ve *-MışAAn çıtkan* yapıları tespit edilmiş; *çıt-* fiili bu yapılarda birleşik zaman biçimbirimi olarak dilbilgiselleşmiştir. Bunlara ek olarak *çıt-* fiili Türkiye Türkçesinde *-iken* yapısının işlevinde kullanılan *-(I)p çıdırda* yapısında zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

14. Tuva Türkçesinde *çor(u)-* fiili yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir. *Çor(u)-* fiili yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik olarak süreklilik işaretler, şimdiki zaman ve birleşik zaman çekimlerinde görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir. Şimdiki zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen *-(I)p çor* ve *-(I)p çorur* biçimbirimlerinin ETü. *-(I)p yorır* yapısından geliştiği tespit edilmiştir. Birleşik zaman biçimbirimi olarak *-GAn çordu*, *-(I)p turar çordu*, *-(A)r çordu*, *-GAn çoraan*, *-(I)p çoraan*, *-(A)r çoraan*, *-GAn çoruur*, *-MışAAn çor*, *-GAn çor-* ve *-GAlAk çor* yapıları tespit edilmiş; *çor(u)-* fiili bu yapılarda birleşik zaman biçimbirimi olarak dilbilgiselleşmiştir. *Çor(u)-* fiili aynı zamanda kopulalaşmıştır. Ayrıca *çor(u)-* fiili *-DIğIndA*, *-(y)InCA*, *-iken* yapılarının bildirdiği anlama gelen *çorda* (< *çorurda*) yapısında zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

15. Tuva Türkçesinde *olur-* fiili yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik olarak süreklilik işaretler. Şimdiki zaman ve birleşik zaman çekimlerinde *tur-*

ve *çor(u)-* fiilleri kadar işlek kullanılsa da görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşmiştir. Şimdiki zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşen *-(I)p olur ~ -(I)p or* ve *-(I)p olurur ~ -(I)p orar* biçimbirimlerinin ETü. *-(I)p olurur* yapısından geliştiği tespit edilmiştir. Tuva Türkçesinde birleşik zaman çekimlerinde dilbilgiselleşen fiillerden biri de *olur-* fiilidir. Birleşik zaman biçimbirimi olarak *-(I)p olurdu, -GAn olurdu, -MIşAAn olurdu ~ ordu, -GAn olurgan, -(I)p olurgan, -MIşAAn olurgan* ve *-GAn olur ~ or* yapıları tespit edilmiş, *olur-* fiili bu yapılarda birleşik zaman biçimbirimi olarak dilbilgiselleşmiştir. Ayrıca *olur-* fiili Türkiye Türkçesinde *-iken* yapısının bildirdiği anlama gelen *-(I)p olurda ~ orda* yapılarında zarf-fiil işlevinde dilbilgiselleşmiştir.

16. Tuva Türkçesinde *bol-* fiili de son derece yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir ve dilbilgiselleşen yapılarında çok fazla çeşitlenmeye sahip olması onun metin sıklığının önemine işaret eder. *Bol-* fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek birtakım dilbilgisel çeşitlenmelere uğramıştır. Birleşik zaman yapılarında dört temel yardımcı fiil yanında *bol-* fiili de yardımcı fiilleşerek görünüş-zaman ve kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Birleşik zaman biçimbirimi olarak *-GAn boldu, -(I)p turar boldu, -(A)r boldu, -GAn bolgan, -(I)p turar bolgan, -(A)r bolgan* ve *-GAn bolur* yapıları tespit edilmiş, *bol-* fiili bu yapılarda birleşik zaman biçimbirimi olarak dilbilgiselleşmiştir. *Bol-* fiili *-(I)p bol-* yapısında olasılık ve yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak; *bolgay, boor, bolgu deg, bolbayn, bolbazıkpe* yapılarında ise yüklemde kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Tuva Türkçesinde *bol-* fiili isim cümlelerinde özneyi yükleme bağlayan bir işlevde kullanılarak da kopulalaşmıştır. Ayrıca *bol-* fiili *bolgançok, -(A)r bolza* ve *-GAn bolza*

yapılarında zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir. Bunlara ek olarak *bol-* fiilinden gelişerek dilbilgiselleşen bir dizi bağlaç tespit edilmiştir: *Bolgaş* yapısında ‘ve’ anlamında kullanılarak bağlaçlaşmıştır, *bolza* yapısında ‘ise’; *çok bolza*, *bir bolza*, *azı bolza* yapılarında ‘veya’, *ındıg-daa bolza* yapısında ‘ama, fakat’ anlamlarında kullanılarak bağlaçlaşmıştır. Son olarak *bolgan-na ~ bolgan* yapılarında kullanıldığı ismi ‘her, teker teker hepsi, birer birer hepsi, birer birer tamamı’ anlamlarını kapsayacak biçimde genelleştiren bir işlevde kullanılmış ve böylelikle edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir.

17. Tuva Türkçesinde ‘olmak, oluşmak’ anlamında bulunan *apar-* fiilinin yardımcı fiilleşerek kiplik ve görünüş-zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleştiği tespit edilmiştir. *Apar-* fiili *-(A)r apaar-* yapısında gereklilik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. Görünüş-zaman işaretleyicisi olarak birleşik zaman yapılarında kullanıldığı tespit edilmiş ve *-(Ip) turar/çıdar/çoruur/olurar apardı*, *-(A)r apardı* ve *-(A)r apargan* yapılarında biçimbirimleşerek dilbilgiselleşmiştir.

18. Tuva Türkçesinde *er-* fiili ana fiil olarak kullanılmaz ancak art zamanlılık ilkesine göre *er-* fiilinden gelişerek dilbilgiselleşmiş yapılar özelleşme ilkesine örnek olarak kopula, yokluk ve yüklemde kiplik işaretleyicileri olmanın yanı sıra edat ve bağlaç olarak dilbilgiselleşmiştir. Temel olarak olumsuz kopula işlevinde kullanılan *eves* yapısının ETü. *ärmöz* yapısından geliştiği belirlenmiş ve ETü. *erken* yapısıyla bağlantılı olduğu belirlenen *irgin* yapısının kopula işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Tuva Türkçesinde kiplik içeriğinin dilbilgiselleşmiş yapılar üzerinden işaretlendiği görülmüş bu yapılardan bazılarının da *er-* fiilinin de içinde bulunduğu yapılarla oluşturulduğu belirlenmiştir. Tespit edilen *evespe*,

iyik, iyikpe, eveyikpe, ertik, iyin ve ıyna yapıları yüklemde kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. Ayrıca *eves* yapısının *bar eves* ve *çok eves* yapılarında sitem bildiren bir kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleştiği görülmüştür. Bunlara ek olarak *er-fiili bir eves* ‘eğer’ ve *iyikpe* ‘ya da’ yapılarında ise bağlaçlaşmıştır.

19. Tuva Türkçesinde *de-* fiili de yüksek metin sıklığına sahip fiillerden biridir ve *de-* fiilinin dilbilgiselleşen yapılarında çok fazla çeşitlenmeye sahip olması onun metin sıklığının önemine işaret eder. *De-* fiili dilbilgiselleşme süreçlerinden geçerek yardımcı fiil, yüklemde kiplik işaretleyicisi, kopula, bağlaç ve edat olarak dilbilgiselleşmiştir. Yardımcı fiilleştiğinde kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı bir biçimde gerçekleştiğini gösterir. Yüklemde kiplik işaretleyicisi olarak *diyik* yapısında varsayım kipliği; *-ayn dees*, *-ayn dep* ve *-(A)r dep tur-/olur-/çor-/çıdır-* yapılarında niyet kipliği işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir. *Deerzi* yapısında ise kopulalaşmıştır. *De-* fiilinden gelişen bir dizi bağlaç olduğu da tespit edilmiştir. Tuva Türkçesinde *de-fiili deerge* ‘ise’ ve ondan gelişen *ol deerge* ‘ise’, *çül deerge* ‘çünkü’, *çüge deerge* ‘çünkü’, *beti deerge* ‘en azından’ yapılarında; *dize* ‘ise’ ve ondan gelişen *çül dize* ‘yani’, *çüge dize* ‘yani’, *beti dize* ‘en azından’, *dora dize* ‘en azından’ yapılarında bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Ayrıca *de-* fiili *dees* ve *dep* yapılarında da edatlaşmıştır.

20. Tuva Türkçesinde *ınça-* ~*ınçal-* ~ *ınçan-* fiili Sayan Türkçesi grubuna özgü bir fiildir bu fiilden gelişen çok sayıda yapı bağlaçlaşarak ve zarflaşarak dilbilgiselleşmiştir. Bu dilbilgiselleşmiş yapılar Tuva Türkçesinde yüksek bir metin sıklığına sahiptir ve konuşma dilinde de sıklıkla kullanılır. *Inça-* ~*ınçal-* ~ *ınçan-* fiilinden gelişen *ınçaarga*,

inçalza-daa, *inçalzajok*, *inčanmije*, *inçangaş*, *inčanmayn* yapıları bağlaçlaşarak dilbilgiselleşmiştir. Zarflaşarak dilbilgiselleşen *inçap* ‘öyle’, *inçaarda* ‘o zaman’, *inçaar* ‘öyle’ ve *inçaldır* ‘öyle’ yapıları tespit edilmiştir.

21. Tuva Türkçesinde *al-* fiili *-A* zarf-fiil eki almış bir fiille; *bil-*, *şıda-*, *çada-* ve *çet-* fiilleri ise *-(I)p* zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldıklarında yardımcı fiilleşerek yeterlik kipliği işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşmiştir. *Al-* fiili *-(I)p al-* yapısında yarar kılınışı işaretleyicisi olarak yardımcı fiilleşmiştir. *Çada-* fiili yeterlik kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmesinin yanında *çadavas* ve *çadapçok* yapılarında yüklemde olasılık kipliği işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşmiştir. Ayrıca *çadaarda* yapısında da ‘zar zor’ anlamında zarflaşmıştır.

22. Tuva Türkçesinde *kör-* fiili *-(I)p kör-* yapısında eylemin denenerek gerçekleştiğini bildiren bir işlevde yardımcı fiilleşmiş, emir kipiyle çekimlendiğinde ise niyet/istek kipi işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. *Köörde* yapısında da karşılaştırma bildiren bir işlevle kullanılarak edatlaştığı tespit edilmiştir.

23. Tuva Türkçesinde *ças-* fiili *-(A)r ças-* yapısında eylemin neredeyse gerçekleşecekmiş olduğunu belirten bir işlevde kullanılarak yardımcı fiilleşmiştir. Aynı zamanda bu yapının çıkarımsal bir kiplik işaretleyicisi işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

24. Tuva Türkçesinde *ber-* fiili *-(I)p ber-* yapısında yardımcı fiilleşerek eylemin başkası için yapıldığını bildiren bir yarar kılınışı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir. *-A ber-* yapısında ise kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ve tezliğini ise ifade eden bir işlevde yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir.

25. Tuva Türkçesinde *bar-* fiili *-A bar-* yapısında kılınışsal içerik olarak eylemin bitmişliğini, *-(I)p bar-* yapısında ise kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını ifade eden bir işlevde yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir.
26. Tuva Türkçesinde *kir-*, *ün-* ve *egele-* fiilleri ise *-(I)p* zarf-fiil ekli bir fiille kullanıldıklarında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıcını bildiren bir işlevde dilbilgiselleşmiştir. *Egele-* fiili *egeleeş* yapısında ‘beri, itibaren’ anlamlarında edatlaşarak dilbilgiselleşmiştir.
27. Tuva Türkçesinde *kel-* ‘gelmek’ fiili *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiil ile kullanıldığında yardımcı fiilleşerek kılınışsal içerik olarak eylemin başlangıç ve bitiş noktasını belirterek dilbilgiselleşmiştir.
28. Tuva Türkçesinde *kal-* fiili *-(I)p kal-* yapısında kılınışsal içerik olarak Eski Türkçedeki süreklilik işleviyle ilişkili olarak eylemin sürdürüldüğünü ifade eden bir işlevde yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir.
29. Tuva Türkçesinde *kag-*, *sal-* ve *ıt-* fiilleri *-(I)p* zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldıklarında yardımcı fiilleşmiş kılınışsal içerik olarak eylemin tamamlandığını ifade ederek dilbilgiselleşmiştir. Bu fiiller içinde özel bir konumda bulunan *ıt-* fiilinin art zamanlı bakış açısına göre yardımcı fiil olarak kullanıldığı tespit edilmiş, eş zamanlı bakış açısına göre ise biçimbirim (ek) olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Ayrıca dilbilgiselleşme süreçlerinden erozyona *-(I)p + ıt- > -IvIt- > -pt- > -tt- > -(I)p* şeklinde yoğun bir şekilde maruz kaldığı görülmüş ve *-IvIt*, *-pt*, *-(I)p* şeklinde tanıklanan allamorflarının işlek bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir.

30. Tuva Türkçesinde *xon-*, *düş-*, *şap-*, *tirt-*, *sok-* ve *xalı-* fiilleri -A zarf-fiil eki almış bir fiille kullanıldıklarında kılınışsal içerik olarak eylemin hızlı ve ani bir şekilde gerçekleştiğini bildiren bir işlevde yardımcı fiilleşerek dilbilgiselleşmiştir.
31. Tuva Türkçesinde *kıl-* fiilinin isim ve fiil türünden sözcüklerle kullanılarak yardımcı fiilleştiği görülmüş, dilde işlek bir şekilde kullanılan ve metin sıklığı yüksek bir zarf olan *kıldır* yapısında ‘olarak’ anlamında zarflaşarak dilbilgiselleştiği tespit edilmiştir.
32. Tuva Türkçesinde isimlerin dilbilgiselleşmesiyle ilgili olarak *kiji*, *ulus* ve *çüve* sözcüklerinin yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde, *çok* ve *bar* sözcüklerinin ise varlık ve yokluk işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleştikleri belirlenmiştir.
33. Tuva Türkçesinde hem isim hem de fiil cümlelerinde teklik kişileri işaretleme işlevinde *kiji* sözcüğü, çokluk kişileri işaretleme işlevinde ise *ulus* sözcüğü kişi-sayı işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşmiştir. Tuva Türkçesinde *çüve* sözcüğü yüklemde kişi-sayı, kiplik ve zaman işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir, buna bağlı olarak III. teklik kişileri işaretlemede kullanılarak kişi-sayı işaretleyicisi işlevinde, -(A)r geniş-gelecek zaman ekli bir fiille kullanıldığında ise gereklilik ve pişmanlık içeren kiplik işaretleyicisi işlevinde dilbilgiselleşmiştir. Tuva Türkçesinde karakteristik bir dilbilgiselleşme örneği sergileyen *çüve* sözcüğü “isim +GA (yönelme durum eki) *çüve*” yapısında zaman ya da mekânsal anlamı olan bir yer ifade eden yönelme durum ekli bir isimle birlikte kullanıldığında geçmiş zaman işaretleyen bir işlevde dilbilgiselleşmiştir.

34. Tuva Türkçesinde varlık işaretleyicisi işlevinde kullanılan *bar* sözcüğünün şimdiki zaman bildiren cümlelerde tek başına kopulalaştığı, şimdiki zaman dışında kalan cümlelerde ise *bol-* ve *çor-* fiilleriyle birlikte kullanılarak kopulalaştığı, *apar-* yardımcı fiiliyle kullanıldığında ise aşamalı bir süre sonucunda oluşan varlık durumu belirten bir işlevde dilbilgiselleştiği tespit edilmiştir. *Çok* sözcüğünün ise yüksek metin sıklığına sahip sözcüklerden biri olduğu ve dilbilgisel kategoride yer alan çeşitli birimlere gelişmesinin bu metin sıklığıyla bağlantılı olduğu belirlenmiş, Tuva Türkçesinde işlek bir şekilde kullanılan *çok* sözcüğü kopula, yokluk ve kiplik işaretleyicisi, bağlaç ve ünlem konumlarına gelişerek dilbilgiselleştiği tespit edilmiştir. Yokluk işaretleyicisi *çok* sözcüğünün şimdiki zaman bildiren cümlelerde tek başına kopulalaştığı, şimdiki zaman dışında kalan cümlelerde ise *tur-*, *çor(u)-* ve *bol-* fiilleriyle birlikte kopulalaştığı belirlenmiştir. Bu çalışmada fiil, isim ve zamirlerin dilbilgiselleşmeleri konu edinilmiştir. Bu birimlerin tek bir yapı üzerinde dilbilgiselleştiği kopula işlevindeki *çogulu* (< *çok* + *ol* + *-dur*) yapısı Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmenin boyutunu en çarpıcı şekilde özetlemektedir. *Çok* sözcüğü sıfat ve zarf yapılarında da yokluk işaretleyicisi işlevinde kullanılarak dilbilgiselleşmiştir. *Çok* sözcüğünün *çokka* ve *çokta* yapılarında da “*olmadan*, *-mAksIzIn*, *-mAdAn*, *-sIz*” yapılarının bildirdiği anlamda yokluk bildiren bir işlevde dilbilgiselleştiği görülmüştür. *Çok* sözcüğü *magatçok* ve *çadapçok* yapılarında yüklemde olasılık kipliği işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşmiş; *bolzajok*, *çok bolza*, *ınçalzajok* yapılarında ise birleştirme ve kaynaşma içererek bağlaçlaşmış; inkâr bildiren bir söz ‘hayır, yok’ anlamında kullanıldığında da ünlem olarak dilbilgiselleşmiştir.

35. Tuva Türkçesinde dilbilgisel kategoride yer alan kişi zamirleri düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konumda yer alan yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi konumlarına yükselerek dilbilgiselleşmiştir. I. ve II. teklik-çokluk kişi zamirlerinin I. ve II. teklik-çokluk kişi işaretleyicileri olarak isim soylu yüklemelerde ve *-GAn*, *-ÇIk*, *-(Ip-tIr*, *-BIşAAn* ekli geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş-gelecek zaman türlerinde kullanıldığı belirlenmiştir. III. teklik kişi zamininin III. teklik kişi işaretleyicisi olarak kullanıldığı belirlenmiş, ayrıca soru cümlelerinde *-ıl* şeklinde klitikleşerek yüklem görevindeki sözcüğe eklendiği tespit edilmiştir. Eski Türkçede yüklemde çokluk III. kişiyi ifade etmek için ya *olar ~ -lar ~ -ler* şeklinde ya da eksiz kullanım olduğu belirlenmiştir. Tuva Türkçesinde de yüklemde çokluk III. kişiyi ifade etmek için ya eksiz kullanım olduğu ya da çokluk ekinin kullanıldığı görülmüştür. Ancak isim soylu yüklemelerde ve *-ıl* şeklinde klitikleşmiş *ol* zamininin kullanıldığı soru cümlesi şeklindeki yüklemelerde *olar* zamininin kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleştiği tespit edilmiştir.

36. Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşmenin ele alındığı bu çalışmada dilbilgiselleşme teorisi temelinde görülen çeşitlenmelerin büyük çoğunluğunun Tuva Türkçesinde örneklendirilebildiği görülmüş, tespit edilen dilbilgiselleşmiş yapılarda dilbilgiselleşme seviyesinin ne boyutlara ulaşabildiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Hopper'ın da belirttiği gibi (1987: 148) aslında dilbilgisini ortaya çıkaran sebep dilbilgiselleşme olgusudur ve bu dilbilgiselleşme olgusuna göre sözcüksel birim ya da yapılar belirli dilsel bağlamlarda dilbilgisel işlevde kullanılarak dilbilgiselleşirken bir taraftan yeni dilbilgisel işlevlere gelişmeye devam eder.

KAYNAKLAR

AĞCA, Feruh, (2010), **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk Ve Yokluk Şekilleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

AĞCA, Feruh, (2015), “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri”, **Dil Araştırmaları** Sayı: 16, Bahar 2015, ss. 83-101.

AKBABA, Dilek Ergönenç, (2013), “Tur- Yardımcı Fiilinin Aral-Hazar Grubu Türk Lehçelerinde Gramerleşmesi”, **IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu**, 1. Cilt, Uludağ Üniversitesi-Bursa, 4-7 Aralık 2013, s. 405-420.

ANDERSON, Gregory David, (2004), **Auxiliary Verb Constructions in Altai-Sayan Turkic**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ANDERSON, Gregory David, (2006), **Auxiliary Verb Construction**, Oxford: Oxford University Press.

ANDERSON, Gregory David, (2012), “Auxiliary Verb Constructions in Old Turkic and Altai-Sayan Turkic”, **Areal, Historical and Typological Aspects of South Siberian Turkic**, In Marcel Erdal, Irina Nevskaya and Astrid Menz (eds.)Turcologica Wiesbaden: Harrassowitz. p.1-36.

ANDERSON, Gregory, HARRISON, David, (1999), **Tuvan**, München:Newcastle; Lincom Europa.

ARAT, Reşit Rahmeti, (1987), “Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen”, **Makaleler**, TKAE, Ankara. c.1, s. 224-290.

ARAT, Reşit Rahmeti, (1991), **Eski Türk Şiiri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARIKAN, İbrahim, (2011), “Çuvaş Türkçesinde Dilbilgiselleşen Bir Fiil: *tār-*” **MTAD**, C.8. S.2. ss.36-62.

ARIKAN, İbrahim, (2023), **Çuvaş Türkçesinin Tarihinde Biçim-Dizim Değişimleri**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi.

ASLAN, Sema (2012), “Türkiye Türkçesinde *Ol-* Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”, **Bilig**, s. 63. ss. 11-30.

ATAY, Ayten, (2018), “Tarihi Türk Şivelerinde *bol-* > *ol-* Fiilinin İktidar ve İmkân Bildirmesi Üzerine” **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, cilt: 6, sayı:13 s. 479 – 511.

AYDEMİR, İbrahim Ahmet, (2009), **Konverbien im Tuwinischen eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts**, Wiesbaden: Harrosowitz Verlag.

AYDEMİR, İbrahim Ahmet, (2011), “Tuvacada Şimdiki Zaman”, **Bilig**, 2011/59, s. 53-66.

AYDEMİR, İbrahim Ahmet, (2015a), “Güney Sibiry Türkçesinde Zarf-fiilli Yapıların Gramerleşmesi Hakkında”, **TürkBilig**, 2015/29, s. 89-100.

AYDEMİR, İbrahim Ahmet, (2015b), “Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-fiilli Yapılar **TürkBilig**, 2015/30, s. 223-230.

AYDEMİR, İbrahim Ahmet, (2019), **Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi**, Ankara: Nobel Yayınları.

BAPAEVA, Janıl Mirza, (2013), **Tuva Şamanizmi**, Konya: Kömen Yayınları.

BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç, (1975), **Grammatika xakasskogo yazıka**, Moskva.

BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç, (1981), **Altayskaya sem'ya yazıkov i ee izuçeniye**, Moskva.

BAYIR-OOL, Aziyana Vital'evna, (2009a), **Çastitsı tuvinskogo yazıka, obrazovanniye ot bitıynıx glagolov (v sopostavleniye s yakutskim i xakasskim yazıkami)**, (Avtoreferat) Novosibirsk.

BAYIR-OOL, Aziyana Vital'yevna, (2009b), "O slujebniye slove deerge v tuvinskom yazıke" **Sibirskiy filologičeskiy jurnal**, No. 2, 152-156.

BAYIR-OOL, Aziyana Vital'evna, ŞİROBOKOVA, Natal'ya Nikolayevna, (2017), "O çastitse bolza v tuvinskom yazıke" **Sibirskiy filologičeskiy jurnal**, 2017, N:3, ss. 222-232.

BERRY, J., Andrew, (2011), **Diachronic Adverbial Morphosyntax: A Minimalist Study of Lexicalization and Grammaticalization**, Arizona State University (Unpublished Phd Dissertation).

BİRAY, Nergis, (2008), "Kazak Türkçesinde De- Fiilinin Kullanılışı Üzerine" **Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, Ankara: Akçağ Yayınları, s.394-424.

BRINTON, Laurel J., TRAUGOTT, Elizabeth Closs, (2005), **Lexicalization and Language Change**, Cambridge University Press.

BURAN, Ahmet, (1999), "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni" **3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, s. 207-214., TDK.

BUSSMANN, Hadumod, (1990), **Lexikon der Sprachwissenschaft**, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

BUSSMANN, Hadumod, (1996), **Dictionary Language and Linguistics**, New York: Routledge.

BYBEE, Joan, THOMPSON (vd.), (1994), **The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World**, Chicago and London.

CERİTOĞLU, Murat, (2013), "Er- ve Bol- Ana Yardımcı Eylemleriyle Oluşturulan Birleşik Eylemlerin Kılınışı Üzerine", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, c.10, s.4, ss.153-164.

CAMPBELL, Lyle, (2001), “What’s wrong with grammaticalization?”, **Language Science**, 23: 113-161.

CAN, Meltem, (2016), **Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi).

CAN, Meltem, (2017), “Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı” **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı: 26, Bahar, ss.37-68.

CASTRÉN, Matthias Alexander, (1850), **De Affixis Personalibus Linguarum Altaicarum**, Helsingforsiae.

CASTRÉN, Matthias Alexander, (1857), **Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinischen Kreises**, Petersburg.

COMRIE, Bernard, (1976), **Aspect**, Cambridge: Cambridge University Press.

COMRIE, Bernard, (1985), **Tense**, Cambridge: Cambridge University Press.

CRYSTAL, David, (2008), **A Dictionary of Linguistic and Phonetics**, Blackwell Publishing.

CURNOW, Timothy Jowan, (1999), “Towards a Cross-Linguistic Typology of Copula Constructions”, **Proceedings of the 1999 Conference of the Australian Linguistic Society**.

ÇADAMBA, Zoya Borandayevna, (1974), **Todjinskiy diyalekt tuvinskogo yazıka**, Kızıl.

ÇADAMBA, Zoya Borandayevna, (2013), “Vspomogatel’nyye glagolı vırajajuşçıye bıstrotu neojidannost’ i legkocıt’ soverşeniya deystviya” **Tuvinskaya diyalektologiya i tyursksya runika**, Kızıl, TİGİ.

ÇAĞATAY, Saadet, (1969), “Tuba Ağzında ‘İyik’” **Türkiyat Mecmuası**, 1969, Cilt: 15, 171 – 174.

ÇEREMİSİNA, Margarita Nikolayevna, (1984), **Predikativnoye skloneniye priçastiy v altayskix yazıkax**, Novosibirsk.

ÇETİN, Osman Ali, (2016), **Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi).

DAMBAA, Oksana Vasiliyevna, (2005), **Leksiçeskiye sredstva otritsaniya v tuvinskom yazıke v sopostavleniye s yujnosibirskimi tyurkskimi, mongolskim i drevnetyurkskim yazıkami** (Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskikh nauk), Novosibirsk.

DANKOFF, Robert, KELLY, James, (1984), **Mahmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān lugāt at-Turk)**, Harward.

DARJAY, Urana Anay-oolovna, (2006), **Nareçıye v tuvinskom yazıke**, Moskva.

DORJU, Klara Burbuldeyevne, (2010) “Opredelitel’niye v neopredelitel’niye mestoimeniya v tuvinskom yazıke” **Vestnik TGU**, 2010, s. 118-124.

DEMİRCİ, Kerim, (2008), “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”, **Bilig**, Bahar, s. 45, ss. 131-146.

DEMİRCİ, Kerim, (2014), **Türkoloji için Dilbilim, Konular, Kavramlar, Teoriler**, Ankara: Anı Yayıncılık.

DEMİRTAŞ, Ahmet, (2012), “Kutadgu Bilig’de ‘yori-’ Fiili Üzerine”, **Turkish Studies**, Volume 7/4 Fall, p. 1477-1501.

STAROSTİN, Sergei Anatolyeviç, DİBO, Anna, MUDRAK Alekseyeviç, (2003), **An Etymological Dictionary of Altaic Languages**, Brill.

GÜNER DİLEK, Figen, (2022), **Altay Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DOĞAN, Şaban, ÖZALAN, Uluhan, (2013), “Eski Uygurcada Tetir/Titir Cevher Fiili Üzerine” **Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 2013, Yıl:1, Sayı:1, s..252-263.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1984), **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-**, Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi.

ERDAL, Marcel, (1991), **Old Turkic Word Formation Volume I**, Wiesbaden: Otto Harrossowitz.

ERDAL, Marcel, (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Brill Publications. Handbook of Oriental Studies. Leiden-Boston.

ERGİN, Muarrem, (2012), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Yayınları.

GABAİN, Annemarie von, (1953b), “Türkçede Fiil Birleşmeleri” **TDAY Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, s.16- 28.

GABAİN, Annemarie von, (2007), **Eski Türkçenin Grameri** (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK yayınları.

GABAİN, Annemarie von, (2013), “Eski Türkçede Zamirler **TDAY Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, c.61/1., s.131-142.

GENCAN, Tahir Nejat, (2007), **Dilbilgisi**, Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.

GIVÓN, Talmy, (1979), **On Understanding Grammar**, NewYork: Academic Press.

GÖKÇE, Faruk, (2007), **Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmış doktora tezi).

GÖKÇE, Faruk, (2013), **Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

GÜLSEVİN, Güner, (1997), “Türkiye Türkçesinde Zaman ve Kip Çekiminde Birleşik Yapılar Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten** [2000], 215-224.

Gülsevin, Güner, (2000), “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 5. ss 122-143.

GÜNDOĞDU KOÇOĞLU, Vildan, (2016), “Tuvacada Bir Gramerleşme Örneği: Deerzi”, **Dil Araştırmaları**, Bahar 2016/18: 187-198.

GÜNDOĞDU KOÇOĞLU, Vildan, (2018), **Tuva Türkçesi Grameri (Metin-Söz Dizini)**, Ankara: TDK Yayınları.

HARRIS, Alice C, Lyle CAMPBELL, (1995), **Historical syntax in cross-linguistic perspective**, Cambridge: Cambridge University Press.

HASPELMATH, Martin, (1998), “Does Grammaticalization need reanalysis?”, **Studies in Language**, 22:2315-351.

HASPELMATH, Martin, (1999), “Why is grammaticalization irreversible?”, **Linguistics**, 37-6: 1043-1068.

HASPELMATH, Martin, (2012), “The gradual coalescence into ‘words’ in grammaticalization” **The Oxford Handbook of Grammaticalization** (Edited by Bernd Heine and Heiko Narrog)

HATİBOĞLU, Vecihi, (1981), **Türkçenin Ekleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HEINE, Bernd, (1993), **Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization**, Oxford University Press. New York.

HEINE, Bernd, Claudi Ulrike, Hünemeyer Friederike, (1991), **Grammaticalization a Conceptual Framework**. Chicago: The University of Chicago Press.

HEINE, Bernd, KUTEVA, Tania, (2002), “On The Evolution of Grammatical Forms”, **The Transition To Language**, Oxford: Oxford University Press, pp. 376-390.

HEINE, Bernd, KUTEVA, Tania, (2004), **World Lexicon of Grammaticalization**, Cambridge University Press.

HEINE, Bernd, REH, Mechthild, (1984), **Grammaticalization and Reanalysis in Africa Languages**, Buske, Hamburg.

HEINE, Bernd, SONG Kyung-An (2011) “On The Grammaticalization Of Personal Pronouns” **J. Linguistics**, 47 (2011), 587–630.

HİRİK, Seçil, (2013), “Türkçede Kip ve Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine”, **Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı** (Ed. Bülent Gül), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 243-252.

HOPPER, Paul J., (1987), “Emergent Grammar”, **Berkeley Linguistic Society** 13: 139-157.

HOPPER, Paul J., (1991), “On Some Principles of Grammaticalization” **Approaches to Grammaticalization**, (edited by Elizabeth Closs Traugott and Bernd Heine), Amsterdam: John Benjamins, p. 17-35.

HOPPER, Paul J., (1996), “Some Recent Trends in Grammaticalization”, **Annual Review of Anthropology**, vol. 25: p. 217-236.

HOPPER, Paul J., TRAUGOTT, Elizabeth Closs (2003), **Grammaticalization**, Second Edition, Cambridge Textbooks in Linguistics.

ILGIN, Ali, (2015), **Tarihî-Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi**, Ankara: TDK Yayınları.

İSXAKOV, Fazıl Garifoviç, PAL'MBAX, Aleksandr Adolfoviç, (2019), **Tuva Dili Grameri Ses ve Şekil Bilgisi** (çeviren Ekrem Arıkoğlu), Ankara: Bengü Yayınları.

İSXAKOV, Fazıl Garifoviç, PAL'MBAX, Aleksandr Adolfoviç, (1961), **Grammatika tuvinskogo yazıka: fonetika i morfologiya**, Moskva.

JOHANSON, Lars, (1993), “Typen türkischer Kausalsatzverbindungen”, **Journal of Turkology** (Szeged) 1/ 2, 213-267.

JOHANSON, Lars, (1995), “Mehrdeutigkeit in der türkischen Verbalkomposition”, Erdal, Marcel & Tezcan, Semih (ed.), **Beläk Bitig: Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag**, Turcologica 23. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 81-101.

JOHANSON, Lars, (2016), **Türkçede Görünüş**, Ankara: Grafiker Yayınları.

KARAAĞAÇ, Günay, (2009), “Edat Üzerine Düşünceler, **Gazi Türkiyat**, 2009 / Sayı 5, s. 157-169.

KARAAĞAÇ, Günay, (2012), **Türkçenin Dil Bilgisi**, Ankara: Akçağ Yayınları.

KARADOĞAN, Ahmet, (2009), **Türkiye Türkçesinde Kılınış**, Ankara: Divan Kitap.

KARA, Funda, (2011), “Bil-” Tasvir Fiilinin İşlevleri’, **Turkish Studies** Volume 6/1 Winter 2011, p. 1421-1438.

KARAHAN, Akartürk, (2014), **Eski Uyğurcada Bağlaçlar**, Ankara: Grafiker Yayınları.

KATANOV, Nikolay Fedoroviç, (1903), **Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniyem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya**, Kazan.

KERİMOĞLU, Caner, (2011), **Kiplik İncelemeleri ve Türkçe**, İzmir: Dinozor Kitabevi.

KERİMOĞLU, Caner, AKSU, Cansu, (2015), “{-Dİr} Biçimbiriminin Sözlü Söylemdeki Kiplik Alanları Ve Kullanımları”, **Dil Araştırmaları**, Güz 2015/17: s. 73-94.

KİNCSES-NAGY, Éva, (2018), **Mongolic Copies in Chagatay**, Wiesbaden: Harrasowitz verlag.

KONDRATEV, V.G., (1981), **Grammatičeskiy stroy yazıka pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII-XI vv.** Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta.

KORKİNA, Yevdokiya İnnokent'iyevna vd., (1982), **Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıke**, Moskva.

KORKMAZ, Zeynep, (1959a), "Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", **TDAY-Belleten**, Ankara: TDK Yayınları:107-124.

KORKMAZ, Zeynep, (1959b), "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 17/1-2: 275-358.

KORKMAZ, Zeynep, (2003), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep, (2009), **Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORMUŞİN, İgor Valentinoviç, (1984), **Sistemı vremen glagola v altayskix yazıkax**, Moskva.

KORMUŞİN, İgor Valentinoviç, (1997), **Tyurkskiye yeniseykiye epitafii: tekstı i issledovaniya**, Moskva.

KOTWİCZ, Wladislaw, (1936), **Les pronouns dans les langues altaïques**, Krakau.

KOTWİCZ, Wladislaw, (1962), **İssledovaniye po altayskim yazıkam**, Moskva.

KULLMANN, R. TSERENPİL, D., (2008), **Mongolian Grammar**, Mongolia.

KURYŁOWICZ, Jerzy, (1965), "The Evolution of Grammatical Categories", **Diogenes**, 51:55-71.

KUTEVA, Tania, (2001), **Auxiliation: An Enquiry into the Nature of Grammaticalization**, Oxford-New York: Oxford University Press.

KUULAR, Yelena Mandan-Oolovna, (2012), **Yugo-vostochniy diyalekt tuvinskogo yazıka**, Kızıl.

KUULAR, Yelena Mandan-Oolovna, (2019), “Tuva Ağız Araştırmaları ve Günümüzdeki Durumu”, **Tehlikedeki Diller Dergisi**, Winter 2019 / 14, s. 61-70.

KYUNZEGEŞ, Yuriy, (1977), **Çogaaldar cındızı**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

LEHMANN, Christian, (2002), **Thoughts on Grammaticalization**, Second revised edition, Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt Nr. 9, Erfurt.

LEHMANN, Christian, (2002b), “New Reflections On Grammaticalization And Lexicalization” **New Reflections on Grammaticalization** (Wischer, Ilse & Diewald, Gabriele eds.), Amsterdam & Philadelphia: J. Benjamins.

LEHMANN, Christian, (2004), “Theory and Method in Grammaticalization”, **Zeitschrift für Germanistische Linguistik**, 32 / 2: 152-187.

LESSİNG, Ferdinand Diedrich, (2003) **Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N** (Çev. Günay Karaağaç) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MAWKANULİ, Talant, (1999), **The Pholonogy and Morphology of Jungar Tuva**, Indiana University.

MCMAHON, April Mary Scott, (1994), **Understanding Language Change**, Cambridge University Press, Cambridge.

MEILLET, Antoine, (1912), “L’évolution des Formes Grammaticales”, **Rivista di Scienza**, 12:(26), Milan.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (1958), “Nastoyaşçeye zaglaznoye vremya v Tuvinskom yazıke”, **Uçeniye zapiski, NII**, Vıpusk VI, 111-114.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (1963), **Formı proşedşego vremeni izyavitelnogo nakloneniya v tuvinskom yazıke**, Kızıl.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (1968), “Ob analitičeskoy forme predikatsii v Tuvinskom yazıke”, **Uçeniye zapiski, NII**, 242-248.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (1983), “O slujebnix funktsiyax slov kiji, ulus i çüve v Tuvinskom yazıke” **Tyurkskiye yazıki Sibiri**, s. 12-35.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (1987) “O nekotorix modelyax predlojeniy v tuvinskom obrazovannix pri uçastii proizvodnix ot glogola de-/di- ‘govorit’, ‘skazat’ Pokazateli svyazi v clojnom predlojenii (na materiale yazıkov raznix sistem)” **Sb. nauçn. trudov**, Novosibirsk, s. 83-88.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (1989), “O skazuyemix tuvinskogo yazıka, vıraşayuşçix modal’noye znaçeniye dostobernosti” **Predlojeniye v yazıkax Sibiri**, Novosibirsk, s. 19-36.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (1998), “Çastitsı kak analitičeskix skazuyemix” **Yazıki korennix naradov Sibiri**, V. 4, Novosibirsk, s. 122-152.

MONGUŞ, Dorug-ool Aldın-ooloviç, (2009), **Tuvinskiy yazık i pismennost’**, Kızıl: TİGİ.

MÜLLER, Friedrich W.K., (1908), **Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen «Goldglanz-Sūtra». Ein vorläufiger Bericht**, Berlin: Akademie der Wissenschaften.

NADELYAYEV, Vladimir Mixayloviç, (1988), **Sovremenniy mongol’skiy yazık, morfologiya**, Novosibirsk.

NALBANT, Bilge ÖZKAN, (2007), “Moğolca-Türkçe Bir Enklitik (Ek-Edat): magat > mAt”, **International Journal of Central Asian Studies**, Volume 11-1, 2007, s.37-51.

NASILOV, Dmitriy Mihayloviç, (1964), “Neskol’ko zameçaniy o modal’nix çastsiyax irgi i irgin” **Uçeniye zapiski**, v. XI, Kızıl, s. 92-104.

NASILOV, Dmitriy Mihayloviç, (1966), “Proşedşee vremya na -jük/jug v drevne uygurskom yazıke i ego refleksi v sovremennıx yazıkax” **Turkologičeskiy sbornik**, Moskova, s. 92-104.

NASILOV, Dmitriy Mihayloviç, (1974), **Yazık tyurskix pamyatnikov uygurskogo pis'ma XI-XV bb.**, Moskva.

NEVSKAYA, İrina, OZONOVA, Ayyana, (2019), ‘Opıt sostavleniya anketı po imennım predloženiyam v yuşnosibirskix tyurkskix yazıkax i pervıye rezultaty ee primeneniya”**Uralo-altayskiye issledovaniya**, No 3 (34) 2019, s. 84-123.

NEWMAYER, Frederick J., (2001), “Deconstructing grammaticalization”, **Language Sciences**, 23:187-229.

OSKOL'SKAYA P.A., (2016), “Smotri etot çay vot-vot zakipit v kotle (ob odnoy maolizuçennoy vido-vremmennoy forme glagola), **Vops. yazıkoznaniya**, 2016, №5. s. 119–136.

OORJAK, Baylak Çaş-oolovna, (2015), **Vremannaya sistema tuvinskogo yazıka**, Moskva: Yazıki slavyanskoy kultury.

OORJAK, Baylak Çaş-oolovna, (2018), **Sistema grammatičeskoy modal'nosti v tuvinskom yazıke (v sopostavleniı c tyurkskimi yazıkami Sibiri)**, Kızıl: TGU.

ÖLMEZ, Mehmet & RASCHMANN, Simone-Christiane, (ed.), (2002), **Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags** (Istanbul -Berlin) TDAD.

ÖLMEZ, Mehmet, (2007), **Tuvacanın Söz Varlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle**, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ÖZBEK, Emin Erdem, (2021), “Tuva Türkçesinde “Kiji”, “Ulus” ve “Çüve” Sözcüklerinin Dilbilgisel Kullanımları”, **Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu II**, 16-18 Nisan 2021, s. 221-245.

ÖZMEN, Mehmet, (2000), “Olmak Fiili ile Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine”, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, c. 2, s.1417-1426.

ÖZÖZEN YÜCEOL, Muna, (2007), “Türkiye Türkçesinde Bağlama İşlevli De-Fiili”, **İlmî Araştırmalar**, 2007, s. 23, 113-121.

PALMER, Frank Robert, (2001), **Mood and Modality**, Cambridge: Cambridge University Press.

POLAT, Ülkü, (2018), “**Eski Uygur Türkçesinde Cümle**” (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi), İzmir.

POPPE, Nicholas, (1987), **Introduction to Mongolian Comparative Grammars**, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

POPPE, Nicholas, (1992), **Moğol Yazı Dilinin Grameri** (çev. Günay Karaağaç), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

POPPE, Nicholas, (2019), **Moğol Yazı Dilinin Grameri** (çev. Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PUSTET, Regina, (2005), **Copulas: Universals in the Categorization of the Lexicon**, Newyork: Oxford University Press.

RAGAGNİN, Elizabeth, (2011), **Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia: Description and Analysis**, Wiesbaden:Harrasowitz Verlag.

RAMAT, Paolo, (1987), “Introductory Paper” **Historical Development of Auxiliaries**, (Edited by: Martin Harris and Paolo Ramat), De Gruyter Mouton, pp. 3-19.

RAMSTEDT, Gustaf John, (1957), **Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye, Morfologiya, Moskva: İzdatel'stvo İnostrannoy Literaturı**

RÄSÄNEN, Martti, (1957), **Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen**, Helsinki: Studia Orientalia XXI.

RASSADİN, Valentin İvanoviç, (1978), **Morfologiya tofalarskogo yazıka**, Moskva.

RASSADİN, Valentin İvanoviç, (1980), **Mongolo-buryatskiye zaimstvovaniya v Sibirskix tyurkskix yazıkax**, Moskva.

RASSADİN, Valentin İvanoviç, (2005), **Slovar' tofalarsko-russkiy i russko-tofalarskiy**, S. Petersburg.

RASSADİN, Valentin İvanoviç, (2010), **Soyotica**, Szeged:Studia uralo-altaica.

SANJEYEV, Garmı Dantsaranoviça, (1941), **Grammatika buryat-mongol'skogo yazıka**, Leningrad.

SAT, Şuluu Çırgal-ool, (1961), "O nekotorıx slujebnix slovax, vozniķıx na baze glagolnoy osnovı di=/de = 'govorit' v Tuvinskom yazıke", **Uçeniye zapiski**, Vıpusk II, 47-64.

SAT, Şuluu Çırgal-ool, (1983), **Amgı tıva literaturlug dıl-sintaksis**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

SAT, Şuluu Çırgal-ool, (1987), **Tıva diyalektologiya**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

SAT, Şuluu Çırgal-ool, SALZIDMAA, Elizaveta Borakayevna, (1980), **Amgı tıva literaturlug dıl**, Kızıl: Tıvanıñ nom ündürer çeri.

SCHIERING, René, (2006), "Morphologization in Turkish: Implications for Phonology in Grammaticalization" **"Typology and Theories of the Word**, University of Leipzig.

SCHÖNING, Claus, (2013), "Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri" (Çeviren İsa Sarı), **Dil Araştırmaları**, Sayı: 12, Bahar 2013, ss. 221-257.

SEREBRENNİKOV, Boris, GADJİEVA, N.Z., (2011), **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.

SEREEDAR, Nadejda Çılbakovna, (2019), **İmennıye modeli elementarnıx prostnıx predloşennıy v tuvınskom yazık**, (Dissertsıya na soiskanıye uçenoy stepeni doktora filologičeskiy nauk), Kızıl: GBNİ b OU.

SİNOR, Denis, (1988), “The Problem of Ural-Altaic Relationship”, **The Uralic Languages** (edt: Denis SİNOR), Leiden, Brill, 706-741.

SOYAN, Aylanmaa Mıldırğınovna, (2010a), “Analitiçeskiye mestoımennıye skrepı v tuvınskom yazıke” **Vestnik İGLU**, 2010, 222-228.

SOYAN, Aylanmaa Mıldırğınovna, (2010b), **Mestoımennıye skrepı v tuvınskom yazıke**, avtoreferat, Moskva.

SOYAN, Aylanmaa Mıldırğınovna, (2010c), **Mestoımennıye skrepı v tuvınskom yazıke**, Kızıl.

SUBRAKOVA, Olga Vasilyevna, (red.) (2006), **Hakasko-russkiy slovar'**, Novosibirsk.

ŞAMİNA, Ludmila Alekseyevna, (1987), **Vremennıye polipredikativniye konstruktsiı tuvınskogo yazıka**, Novosibirsk: İzdatelstvo ‘Nauka’.

ŞAMİNA, Ludmila Alekseyevna, (1995), “Analitiçeskiye konstruktsiı skazuyemogo v tuvınskom yazıke” **Yazıkı korennıx naradov Sibiri**, Vıp. 2, s. 23-39.

ŞAMİNA, Ludmila Alekseyevna, ONDAR, Ç.S., (2003), **Glagolniye analitiçeskiye konstruktsiı s pervım priçastnım komponentom v tuvınskom yazıka**, Novosibirsk.

ŞEÇKİN, Pelin, (2018), “Bir Kiplik İşaretleyicisi Olarak Olumsuzluk” **IX.Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 2018, s. 735-744.

ŞÇERBAK, Aleksandr Mihayloviç, (1977), **Oçerki po sravnitelnoy morfologiyi tyurkskix yazıkov (ımya)**, Leningrad: Nauka.

ŞÇERBAK, Aleksandr Mihayloviç, (1981), **Oçerki po sravnitelnoy morfologiyi tyurkskix yazıkov (glagol)**, Leningrad: Nauka.

ŞÇERBAK, Aleksandr Mihayloviç, (1987), **Oçerki po sravnitel'noy morfologiyi tyurkskix yazıkov (nareçıye, slujebniye çasti reçi, izobrazitel'naya slova)**, Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.

ŞÇERBAK, Aleksandr Mihayloviç, (2019), **Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)**, Ankara: TDK Yayınları.

TEKİN, Şinasi, (1992), “Eski Türkçe”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını. s.69-120.

TEKİN, Talat, (1968), **A Grammar of Orkhon Turkic**, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, Talat, (2003), **Orhon Türkçesi Grameri**, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

TEKİN, Talat, (2016), **Orhon Türkçesi Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TENİŞEV, Edhem Rahimoviç, (red.) (1968), **Tuvinsko-russkiy slovar'**, Moskva: İzdatel'stvo sovyetskaya entsiklopediya.

TENİŞEV, Edhem Rahimoviç, Todaeva, B.X., (1966), **Yazık jeltıx uygurov, morfologiya**, Moskva.

TENİŞEV, Edhem Rahimoviç, (red.) (1988), **Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov, morfologiya**, Moskva.

TIBIKOVA, Aleksandra Taybanovna, (2009), “O kategoriye modal'nosti v altayskom yazıke”, **Filologiya i çelovek**, 2009, №1, s. 47-61.

TOSUN, İlker, (2017), “Tuva Türkçesinde Ol Enklitiği”, **Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı**, s. 312-325.

TOSUN, İlker, (2020), “Tuva Türkçesinde “Çok” Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 9/2, 2020, s. 605-619.

TRASK, Robert Lawrence, (2007), **The Key Concepts Language and Linguistics**, New York: Routledge.

TRAUGOTT, Elizabeth Closs, Graeme Trousdale, (2010), **Gradience, Gradualness and Grammaticalization**, Amsterdam: John Benjamins.

TURAN, Zikri, (1996), “Eski Anadolu Türkçesi’nde Ol- Cevherî Fiili”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1999, s. 265-289.

UJİYEDİİN, Chuluu, (1998), **Studies on Mongolian Verb Morphology**, Toronto.

VARDAR, Berke, (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual.

XERTEK, Arjaana Borisovna, (2006), “Poslelogi upravlyayuşçiye lokalnımı padejami v tyurkskih yazıkah yujnoy sibiri”, **Yazıkı korennıh narodov sibiri**, 167-194.

YAVUZARSLAN, Paşa, (2005), “Türk Dilinde Kişi Eklerinin Tarihsel Gelişimi ve Değişimi” **38. ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies)**, 21 - 26 Kasım 2005, ss. 985-996.

YAYLAGÜL, Özen, (2007), “Tarihî ve Modern Türk Dili Alanında ıd- “göndermek” Fiili”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 2003**, cilt 2 (Ocak 2007), s. 166-180.

YEFREMOV, N.N., (2017), “Yakutskiye konstruksiyi s çastitsey ühü i pokazatelyami perfekta (v sopostavleniyi s altayskom yazıkam)”, **Kazanskaya nauka**, №9, 2017, s. 52-55.

YILDIRIM, Hüseyin, (2016), “Sıfat-Fiil Eki -dİk ~ İsimden İsim Yapma Eki +İlk ve er- ~ bol- Fiil İlişkileri”, **Dil Araştırmaları**, Güz 2016/19 s. 79-100.

YILDIZ, Mustafa, (2005), “Kutadgu Biligde *kıl*- Yardımcı Fiilinin Fiil +Fiil Şeklinde Kurulan Birleşik Fiil Yapılarındaki Kullanımı Üzerine” **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, 2005, 419 – 423.

YONG-SÖNG, Lİ, (2004), **Türk Dillerinde Son Takılar**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.

YULDAŞEV, Axnef Axmetoviç, (1965), **Analitiçeskiye formı glagola v tyurksix yazıka**, Moskva.

ZÜLFİKAR, Hamza, (1995), **Türkçede Ses Yansımali Kelimeler**, Ankara: TDK Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://tuvancorpus.ru/?q=literatures>

<https://tuva-library.ru/elektronnaya-biblioteka?c=4>

https://rtyva.ru/press_center/tyva_news/34194/ (Erişim Tarihi 09.10.2022)

<https://www.tuva.asia/news/tuva/5826-tyva-vikipediya.html> (Erişim Tarihi 09.10.2022)

https://rtyva.ru/press_center/tyva_news/10333/ (Erişim Tarihi 11.10.2022)

https://tyv.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B5_%D0%BA%D0%B8%D0%B6%D0%B8 (Erişim Tarihi 11.10.2022)

<https://tmgnews.ru/medeeler/skelerni-chastyryynga-renir/> (Erişim Tarihi 02.03.2023)

<https://nsportal.ru/shkola/rodnoy-yazyk-i-literatura/library/2016/01/23/azhyk-kicheel-setkilimnin-besh-oduruunda-toreen> (Erişim Tarihi 02.03.2023)

ÖZET

BARAN, Buket, Tuva Türkçesinde Dilbilgiselleşme, Doktora Tezi, Tez Danışmanı

Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ, XXV + 466 s.

Bu tez dilbilgiselleşme teorisi temelinde Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapıları tarihsel ve karşılaştırmalı yöntemle incelemeyi konu edinmiş bir çalışmadır. Tuva Türkçesinde sözcüksel kategorideki fiillerin ve isimlerin dilbilgiselleşme teorisi temelinde zaman içinde dilbilgisel kategorideki birimlere gelişerek bağımlı birimler hâline gelmeleri ile dilbilgisel kategoride yer alan zamirlerin düşük dilbilgisel konumdan daha yoğun dilbilgisel konuma gelişmeleri araştırılmış, fiil, isim ve zamir birimlerinden dilbilgiselleşerek gelişen yapıların değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşen yapılar gelişim süreçlerinde anlamsızlaşma, genişleme, kategorisizleşme ve erozyon süreçlerine uğrar. İncelenen yapıların tümünün anlamsızlaşma, genişleme ve kategorisizleşme süreçlerine uğradığı görülür. Erozyon süreci ise bu süreçte geçirilmesi gereken zorunlu bir süreç olarak görülmez ve sıklıkla metin sıklığı yüksek yapılar üzerinde gerçekleşir. Tüm bu süreçler sonunda dilbilgiselleşen yapının sesbilgisel, biçimbilgisel, anlambilgisel ve sözdizimsel yapısında değişiklikler ve kayıplar meydana gelir. Bunun neticesinde de dilbilgiselleşen yapının özerklik seviyesi azalırken dilbilgisellik derecesi artar.

Tuva Türkçesinde incelenen yapıların metin sıklığı ile dilbilgiselleşme çeşitlenmesi doğru orantılıdır. En fazla çeşitlenmenin tespit edildiği birim fiillerdir. Ele alınan fiiller yardımcı fiilleşerek görünüş-zaman ve kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşebilir, cümlede özneye yüklemi bağlayarak kopulalaşabilir ya da sözdizimsel özelliklerini değiştirip zarf, bağlaç ve edat gibi ara ve dilbilgisel kategorideki birimlere gelişebilirler. İsimlerde de dilbilgiselleşme çeşitlenmesinin fazlalığı metin sıklığı yüksek sözcükler üzerinde olduğu görülür. Zamirin yerine

kullanılabilen sözcükler yüklemde kişi-sayı işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşebilir, aynı zamanda daha yoğun dilbilgisel konumdaki işlevlerde kullanılabilir. Dillerin bir çoğunda görülen zamirlerin dilbilgiselleşmesiyle ilgili olgular Tuva Türkçesinde örneklendirilir.

Bu çalışmada fiillerin dilbilgiselleşmesi ile ilgili olarak incelenen fiillerin anlam alanları verilmiş daha sonra yardımcı fiilleşme, görünüş-zaman işaretleyicisi olarak biçimbirimleşme, yüklemde kiplik işaretleyicisi olarak dilbilgiselleşme, kopulalaşma, zarflaşma, zarf-fiilleşme, bağlaçlaşma, edatlaşma gibi dilbilgiselleşme çeşitlenmeleri değerlendirilmiştir. İsimlerin dilbilgiselleşmesi ile ilgili olarak kişi-sayı, yokluk ve yüklemde kiplik işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşen yapılar ile kopula ve bağlaç olarak dilbilgiselleşen yapılar incelenmiştir. Zamirlerin dilbilgiselleşmesi ile ilgili olarak ise kişi zamirlerinin yüklemde kişi-sayı işaretleyicileri olarak dilbilgiselleşmeleri konu edinilmiştir.

ABSTRACT

BARAN, Buket, Grammaticalization in Tuvan Turkish, PHd Thesis, Thesis Advisor Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ, XXV + 466 s.

This thesis is a historical and comparative study of grammaticalized structures in Tuvan Turkish on the basis of grammaticalization theory. On the basis of the theory of grammaticalization, the development of verbs and nouns in lexical category of Tuvan Turkish from lexical units to grammatical units over time and their development into dependent units and the development of pronouns in the grammatical category from less grammatical position to more grammatical position were investigated, it is aimed to evaluate the grammaticalized structures developed from verb, noun and pronoun units.

Grammaticalized constructions in Tuvan Turkish undergo the processes of desemanticization, expansion, decategorization and erosion during their development. It is seen that all of the structures examined undergo the processes of desemanticization expansion and decategorization. The erosion process, on the other hand, is not seen as a compulsory process that must be undergone in this process, and it frequently occurs on structures with high textual frequency. As a result of all these processes, changes and losses occur in the phonological, morphological, semantic and syntactic structure of the grammaticalized construction. As a result, the level of autonomy of the grammaticalized construction decreases, while the degree of grammaticality increases.

The textual frequency of the s constructions analysed in Tuvan Turkish is directly proportional to the grammaticalisation variation. The unit in which the most variation is detected is verbs. The verbs can become auxiliary verbs and become grammaticalized as aspect-tense and modality markers, they can become copular by linking the subject and the predicate in the sentence, or they can change their syntactic properties and develop into units in intermediate and grammatical categories such as

adverbs, conjunctions and prepositions. In the case of nouns, it is observed that the most grammaticalisation variation occurs in words with high textual frequency. Nouns that can be used as substitutes for pronouns can be grammaticalised as person-number markers in the predicate, but can also be used in more grammatically functions. The phenomena of grammaticalisation of pronouns in most of the languages are exemplified in Tuvan Turkic.

In this thesis regarding the grammaticalization of verbs, the meanings of the verbs examined were given and then grammaticalization variations have been evaluated, such as auxiliary verbalization, morphologization as aspect-tense markers, grammaticalization as mood markers in predicates, copularization, adverbialization, converbialization, conjunctionalization, and prepositionalization. In the context of the grammaticalization of nouns, the structures that grammaticalized as person-number marker, and mood markers in predicate, as well as those that grammaticalized as copulas and conjunctions, have been investigated. Concerning the grammaticalization of pronouns, the focus has been on the grammaticalization of personal pronouns as person-number markers in predicate.